

DLA
ABSOLWENTÓW
SZKÓŁ
PODSTAWOWYCH

Poznać przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

2

Zakres podstawowy

Droga Nowa Ero,

Nigdy bym nie publikowała publicznie książek wydawnictw, które działają na uczciwych zasadach.

Wasza firma jednak promuje masowy dodruk, całkowicie niepotrzebnych książek, które mogłyby zastąpione wersjami elektronicznymi!

Co prawda e-booki są dostępne na waszej stronie, jednak:

- W przeciwieństwie do fizycznej książki, licencja na e-book kończy się po roku. Oznacza to, że jeżeli moja córka chciałaby powtórzyć sobie całą wiedzę do matury, musiałabym jej kupić wszystkie wasze książki od nowa.
- Waszych e-booków nie da się pobrać! Wymagają one dostęp do internetu, co uniemożliwia ich użycie na naszej wsi, gdzie zasięg jest ograniczony.
- Wasze e-booki nie działają na telefonach komórkowych!!!
- Wasze e-booki sprzedawane są po tej samej (albo wyższej) cenie co regularne książki. Cena e-booka powinna być niższa, gdyż e-booki wymagają elektronicznego czytnika (tabletu)!

Czas rozpocząć nową erę (o ironio), w której papier nie jest beczelnie marnowany dla pieniędzy. Przedstawiam e-book, który spełnia wszystkie oczekiwania uczniów.

Dbajmy o środowisko, zróbmy to dla młodych pokoleń.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii do zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 2* przedstawiono wydarzenia epoki nowożytnej. Omówiono w nim m.in. okoliczności wielkich odkryć geograficznych, znaczące osiągnięcia kultury i sztuki oraz czasy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

W jaki sposób rozpoczęła się rewolucja przemysłowa?

Dlaczego doszło do rozbiorów Rzeczypospolitej?

Kiedy Sobieski zwyciężył pod Wiedniem?

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

Wstęp

Wstęp do każdej lekcji zawiera informacje nawiązujące do wiadomości z poprzednich zajęć oraz pytania, które wprowadzą Cię w nowy temat.

CIĘKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być umieszczane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia i dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Indeks osobowy

Zawiera alfabetyczny wykaz wszystkich postaci z podręcznika wraz z datami życia.

Kalendarium

Przydatne do powtórek zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w przejrzystej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej?	6
I. EUROPA I NOWY ŚWIAT	7
1. Wielkie odkrycia geograficzne	8
2. Podboje kolonialne	14
3. Przemiany społeczno-gospodarcze w XVI wieku	22
4. Kultura i sztuka renesansu	29
Symbole epoki – Teoria heliocentryczna Mikołaja Kopernika	38
5. Reformacja w Europie	40
6. Kontrreformacja	48
7. Potęgi europejskie w XVI wieku	53
Podsumowanie rozdziału I	58
II. „ZŁOTY WIEK” RZECZYPOSPOLITEJ	61
1. Polityka międzynarodowa ostatnich Jagiellonów	62
2. Demokracja szlachecka	69
3. Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej	76
4. Społeczeństwo i gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku	83
Symbole epoki – Apoteoza handlu gdańskiego	90
5. Rzeczpospolita Obojga Narodów	92
6. Pierwsza wolna elekcja	98
7. Panowanie Stefana Batorego	103
8. Kultura i sztuka polskiego renesansu	109
Podsumowanie rozdziału II	118
III. EUROPA W XVII WIEKU	121
1. Rewolucja angielska i monarchia parlamentarna	122
2. Wojna trzydziestoletnia	128
3. Absolutyzm we Francji	134
Symbole epoki – Wersal	140
4. Nowe potęgi europejskie w XVII wieku	142
5. Kultura Europy w XVII wieku	148
Podsumowanie rozdziału III	156
IV. OD POTĘGI DO KRYZYSU RZECZYPOSPOLITEJ	159
1. Początki rządów Wazów w Rzeczypospolitej	160
2. Wojny z Moskwą w pierwszej połowie XVII wieku	169
3. Wojny z Turcją w pierwszej połowie XVII wieku	174
4. Powstanie kozackie	179
5. Potop szwedzki i kryzys Rzeczypospolitej	185
6. Panowanie Jana III Sobieskiego	192
Symbole epoki – Zwycięstwo pod Wiedniem	198
7. Barok i sarmatyzm w Rzeczypospolitej	200
Podsumowanie rozdziału IV	206

V. EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE OŚWIECENIA	209
1. Przemiany gospodarcze i społeczne w XVIII wieku	210
2. Oświecenie	217
Symbole epoki – <i>Wielka encyklopedia francuska</i>	224
3. Absolutyzm oświecony w XVIII wieku	226
4. Powstanie Stanów Zjednoczonych	232
5. Rewolucja francuska	239
6. Republika Francuska	246
Podsumowanie rozdziału V	252
VI. KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ	255
1. Czasy saskie	256
2. Początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego	262
3. Oświecenie w Rzeczypospolitej	269
Symbole epoki – Obiady czwartkowe	276
4. Sejm Wielki	278
5. Konstytucja 3 maja	283
6. Upadek Rzeczypospolitej	289
Podsumowanie rozdziału VI	296
VII. EPOKA NAPOLEOŃSKA	299
1. Od konsulatu do cesarstwa	300
Symbole epoki – Kodeks Napoleona	306
2. Cesarstwo francuskie Napoleona	308
3. Upadek Napoleona	316
4. Polacy w wojnach napoleońskich	322
5. Księstwo Warszawskie	327
Podsumowanie rozdziału VII	334
Tablice chronologiczne	337
Indeks osobowy	341

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Średniowiecze trwało ok. 1000 lat. Rozpoczęło się, gdy upadło cesarstwo rzymskie na zachodzie w 476 r. Koniec tej epoki jest wyznaczany kilkoma wydarzeniami, jak np. upadek Konstantynopola w 1453 r. czy odkrycie Ameryki w 1492 r.

■ EUROPA

W latach 1337–1453 toczyła się wojna, nazwana później stuletnią, pomiędzy Francją i Anglią. Rywalizacja tych państw dotyczyła m.in. kwestii praw do francuskiej korony po wygaśnięciu głównej linii tamtejszej dynastii królewskiej – Kapetyngów – i wpływów na obszarze Flandrii. Przewagę w konflikcie mieli Anglicy i dopiero wystąpienie Joanny d’Arc przyczyniło się do wyparcia ich z Francji.

W połowie XIV w. przez Europę przetoczyła się wielka epidemia dżumy, zwanej czarną śmiercią. Spowodowała wyludnienie znacznej części kontynentu i w rezultacie kryzys gospodarki.

Na soborze w Konstancji (1414–1418) zażegnano wielką schizmę zachodnią w Kościele. Mimo to papiestwo nie odzyskało dawnego autorytetu. Ponadto celem soboru było przeprowadzenie reformy Kościoła katolickiego, coraz częściej krytykowanego z powodu zepsucia i nadużyć. W Czechach konieczność zmian głosił Jan Hus, który z powodu swoich poglądów został spalony na stosie w Konstancji w 1415 r. Jego zwolennicy, husyci, doprowadzili do wybuchu powstania. Dopiero w 1434 r. na czeski tron powrócił król niemiecki Zygmunt Luksemburski.

Uroczyste wkroczenie sultana Mehmeda Zdobywcy **1** i jego wojsk do Konstantynopola stało się symbolem zwycięstwa imperium osmańskiego i islamu w południowo-wschodniej Europie.

■ obraz, Turcja, XX w.

Jednym z najważniejszych wydarzeń w XV w. był upadek cesarstwa bizantyjskiego. W XIV i XV w. Turcy zajęli dużą część Półwyspu Bałkańskiego, a w 1453 r. zdobyli Konstantynopol. Ta data była i jest uważana przez historyków za symboliczny koniec epoki średniowiecza.

■ POLSKA

W 1370 r. zmarł Kazimierz Wielki, ostatni król z dynastii Piastów w Polsce. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami na tronie zasiadł jego siostrzeniec, władca Węgier Ludwik Andegaweński, a po nim jego córka Jadwiga. Na jej męża wybrano zaś litewskiego księcia Jagiełłę, co dało początek unii Polski z Litwą. Powodów zawarcia tego związku było kilka, m.in.: zagrożenie ze strony wspólnego wroga, dążenie do chrystianizacji Litwy i zakończenia litewskich najazdów na Mazowsze. Władysław Jagiełło przeżył swoją żonę i dopiero z czwartego małżeństwa doczekał się synów. Umożliwiło mu to zapoczątkowanie rządów nowej dynastii w Królestwie Polskim – Jagiellonów.

Po śmierci Jagiełły tron objął jego starszy syn Władysław III. Gdy zginął w bitwie pod Warną, zyskał przydomek „Warneńczyk”, a kolejnym monarchą został jego młodszy brat Kazimierz Jagiellończyk. Prowadził on przemyślaną politykę dynastyczną i dlatego jego synowie zasiedli na tronach Polski, Litwy, Czech i Węgier.

Zawarcie unii Polski z Litwą otworzyło nowy rozdział w relacjach obu tych państw z Krzyżakami. Już za panowania Jagiełły doszło do wielkiej wojny z zakonem (1409–1411). Stoczono wówczas w 1410 r. bitwę pod Grunwaldem, którą wygrała strona polsko-litewska. Jednak dopiero wojna trzynastoletnia (1454–1466) przyniosła Polsce odzyskanie Pomorza Gdańskiego, Warmii i Żuław, zakon krzyżacki stał się zaś lennikiem króla polskiego.

Od końca XIV w. wzrastała pozycja szlachty w polskim społeczeństwie. Było to spowodowane przyznawaniem jej przez władców kolejnych przywilejów.

▪ Malarz nieznany, *Wielka Armada i okręty angielskie*, obraz, XVI w.

I

EUROPA I NOWY ŚWIAT

1 Wielkie odkrycia geograficzne	5 Reformacja w Europie
2 Podboje kolonialne	6 Kontrreformacja
3 Przemiany społeczno-gospodarcze w XVI wieku	7 Potęgi europejskie w XVI wieku
4 Kultura i sztuka renesansu	

1 WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

Schyłek średniowiecza był w Europie czasem gwałtownych przemian politycznych i gospodarczych. Sytuacja na Bliskim Wschodzie również uległa zmianie. Wzrosła potęga muzułmańskiego imperium osmańskiego, które miało wrogie relacje z państwami chrześcijańskimi. Prowadziło to do ograniczenia kontaktów handlowych naszego kontynentu z krajami Wschodu, takimi jak Indie czy Chiny. Jakie działania w tej sytuacji podjęli Europejczycy?

■ PRZYCZYNY ODKRYĆ

W XV w. kryzys gospodarczy dotknął wiele krajów europejskich – coraz bardziej odczuwalne stawało się przełudnienie i niedobór nowych pól pod uprawę. Ponadto w Europie zaczęło brakować szlachetnych kruszców. Niedobór srebra i złota wynikał z ich masowego wywozu w ramach handlu ze Wschodem oraz wyczerpywania się dostępnych złóż kopalnych tych kruszców. W związku z tym Europejczycy byli zmuszeni do poszukiwania innych źródeł metali szlachetnych. Poza tym zdobycie Konstantynopola przez Turków utrudniło dotychczasowy handel ze Wschodem, dlatego zaczęto szukać innej drogi, by tam dotrzeć. Poszukiwaniom sprzyjało to, że młodszym synom szlacheckim, którzy nie dziedziczyli ziemi, brakowało szans na karierę w kraju, a podbój nowych terenów mógł im przynieść perspektywę kariery i zdobycia łupów.

Podjęcie wypraw oceanicznych stało się możliwe dzięki zmianom, które nastąpiły w Europie pod koniec średniowiecza, takich jak:

- ▶ wzrost popularności teorii o kulistości Ziemi,
- ▶ rozwój kartografii i nawigacji z zastosowaniem specjalistycznych przyrządów,
- ▶ skonstruowanie nowych typów żaglowców – karaweli i karak (więcej o nich na [infografice](#) na s. 11),
- ▶ wzrost ciekawości Europejczyków związany z kształtującym się w tym czasie nowym światopoglądem – humanizmem,
- ▶ ewangelizacyjny zapał duchowieństwa, pragnącego schryścianizować nowe ludy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

VASCO DA GAMA

ok. 1469–1524

Uznawany za największego portugalskiego żeglarza, odkrywca morskiej drogi do Indii. Odbił trzy podróże do tego kraju. W latach 1502–1503 na czele licznej floty portugalskiej zdobył tu miasto Kalikat, co zapewniło mu bogactwo i uznanie na dworze królewskim po powrocie do ojczyzny. Nagrodą za zasługi było nadanie mu tytułu admirała mórz indyjskich, a następnie wicekróla Indii.

■ WYPRAWY PORTUGALCZYKÓW

Niewielkie państwo leżące na skraju Europy, jakim była Portugalia, nie odgrywało większej roli na kontynencie. Jego władcy wcześniej zainteresowali się jednak handlem oceanicznym i poszukiwaniem nowych ziem. W 1415 r. opanowali pierwszy przyczółek w Afryce, marokańskie miasto Ceuta. Portugalczycy zajęli następnie atlantyckie wyspy: Azory, Maderę i Wyspy Zielonego Przylądka. W drugiej połowie XV w. przekroczyli równik, a w 1488 r. **Bartolomeu Dias** [czyt.: dijas] opłynął południowy krainiec Afryki, nazwany najpierw Przylądkiem Burz, a później **Przylądkiem Dobrej Nadziei**.

Przełomowa okazała się dopiero wyprawa **Vasco da Gamy** [czyt.: wasko da gamy]. W latach 1497–1498 na jej czele ten portugalski żeglarz opłynął Afrykę, pokonał Ocean Indyjski i jako pierwszy Europejczyk dopłynął do Indii (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 12). Na miejscu został wrogo przyjęty, lecz udało mu się nawiązać stosunki handlowe z władcą miasta Kalikat. W 1499 r. jego flota powróciła do Lizbony z ogromnym ładunkiem cennych przypraw.

■ ODKRYCIA HISPANÓW

Hiszpanie wyruszyli na podbój świata później niż Portugalczycy. Wynikało to z sytuacji politycznej – władcy Hiszpanii **Izabela Kastylijska** i **Ferdynand Aragoński** skupieni byli przez długi czas przede wszystkim na walce z Arabami na Półwyspie Iberyjskim. Gdy w 1492 r. upadła ostatnia twierdza muzułmanów, Hiszpanie włączyli się w rywalizację o wytyczenie morskiej drogi do Indii.

Entuzjastą tego pomysłu był włoski żeglarz **Krzysztof Kolumb**, który uważał, że można dopłynąć do leżących na wschodzie Indii zachodnią drogą, przez Ocean Atlantycki (przyjrzyj się [infografice](#) na s. 10–11). Nie wiedział bowiem, że Europę i Azję oddziela inny kontynent – Ameryka. Dzięki wsparciu królowej Izabeli Kastylijskiej Kolumb stanął na czele niewielkiej floty. Jego ekspedycja okazała się sukcesem. Dopłynął do nieznanego lądu – wyspy w archipelagu Bahamów, nazwanej **San Salvador**. W trakcie tej wyprawy zbadał też wybrzeża Kuby i Haiti.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KRZYSZTOF KOLUMB

1451–1506

Odkrywcą Ameryki, pochodził z Genui. Do poszukiwań zachodniej drogi do Indii skłoniły go poglądy o kulistości Ziemi głoszone przez włoskiego geografa Pietra Toscanelliego [czyt.: toskanellego]. Na mapie uczony podawał jednak znacznie mniejszą odległość między Europą i Azją,

niż wynosi ona w rzeczywistości. Kolumb w trakcie swoich wypraw oceanicznych odkrył i zbadał wiele Wysp Karaibskich. W 1498 r. nieświadomie dotarł do brzegów Ameryki Południowej, a podczas ostatniej podróży (1502–1504) przeplłynął wzdłuż wybrzeży Ameryki Środkowej. Za swoje zasługi zyskał liczne zaszczyty oraz tytuły wicekróla Indii i admirała oceanu. Ostatecznie popadł w niełaskę na dworze hiszpańskim i jako więźnia przywieziono go do Europy w kajdanach. Zmarł w zapomnieniu. Kolumb do końca życia uważał, iż dotarł do Indii, a nie do nowego kontynentu. Stąd też określenie „Indianie”, którym mylnie nazywał mieszkańców odkrytych ziem. Jego pamięć została uczczona w nazwie państwa Kolumbia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST KRZYSZTOFA KOLUMBA

W wysłanym 4 marca 1493 r. liście do władców Hiszpanii Krzysztof Kolumb następująco relacjonował swoją odkrywczą wyprawę.

Znalazłem wielką obfitość wysp zamieszkaną przez niezliczone rzesze ludzi. Wszystkie je zająłem w imieniu Ich Wysokości. Pierwszej z wysp nadałem imię „San Salvador” [hiszp. Zbawiciel], ku czci Najwyższego, który w cudowny sposób wszystko to na nas zesłał [...]. Cudowna jest Hiszpania. Jej wzgórza i góry, łąki i pola, ziemie tak piękne i bogate, że tylko siał i zbierać, hodować wszelkie bydło, stawiać miasta i wsie. Porty morskie są takie, że wcześniej ich nie widząc trudno uwierzyć. Rzek wielkich obfitość o dobrej wodzie, a sporo z nich niesie złoto. [...] Na tej wyspie dużo jest korzeni i kopalni złota i innych metali. Na tej

wyspie i na innych, które odkryłem lub o których słyszałem, ludzie chodzą nago [...]. Ludzie ci nie znają żelaza ni stali, ni broni [...]. Czy to rzecz o dużej wartości, czy przedmiot bezwartościowy, są zadowoleni otrzymując w zamian byle drobnostkę. Zakazałem dawania im rzeczy bezwartościowych jak skorupy potłuczonych misek, kawałki rozbitego szkła czy skrawki rzemieni. Choć gdy udało im się i to dostać, wyglądali, jakby posiadli najwspanialsze skarby świata. [...] Na żadnej z owych wysp, aż po ostatnią, nie spotkałem ludzi potworów, jak wielu się spodziewało; przeciwnie, wszyscy mieszkańcy odznaczają się ładną budową.

Źródło: *Listy o odkryciu Ameryki*, oprac. J. Kieniewicz, Gdańsk 1995, s. 3–5, 9.

- ?** 1. Scharakteryzuj bogactwa wyspy odkrytej przez Kolumba.
2. Wyjaśnij, dlaczego Kolumb zachwalał odkryte przez siebie tereny władcom Hiszpanii.

PIERWSZA WYPRAWA KRZYSZTOFA KOLUMBA

W jednej z najważniejszych wypraw, jakie odbyły się w dziejach ludzkości, uczestniczyło zaledwie 90 ludzi płynących na trzech okrętach. Żeglarzom towarzyszył lęk i niepewność, bo wyruszyli w niezbadane rejony świata, w które Europejczycy wcześniej się nie zapuszczali.

12 października 1492 r.
odkrycie pierwszej wyspy u wybrzeży Ameryki, nazwanej San Salvador, w archipelagu Bahamów

7 października 1492 r.
pierwsze sygnały zbliżania się do lądu (pojawienie się ptaków)

28 października 1492 r.
odkrycie Kuby

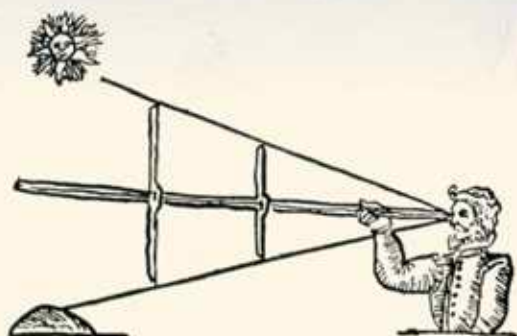
15 stycznia 1493 r.
początek wyprawy powrotnej

5 grudnia 1492 r.
odkrycie Haiti (Hispaniole)

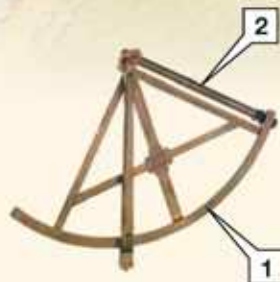
25 grudnia 1492 r.
utrata karaki Santa María (osiadłej na mieliźnie)

Przyrządy nawigacyjne odkrywców

Rejsy dalekomorskie nie byłyby możliwe bez upowszechnienia się kilku instrumentów nawigacyjnych wynalezionych jeszcze w starożytności lub średniowieczu. Z ich wykorzystaniem ustalano bowiem położenie statków, a także wyznaczano dalszy kurs żeglugi.

Laska św. Jakuba to wcześniejsza i prostsza wersja kwadrantu. Była to listwa z przesuwaną poprzeczką, mierzącą kąt pomiędzy powierzchnią oceanu a położeniem gwiazd na niebosklenie.

Kwadrant w postaci ćwierci koła, z podziałką [1], był przeznaczony do wyznaczania położenia pozycji statku względem gwiazd.

Astrolabium służyło do ustalania wysokości ciał niebieskich nad horyzontem, co pozwalało wyznaczyć szerokość geograficzną, na której znajdował się statek.

Busola wskazująca północ była potrzebna do wytyczenia kierunku żeglugi.

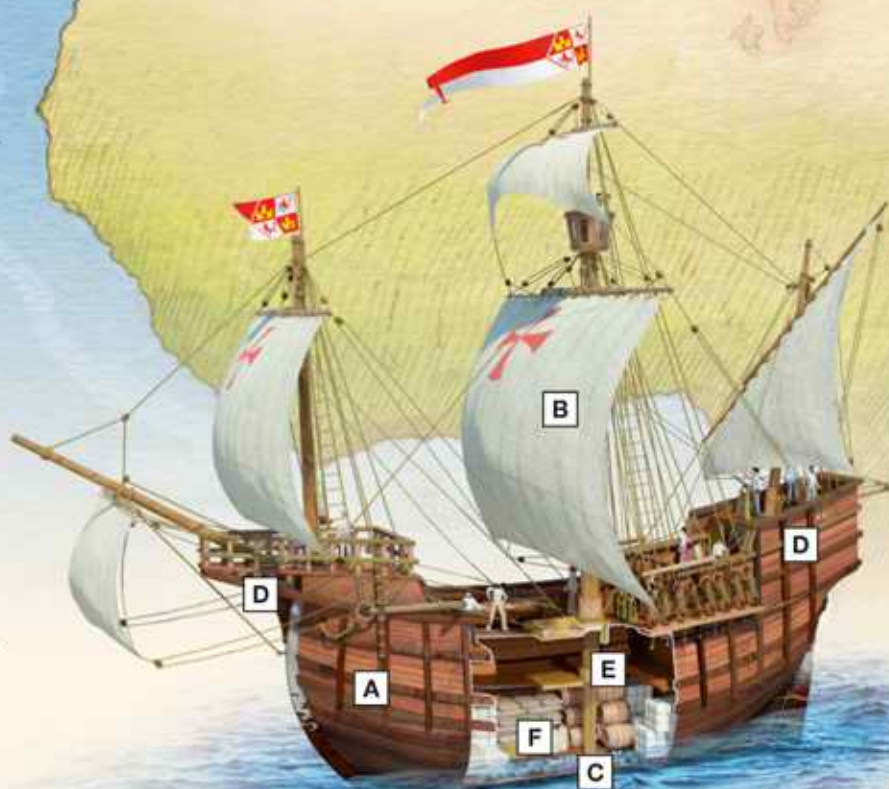

Izabela I Katolicka (1451–1504), królowa Kastylii, a po zawarciu małżeństwa z Ferdynandem Aragońskim całej Hiszpanii. Bez jej udziału Ameryka mogła zostać odkryta dużo później, ponieważ ofertę Kolumba odrzucali wcześniej władcy Portugalii, Francji i Anglii. Jedynie Izabela wierzyła w sens tej odkrywczej podróży, którą jej mąż Ferdynand uważał za nierealną.

Statki Kolumba

Karawele i karaki to statki budowane przez Portugalczyków u schyłku średniowiecza. Konstrukcja tych jednostek umożliwiała podróże oceaniczne, które mogły trwać wiele tygodni. Karaka Santa María była największa spośród statków, którymi dysponował Kolumb. Oprócz niej w wyprawie wzięły udział karawele: Niña i Pinta. Jedynie Santa María nie wróciła do Hiszpanii.

- A** Niezwykle wytrzymała konstrukcja kadłubów karak i karawel sprawiała, że miały duże zanurzenie. Dzięki temu cechowała je większa stabilność niż wcześniej budowane statki, a ponadto były w stanie zabrać większy ładunek.
- B** Uniwersalne ożaglowanie rozmieszczone na trzech masztach umożliwiało żeglugę nawet przy niesprzyjającym wietrze.
- C** Balast, znajdujący się na najniższym poziomie karaki, stabilizował kołyszący się statek.
- D** Kasztele, czyli nadbudówki na dziobie i rufie karaki, mieściły kajuty dowódców.
- E** Pomieszczenia załogi zlokalizowano pod pokładem.
- F** Ładownia była przeznaczona do transportu towarów oraz żywności i słodkiej wody dla załogi. Podczas podróży w nieznane duże zapasy miały wielkie znaczenie.

- ?**
1. Wyjaśnij, dlaczego wymienione przyrządy nawigacyjne były szczególnie ważne podczas wyprawy w nieznane.
 2. Wskaż elementy konstrukcyjne karaki, które były, Twoim zdaniem, najważniejsze podczas wyprawy oceanicznej.

Dostarczenie przez niego złota, owoców, egzotycznych zwierząt oraz Indian zachęciło władców Hiszpanii do organizowania kolejnych wypraw z większym rozmachem. Druga podróż Kolumba (1493–1496), przyniosła odkrycie wysp Małych Antyli i Jamajki. Brało w niej udział 17 statków oraz ok. 1500 ludzi, którzy mieli zamieszkać na nowo odkrytym lądzie.

■ PODRÓŻ DO KOŁA ŚWIATA

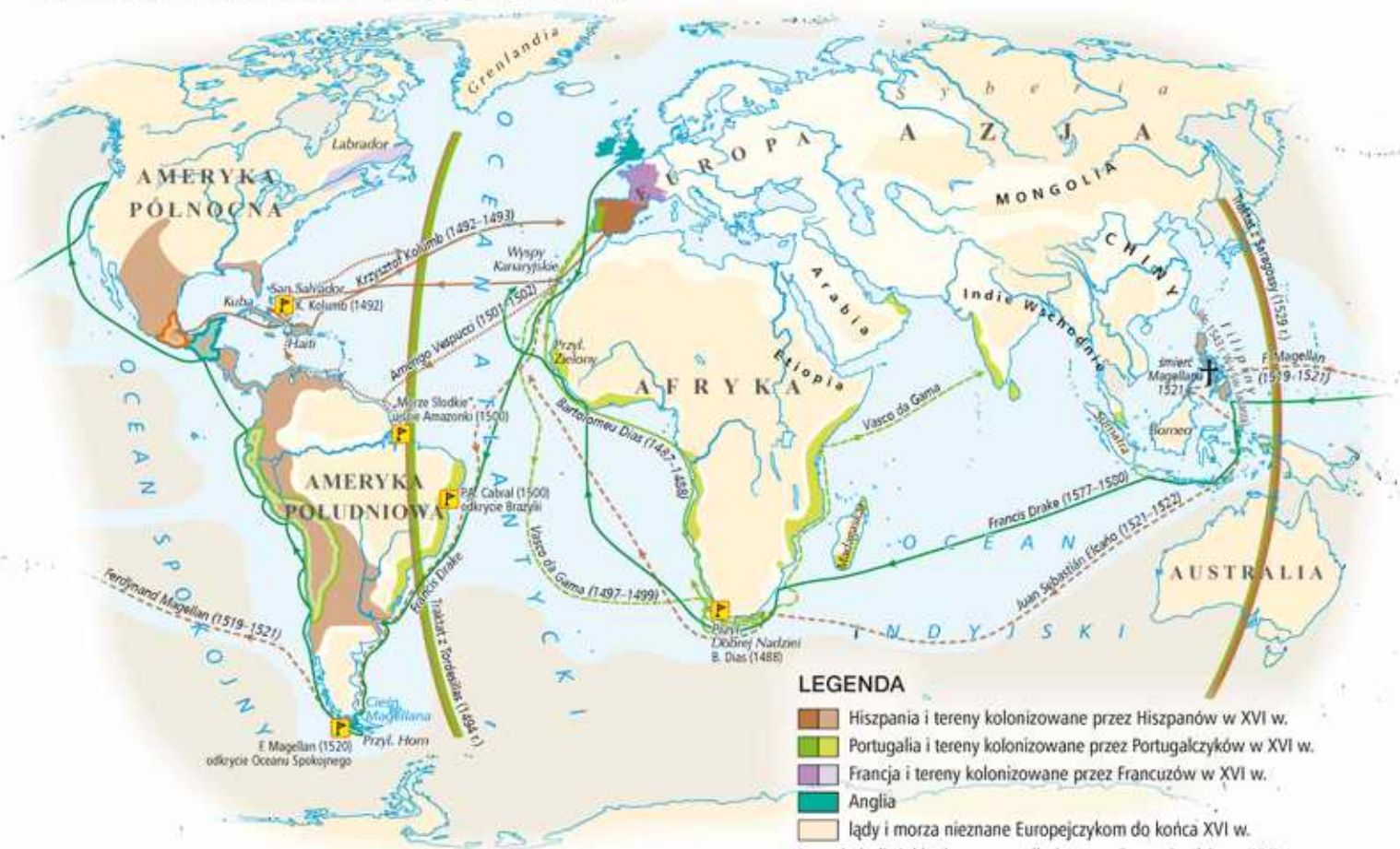
W 1513 r. Hiszpan Vasco Núñez de Balboa [czyt.: wasko nuniez de balboa] dotarł do nieznanego oceanu po pokonaniu przesmyku (nazwanego potem Panamskim) łączącego Amerykę Północną z Południową (przyjrzyj się [mapie](#) poniżej). W ten sposób ustalono, że aby dotrzeć do Indii, trzeba popłynąć jeszcze dalej na zachód. Opłynięcie świata stało się wówczas kolejnym wyzwaniem dla śmiazków. W 1519 r. z Hiszpanii wyruszyło pięć statków pod dowództwem Portugalczyka **Ferdynanda Magellana**. Żeglował on w kierunku południowym, wzdłuż wybrzeży Ameryki Południowej.

Na południowym krańcu kontynentu podróżnik odnalazł drogę morską na zachód, pokonując cieśninę nazwaną później na jego cześć **Cieśniną Magellana**. Ponieważ w trakcie żeglugi na nowo odkrytym oceanie panowała sprzyjająca pogoda, nazwano go Oceanem Spokojnym. Po długiej podróży wyprawa dotarła do

Wymiana pomiędzy Starym a Nowym Światem

	Ze Starego Świata do Nowego Świata	Z Nowego Świata do Starego Świata
Zwierzęta domowe	bydło, koń, kot domowy, osioł, świnia	alpaka, indyk, lama, świnka morska
Rośliny i produkty roślinne	pszenica, jęczmień, owies, ryż, żyto, banan, granat, jabłko, morela, wiśnia, owoce cytrusowe, burak, bób, kalafior, kapusta, len, soczewica, soja, cebula, marchew, por, seler, kokos, kawa, trzcina cukrowa	ziemniak, pomidor, papryka, fasola, dynia, awokado, agawa, cukinia, kukurydza, orzeszki ziemne, słonecznik, ananas, marakuja, truskawka, ziarno kakaowca, żurawina, bawełna, tytoń, wanilia

WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

1. Podaj, które kontynenty znalazły się w strefie wpływów Portugalii, a które – Hiszpanii.
2. Wskaż, które wyprawy w tym samym roku dotarły do brzegów Ameryki Południowej.

Wysp Mariańskich, a następnie archipelagu Filipin, gdzie Magellan zginął, walcząc z tubylcami. Wielu marynarzy zmarło też wskutek chorób, szczególnie szkorbutu, wywołanego brakiem witaminy C. W **1522 r.** do portu w Kadyksie dotarł tylko jeden statek, noszący znaną nazwę *Victoria* [czyt.: wiktoria], czyli zwycięstwo. Dowodził nim **Juan Sebastián Elcano** [czyt.: huan sebastian elkanjo]. Z 270 uczestników wyprawy Magellana zaledwie 18 powróciło do domu.

■ ZNACZENIE WIELKICH ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Odkrycie nowych wysp i lądów w Ameryce i Afryce oraz poznanie zwyczajów ich mieszkańców znacznie poszerzyło wiedzę Europejczyków o świecie. Zнали zatem już wówczas cztery kontynenty: Europę, Azję, Afrykę i Amerykę. Dopiero z czasem tę ostatnią zaczęto dzielić na dwie części, a o istnieniu Australii i Antarktydy jeszcze nie wiadano. Wyprawa dookoła świata ostatecznie potwierdziła naukową hipotezę o kulistym kształcie Ziemi. Pozwoliła również przełamać strach przed potwornymi istotami i innymi niebezpieczeństwami, które miały rzekomo czyhać na dalekich lądach i oceanach. Poza tym

narastało pragnienie pełnego poznania świata i wymazania z map wszystkich białych plam. Zza oceanów docierały do Europy statki przywożące przyprawy, szlachetne kruszce, towary luksusowe oraz nieznane dotąd rośliny i zwierzęta.

Do następstw podróży odkrywczych należały także: ekspansja kolonialna oraz powstanie pierwszych światowych imperiów i nowych, zamorskich miast. Wkrótce miało się okazać, że wielkie odkrycia przyniosły co prawda znaczące korzyści Europejczykom, lecz rdzennym mieszkańcom nowo odkrytych ziem liczne skrajnie niepomysłne zmiany (więcej o tym na s. 19–20).

Niedługo po sukcesie pierwszej wyprawy Kolumba papież Aleksander VI rozgraniczył strefy wpływów dwóch pierwszych europejskich mocarstw kolonialnych. Na tej podstawie Hiszpania i Portugalia zawarły w 1494 r. traktat w **Tordesillas** [czyt.: tordesijas], w którym zatwierdzono podział niepoznanych jeszcze lądów wzdłuż południka leżącego ok. 2 tys. km na zachód od Wysp Zielonego Przylądka. Ziemię przyznane Hiszpanii znajdowały się na zachód od linii granicznej, Portugalii zaś – na wschód. Odtąd strefą wpływów Hiszpanów została Ameryka, a Portugalczyków – Afryka i Azja.

CIKAWOSTKA

Skąd się wzięła nazwa „Ameryka”?

Chwała wielkiego odkrywcy Kolumba nie została uwieczniona w nazwie nowego kontynentu. Zaszczył ten przypadek innemu włoskiemu żeglarzowi – Amerigo Vespucciemu [czyt.: wespuccziem]. Był to pochodzący z Florencji podróżnik, który na przełomie XV i XVI w. w służbie hiszpańskiej badał wybrzeża Ameryki Południowej. Jako pierwszy stwierdził wówczas, iż jest to brzeg nieznanego dotąd kontynentu, a nie Indie. Powstało wówczas pojęcie „Nowy Świat”.

Vespucci wkrótce zasłynął z barwnych opisów nieznanych lądów i ich mieszkańców, a jego listy z wypraw morskich już w XVI w. ukazały się drukiem w kilku językach. Z tego powodu niektórzy przypisywali mu niesłusznie odkrycie Ameryki, gdyż pisma Kolumba wówczas nie publikowano. Po raz pierwszy nazwa „Ameryka” pojawiła się na mapie w 1507 r.

Amerigo Vespucci został przedstawiony na tle mapy prezentującej stan wiedzy geograficznej z początku XVI w., sprzed wyprawy Magellana. Ukazano na niej nieliczne znane Europejczykom części Ameryki i bardzo przybliżony kształt wschodnich wybrzeży Azji.

■ rycina, Europa, XVI w.

ĆWICZENIA

1. Wymień powody, które skłoniły Europejczyków do organizowania wypraw odkrywczych.
2. Przedstaw przebieg wybranej wyprawy z okresu wielkich odkryć geograficznych.
3. Podaj skutki wielkich odkryć geograficznych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

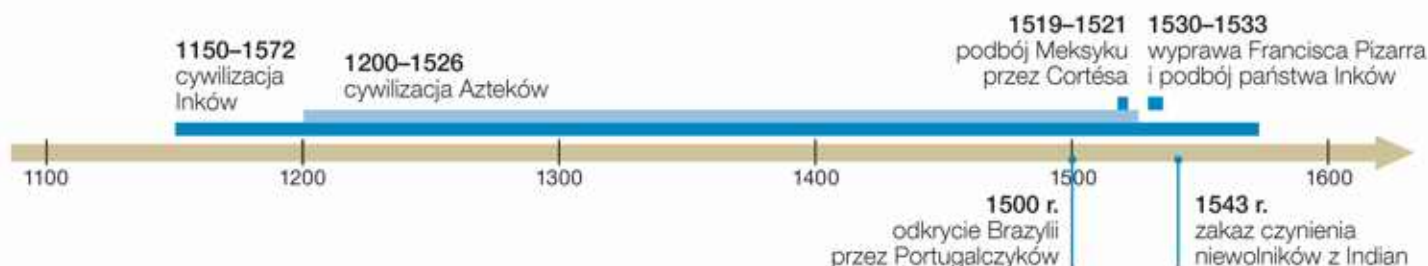
Z. Długosz, *Historia odkryć geograficznych i poznania Ziemi*, Warszawa 2012.

R. Marino, *Krzysztof Kolumb*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 2009.

2

PODBOJE KOLONIALNE

Odkrycia geograficzne u schyłku XV w. okazały się przełomowe i rozpoczęły nową epokę historyczną – nowożytność. Uczestniczące w nich kraje, Portugalia i Hiszpania, zyskały wielką szansę rozwoju. Jak władcy tych państw wykorzystają dokonania finansowanych przez siebie odkrywców? Co przyniesie rdzennej ludności Nowego Świata kontakt z Europejczykami?

■ CYWILIZACJE PREKOLUMBIJSKIE

Przed przybyciem Europejczyków obszar obu Ameryk zamieszkiwali Indianie, a tereny podbiegunowe na północy – Eskimosi (Inuici). Najbardziej zaawansowane cywilizacje rozwinęły się w Ameryce Środkowej oraz w Andach. Mimo znacznej wiedzy z dziedziny astronomii czy medycyny jej przedstawiciele nie znali zastosowania koła ani metody wytopu żelaza.

W II tysiącleciu p.n.e. na obszarze dzisiejszego Meksyku i Ameryki Środkowej pierwszą tamtejszą wysoko rozwiniętą kulturę stworzyli **Olmekowie**. Opracowali oni najstarszy system pisma w Ameryce. Ich dokonania posłużyły kolejnym ludom.

Najbardziej znaczące osiągnięcia przypisuje się żyjącym później na tym terenie **Majom**. Z ich odkryć i wynalazków również korzystali inni. Szczytowy okres rozwoju ich cywilizacji przypadł na połowę I tysiąclecia n.e. Czasami podkreśla się podobieństwa

między cywilizacjami Majów i Greków. Obie zasłynęły przede wszystkim licznymi odkryciami naukowymi, wynalazkami technicznymi i osiągnięciami kulturalnymi. Ponadto rozległa federacja miast-państw Majów nieco przypominała liczne podzielone greckie *poleis*, mimo odrębności tworzące wspólną kulturę. Majowie prowadzili dokładne obserwacje astronomiczne, dzięki którym ustanowili m.in. złożony kalendarz. Rozwijali ponadto sztuki plastyczne oraz matematykę, np. używali cyfry zero, nieznaną w tym czasie w Europie. Z nieustalonych przyczyn pod koniec I tysiąclecia n.e. Majowie opuścili swoje miasta, a ich cywilizacja podupadła.

Pod względem politycznym i militarnym najsilniejsze okazało się państwo **Azteków**. Ten wojowniczy lud przybył w XII w. z północy do środkowego Meksyku, podbił wiele plemion, w tym częściowo Majów, i w XV w. zbudował prawdziwe mocarstwo. Aztekowie zajmowali się rolnictwem, hodowlą i rzemiosłem. Przejęli wiele dokonań podbitych plemion i osiągnęli wysoki poziom umiejętności w dziedzinie obróbki złota oraz astronomii i matematyki.

Kultury ludów Ameryki

Lud lub kultura	Miejsce zamieszkania	Okres istnienia
Olmekowie	Meksyk	ok. 1600– ok. 900 r. p.n.e.
kultura Teotihuacán	Meksyk	ok. 600 r. p.n.e.– ok. 900 r. n.e.
Toltekowie	Meksyk	ok. 700 r. n.e.– ok. 1200 r. n.e.
Majowie	Meksyk, Gwatemala	ok. 250 r. n.e.–1697 r.
Aztekowie	Meksyk, Gwatemala	ok. 1200 r. n.e.–1525 r.
Inkowie	Peru, Ekwador, Boliwia, Chile	ok. 1150 r. n.e.–1572 r.

Pismo Majów opierało się na systemie znaków, które odpowiadały poszczególnym sylabom. Nieliczne zachowane kodeksy zawierają tablice astronomiczne, opisy rytuałów powiązanych z określonymi świętami, ale także przepowiednie.

■ kodeks, Ameryka Środkowa, ok. 1250–1450 r. n.e.

OSIĄGNIĘCIA CYWILIZACJI PREKOLUMBIJSKICH

Ludy zamieszkujące Amerykę przed przybyciem Kolumba stworzyły wysoko rozwinięte kultury, które miały wiele osiągnięć w dziedzinie sztuki, architektury, medycyny, matematyki czy astronomii.

Wiszące mosty, budowane przez Inków nad przepaściami w Andach, umożliwiały szybką komunikację w rozległym imperium.

▪ fotografia współczesna, Peru

Wielkie kamienne rzeźby głów charakterystyczne dla sztuki Olmeków mierzą ponad 3–4 m wysokości i ważą ok. 40 t. Wykuto je w bazaltowych głazach z użyciem kamiennych narzędzi.

▪ kamienna rzeźba, La Venta, ok. 900 r. p.n.e.

Piramidy w Tikál, wzniesione przez Majów w VII w. n.e., mierzą 47 m [1] i 38 m [2].

Na ich szczytach znajdują się świątynie. Pozostałe najbardziej znane piramidy w Ameryce Środkowej zachowały się w: Palenque [czyt.: palenke], Chichén Itzá [czyt.: cziczen ica], Copán [czyt.: kopan] i Teotihuacán [czyt.: teotihuakan].

▪ fotografia współczesna, Gwatemala

? Odszukaj informacje o dwóch innych piramidach wzniesionych przez Indian.

W Ameryce Środkowej, podobnie jak w Egipcie, wznoszono **piramidy schodkowe**. Gigantyczne konstrukcje z cegły i kamienia, budowane m.in. przez Majów i Azteków, służyły celom religijnym.

Z kolei w Ameryce Południowej najbardziej zaawansowany poziom rozwoju osiągnęli **Inkowie**, którzy

Inkaska plaskorzeźba ze złota przedstawiająca boga słońca świadczy o dużych umiejętnościach rzemieślników prekolumbijskich.

■ plaskorzeźba, Peru, XV w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KLĘSKA AZTEKÓW

Zdobycie przez Hiszpanów otoczonej wodami jeziora stolicy Azteków Tenochtitlán zostało opisane we wspomnieniach jednego z żołnierzy Corteza.

Lało, błyskało się i grzmiało tego wieczora aż do północy, ulewa była znacznie większa niż kiedykolwiek. Kiedy Guatemuz [ostatni król Azteków] został pojmany, my wszyscy żołnierze byliśmy ogłuszeni, jak człowiek na dzwonnicy, gdzie dzwoniły liczne dzwony, a nagle dzwonić przestały. Mówię to, bowiem przez dziewięćdziesiąt trzy dni, od kiedy trwaliśmy pod owym miastem, dzień i noc rozbrzmiewały wrzaski i krzyki wodzów meksykańskich nawołujących swoje oddziały i wojowników walczących na groblach [...], a także tych, którzy wbijali pale, pogłębiali zapadnie i kanały i budowali barykady. [...] Owe pałace, do których wycofał się Guatemuz, pełne były trupów i głów uciętych. W ulicach [...] nie było nic ino trupy i głowy martwych Indian, przejść nie było można. [...] Padło w tym mieście mnóstwo ludzi, wojowników przybyłych ze wszystkich prowincji i miast podległych Meksykowi, a z tych, którzy się tam schronili, prawie wszyscy pomarli [...]. Guatemuz prosił Korteza, aby dla tej zgnilizny, jaka panowała w Meksyku, zezwolił wszystkim wojskom, znajdującym się w mieście, wyjść do sąsiednich miejscowości, na co Korteza natychmiast przystał. Przez

stworzyli wielkie imperium obejmujące znaczną część górystej, zachodniej części kontynentu. Inkaskie państwo pokrywała sieć górskich dróg i wiszących mostów. W trudnych warunkach Inkowie uprawiali rolę na specjalnie przygotowanych tarasach. Hodowali lamy i alpaki, które były używane w transporcie. Mieli rozbudowany system wierzeń oraz własny kalendarz. Korzystali z pisma węzełkowego zwanego **kipu**. Zнали również sposoby mumifikacji zwłok.

■ POCZĄTKI KONKWISTY W AMERYCE

Tropem odkrywców nieznanymi lądami do Nowego Świata wyruszyli osadnicy, żołnierze i awanturnicy, znęcani wizją wzbogacenia się w szybkim tempie. Zbrojne wyprawy organizowali prywatni przedsiębiorcy zawierający umowę z królem hiszpańskim na prowadzenie w jego imieniu odkryć i **konkwisty** (hiszp. *conquista* – podbój; czyt.: konkfista).

Hiszpanie podczas zdobywania świątyni w Tenochtitlán spotkali się z zaciętym oporem ze strony Azteków.

■ miniatura, Hiszpania, XVI w.

trzy dni i trzy noce wszystkie trzy groble pełne były mężów i kobiet, i dzieci; ciągnęli nieprzerwanym sznurem, tak wychudli i wyżółkli, tak wstrętnei cuchnący, że żałość była patrzeć. A kiedy miasto zostało opróżnione, Korteza wysłał ludzi na przegląd miasta i ujrzelśmy domy pełne zwłok [...]. Całe miasto było jakby przeorane, korzenie i dobre zioła wydarte z ziemi, bowiem gotowali je i jedli. Jedli też korę niektórych drzew, wody słodkiej nie znaleźliśmy, tylko słoną. [...] Przez wiele wieków nie znajdzie się na ziemi pokolenie, które by tyle wycierpiało od głodu i pragnienia, i ustawicznych wojen, jak oni.

Źródło: B. Díaz del Castillo, *Pamiętnik żołnierza Korteza czyli prawdziwa historia podboju Nowej Hiszpanii*, wybór, przekład i przypisy A.L. Czerny, Warszawa 1962, s. 278–279.

- ?** 1. Opisz, jaki miało przebieg oblężenie stolicy Azteków przez wojska hiszpańskie.
2. Wyjaśnij, jaki był los miasta i jego mieszkańców po poddaniu się Hiszpanom.

Po zajęciu Wysp Karaibskich odkrytych przez Kolumba Hiszpanie dotarli do półwyspu Jukatan i rozpoczęli podbój kontynentu amerykańskiego. Dowódca wyprawy, czyli **konkwistador, Hernán Cortés** [czyt.: **ernan kortez**] w 1519 r. wkroczył na tereny dzisiejszego Meksyku. Początkowo dysponował jedynie oddziałem ok. 600 żołnierzy oraz kilkunastoma końmi i działami. Został jednak gościnnie przyjęty przez plemiona tubylców rywalizujących z najpotężniejszym ludem tego regionu – **Aztekami**. Dodatkowo część Indian uważała Cortésa za wcielenie boga Quetzalcoatla [czyt.: **kecalcoatla**]. Sami Aztekowie zaprosili zresztą początkowo Cortésa do stolicy swojego imperium – **Tenochtitlán** [czyt.: **tenocztitlan**]. Ten zaś, gdy tylko nadarzyła się okazja, uwięził azteckiego króla **Montezumę** i przejściowo przejął kontrolę nad miastem. Wkrótce jednak wybuchło powstanie Indian, podczas którego Montezuma zginął, a Hiszpanie musieli uciekać, tracąc przy tym wielu ludzi. W 1521 r., z pomocą indiańskich sprzymierzeńców, Cortés ponownie zaatakował – przystąpił do oblężenia Tenochtitlán. Aztekowie bronili się z ogromnym poświęceniem, lecz ponieśli klęskę. Dzięki wielotysięcznym armiom indiańskich sojuszników Cortés zdobył Tenochtitlán. Hiszpanie uwięzili nowego króla Azteków, a następnie publicznie go stracili, co ostatecznie złamało ducha oporu Indian. Hernán Cortés oraz jego następcy opanowali tereny Ameryki Środkowej. Najdłużej opór stawiali Majowie na porośniętym dżunglą półwyspie Jukatan.

Sukces Hiszpanów był możliwy dzięki ogromnej przewadze uzbrojenia, lepszej organizacji wojska, posiadaniu koni budzących trwogę wśród Indian i broni palnej. Decydujące znaczenie miała jednak umiejętna i bezwzględna polityka pozyskiwania indiańskich sprzymierzeńców i wykorzystywania wewnętrznych podziałów między nimi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HERNÁN CORTÉS

1485–1547

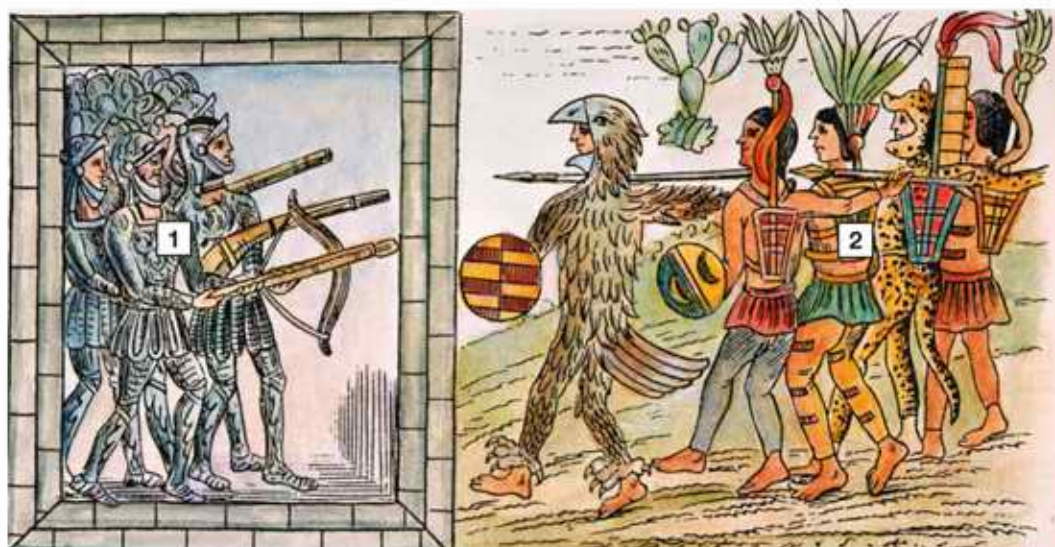
Hiszpański konkwistador, który podbił Meksyk. Wywodził się z ubogiej szlachty hiszpańskiej. Do Ameryki przybył w początkach XVI w. i brał udział w podboju Kuby. Zyskał wówczas spory majątek i znaczenie. Gubernator Kuby wysłał go do Ameryki Środkowej, gdzie Cortés podbił państwo Azteków. Następnie został gubernatorem i kapitanem generalnym Meksyku. Organizował wyprawy odkrywcze na północ, docierając do Kalifornii. Wysłał też statki do Peru i na Filipiny. Zmarł po powrocie do Hiszpanii.

FRANCISCO PIZARRO

1478–1541

Był hiszpańskim konkwistadorem, zdobywcą imperium Inków. Pochodził z ubogiej szlachty, nie zdobył wykształcenia i był analfabetą. W Nowym Świecie działał początkowo na Antylach i w Panamie. W 1530 r. podjął wyprawę do Peru, w której uczestniczyli również jego przyrodni bracia. Został gubernatorem Peru i założył jego stolicę, miasto Lima. Podczas podbojów wykazał się przebiegłością, bezwzględnością i okrucieństwem. Ostatecznie zabili go rywalizujący z nim konkwistadorzy.

Żołnierze hiszpańscy [1] i azteccy wojownicy [2] podczas oblężenia pałacu Montezumy.

■ miniatura, Hiszpania, XVI w.

? Czy różniło się uzbrojenie i wyposażenie obu walczących stron?

■ PODOBÓJ IMPERIUM INKÓW

W równie brawurowy i bezwzględny sposób jak Meksyk konkwistadorzy zajęli Amerykę Południową. W 1530 r. **Francisco Pizarro** [czyt.: francisko pisarro] wyruszył na czele wyprawy z zamiarem podbicia imperium Inków leżącego w Andach. Opuszczając Panamę, dysponował jeszcze mniejszą armią niż Cortés – dowodził zaledwie 180 ludźmi z 37 końmi. Mimo to udało mu się wykorzystać osłabienie państwa Inków po długiej wojnie domowej. Po przybyciu do Peru podstępem uwięził władcę Inków **Atahualpę**, a za jego uwolnienie zażądał gigantycznego okupu w złocie. Choć Indianie spełnili ten wymóg i wypełnili złotem i srebrem trzy wielkie sale, zdobywcy i tak zamordowali inkaskiego króla. Egzekucję Atahualpy wykonano pod zarzutem spisku przeciw Hiszpanom i znieważenia Biblii. Następnie w 1533 r. Hiszpanie zajęli stolicę Inków – **Cuzco** [czyt.: kuzko]. Na podbitych ziemiach

Francisco Pizarro [1] wraz z zakonnikiem [2] prezentują Biblię królowi inkaskiemu Atahualpie [3]. Lekceważący stosunek do Pisma św. został wykorzystany niedługo potem przez Pizarra jako pretekst do zamordowania władcy Inków.

■ miniatura, Hiszpania, XVI w.

Organizacja kolonii hiszpańskich w Nowym Świecie w XVI w.

Kolonia	Dzisiejsze państwa	Stolica kolonii
Wicekrólestwo Nowej Hiszpanii	Meksyk, Gwatemala, Honduras, Nikaragua, Salwador, Belize, pld.-zach. część USA, Antyle	Meksyk
Wicekrólestwo Peru	Panama, Kolumbia, Ekwador, Peru, Boliwia, Chile	Lima

dochodziło jednak do licznych buntów Indian. Na czele jednego z nich stanął ostatni władca Inków – **Tupac Amaru** [czyt.: tupak amaru].

■ IMPERIUM PORTUGALSKIE

W tym samym czasie co Hiszpanie swoje kolonie i faktorie handlowe zakładali również Portugalczycy. Najstarsze z nich powstały w Afryce, wzdłuż zachodniego wybrzeża kontynentu, głównie nad Zatoką Gwinejską i na południu (obecnie Angola i Mozambik).

POSIADŁOŚCI KOLONIALNE W AMERYCE W XVI WIEKU

- Wymień stolice obecnych państw Ameryki Łacińskiej, które zostały założone przez kolonizatorów, oraz te, które były dawnymi miastami indiańskimi.
- Wskaż tereny Ameryki Południowej, które w XVI w. nie zostały skolonizowane przez Europejczyków. Wyjaśnij, dlaczego tak się stało.

Portugalczyki pozyskiwali z nich ogromne ilości drogich przypraw, głównie pieprzu, oraz kości słoniowej i złota. Te cenne towary wymuszali przemocą bądź nabywali za bezcen. Od władców lokalnych państw kupowali również niewolników.

Po pokonaniu floty arabskiej Portugalczycy zapewnili sobie panowanie na Oceanie Indyjskim. W Indiach, Chinach, a nawet w Japonii założyli swoje faktorie, a pod bezpośrednim panowaniem Portugalii znalazły się niektóre wyspy w Azji Południowo-Wschodniej. Szczególnie cennym nabytkiem okazały się Moluki, czyli **Wyspy Korzenne**, wchodzące w skład dzisiejszej Indonezji.

W 1500 r. portugalski podróżnik **Pedro Cabral** [czyt.: kabral] podczas rejsu na zachód odkrył wybrzeża dzisiejszej Brazylii, które – pomimo że leżały w Ameryce – znajdowały się po wschodniej stronie granicy wyznaczonej w traktacie z Tordesillas (przyjrzyj się **mapie** ze s. 12) i były przynależne Portugalii. W ten sposób w Ameryce Południowej pojawiła się konkurencja dla hiszpańskich konkwistadorów. Do podboju tych ziem Portugalczycy przystąpili jednak dopiero w połowie XVI w. Nowy nabytek okazał się wówczas bardzo cenny ze względu na doskonałe warunki do uprawy trzciny cukrowej.

■ SKUTKI EKSPANSJI KOLONIALNEJ

Podboje kolonialne miały liczne ważne następstwa:

- ▶ Hiszpania i Portugalia czerpały olbrzymie zyski z zajętych terenów zamorskich w wyniku łupieżczej eksploatacji ekonomicznej.
- ▶ Nastąpiło katastrofalne wyludnienie wielu obszarów Ameryki. W pierwszym półwieczu kolonizacji mogło umrzeć nawet do 90% rdzennych mieszkańców niektórych terenów Karaibów i Ameryki Środkowej.

Wizerunek portugalskiego uczestnika odkrywczej wyprawy zdobi solniczkę z kości słoniowej. Wykonał ją artysta pochodzący z jednego z plemion, z którymi Portugalia utrzymywała ożywione kontakty handlowe. Wyrzeźbiona postać przypomina z wyglądu przybysza z Europy.

- rzeźba z kości słoniowej, Nigeria, XVI w.

? Jakie elementy wyglądu ukazanej tu postaci świadczą o tym, że pochodzi ona z Europy?

- ▶ Śmiertelne zniwo wśród Indian zebrały pochodzące ze Starego Świata epidemie chorób zakaźnych: ospy, dżumy, tyfusu i cholery. Z kolei z Ameryki prawdopodobnie zawleczono do Europy kiłę (syfilis), nieuleczalną wówczas chorobę weneryczną.
- ▶ Kolonizatorzy zmuszali Indian do wyniszczającej, niewolniczej pracy w kopalniach kruszców i na plantacjach, co sprawiło, że tubylcy masowo wymierali.
- ▶ Zaczęto statkami przywozić z Afryki czarnoskórych niewolników, którzy z powodu większej wytrzymałości mieli zastąpić w pracy ludność tubylczą.
- ▶ Europejczycy doprowadzili kultury indiańskie do zagłady lub do zepchnięcia na margines cywilizacji. Zniszczeniu uległo wówczas wiele zabytków i dzieł sztuki wykonanych przez rdzennych mieszkańców Ameryki. W miejsce pierwotnych kultur i wierzeń wprowadzono chrześcijaństwo i europejskie wzorce kulturowe, które połączyły się z lokalnymi.

CEKAWOSTKA

W poszukiwaniu złota i nieśmiertelności

Pogłoski o skrywanych przez Indian bogactwach sprawiły, że Hiszpanie podjęli liczne ekspedycje. Najslawniejsze z nich zorganizowali z nadzieją, że odnajdą bajeczną krainę **Eldorado** na terenie dzisiejszej Kolumbii. Wieści na jej temat szerzyły się, gdy Hiszpanie dowiedzieli się o obrzędach Indian z plemion Czibczów. Aby złożyć złoto w ofierze bogom, ich władcy, pokryci złotym proszkiem, obmywali się w wodach jeziora. W Ameryce Północnej odpowiednikiem Eldorado było legendarnych **siedem złotych miast**. Konkwistadorzy poszukiwali ich wśród osiedli Indian Pueblo, na południowo-zachodnim terytorium obecnych Stanów Zjednoczonych. W 1513 r. Hiszpanie podjęli również zakończoną niepowodzeniem wyprawę w poszukiwaniu bajecznych **źródeł wiecznej młodości**. W efekcie odkryli Florydę.

Złoty nóż rytualny został wykonany przez rzemieślników z jednej z prekolumbijskich cywilizacji Andów. Odkrycie tego typu przedmiotów ożywiało wyobraźnię i żądze zysku konkwistadorów.

- przedmiot rytualny, Peru, XI w. n.e.

WARTO WIEDZIEĆ

Srebrne floty, korsarze i piraci

Najważniejszymi bogactwami hiszpańskich kolonii w Ameryce były początkowo złoto i srebro. Amerykańskie kopalnie dostarczały wówczas ok. 75% światowego wydobycia tych kruszców. Transportowano je do Hiszpanii na pokładach okrętów, które płynęły w konwojach, tzw. srebrnych flotach. Szacuje się, że w latach 1500–1650 z kolonii do Europy przyłynęło aż 180 ton złota i 16 tys. ton srebra.

Przewożenie tak cennego ładunku było jednak niebezpieczne, bo chęć jego zdobycia doprowadziła do rozkwitu **korsarstwa**. Uprawiali je piraci angielscy, francuscy oraz słynący z brawury i okrucieństwa Holendrzy. Wielu z nich napadało na hiszpańskie statki za zgodą, a często i z pomocą swoich władców. Korsarze oddawali im za to część swoich zdobyczy. Często atakowali także miasta i porty w koloniach hiszpańskich.

Na Morzu Karaibskim grasowali ponadto nieuznający niczyjej zwierzchności piraci zwani bukanierami. Mieli stałe bazy na archipelagu Antyli, w tym też na leżącej u wybrzeży Haiti słynnej wyspie Tortudze. Anglik **Francis Drake** [czyt.: fransis drejk] był jednym z najsłynniejszych korsarzy. Zasłynął śmiałymi atakami na porty i statki hiszpańskie na Pacyfiku. Jako drugi człowiek opłynął Ziemię dookoła. Zasłużył się również Anglii, odpierając atak hiszpańskiej Wielkiej Armady w 1588 r. (więcej na ten temat na s. 55).

Atak na Kadyks, główną bazę floty hiszpańskiej, dokonany w 1587 r. przez flotę angielską.

▪ obraz, Niderlandy, XVII w.

Odszukaj i zbierz informacje na temat jednego ze słynnych piratów z Antyli.

Trwałym spoiwem rodzącej się w Ameryce społeczności okazały się pochodzące z łaciny romańskie języki zdobywców – hiszpański i portugalski. Dzięki nim z czasem wyodrębniła się wspólnota **Ameryki Łacińskiej**. Do dziś obejmuje terytorium Ameryki Środkowej i Południowej.

W Nowym Świecie powstało nowe społeczeństwo, w którym na dziesiątki milionów Indian przypadała stosunkowo nieliczna grupa (początkowo ok. 50 tys.) białych Europejczyków, głównie mężczyzn. To właśnie **Kreole**, czyli potomkowie białych kolonizatorów, odgrywali naczelną rolę polityczną. Cieszyli się oni licznymi przywilejami, bogactwem i prestiżem.

■ HANDEL KOLONIALNY

Wielkie odkrycia geograficzne przyniosły znaczące zmiany ekonomiczne. Kolonie zapewniały masowy napływ bogactw i surowców do Europy. Stały się również dla **metropolii europejskich**, czyli rodzimych krajów kolonizatorów, ważnymi rynkami zbytu produktów.

Czarna ospa okazała się niezwykle niebezpieczna dla rdzennych mieszkańców Ameryki. Szacuje się, że zmarło na nią ponad 70% Azteków i 90% Inków.

▪ ilustracja, Hiszpania, XVI w.

Ludność kolonii w Ameryce Łacińskiej

Nazwa grupy ludności	Opis grupy
Indianie	Rdenni mieszkańcy Ameryki
Kreole	Biali potomkowie kolonizatorów urodzeni w koloniach
Metysi	Potomkowie związków Europejczyków z Indianami
Mulaci	Potomkowie związków Europejczyków z czarnoskórymi Afrykanami
Zambo	Potomkowie związków czarnoskórych Afrykanów z Indianami
Azjaci	Przybysze z Chin i Malajów

Doprowadziło to do istotnych zmian w organizacji handlu. W Europie zmalało znaczenie handlu śródziemnomorskiego i hanzeatyckiego, na znaczeniu zyskał zaś handel oceaniczny z koloniami w Ameryce i Azji.

Dramatycznym następstwem powstania gospodarki globalnej stał się **handel niewolnikami**. Pierwszych porwanych przemocą mieszkańców Afryki do kolonii amerykańskich zaczęto przywozić statkami już na początku XVI w. Głównym powodem ich sprowadzania do Nowego Świata było wymieranie Indian oraz bardzo niska wydajność ich pracy w kopalniach i na plantacjach.

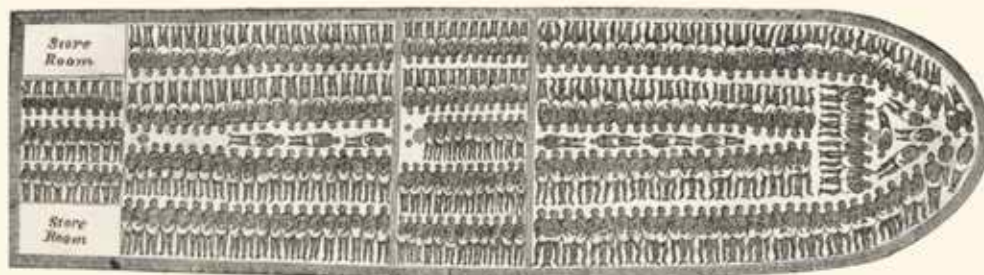
W 1543 r. król Hiszpanii zakazał czynić z Indian niewolników, co dodatkowo zwiększyło handel czarnoskórymi mieszkańcami Afryki. Początkowo zajmowali się nim Portugalczycy, ale pod koniec XVII w. głównie Francuzi, a w kolejnym stuleciu potęgą w tej niechlubnej dziedzinie stała się Anglia. Największym portem niewolniczym został wtedy Liverpool [czyt.: liwerpul], a głównym kolonialnym targowiskiem niewolników – miasto Cartagena [czyt.: kartahena] w dzisiejszej Kolumbii. Według szacunków od połowy XV do końca XVIII w. z Afryki wywieziono kilka milionów ludzi.

■ HANDEL TRÓJKĄTNY

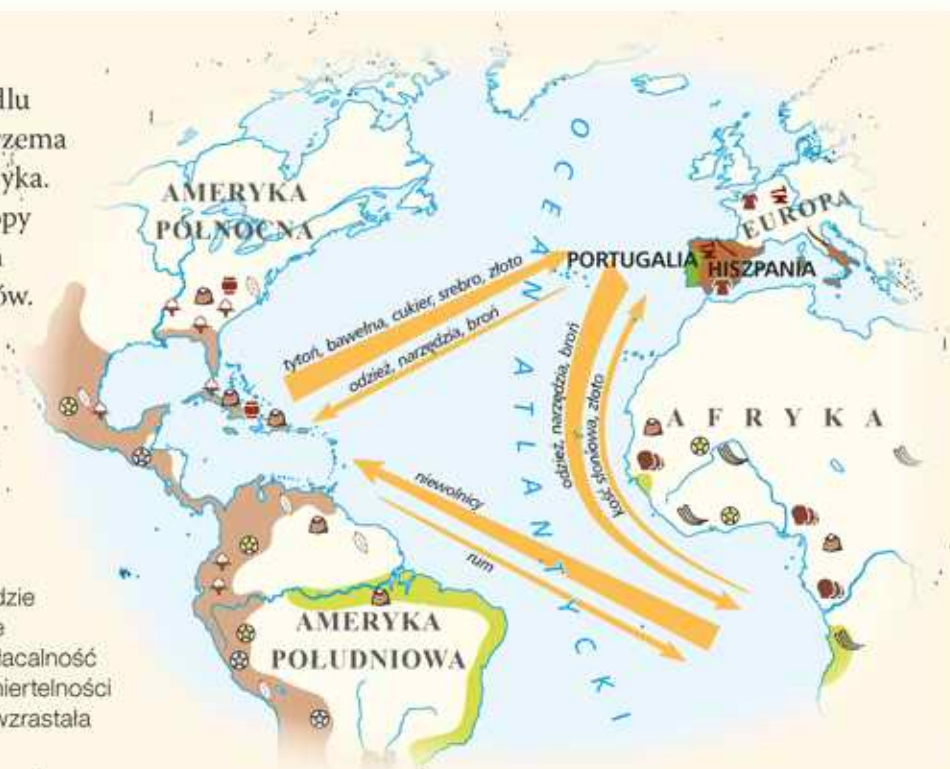
W XVI w. wykształcił się nowy model handlu w ramach tzw. **złotego trójkąta**, którego trzema wierzchołkami były Europa, Afryka i Ameryka. Różnego typu wyroby rzemieślnicze z Europy dostarczano statkami do Afryki. W zamian za nie nabywano czarnoskórych niewolników. Po przewiezieniu ich do Ameryki statki wracały do Europy z ładunkiem towarów kolonialnych, które sprzedawano tam z ogromnym zyskiem. Obrót niewolnikami stał się w ten sposób ważnym elementem funkcjonowania złotego trójkąta.

Schemat rozmieszczenia niewolników na pokładzie podczas transportu z Afryki. Pochodzili oni głównie z Mozambiku i terenów nad Zatoką Gwinejską. Oplacalność handlu ludźmi była zawrotna mimo ich wysokiej śmiertelności w czasie przewozu. Cena niewolnika wielokrotnie wzrastała po przepłynięciu oceanu.

■ rycina, Wielka Brytania, XVIII w.

? Opisz, w jaki sposób odbywał się handel w ramach złotego trójkąta.

LEGENDA

- Hiszpania i jej kolonie w XVI i XVII w.
- Portugalia i jej kolonie w XVI i XVII w.
- szlaki złotego trójkąta
- ⬆ bawełna
- ⬆ odzież
- ⬆ tytoń
- ⬆ kość słoniowa
- ⬆ niewolnicy
- ⬆ rum
- ⬆ cukier
- ⬆ srebro
- ⬆ złoto
- ⬆ broń
- ⬆ narzędzia

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy hiszpańskich i portugalskich podbojów kolonialnych.
2. Opisz skutki ekspansji Europejczyków w koloniach amerykańskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Collis, *Cortes i Montezuma*, tłum. A. Rojkowska, Wrocław 2004.
M. Małowist, *Konkwistadorzy portugalscy*, Warszawa 1992.

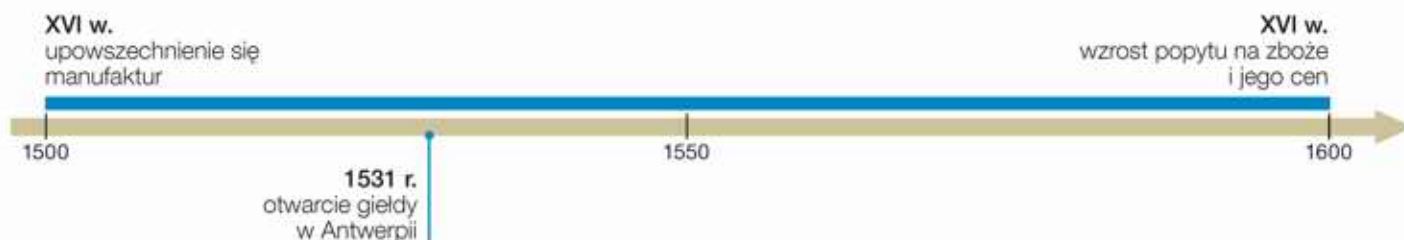
3 PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE W XVI WIEKU

Wielkie odkrycia geograficzne dały początek gospodarce o globalnym zasięgu.

W jaki sposób handel z odległymi kontynentami zmienił sytuację gospodarczą w Europie?

Jak w nowych warunkach rozwijało się europejskie rolnictwo i rzemiosło?

Do jakich doniosłych zmian doszło w tym czasie w dziedzinie produkcji rzemieślniczej?

■ ROZWÓJ MIAST W EUROPIE ZACHODNIEJ

U progu czasów nowożytnych w Europie Zachodniej znacznie poprawiły się zaopatrzenie w żywność, stan higieny i warunki sanitarne. Zmiany te korzystnie wpłynęły na średnią długość życia, co bezpośrednio przełożyło się na wzrost liczby mieszkańców kontynentu. Zjawisko to doprowadziło do kolejnej fali emigracji z przeludnionych wsi do miast. Na skutek napływu do nich rzeszy niewykwalifikowanych pracowników znacznie wzrósł odsetek ludności miejskiej. Korzystnie na **urbanizację**, czyli proces rozwoju miast, wpływały także zmiany gospodarcze, m.in. ogradzanie (więcej w [Warto wiedzieć](#) na s. 28). W efekcie w XVI w. kilkanaście ośrodków miejskich w Europie osiągnęło liczbę 100 tys. mieszkańców.

Kryzys przeżywały z kolei miasta nadbałtyckie, ponieważ Hanza po wielkich odkryciach geograficznych utraciła swoje dotychczasowe znaczenie. Spośród tych ośrodków rozwijał się **Gdańsk**, jako główny port handlowy Rzeczypospolitej.

Londyn w epoce nowożytnej był jednym z największych i najszybciej rozrastających się miast w Europie. Jego rozwój na krótko przerwał wielki pożar, który strawił znaczną część stolicy Anglii w 1666 r.

■ obraz, Anglia, I poł. XVII w.

Największe miasta europejskie u schyłku XVI wieku (szacunkowe liczby)

Miasto	Liczba ludności
Stambuł	Ponad 600 000
Paryż	300 000
Londyn	250 000
Neapol	212 000
Mediolan	180 000
Adrianopol	160 000
Sewilla	150 000
Wenecja	150 000
Lizbona	120 000
Amsterdam	100 000
Bruksela	100 000
Madryt	100 000
Messyna	100 000
Moskwa	100 000
Praga	100 000
Palermo	100 000
Rzym	100 000
Marsylia	80 000
Gdańsk	50 000

■ POCZĄTKI KAPITALIZMU

W czasach nowożytnych znacząco zmieniła się sytuacja ekonomiczna w Europie. Stopniowo przekształcały się sposoby produkcji rzemieślniczej. Dużą rolę nadal odgrywała organizacja cechowa. W sytuacji, gdy w miastach rosła liczba ludności, coraz dotkliwsze stawały się jednak ograniczenia nakładane przez władze cechów na rzemieślników. Tytuły mistrzów dające rzemieślnikom niezależność przyznawano tylko nielicznym z nich. Często także ograniczano liczbę produktów, które mógł wytworzyć rzemieślnik.

W tej sytuacji pojawiło się nowe rozwiązanie w sposobie organizowania produkcji – **system nakładczy**. Polegał on na tym, że chłopci bądź ubodzy rzemieślnicy,

CIĘKAWOSTKA

Jak długo żyli ludzie przed wiekami?

Wzrost liczby ludności na początku czasów nowożytnych był wysoki mimo ogromnej śmiertelności dzieci oraz licznych ofiar epidemii i głodu. Duża umieralność noworodków i niemowląt zaniżała też średnią długość życia, która wynosiła ok. 25 lat, przy czym statystycznie kobiety żyły średnio o rok lub dwa dłużej od mężczyzn. Znaczący wzrost średniej długości życia nastąpił dopiero w drugiej połowie XIX w., gdy opracowano naukowe metody zwalczania bakterii i wirusów.

pracując **chalupniczo**, czyli w swoich domach, wytwarzali proste półfabrykaty, z których później wykonywano gotowe wyroby. Niezbędnych surowców dostarczali im **nakładcy**, najczęściej zamożni kupcy, którzy płacili za efekty ich pracy, organizowali ich wykończenie i sprzedawali z dużym zyskiem.

Następnym etapem rozwoju metod produkcji było skupienie jej w jednym miejscu. W ten sposób powstały **manufaktury**, czyli zakłady produkcyjne grupujące wielu rzemieślników jednej lub kilku różnych specjalności, którzy wspólnie wytwarzali produkty. Dzięki tym zmianom rosła rola nakładcy lub właściciela manufaktury, który kontrolował produkcję i jej sprzedaż. Malało z kolei znaczenie rzemieślników, którzy stawali się wyłącznie pracownikami realizującymi zamówienia nakładcy.

Kluczowym elementem gospodarki towarowo-pieniężnej okazała się rozwijająca się sieć **banków**. Czerpały one zyski z udzielania kredytów inwestorom – kupcom lub nakładcom – oraz pośredniczyły w transakcjach handlowych. W obrocie handlowym upowszechniły się znane już w średniowieczu **weksle** (więcej w [tekście źródłowym](#) poniżej). W tym okresie powstały **domy kupiecko-bankierskie**, m.in. rodów **Welserów** [czyt.: welzerów] i **Fuggerów** w Niemczech. Pożyczki zaciągali u nich nawet monarchowie. Obok jarmarków i targów pojawiły się wielkie **gieldy**

TEKST ŹRÓDŁOWY

HANDEL W XVI WIEKU I WEKSLE

Zachowany opis handlu, jaki prowadzono w nowożytnej Antwerpii, zawiera również informacje dotyczące sposobów wykorzystania często używanych w tamtym czasie weksli.

Miasto utrzymuje się głównie z handlu i swój dobrobyt oraz sławę w znacznej mierze zawdzięcza cudzoziemskim kupcom. Zaznaczę po pierwsze, że niezależnie od tutejszych mieszkańców i ludzi przyjeżdżających z innych miejscowości, a także licznych kupców z Francji, których tutaj w czasie pokoju bywa bardzo dużo, w Antwerpii zamieszkuje stale ponad 1000 kupców, należących do sześciu różnych narodowości i przebywających w tym mieście tak w czasie wojny, jak i pokoju. Wśród kupców tych są także główni agenci zagranicznych kupców: Niemcy, Duńczycy z Hanzeatami, Włosi, Hiszpanie, Anglicy i Portugalczycy. [...] Miejscowi i przyjezdni kupcy dokonują tu ogromnych transakcji finansowych, tak z weksłami i zastawami, jak i z towarami [...].

Istota transakcji wekslowych polega na tym, że w Antwerpii biorą lub pożyczają pewną sumę pieniędzy, którą następnie muszą zwrócić, albo też otrzymają we Włoszech lub gdzie indziej. [...] Transakcję tę wymyślono wyłącznie w celu usprawnienia handlu, ale przewrotność wielu kupców, szczególnie najbogatszych nie poprzestających na tym ze skąpstwa, chciwości i ciągłego dążenia do wielkich zysków, spaczyła tę uczciwą transakcję. Oni bowiem to dając pieniądze, to znów zabierając poważne sumy z giełdy powodują brak stabilizacji na rynku pieniężnym, podczas gdy inni ponoszą straty.

Źródło: Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 14: Odrodzenie, oprac. L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa 1960, s. 3.

- ?** 1. Opisz skład narodowościowy kupiectwa w Antwerpii. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało to miasto w nowożytnej Europie.
2. Wyjaśnij, na czym polegał problem z transakcjami wekslowymi na giełdzie w Antwerpii.

OD WARSZTATU DO MANUFAKTURY

Ze zwiększeniem się liczby ludności Europy i stopniową poprawą warunków życia wiązał się wzrost zapotrzebowania na produkty rzemieślnicze. Wytwórcy rywalizowali między sobą nie tylko pod względem jakości produktów, lecz także ich ceny. Aby wyprodukować jak najtańszy towar, wdrażali nowe rozwiązania ułatwiające produkcję i ograniczające jej koszty.

Warsztat rzemieślniczy

W swoim warsztacie rzemieślnik, tak jak w średniowieczu, wykonywał produkt i wszystkie jego elementy od początku do końca. Musiał mieć rozległe umiejętności i dobrze znać każdy etap produkcji. Rzemieślnik sam zdobywał materiały i surowce do wytworzenia towaru. Od samego początku produkt był często wykonywany dla określonej osoby, która złożyła na niego zamówienie. Było to kosztowne i czasochłonne, ale pozwalało w pełni spełnić oczekiwania zamawiającego.

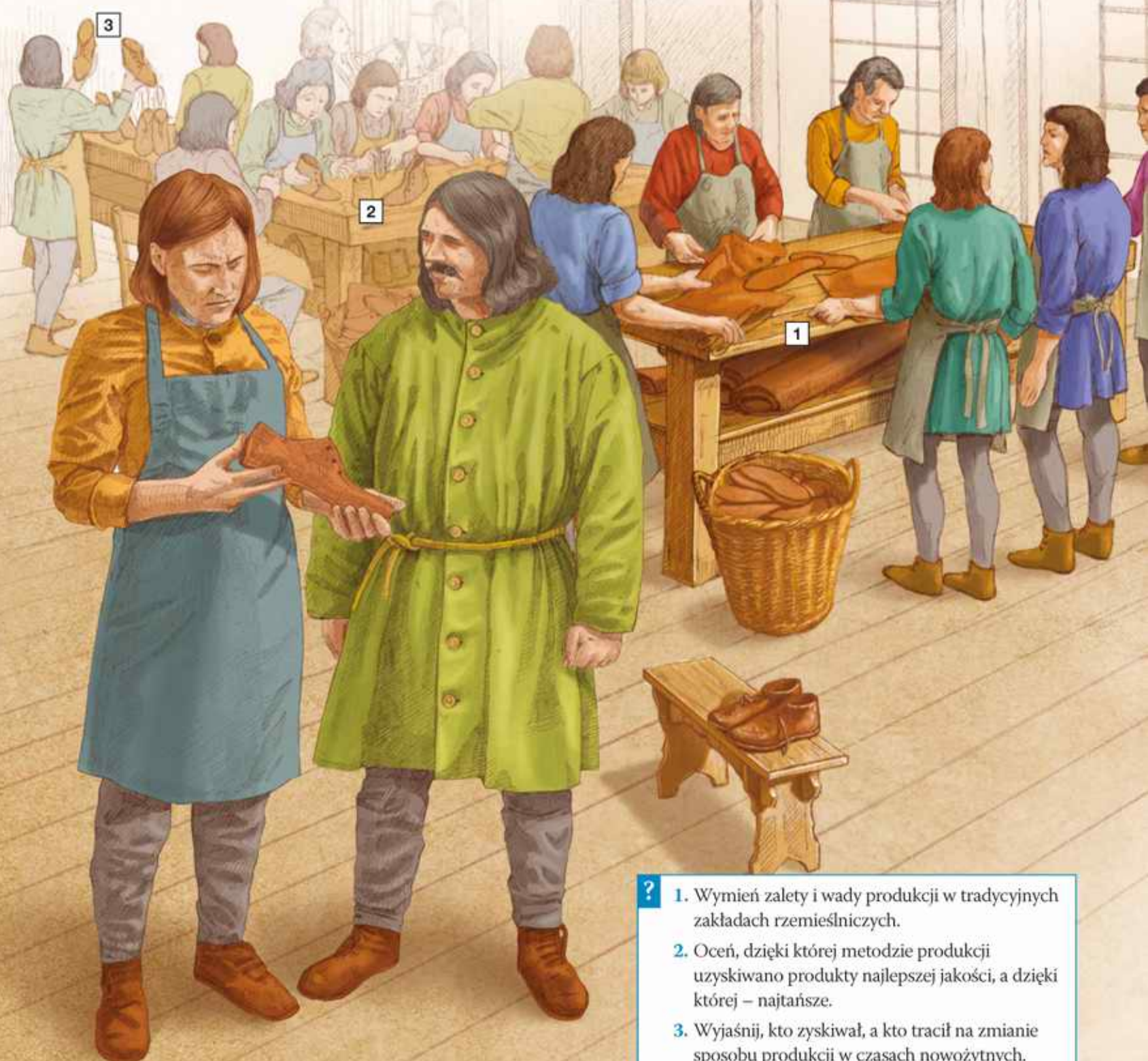
System nakładczy

Wytwarzanie różnych elementów towaru dzielono pomiędzy poszczególne warsztaty. Półprodukty wykonywane w kilku warsztatach **A** **B** były łączone w całość w innym zakładzie **C**. Rzemieślnicy w poszczególnych warsztatach musieli dobrze znać się wyłącznie na swoich czynnościach. Surowców do produkcji dostarczał nakładca, czyli zazwyczaj bogaty kupiec, który nadzorował cały proces wytwórczy, ponosił na niego nakłady i czerpał największe zyski.

Manufaktura

Duże warsztaty, w których rzemieślnicy prowadzili produkcję, nazwano **manufakturami**. Różniły się one od fabryki tym, że prace wykonywano tam bez użycia maszyn, za pomocą prostych narzędzi (stąd nazwa łac. *manufactus* – wykonany ręcznie). Wyszczególnieni w określonych pracach rzemieślnicy wytwarzali elementy przedmiotu [1][2], które na koniec łączono i wykańczano, aby uzyskać finalny produkt [3]. Manufaktury były często powiązane z **domami pracy przymusowej**, gdzie za darmo pracować musieli żebracy, sieroty lub skazańcy.

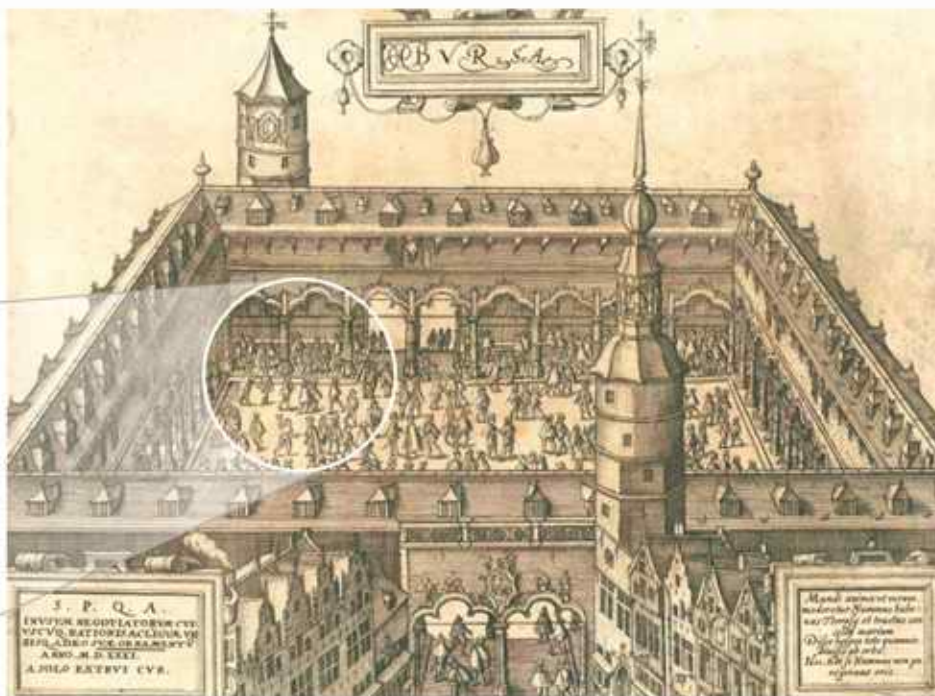

- ? 1. Wymień zalety i wady produkcji w tradycyjnych zakładach rzemieślniczych.
2. Oceń, dzięki której metodzie produkcji uzyskiwano produkty najlepszej jakości, a dzięki której – najtańsze.
3. Wyjaśnij, kto zyskiwał, a kto tracił na zmianie sposobu produkcji w czasach nowożytnych.

Giełda w Antwerpii została otwarta w 1531 r.

Była pierwszą giełdą towarowo-pieniężną w Europie. Na jej dziedzińcu gromadzili się kupcy i bankierzy, aby zawierać transakcje handlowe, ustalać zamówienia i wymieniać waluty. W przeprowadzaniu transakcji pomagali im mieli maklerzy. Samo słowo „giełda” pochodzi od nazwy średniowiecznych organizacji kupieckich – gildii.

■ rycina, Niderlandy, XVI w.

towarowe, gdzie zawierano transakcje na dostawy towarów i surowców. Pierwszymi instytucjami tego typu o zasięgu światowym były giełdy w Antwerpii i Amsterdamie. W ten sposób powstawał system obsługi bankowej handlu i rzemiosła oraz inwestycji kapitałowych. Dało to początek gospodarce **wczesnego kapitalizmu**. Termin ten pochodzi od słowa „kapitał”, oznaczającego zgromadzone środki pieniężne, które nie są wydawane na bieżącą konsumpcję, lecz inwestowane w działalność gospodarczą – głównie handel bądź produkcję towarów i pozyskiwanie surowców.

DUALIZM GOSPODARCZY

Odkrycia geograficzne przyniosły też zmiany w życiu europejskiej wsi. Na skutek napływu złota z kolonii wystąpiła wysoka **inflacja**, czyli zmalała wartość pieniądza, a ceny towarów znacznie wzrosły. Szczególnie odczuwalny był ogromny wzrost cen żywności (ceny zboża wzrosły 2–3-krotnie). Popyt na żywność był spowodowany gwałtownym zwiększaniem się liczby ludności. Mimo szybkiego wzrostu cen towarów oraz usług płace pozostawały niezmiennie lub nawet malały.

WARTO WIEDZIEĆ

Po co psuto monetę?

W średniowieczu i czasach nowożytnych władcy europejscy prowadzili przynoszący im duże zyski proceder **psucia monety**, czyli przetapiania lepszego pieniądza (o większej zawartości kruszcu) na większą liczbę gorszych monet (o mniejszej zawartości kruszcu). Zdaniem polskiego uczonego **Mikołaja Kopernika** pieniądz gorszy wypiera z obiegu lepszy. Ten drugi, mający większą wartość, podlegał bowiem tezauryzacji, czyli był gromadzony jako zasób, o wartości wyższej niż moneta aktualnie znajdująca się w obiegu. Trafiał również za granicę, gdzie inni władcy wykorzystywali go jako surowiec do wybijania nowych, gorszych monet.

Mincerze podczas produkcji monet posługiwali się specjalnymi stemplami **1**, za pomocą których wybijali monety. Podrabianie monet było jednym z najsurowiej karanych przestępstw.

■ rycina, Niemcy, XVI w.

? Co oznacza stwierdzenie, że pieniądz gorszy wypiera lepszy?

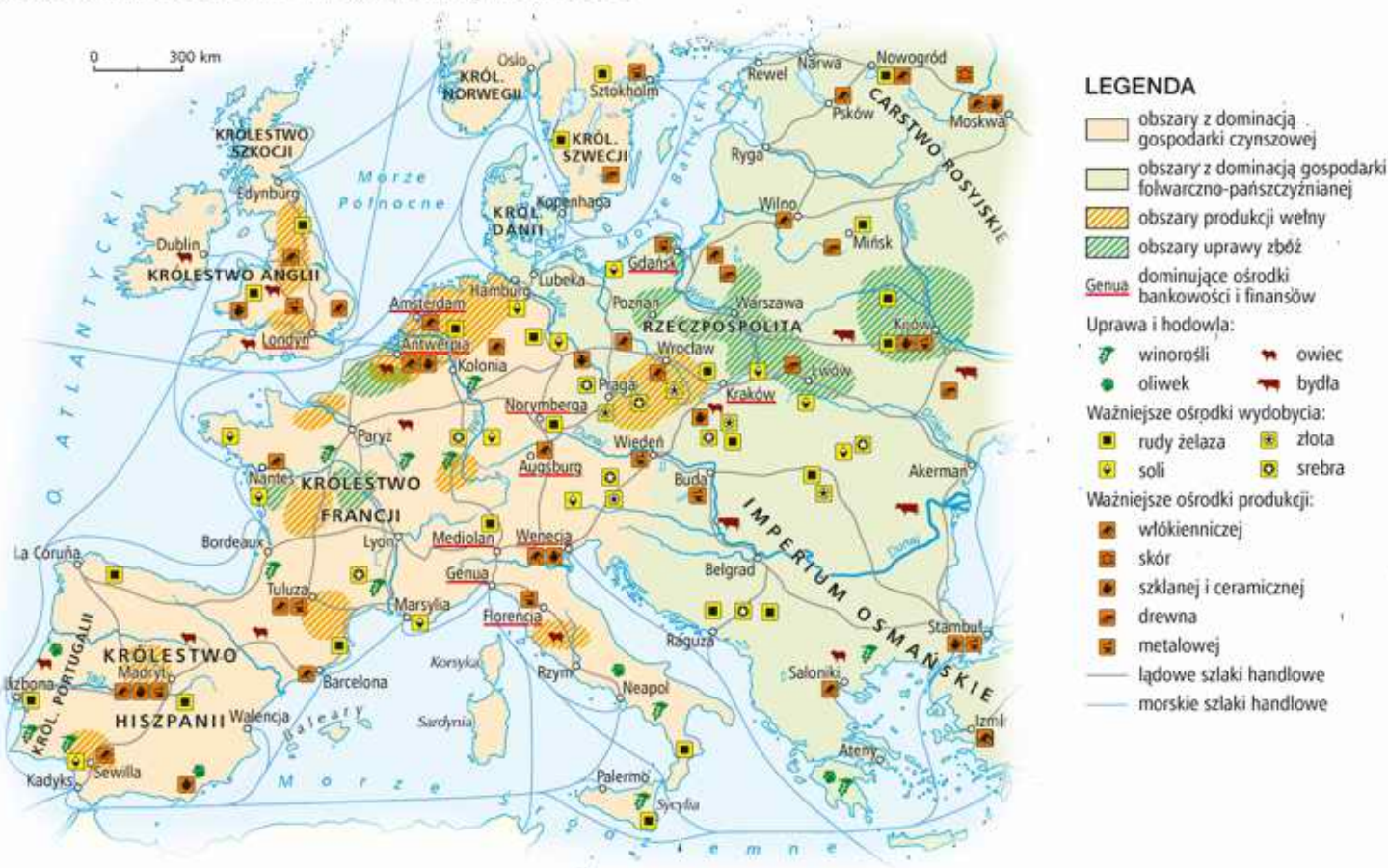
W tym okresie w Europie zaznaczył się **dualizm gospodarczy**, czyli dokonał się podział kontynentu na dwie strefy ekonomiczne, których symboliczną granicą była rzeka Łaba w Niemczech.

Na zachód od niej dynamicznie rozwijały się nowoczesne formy towarowo-pieniężnej gospodarki kapitalistycznej opartej na wolnej konkurencji. Przeważał rozwinięty handel kolonialny i morski oraz rzemiosło. W związku z tym rosła rola mieszczaństwa, malało zaś znaczenie szlachty. Chłopi byli z reguły osobie wolni i w zamian za prawo użytkowania pola musieli płacić czynsz – zazwyczaj pieniądze, choć czasem także swoje wytwory. Opłacało się im więc zwiększać produkcję i dlatego dominowało **rolnictwo intensywne**. W krajach, w których było niewiele ziem uprawnych (np. Niderlandy), dokonano w tym okresie szeregu zmian w dziedzinie techniki uprawy. Wprowadzono nowe narzędzia rolne i na nowo w sposób znacznie bardziej intensywny organizowano zasady

gospodarowania, ściśle łącząc uprawę roli z hodowlą zwierząt. Zamiast tradycyjnej, stosowanej od średniowiecza **trójpólówki**, zaczęto masowo wprowadzać **plodozmian**. Polegał on na cyklicznej zmianie upraw, dzięki czemu ziemia nie traciła żyzności. Na przemian siano zboże oraz rzepę, koniczynę lub buraki. Glebę zaczęto również regularnie nawozić. Dzięki tym zmianom uzyskiwano coraz większą wydajność i skutecznie chroniono pola przed wyjałowieniem.

Z kolei na wschodzie Europy utrwalił się porządek społeczny i ekonomiczny bazujący na **gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej**. Wielki popyt na zboże i jego wysokie ceny w XVI w. ugruntował tam z kolei dominację rolnictwa. Kraje tej części kontynentu nie brały udziału w rywalizacji o kolonie ani nie rozwinęła się w nich produkcja towarów. Przeważał lokalny handel, a rzemiosło umacniało się powoli. Wyróżniał się szlak rzeczny **Wisły**, którym spławiano zboże i produkty leśne.

GOSPODARKA NOWOŻYTNEJ EUROPY

1. Wymień pięć dzisiejszych państw europejskich, których terytorium w czasach nowożytnych znajdowało się w strefie gospodarki czynszowej.
2. Przedstaw, jakiego typu uprawy rolne dominowały w strefie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

Znaczne zyski dawał eksport zboża wyprodukowanego przez **folwarki**, czyli duże gospodarstwa. Tworzono je na zajmowanych nieużytkach, skupowanych za bezcen gospodarstwach sołtysów oraz poprzez rugowanie, czyli usuwanie chłopów z uprawianej dotąd przez nich ziemi. Głównym zadaniem folwarku była produkcja zboża przeznaczonego na sprzedaż. Aby dodatkowo zwiększyć płynące stąd zyski, szlachta dążyła do odstąpienia od czynszów pieniężnych, ponieważ ze względu na znaczną inflację dawały one nikły dochód. Wdrażano więc **pańszczyznę**, czyli darmową pracę na rzecz właściciela folwarku. Jednocześnie chłopom odebrano prawo opuszczania wsi, wprowadzając ich poddaństwo. W efekcie w Europie Wschodniej dominowało mało wydajne rolnictwo **ekstensywne**, w którym wzrost zysków opierał się jedynie na zwiększaniu areалу ziemi uprawnej i obniżaniu kosztów pracy.

Mieszczaństwo na wschód od Łaby zazwyczaj nie miało praw politycznych. Jedynie szlachta umacniała swoją pozycję poprzez kolejne przywileje stanowe otrzymywane od władców, które zapewniały jej monopol gospodarczy. Zdecydowana przewaga rolnictwa i niewielkie uprzemysłowienie występowały też w niektórych rejonach Europy Zachodniej, np. południowej części Hiszpanii i Włoch. Z kolei w zamorskich koloniach dominowała wielka własność ziemska – **latyfundia**. Na plantacjach uprawiano trzcinę cukrową, kakaowiec, tytoń i bawełnę, korzystając przy tym z pracy niewolników.

Różnice, które pojawiły się w podzielonej na dwie strefy Europie, początkowo dotyczyły głównie gospodarki, lecz z czasem prowadziły do ukształtowania się także głębokich różnic w dziedzinie ustroju. Mimo to wiele nowinek gospodarczych z zachodu przenikało na wschód naszego kontynentu. Działo się to jednak powoli i z dużym opóźnieniem.

WARTO WIEDZIEĆ

Ogradzanie w Anglii

W czasach nowożytnych wyjątkowa sytuacja panowała w Anglii. Pola, które dotychczas były wspólnie użytkowane przez całe wspólnoty wiejskie, zostały przejęte przez najbogatszych. Na znak zajęcia tych ziem i odcięcia mieszkańców od możliwości korzystania z nich były one otaczane murami lub płotami, stąd też wzięła się nazwa tego zjawiska – **ogradzanie**. Nowi właściciele zakładali w tych miejscach wielkie gospodarstwa ziemskie nastawione na hodowlę owiec. Zwiększająca się dzięki temu produkcja wełny przyniosła z kolei rozwój manufaktur włókienniczych wytwarzających sukno. Powstające nowe zakłady zasilala tania siła robocza pochodząca z przeludnionych wsi, gdzie ziemię, które mogły stanowić rezerwę pod uprawę, grodzono i przeznaczono na pastwiska dla owiec.

? Kto zyskiwał, a kto tracił na ogradzaniu w Anglii?

Pola na Wyspach Brytyjskich do dziś zachowały kształt nadany im w okresie ogradzania. Kamienne mury, płoty i żywopłoty skutecznie oddzielają od siebie poszczególne pola i wyznaczają niewielką zazwyczaj ogólnodostępną część publiczną.

■ fotografia współczesna, Irlandia

ĆWICZENIA

1. Przedstaw zmiany demograficzne, jakie zaszły w Europie w XVI w.
2. Wymień i opisz czynniki decydujące o powstaniu gospodarki wczesnokapitalistycznej.
3. Wyjaśnij pojęcie kontynentalnego dualizmu gospodarczego.

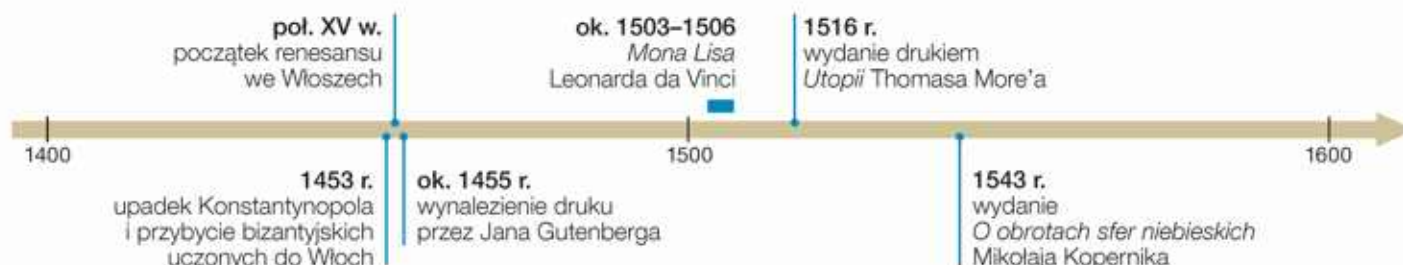
DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm*, t. 2: *Gry wymiany*, tłum. E.D. Żółkiewska, Warszawa 1992.
R. Mackenney, *Europa XVI wieku. Ekspansja i konflikt*, tłum. A. Staniewska, D. Dywańska, Warszawa 1993.

4

KULTURA I SZTUKA RENESANSU

W średniowiecznej Europie kultura miała charakter uniwersalny ze względu na powszechne wyznawanie chrześcijaństwa oraz używanie łaciny w liturgii i nauce. Najważniejszym celem artystów, zgodnie z duchem epoki tworzących dla chwały bożej, było umacnianie wiary u odbiorców. Dzieła sztuki i budowle powstawały zgodnie z obowiązującymi w tym czasie stylami: romańskim, a potem gotyckim. Jakie zmiany zaszły w kulturze i sztuce w czasach nowożytnych?

POCZĄTKI ODRODZENIA

W późnym średniowieczu najlepiej rozwiniętą częścią Europy były Włochy. Choć podzielone politycznie na liczne państewka, cieszyły się zamożnością – kwitły tam handel i rzemiosło, prosperowały pierwsze w dziejach banki. Osiągnięty przez mieszczan dostatek i potrzeba poznawania świata sprzyjały zdobywaniu wykształcenia oraz rozwijaniu zainteresowań naukowych i artystycznych. Wśród patrycjatu, na wzór szlachty i arystokracji, modny stał się **mecenat**, czyli finansowanie twórczości pisarzy i artystów. W tej sytuacji religijne ideały średniowiecza, skupiające się na zbawieniu i życiu wiecznym, traciły na znaczeniu, rosło zaś zainteresowanie sprawami doczesnymi.

Już w pierwszej połowie XIV w. zaczęły zarysowywać się zmiany w kulturze, która przestała mieścić się w ramach zasad obowiązujących w średniowieczu. Dostrzec to można było w dziełach trzech włoskich twórców tamtych czasów: **Francesca** [czyt.: franczeska] **Petrarki**, **Danteo Alighieri** [czyt.: aligieri] oraz **Giovanniego Boccaccia** [czyt.: dziowanniego bokaczcia]. Światopogląd i tematyka utworów prezentowane przez twórców okresu poprzedzającego renesans, czyli protorenesansu, nawiązywały w dużym stopniu do dokonań autorów starożytnych. W Europie dominowały jednak nadal kierunki umysłowe i style w sztuce typowo średniowieczne, jak scholastyka czy gotyk. Przyjmuje się, że we Włoszech dopiero w połowie XV w. rozpoczęła się nowa epoka w kulturze – **renesans**, czyli **odrodzenie** kultury antycznej, która w okresie średniowiecza popadła w zapomnienie. Wśród wy-

Raj na obrazie **Giovanniego di Paolo** został przedstawiony zgodnie z opisem z *Boskiej komedii* Danteo. Malowidło to powstało w pierwszej połowie XV w. i łączy cechy rodzącego się renesansu (realistyczne przedstawienie postaci) i przemijającego gotyku (brak perspektywy).

■ obraz, Siena, 1445 r.

kształconych elit zapanowała wówczas fascynacja osiągnięciami starożytnych, a szczególnie pismami filozofów, i coraz chętniej wracano do tekstów napisanych łaciną klasyczną.

Badania filologiczne, czyli dotyczące języka i literatury, rozwinęły się zwłaszcza po zajęciu Konstantynopola przez Turków w 1453 r., kiedy to bizantyjscy

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze drukowane książki

Druk znany był już przed Gutenbergiem. W Chinach używano czcionek drewnianych i ceramicznych. W Europie pod koniec średniowiecza zaczęły powstawać ksylografy, czyli książki blokowe, gdzie całe strony tekstu wraz z ilustracjami były ryte w jednym drewnianym klocku, a następnie z takiej matrycy odbijane.

Około 1455 r. Jan Gutenberg wydrukował pierwszą książkę w całości przy użyciu ruchomych czcionek metalowych. Było to Pismo św., zwane od nazwiska wydawcy Biblią Gutenberga. Najstarsze książki drukowane określa się jako **inkunabuły**. Swoim wyglądem mocno przypominały rękopiśmienne księgi. Zresztą początkowo ilustracje w inkunabulach były malowane ręcznie.

? Czym inkunabuły przypominały średniowieczne rękopisy, a czym się od nich różniły?

Biblia Gutenberga została wydrukowana w nakładzie 200 sztuk, w większości na papierze i tylko w części na pergaminie. Do naszych czasów zachowało się zaledwie 48 egzemplarzy. Jeden z nich znajduje się w Polsce, w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie.

■ książka, Moguncja, ok. 1455 r.

uczni wyemigrowali na zachód. Ich przybycie do Włoch przyczyniło się do upowszechnienia dokonań antyku i pogłębienia znajomości języka greckiego. Dzięki temu lepiej poznano filozofię Platona i Arystotelesa, a jednocześnie coraz krytyczniej odnoszono się do średniowiecznej scholastyki.

Najważniejszą ideą renesansu był **humanizm** (*humanus* po łacinie znaczy „ludzki”), czyli skupienie uwagi na człowieku, uznanym za najwyższą wartość, oraz podkreślanie znaczenia jego rozwoju. Zaczęto doceniać uroki życia doczesnego i ciekawość świata.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ERAZM Z ROTTERDAMU

1467–1536

W młodości wstąpił do zakonu i przyjął święcenia. Pochodził z Holandii, ale większość życia spędził za granicą, podróżując po Europie. Jako filolog, filozof i teolog wykladał głównie w Szwajcarii i na ziemiach niemieckich. Opracował greckie wydanie Nowego Testamentu oraz krytyczne edycje dzieł pisarzy antycznych. Był autorem wielu pism religijnych i filozoficznych, w tym także z teorii wychowania.

Popularny stał się cytat z antycznej komedii Terencjusza: *Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce*. Był to nurt opozycyjny wobec charakterystycznej dla średniowiecza koncentracji na życiu wiecznym i zbawieniu. Chętnie wcielano też w życie sentencję rzymskiego poety Horacego *Carpe diem!* (*Chwytaj dzień!*). Coraz większą wagę przykładano więc do spraw doczesnych, w tym służących człowiekowi odkryć i wynalazków, choć religia nadal odgrywała ważną rolę w życiu jednostek i społeczeństw.

Scalenie tych dwóch elementów: tradycji antyku i chrześcijańskich zasad etycznych było celem, który stawiał sobie wybitny uczony i literat czasów odrodzenia – **Erazm z Rotterdamu**. Odegrał on ogromną rolę w popularyzacji odrodzenia. Utrzymywał bezpośrednie i listowne kontakty z humanistami w całej Europie. Inspirował, dyskutował i krzewił nowe idee. W swoich dziełach odnosił się do aktualnych spraw, którymi żyła cała ówczesna Europa. Domagał się zmian w Kościele, lecz nie przyłączył się do obozu reformacji. Mimo to w *Pochwale głupoty* skrytykował obłudę panujących, korupcję i nadużycia religijne, w tym handel relikwiami.

Krzewienie myśli Erazma z Rotterdamu i innych wybitnych umysłów tej epoki nie byłoby możliwe, gdyby nie wynalazek **druku** dokonany przez niemieckiego złotnika **Jana Gutenberga** (więcej o tym w [Warto wiedzieć](#) powyżej). W wyniku zastosowania ruchomej czcionki metalowej i prasy drukarskiej można było masowo i szybko drukować książki i inne pisma, a przez to

upowszechniać wiedzę. Drukowane książki były znacznie tańsze i łatwiej dostępne niż charakterystyczne dla średniowiecza nieliczne i kosztowne kodeksy rękopiśmienne. Powstające w całej Europie drukarnie znacząco przyspieszyły rozwój kultury. Dzięki nim zaistniała możliwość szerokiej wymiany idei i myśli. Stworzono w ten sposób dogodne warunki do swobodnego kontaktu ludzi nauki i kultury z całego kontynentu.

■ LITERATURA ODRODZENIA

Językiem kultury i literatury w czasach odrodzenia pozostała łacina, lecz coraz częściej publikowano także dzieła w językach narodowych. Przykładem takiego utworu jest traktat *Książę* napisany po włosku przez **Niccolò Machiavellego** [czyt.: nikola makiawellego]. Dzieło to dotyczyło kwestii politycznych – ustroju państwa i uprawnień władcy. Autor dowodził, że panujący dla utrzymania władzy oraz dla dobra kraju i poddanych może stosować niemoralne metody: kłamać, oszukiwać, a nawet zabijać. Dlatego pogląd głoszący, iż w imię większego dobra *cel uświęca środki* jest nazywany **makiawelizmem**.

Inny pisarz polityczny tamtych czasów – Francuz **Jean Bodin** [czyt.: ża bode] – w swoim traktacie propagował ustrój monarchii absolutnej, czyli udzielanie królom nieograniczonej władzy. Z kolei angielski myśliciel **Thomas More** [czyt.: tomas mor] w dziele *Utopia* przedstawił wizję społeczeństwa idealnego. W doskonałym państwie miałaby zostać zniesiona własność prywatna i zapanować sprawiedliwość społeczna. Ponieważ tych zasad nigdy nie udało się w pełni wprowadzić w życie, jako utopijne określa się wszelkie nie-realne projekty.

Za pomocą literatury pięknej propagowano wzorce moralne i ośmieszano niewłaściwe postawy społeczne. Autorzy w humorystyczny sposób starali się piętnować wady współczesnych. Francuz **François Rabelais** [czyt.: fransła rable] w powieści fantastycznej *Gargantua i Pantagruel*, która w istocie była satyrą na feudalne społeczeństwo, zaprezentował przygody tytułowych olbrzymów. Hiszpan **Miguel de Cervantes** [czyt.: migel de serwantes] w powieści *Don Kichot* rozprawiał się z przeżytkami etosu rycerskiego. W Anglii nastąpił intensywny rozwój **teatru**. W drugiej połowie XVI w., na przełomie epok – renesansu i baroku – tworzył tam najwybitniejszy nowożytny dramaturg **William** [czyt.: łiliam] **Szekspir**, autor licznych ponadczasowych tragedii, jak m.in. *Hamlet* czy *Makbet*, oraz komedii jak *Sen nocy letniej* czy *Jak wam się podoba*.

■ NAUKA W OKRESIE ODRODZENIA

Renesansowa ciekawość świata zaowocowała szeregiem wybitnych osiągnięć w dziedzinie nauk ścisłych i przyrodniczych. W **1543 r.** ukazało się drukiem dzieło pochodzącego z Torunia uczonego – **Mikołaja Kopernika** *O obrotach sfer niebieskich*. Autor przedstawił w nim przełomową **teorię heliocentryczną** (gr. *helios* – słońce), zgodnie z którą to Ziemia wraz z innymi planetami Układu Słonecznego porusza się wokół Słońca, a nie odwrotnie, jak dotąd sądzono na podstawie Biblii. Uważa się, że to właśnie dzieło Kopernika zapoczątkowało nowożytną **rewolucję naukową**. Odkrywanie praw rządzących naturą oparto na wnioskowaniu rozumowym, a obserwacje i eksperymenty miały zastąpić stosowane w średniowieczu powoływanie się wyłącznie na opinie autorytetów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ŻYCIE HUMANISTYCZNE

Leonardo da Vinci w swoich *Rozważaniach o życiu i śmierci* spisał wiele różnego typu spostrzeżeń i porad.

Niesłusznie żalą się ludzie na ucieczkę czasu, oskarżając go o zbytnią szybkość, a nie zważając, że przeciąg jego jest wcale dostateczny: dobra zaś pamięć, którą obdarzyła nas natura, sprawia, że każda rzecz dawno miniona zdaje się być obecna. Czas, który upływa, ucieka skrycie i oszukuje człowieka; i nie ma rzeczy szybszej niż lata; a kto sieje cnotę, zbiera sławę. Zdobądź w młodości swej to, co wynagrodzi szkodę twej starości. I jeśli pojmiesz, że

starość ma mądrość za pokarm, pracuj w ten sposób w młodości, by starości twej nie brakło pożywienia. Jak dzień dobrze przeżyty daje dobry sen, tak życie dobrze spędzone daje dobrą śmierć. Życie dobrze użyte jest długie. Kto życia nie ceni, nie wart go. Każde zło pozostawia przykrość we wspomnieniu, prócz zła najwyższego, to jest śmierci, która zabija wspomnienie wraz z życiem.

Źródło: L. da Vinci, *Pisma wybrane*, oprac. L. Staff, Warszawa 2002, s. 6–8.

- ?** 1. Przedstaw rady autora na temat sposobu spędzania młodości.
2. Wskaż, które spośród idei wyrażonych w tekście najbardziej odbiegały od poglądów typowych dla ludzi średniowiecza.

ARCHITEKTURA CZASÓW ODRODZENIA

Podobnie jak w innych dziedzinach kultury i sztuki, w architekturze renesansowej wzorowano się na osiągnięciach antyku. Renesansowi architekci cenili symetrię, uporządkowanie i zachowanie proporcji, krytykowali zaś zasady odchodzącego stylu gotyckiego. Pierwsze budowle renesansowe wzniesiono w XV w. we Włoszech, skąd wzorce nowego stylu rozprzestrzeniły się po całej Europie. W wielu zakątkach naszego kontynentu wpływy włoskiego odrodzenia łączyły się z lokalnymi rozwiązaniami, tworząc oryginalne odmiany renesansu.

Kościół w Todi został wzniesiony na planie krzyża greckiego, którego równe ramiona stanowiły absydy.

- 1** Absydy postawiono na planie wielokątów. Wyjątkowo na planie półokręgu zbudowano najważniejszą z nich, w której umieszczono cudowny obraz Matki Boskiej.
- 2** Prostokątne okna i drzwi odróżniały się od wcześniejszych, gotyckich i romańskich, zakończonych łukami.
- 3** Balustrada ogradzała taras znajdujący się na szczycie świątyni.
- 4** Kopuła wznosi się na wysokość ponad 70 m, a jej kształt nadaje wnętrzu doskonałą akustykę i przestrzeń.
- 5** Pilastry, czyli płaskie filary przylegające do ścian, zdobiły elewację kościoła.

Ornamenty rzeźbiarskie zdobiące kościół nawiązują do sztuki antycznej.

▪ *płaskorzeźba, Todi, XVI w.*

Kościół Santa Maria della Consolazione [czyt.: konsolacje] wzniesiony w XVI w. we włoskim mieście Todi charakteryzuje się najważniejszymi cechami stylu renesansowego. Świątynia przypomina wyglądem budowle rzymskie, a także bizantyjskie.

Ratusz w Antwerpii, największym mieście Niderlandów w XVI w., to przykład architektury renesansu północnego.

▪ ratusz, Antwerpia, ok. 1565 r.

Wieża w Belém [czyt.: belejm] strzegła wejścia do lizbońskiego portu. Wzniesiono ją w stylu manueliańskim – lokalnej portugalskiej odmianie renesansu, który zachował liczne rozwiązania charakterystyczne dla gotyku.

▪ wieża portowa, Portugalia, 1520 r.

Elewacja kościoła Santa Maria Novella we Florencji została zaprojektowana w nowatorski sposób. Jej szczyt zdobi trójkątny tympanon **A**, a po bokach zamykają ją ozdobne podwójne woluty, czyli ślimacznice **B**. Tego typu rozwiązanie zapożyczyło wielu późniejszych budowniczych. Front świątyni zdobią również cztery kolumny korynckie **C**.

▪ kościół, Florencja, ok. 1470 r.

Zamek Chenonceau [czyt.: szenoso] to wyjątkowa budowla – stanowi zarówno luksusową rezydencję, jak i most nad rzeką Char [czyt.: szar]. Został zbudowany z zastosowaniem rozwiązań charakterystycznych dla francuskiego renesansu, m.in. znajdujących się na poziomie dachu okien mansardowych **D**.

?

1. Wskaż elementy budowli renesansowych znane Ci z architektury starożytnej.
2. Wymień najbardziej widoczne różnice pomiędzy budownictwem gotyckim a renesansowym.

Budowa ludzkiego ciała to siedmiotomowe dzieło Andreasa Vesaliusa, twórcy anatomii jako nauki. Dokonane przez niego liczne odkrycia, przedstawione w znakomicie zilustrowanym dziele, przyniosły mu ogromną sławę. Vesalius był również nadwornym lekarzem cesarza Karola V i króla hiszpańskiego Filipa II.

■ księga, Szwajcaria, 1543 r.

Miguel Servet był uczonym i zajmował się m.in. medycyną i geografią. Odkrył zasadę obiegu krwi w organizmie ludzkim. Jego radykalne poglądy religijne sprawiły, że najpierw został skazany na karę śmierci przez katolików, a następnie spalony na stosie przez protestantów **1** (więcej na ten temat zob. na s. 46).

■ rycina, Niderlandy, XVI w.

Dzięki temu nowemu podejściu rozwinęła się również **medycyna**. Aby poznać budowę ciała człowieka, na uniwersytetach zaczęto przeprowadzać sekcje zwłok, wykorzystując do tego celu ciała skazańców. Hiszpan **Miguel Servet** [czyt.: migel serwet] odkrył dzięki temu mały płucny obieg krwi, a pochodzący z Flandrii (dziś: Belgia) **Andreas Vesalius** (Wesaliusz) opublikował traktat medyczny, który stał się pierwszym nowoczesnym podręcznikiem anatomii. Z kolei szwajcarski lekarz **Paracelsus** zaczął stosować m.in. nowe metody leczenia oraz nieznane dotąd leki uzyskiwane z roślin i minerałów.

■ SZTUKA RENESANSU

Styl renesansowy już na początku XV w. zaczął być widoczny w **rzeźbie** włoskiej. Celem artystów stało się teraz jak najbardziej realistyczne oddanie wyglądu ludzi i przedmiotów. Popularność zyskały, nawiązujące do rzeźby starożytnej, wolno stojące posągi, pomniki konne i kompozycje wielopostaciowe. Do najsłynniejszych rzeźbiarzy epoki zalicza się **Donatella** i **Michała Anioła Buonarrotiego**.

Architektura odrodzenia odznaczała się harmonią, równowagą i symetrią. Przywrócono klasyczne elementy architektury antycznej – kolumny i kopuły. Nadal kwitło budownictwo sakralne, lecz wznoszono także wspaniałe rezydencje mieszkalne w miastach i na wsi (pałace, wille i dwory). Wybitnymi architektami byli m.in. **Donato Bramante** i **Leone Alberti**.

W **malarstwie** nadal popularne były tematy religijne. Oprócz nich zaczęły jednak powstawać sceny mitologiczne oraz portrety władców, a także zamożnych mieszczan, uczonych czy samych artystów. W przeciwieństwie do epoki średniowiecza otoczono kultem piękno ciała ludzkiego. Pociągnęło to za sobą pojawienie się **aktów**, czyli malarskich i rzeźbiarskich przedstawień nagiego ciała. Kolejna wielka zmiana polegała na zastosowaniu **perspektywy linearnej** (np. na ob-

Ogród ziemskich rozkoszy to jeden z najważniejszych obrazów Boscha. Podobnie jak w przypadku swoich innych dzieł, malarz przedstawił tu liczne symboliczne sceny z postaciami o fantastycznym charakterze. Za ich pomocą malarz piętnował grzech i zło, a także wzywał do moralnej poprawy w obliczu spodziewanego nadejścia końca świata. Boscha uznaje się za poprzednika XX-wiecznych malarzy surrealistów.

■ fragment obrazu, Niderlandy, ok. 1500 r.

razie *Zaślubiny Marii* na s. 36) wykorzystującej prawa optyki i matematyki. Piękno natury oddawano za pomocą **pejzaży**. Malarze coraz częściej stosowali farby olejne, zaczęli także malować na płótnie.

W okresie dojrzałego renesansu największą sławą cieszyli się: **Leonardo da Vinci** [czyt.: winczi], twórca najsłynniejszego obecnie obrazu świata – portretu *Mony Lisy* [czyt.: lizy], **Sandro Botticelli** [czyt.: boticelli], **Tycjan** i **Rafaël Santi**. Cechę wyróżniającą artystów renesansowych i uczonych stanowiła wszechstronność. Przykładowo jeden z najwybitniej-

szych twórców tamtych czasów – Michał Anioł – był jednocześnie architektem, rzeźbiarzem, malarzem i poetą.

Na północ od Alp głównym ogniskiem malarstwa renesansowego stały się Niderlandy. Tworzyli tam wówczas mistrzowie, tacy jak **Jan van Eyck** [czyt.: wan ejk], **Roger van der Weyden** [czyt.: rohir wan der wejden], **Hieronimus Bosch** [czyt.: bosz] czy też **Hans Memling**, twórca słynnego tryptyku *Sąd Ostateczny*, obecnie znajdującego się w Gdańsku. W Niemczech wyróżniał się znakomity malarz i grafik **Albrecht Dürer** [czyt.: direr],

■ LEONARDO DA VINCI – CZŁOWIEK RENESANSU

Leonardo da Vinci tworzył wielkie malowidła ściennie, ale był również mistrzem portretu. Ponadto zajmował się naukami przyrodniczymi i ścisłymi. Chętnie eksperymentował, konstruując nowatorskie wynalazki. W jego notatnikach znajdują się projekty urządzeń, które powstały setki lat później, jak np. prototypy helikoptera, łodzi podwodnych czy roweru. Wszechstronność zainteresowań i niezwykła biegłość w licznych dziedzinach cechujące Leonarda i innych twórców epoki sprawiła, że mianem człowieka renesansu określa się osoby o szerokich horyzontach i wielu zdolnościach.

Ostatnia wieczerza została namalowana na ścianie klasztoru franciszkanów w Mediolanie. To dzieło skrywa wiele sekretów. Przykładowo odkryto, że usytuowanie bochenków chleba na stole odpowiada układowi nut na pięciolinii w zapisie jednego z utworów sprzed wieków.

■ fresk, Mediolan, 1495 r.

Dach zamku w Chambord [czyt.: szambor] we Francji prawdopodobnie na prośbę króla Franciszka I zaprojektował sam Leonardo da Vinci.

■ zamek, Francja, połowa XVI w.

Mona Lisa to być może najsłynniejsze dzieło sztuki w dziejach ludzkości. Portret żony florenckiego kupca był wielokrotnie przerabiany przez genialnego twórcę, aby ostatecznie osiągnąć idealną formę.

■ obraz, Włochy, 1503–1507

Które z dzieł Leonarda da Vinci uważasz za najbardziej interesujące?

■ MISTRZOWIE WŁOSKIEGO RENESANSU

Italia w XV i XVI w. była najważniejszym ośrodkiem sztuki w Europie, a dzieła tamtejszych twórców stanowiły wzór dla artystów w innych krajach. W malarstwie renesansu ceniono harmonię, spokój i piękno. Dzięki studiom nad anatomią malarze byli w stanie oddać piękno ludzkiego ciała.

Sąd Ostateczny to fragment cyklu fresków, które zdobią ściany kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie. Michał Anioł wykonał je na zamówienie papieża Klemensa VII.

■ fresk, Watykan, 1541 r.

Narodziny Wenus autorstwa Sandra Botticellego to dzieło nawiązujące do mitologii antycznej. Wizerunek bogini Wenus wynurzającej się z morza w wielkiej muszli uznano za jeden z ideałów kobiecej urody.

■ obraz, Florencja, ok. 1485 r.

Zaślubiny Marii z Józefem autorstwa Rafaela Santiago to obraz zawierający cechy charakterystyczne dla sztuki renesansu. Pejzaż w tle **1** ukazano z ogromną dbałością o zachowanie perspektywy. Dodatkowo znajdująca się na drugim planie świątynia **2** przypomina idealnie symetryczne budynki renesansowe.

■ obraz, Florencja, 1504 r.

Dawid to oprócz *Piety* najslynniejsza rzeźba Michała Anioła. Mierzący ponad 5 m wysokości akt męski przedstawia biblijnego Dawida przygotowującego się do walki z Goliatem. Posąg przez ponad 300 lat stał na jednym z głównych placów Florencji.

■ rzeźba marmurowa, Florencja, 1504 r.

? Do jakiej tradycji renesansowi artyści nawiązywali tematyką swoich dzieł?

a także **Lucas Cranach** [czyt.: lukas kranach] **Starszy**, portrecista i bliski przyjaciel Lutra. W Anglii malował inny Niemiec, **Hans Holbein** [czyt.: holbajn] **Młodszy**, nadworny artysta Henryka VIII. U schyłku renesansu pojawił się nowy nurt w sztuce zwany **manieryzmem**. Powstało wówczas wiele oryginalnych i niepokojących obrazów. **Pieter Breugel** [czyt.: piter brehel] **Starszy** malował sceny rodzajowe z życia miast i wsi niderlandzkich, w których w symboliczny sposób ilustrował przysłowia ludowe. Z kolei hiszpański malarz greckiego pochodzenia – **El Greco** [czyt.: greko], zasłynął scenami wizji, dla których natchnieniem były dzieła chrześcijańskich mistyków.

Po raz pierwszy ważne miejsce w sztuce przypadło też kobietom. Nie były już tylko modelkami w malarzskich przedstawieniach Matki Boskiej czy świętych dziewczic i męczennic. Stały się bohaterkami portretów słynnych malarzy, autorstwa m.in. Leonarda da Vinci, jak *Mona Lisa*. We Włoszech zaczęły tworzyć pierwsze artystki zdobywające coraz większą sławę i kunsztem dorównujące mężczyznom: malarka **Sofonisba Anguissola** [czyt.: anglissola] i rzeźbiarka Properzia [czyt.: propercja] de' Rossi.

Ambasadorowie Hansa Holbeina Młodsze to przykład malarstwa z kręgu renesansu północnego. U stóp portretowanych wysłanników władcy Francji na dworze Henryka VIII tajemniczy element, który – gdy spojrzysz na niego pod odpowiednim kątem z dołu – nabiera kształtu czaszki.

■ obraz, Anglia, 1533 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Mistrzynie renesansu

Sofonisba Anguissola była jedną z pierwszych malarek znanych z imienia i nazwiska. Tworzyła w XVI i XVII w. we Włoszech i w Hiszpanii. Dzięki zaangażowaniu ojca, który umożliwił jej edukację malarzką, mogła rozwinąć swój talent, co w ówczesnych czasach w przypadku kobiet było rzadkością. Jej dzieła oddawały w sposób dotąd rzadko spotykany cechy charakteru portretowanych osób. Szczególną uwagę zwraca umiejętność malowania dzieci przez tę artystkę.

Odszukaj informacje, które dzieła Sofonisby Anguissoli znajdują się w polskich zbiorach muzealnych.

Troje dzieci z psem to obraz Sofonisby Anguissoli, który był przez pewien czas uważany za dzieło samego Leonarda da Vinci.

■ obraz, Italia, ok. 1580 r.

Manieryzm – nurt w sztuce europejskiej między okresem renesansu a baroku, kładący szczególny nacisk na doskonałą formę dzieła sztuki – wyrafinowane piękno.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj główne cechy humanizmu renesansowego.
2. Opisz najważniejsze dokonania i odkrycia nauki okresu renesansu.
3. Wymień trzech wybitnych artystów renesansowych. Scharakteryzuj ich twórczość.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1993.
P. Johnson, *Krótką historia renesansu*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2004.

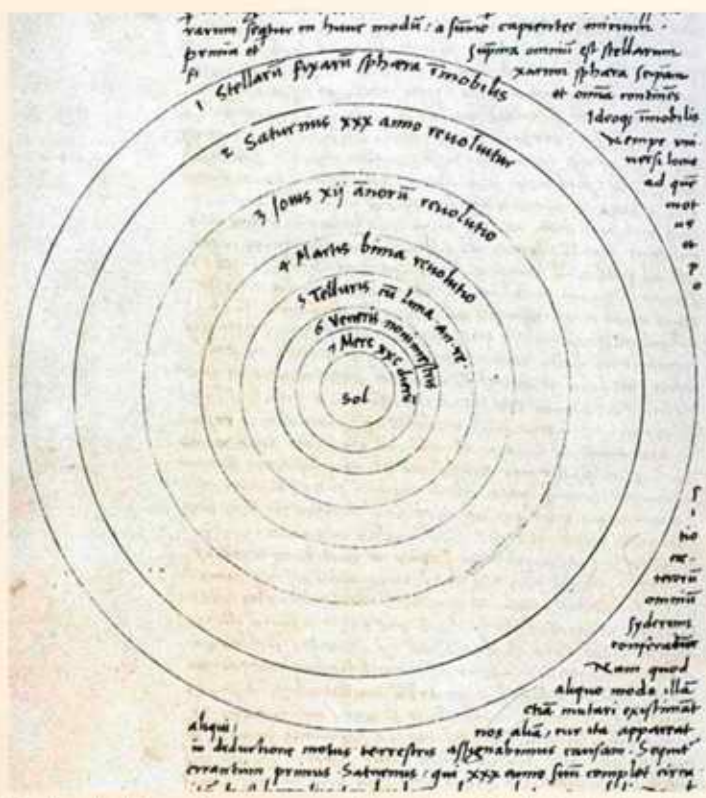
Teoria heliocentryczna Mikołaja Kopernika

Wstrzymał Słońce, ruszył Ziemię!

Jan Nepomucen Kamiński

■ TEORIA KOPERNIKA

Epoka renesansu przyniosła o wiele głębsze zainteresowanie światem i człowiekiem niż czasy średniowieczne. Z tego powodu jeden z naczelných problemów nauki XVI w. dotyczył wyjaśnienia porządku wszechświata. Tym zagadnieniem zajął się pochodzący z Torunia astronom Mikołaj Kopernik. Zetknął się on z myślą odrodzeniowego humanizmu podczas studiów we Włoszech. Po powrocie do kraju kontynuował swoje badania i obserwacje astronomiczne. Było to zadanie trudne i kontrowersyjne, ponieważ na przełomie XV i XVI w. nadal w świecie nauki obowiązywała geocentryczna koncepcja budowy kosmosu. Według niej Ziemia (gr. *geo* – ziemia) znajdowała się w samym centrum systemu ciał niebieskich, które łącznie ze Słońcem miały ją okręzać. Teoria ta została sformułowana

System heliocentryczny na rycinie z dzieła *O obrotach sfer niebieskich*. W swoim systemie Kopernik podał kolejność położenia planet względem Słońca, lecz określił kształt ich orbit jako okrągły. Skorygował to Kepler, ustalając, iż orbity planet są eliptyczne.

■ rycina, Niemcy, XVI w.

przez starożytnych astronomów greckich – była fundamentalnym twierdzeniem filozofii przyrody Arystotelesa, a rozwinął ją później Klaudiusz Ptolemeusz z Aleksandrii w Egipcie. Geocentryzm był też oficjalną teorią naukową i kościelną w średniowieczu.

Kilkunastoletnie obserwacje astronomiczne doprowadziły Kopernika do skonstruowania odmiennego modelu budowy kosmosu, w którym to Słońce znajdowało się w centrum, a Ziemia krążyła wokół niego. Pionierem takiej koncepcji był Arystarch z Samos, który głosił ją już w starożytności (III w. p.n.e.), lecz nie została ona zaakceptowana przez większość ówczesnych uczonych. Kopernik nie rozpowszechniał swoich ustaleń od razu. Najpierw zawarł przemyślenia i wnioski w niewielkim rękopisie, zwanym *Commentariolus* (*Mały komentarz*), który powstał przed 1514 r. Jego odbiorcami było grono znawców astronomii, dlatego idee kopernikańskie nie przeniknęły wówczas do opinii publicznej.

■ O OBROTACH SFER NIEBIESKICH I JEGO GŁÓWNE TEZY

Między uczonymi wywiązała się dyskusja, a Kopernik kontynuował badania i dopracowywał swoje ustalenia. Przystąpił też do pisania dzieła, w którym miała się znaleźć cała wykładnia jego teorii poparta dowodami naukowymi. Długo jednak się wahał w sprawie wydania go drukiem. Będąc duchownym, zapewne obawiał się reakcji Kościoła na twierdzenia, które były sprzeczne z jego nauką. Mimo to znaleźli się naukowcy, którzy skutecznie zachęcali Kopernika do publikacji. Ostatecznie w 1543 r. wydrukowano w Norymberdze księgę jego autorstwa w języku łacińskim zatytułowaną *De revolutionibus orbium coelestium* (*O obrotach sfer niebieskich*). Dzieło zawierało rewolucyjną tezę o centralnym położeniu i potrójnym ruchu Ziemi. Przeciwnie do teorii geocentryzmu Kopernik twierdził, że Ziemia nie jest nieruchoma i kręci się wokół własnej osi. Ustalił, że ruch obrotowy trwa dobę i przebiega z zachodu na wschód. Ponadto wskazał na ruch obiegowy – to Ziemia krąży wokół Słońca, a nie

Mapa nieba z heliocentrycznym układem planet Układu Słonecznego zgodnym z poglądami ogłoszonymi przez Kopernika. Prezentowaną mapę zdobią portrety Mikołaja Kopernika **1** i Arystarcha z Samos **2**, który w starożytności głosił poglądy podobne do nauk toruńskiego astronoma.

■ rycina, Niderlandy, XVII w.

odwrotnie. I wreszcie Kopernik wysunął tezę, iż porusza się też sama oś ruchu obrotowego Ziemi, choć nie znał dokładnych przyczyn tego zjawiska. Dziś wiemy, że decyduje o tym m.in. spłaszczenie kształtu Ziemi na biegunach. Inaczej niż obecnie uważał, że wszechświat jest skończony. Dużo uwagi poświęcił też obiegowi Księżyca i jego zaćmieniom.

■ NAUKA I RELIGIA WOBEC HELIOCENTRYZMU

Dzieło Kopernika spotkało się na początku z umiarkowanym oddźwiękiem. Wprawdzie bardzo szybko zostało potępione, a nawet wyśmiane przez przywódców reformacji jako niezgodne z nauczaniem Biblii. Jednak Kościół katolicki bliżej się nim nie interesował. Zmieniło się to po obradach soboru trydenckiego, a szczególnie po poparciu, jakiego teorii Kopernika udzielił Galileusz. W 1616 r. dzieło *O obrotach sfer niebieskich* wpisano na indeks ksiąg zakazanych, skąd usunięto je dopiero w XVIII w. Również nie wszyscy XVI-wieczni astronomowie popierali teorię polskiego astronoma. Duńczyk Tycho Brahe uważał, że Ziemia leży w środku systemu planetarnego, Słońce i Księżyc krążą wokół niej, a pozostałe planety są satelitami Słońca. Teorię Kopernika uznał i rozwinął niemiecki astronom Johannes Kepler, obserwator komet i twórca prawa o eliptycznym kształcie orbit planetarnych. Ostatecznie potwierdzenie prawdziwości heliocentrycznej teorii kopernikańskiej nastąpiło w XVIII w. dzięki nowym odkryciom astronomicznym.

Niektórzy historycy skłaniali się do tego, aby datę publikacji *O obrotach sfer niebieskich* (1543 r.) uznać za początek chronologii epoki nowożytnej. Z pewnością można stwierdzić, że zaczęła się wówczas rewolucja naukowa. Z tego powodu ukuto termin „przezwrot kopernikański”, stosowany wobec odkryć, które radykalnie zmieniają wizję świata i otwierają nowe etapy w dziejach nauki.

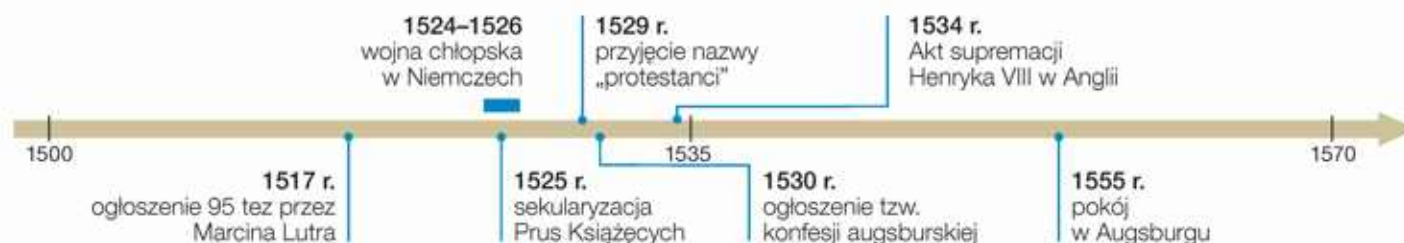

Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem, to obraz Jana Matejki. Malarz przedstawił badacza gwiazd prowadzącego obserwacje na wieży fromborskiego zamku.

■ obraz, Kraków, 1873 r.

- ?** 1. Wyjaśnij, dlaczego teoria Mikołaja Kopernika nie spotkała się z akceptacją w XVI w.
2. Oceń znaczenie teorii heliocentrycznej dla nauki.

Zepsucie obyczajów i brak dyscypliny duchowieństwa już w średniowieczu były przyczynami krytyki Kościoła. Żądano reform, do czego przyczyniały się upowszechnienie się w warstwach wyższych umiejętności czytania oraz rosnąca popularność idei humanizmu. Zwiększała się samodzielność myślenia, która dotyczyła również kwestii religijnych, najważniejszych dla ludzi tamtych czasów. Jaki przebieg miała reforma religii w Europie?

■ PRZYCZYNY REFORMACJI

Pod koniec średniowiecza wierni zaczęli dostrzegać wiele niepokojących zjawisk w Kościele.

- ▶ Coraz częściej krytykowali panującą wówczas **symonię**, czyli sprzedawanie stanowisk kościelnych.
- ▶ Potępiali także **nepotyzm**, czyli obsadzanie kościelnych urzędów krewnymi hierarchów.
- ▶ Gorszyli się częstym łamaniem wprowadzonej w średniowieczu zasady **celibatu**, czyli bezżeństwa duchownych.
- ▶ Zarzucali księżom porzucenie ewangelicznych cnót pokory i ubóstwa.
- ▶ Krytykowali fakt, że wielu księży korzystało z dochodów uzyskiwanych z dóbr parafialnych, ale nie przebywało w swoich parafiach. Na co dzień w nauczaniu i odprawianiu liturgii musieli ich wyręczać z reguły słabo wykształceni wikariusze.

Mimo to nie cały Kościół znalazł się w kryzysie. Wśród wielu gorliwych i pobożnych duchownych wyróżniali się zakonnicy, którzy często zastępowali księży w głoszeniu kazań i udzielaniu sakramentów.

Dzięki upowszechnieniu druku coraz liczniejsza grupa wiernych, a nie jak dotąd tylko duchownych, zgłębiała teksty biblijne. Wywołało to z kolei pragnienie powrotu do pierwotnej prostoty chrześcijaństwa i życia w całkowitej zgodności z zasadami głoszonymi w Nowym Testamencie.

■ LUTER I POCZĄTKI REFORMACJI

Żądania podjęcia reform przez Kościół pojawiały się już pod koniec średniowiecza. Głoszący te postulaty w XIV w. Anglik **Jan Wiklef** [czyt.: ɫɪklef], a w XV w.

Czech **Jan Hus** zostali uznani przez papieżstwo za herezyków. W XVI w. główną postacią nowego ruchu, nazywanego później **reformacją**, stał się niemiecki mnich **Marcin Luter**. Do przełomowego wydarzenia doszło 31 października **1517 r.**, gdy ogłosił w Wittenberdze **95 tez**, w których domagał się reform. Sprzeciwił się niektórym uprawnieniom papieża, a wśród nich przede wszystkim prawu do udzielania **odpustów**. Papieżstwo głosiło wówczas, że w zamian za wniesienie ofiary na

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARCIN LUTER

1483–1546

Był teologiem, twórcą Kościoła ewangelicko-augsburskiego, inicjatorem reformacji. Pochodził z Saksonii. Wstąpił do zakonu augustianów, gdzie zdobył solidne wykształcenie. Uzyskał doktorat i został wykładowcą teologii na uniwersytecie w Wittenberdze. Podczas pobytu w Rzymie poczuł się zgorzchniony zepsuciem obyczajów kleru i postawą papieża. Otwarcie wystąpił przeciwko nadużyciom w Kościele, postulując przeprowadzenie reform. Wobec oporu papieżstwa przed zmianami ostatecznie stworzył całkiem nowe wyznanie. Przetłumaczył całą Biblię na język niemiecki. Porzucił życie zakonne i ożenił się z byłą mniszką, z którą miał kilkoro dzieci.

Przywódcy reformacji i ich poprzednicy

Postać	Okres działalności	Wyznanie / ruch religijny	Miejsce działalności
Jan Wiclef	XIV w.		Anglia
Jan Hus	XIV/XV w.	husytyzm	Czechy
Marcin Luter	XVI w.	luteranizm (Kościół ewangelicko-augsburski)	Niemcy
Filip Melanchton	XVI w.	luteranizm	Niemcy
Thomas Müntzer	XVI w.	anabaptyzm	Niemcy
Ulrich Zwingli	XVI w.	kalwinizm (Kościół ewangelicko-reformowany)	Szwajcaria
Jan Kalwin	XVI w.	kalwinizm	Szwajcaria, Francja
Miguel Servet	XVI w.	anabaptyzm	Hiszpania, Włochy, Szwajcaria

rzecz Kościoła oraz po odbyciu pokuty i przyjęciu komunii można uzyskać odpuszczenie kar za grzechy. Dodatkowo udzielano odpustów nie tylko żywym, ale i zmarłym, co miało skracać czas męki w czyśćcu. Na początku XVI w. za zgodą papieża prowadzono masowy handel odpustami, z których zyski przeznaczono na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie. Budziło to zgorszenie wśród wiernych w całej Europie. Powstało nawet humorystyczne powiedzenie: *Kiedy grosz do skrzyni wpadnie, dusza z czyśćca wnet wypadnie*.

Papież wezwał Lutra do wyrzeczenia się swoich poglądów, lecz w odpowiedzi reformator spalił bullę, czyli list papieski. Luter został więc obłożony klątwą, co nie przeszkodziło mu w prowadzeniu dalszej działalności. Dzięki śmiałym posunięciom zyskał poparcie

humanistów, a przede wszystkim protekcję części niemieckich możnowładców. Objął go opieką m.in. elektor saski Fryderyk Mądry, który zapewnił mu schronienie w swoim zamku. Tam Luter zaczął tłumaczyć Biblię na język niemiecki oraz redagować swoje pisma teologiczne. Nowe idee zyskały też popularność wśród szlachty, która miała nadzieję na reformę ekonomiczną Kościoła, a w jej ramach – na przejęcie likwidowanych majątków kościelnych.

LUTERANIZM

W toku sporów toczonych przez Lutra i jego zwolenników z Kościołem katolickim kształtowało się nowe wyznanie chrześcijańskie, nazwane od jego twórcy **luteranizmem**. Główne zasady, za wiedzą i zgodą Lutra,

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEZY LUTRA

31 października 1517 r. Marcin Luter przedstawił w Wittenberdze 95 tez dotyczących sprzedaży odpustów.

2. Słowa „pokuta” nie można odnosić do pokuty sakramentalnej (to jest spowiedzi i zadośćuczynienia), która odbywa się za pomocą posługi kapłanów. [...]

5. Papież nie chce i nie może odpuszczać żadnych kar prócz tych, które nałożył wedle własnego osądu lub na podstawie kanonów. [...]

36. Każdy chrześcijanin, który za grzechy żałuje prawdziwie, ma i bez listu odpustowego zupełne odpuszczenie kary i winy. [...]

43. Należy nauczać chrześcijan, że lepiej wspierać ubo-

gich lub pomagać potrzebującym, niż kupować odpusty.

44. Przez uczynek miłości wzmacnia się w nas miłość, a człowiek staje się lepszy; przez odpust zaś nie staje się lepszy, tylko wolny od kary.

45. Należy nauczać chrześcijan, że ten, kto bliźniego widzi w niedoli, a mimo to kupuje odpust, nie zyskuje odpustu papieskiego, ale ściągą na siebie gniew Boży.

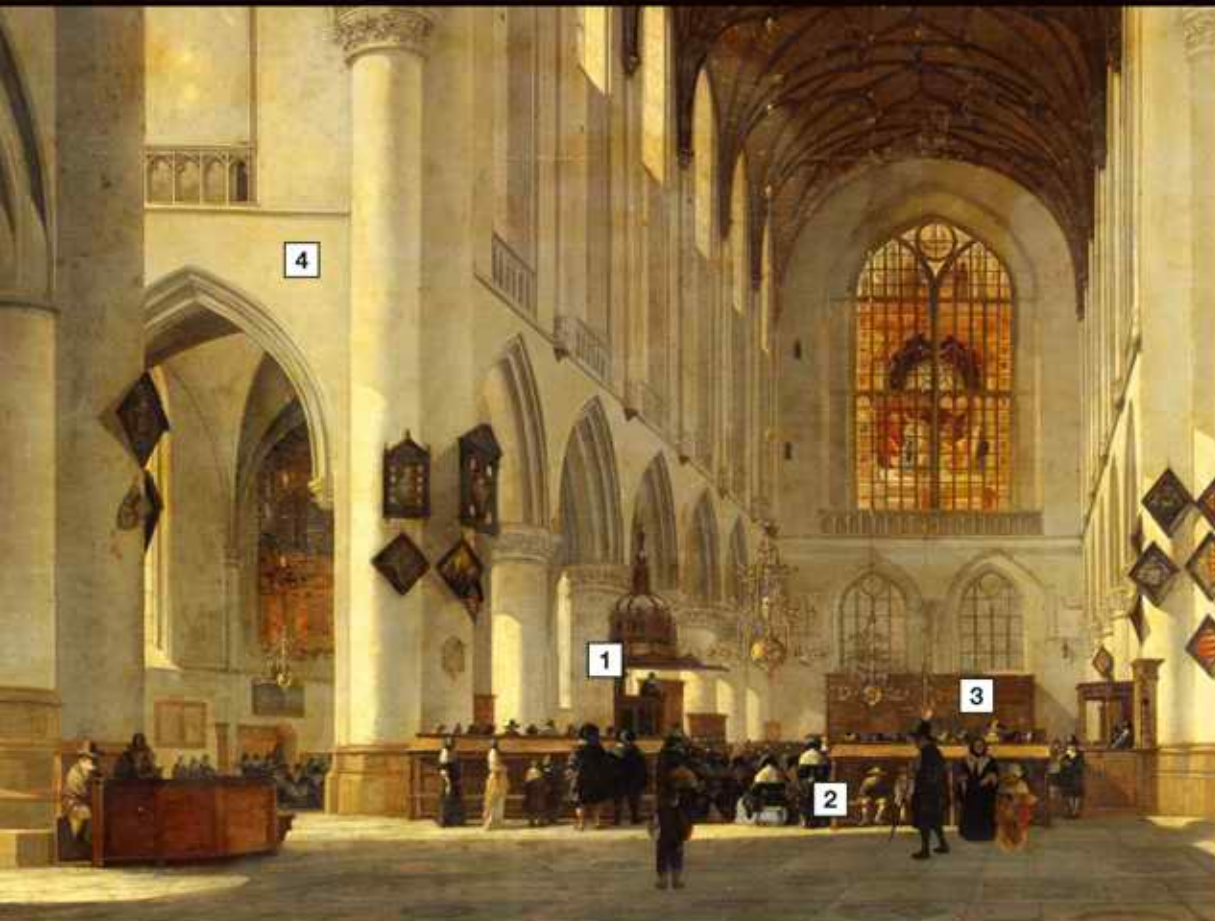
46. Należy nauczać chrześcijan, że jeżeli nie są nadmiernie bogaci, powinni zachować grosz oszczędzony na potrzeby domowe, a nie marnować go na zakupienie odpustu.

Źródło: Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 28: Odrodzenie i reformacja, w świetle źródeł przedstawili L. Finkel i W. Pocięcha, Kraków 1923, s. 20–21.

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Luter oceniał znaczenie odpustów udzielanych przez papieża.
2. Wymień, jakie postępowanie Luter zalecał bardziej niż zakup odpustów.

W ZBORZE PROTESTANCKIM

Protestancka religijność znajdowała odzwierciedlenie w wystroju zborów. Najbardziej od kościołów katolickich różniły się świątynie kalwinistów. Były niezwykle prosto wyposażone, ponieważ we wspólnotach wyznawców kalwinizmu obowiązywały surowe zasady, w tym skromności i oszczędności.

- 1** **Kazalnica** stała się centralnym punktem świątyni, ponieważ kazania i czytanie Pisma św. stanowiły główny element nabożeństw protestanckich. W jej stronę zwracali się wszyscy wierni przez większą część mszy.
- 2** **Ławki i krzesła** zostały wprowadzone do świątyni przez protestantów i dopiero potem przejęli je katolicy. Pojawiły się w zborach ze względu na to, że podczas nabożeństw większość czasu słuchano przemawiającego duchownego.
- 3** **Ołtarz** utracił swoje centralne znaczenie, jakie miał w kościołach katolickich, na rzecz kazalnicy.
- 4** **Ściany** pokryte w średniowieczu malowidłami bielono. W ten sposób nie tylko rozjaśniano wnętrze, lecz także pozbywano się scen z wizerunkami świętych, których kult protestanci odrzucali.
- 5** **Okna** pozbawiono większości witraży, aby do wnętrza wpadało jak najwięcej światła potrzebnego do czytania Biblii przez wiernych.
- 6** W zborach zachowały się **organy**, ponieważ muzyka pozostała ważnym elementem protestanckich obrzędów. Ten instrument stanowił jedną z niewielu ozdób świątyni kalwinistów.
- 7** Zachowano nieliczne **obrazy**, których treść ściśle ilustrowała sceny biblijne.

Rzeźby i obrazy w kościołach w Niderlandach były masowo niszczone w 1566 r. przez radykalnych zwolenników Kalwina. Ich wystąpienie zostało ostatecznie powstrzymane przez Hiszpanów, jednak przepadło wówczas wiele cennych dzieł sztuki.

- ?**
1. Wymień elementy wyposażenia, które wprowadzono w świątyniach protestanckich.
 2. Wyjaśnij, z jakiego powodu kalwiniści usuwali ze zborów dotychczasowe wyposażenie.

skodyfikował jego przyjaciel **Filip Melanchton**, który w 1530 r. ogłosił tzw. **Konfesję Augsburską**, czyli augsburskie wyznanie wiary. Z tego powodu nowy kościół nazwano **ewangelicko-augsburskim**. Pierwszy człon tej nazwy wziął się zaś stąd, że Luter oparł się wyłącznie na autorytecie Pisma św. Odrzucał bowiem tradycję katolicką, czyli wszystkie komentarze i dzieła teologiczne powstałe już po spisaniu Biblii. Odstąpiono również od zwyczaju oddawania czci Maryi i świętym oraz kultu relikwii. Zachowano jednak pamięć o doniosłej roli postaci biblijnych. Nowe wyznanie za podstawę zbawienia uznało wyłącznie wiarę i łaskę Bożą, a nie dobre uczynki.

Protestanci tam, gdzie zdobywali przewagę, zajmowali katolickie świątynie i przekształcali je w **zbozy** lub budowali nowe. Wystrój protestanckich świątyń (przyjrzyj się [infografice](#) na s. 42) różnił się zasadniczo od dotychczasowego wyposażenia kościołów. Odprawiane w nich msze święte miały inny przebieg niż u katolików. Podczas protestanckich nabożeństw zaczęto używać zrozumiałego dla wiernych języka narodowego (np. niemieckiego) i zrezygnowano z ozdobnych szat liturgicznych. Ponadto wszystkim udzielano **komunii pod dwiema postaciami**, chleba i wina. Był to jeden z dwóch sakramentów, które ostatecznie zachowali luteranie. Oprócz niego uznawali jeszcze chrzest, a początkowo także pokutę. Po odrzuceniu sakramentu kapłaństwa rola kapłanów uległa ogranicze-

niu. Zniesiono celibat duchowieństwa i zlikwidowano klasztory, a ich majątki sprzedano. Ostatecznie luteranie ograniczyli również polityczne znaczenie Kościoła. Zakwestionowali przywódczą rolę papieża, a Kościoły w państwach luteranckich zostały podporządkowane władzy świeckiej.

WOJNY RELIGIJNE

Idee Lutra rozprzestrzeniały się szybko w Europie dzięki rozwojowi druku. Były początkowo w różny sposób interpretowane, a niekiedy ulegały radykalizacji. Przykładowo rzecznikami interesów chłopstwa zostali **anabaptyści**, których przywódca **Thomas Müntzer** [czyt.: tomas mincer] był zwolennikiem przeprowadzenia nie tylko zmian religijnych, lecz także przewrotu społecznego. Głosił równość wszystkich ludzi przed Bogiem i w związku z tym apelował o zniesienie obciążenia chłopstwa pańszczyzną, a nawet likwidację własności prywatnej. Ani władcy, ani szlachta nie zamierzali zgadzać się na te radykalne postulaty, doszło więc do masowych wystąpień i w 1524 r. w Niemczech wybuchła **wojna chłopska**. Wzięło w niej udział ok. 300 tys. powstańców. Sam Luter potępił to wystąpienie, a w 1525 r. wojska chłopskie zostały rozgromione. Pokonanych chłopów spotkały okrutne masowe represje.

Początkowo luteranizm szerzył się w Niemczech, nie napotykając na ograniczenia. W 1529 r. cesarz **Karol V**

WARTO WIEDZIEĆ

Anabaptyzm

Najbardziej radykalnym nurtem reformacji byli anabaptyści (z gr. 'anabaptizein' – ponownie ochrzcić). Nazwa wywodzi się od praktykowanego przez nich ponownego, świadomego chrztu, który przyjmowało się dopiero w wieku dorosłym. Początkowo planowali oni wprowadzić Królestwo Boże na ziemi, a służyć temu miały radykalne zmiany życia społecznego. Anabaptyści nie uznawali podziałów stanowych i próbowali zakładać komuny miejskie. W latach 1534–1535 opanowali przejściowo miasto Münster [czyt.: minster] w Westfalii. Wprowadzili tam wspólnoty, w których obowiązywała wspólna własność. W Holandii powstał odłam anabaptyzmu – wspólnota **menonitów**, w Szwajcarii i Alzacji (Francja) zaś amiszów, słynących z konserwatywnych zwyczajów i niestosowania przemocy, którzy ostatecznie wyemigrowali do Ameryki Północnej. Polscy anabaptyści byli nazywani **braćmi polskimi**, czyli **arianami** (więcej o nich na s. 78).

Odszukaj informacje, gdzie obecnie najliczniej zamieszkują amisz.

Anabaptyści w Amsterdamie próbowali przejąć kontrolę nad miastem w 1535 r. Ponieśli jednak klęskę i zostali okrutnie ukarani.

■ rycina, Niderlandy, XVII w.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna propagandowa

W miarę rozprzestrzeniania się nauk Lutra toczyły się coraz bardziej zacięte spory i dyskusje między teologami. Były one jednak niezrozumiałe dla prostych ludzi. Największy wpływ na wiernych wywierały kazania głoszone podczas niedzielnych mszy oraz ilustracje propagandowe. Ponieważ większość odbiorców nie umiała czytać i pisać, przedstawiano im główne postacie sporu w sposób prosty i dosadny. Służyły temu **druki ulotne**, na których często były tylko ilustracje bez żadnych napisów. Można tam było zobaczyć głównie karykatury Lutra bądź papieża. Przywódców wrogich obozów chętnie obrażano, przedstawiając ich jako diabły lub potępieńców cierpiących w piekle katusze.

Na karykaturze katolickiej protestantyzm został symbolicznie przedstawiony jako demon [1] strzelający z armaty do wiernych [2], których chroni zakonnik [3]. Amunicję diabła stanowi m.in. Kalwin (Calvin).

• rycina, Niemcy, XVI w.

? Odczytaj i wyjaśnij znaczenie trzech niewymienionych w podpisie haseł, które umieszczono w symbolicznym wystrzale armatnim na karykaturze katolickiej.

Karykatura protestancka ukazuje zasiadającego na tronie papieża w towarzystwie skrzydlatych demonów w czeluściach piekielnych.

• rycina, Niemcy, XVI w.

zabronił jednak rozpowszechniania nowych idei. W tej sytuacji zwolennicy Lutra zebrani na sejmie Rzeszy zaprotestowali przeciw ograniczaniu swobody religijnej. Stąd przyjęła się ich nazwa – **protestanci**. Zawiązali oni **związek szmalkaldzki**, grupujący luteranckie księstwa i miasta, a następnie podjęli walkę w obronie swoich praw i wolności. Wybuchła wojna religijna, a cesarz, mimo że pragnął zachować dominację katolicyzmu, musiał zgodzić się na współistnienie obok siebie dwóch różnych wyznań. W 1555 r. wojny religijne w Niemczech zakończył **pokój augsburski**, którego naczelną zasadą brzmiała: *Czyja władza, tego wyznanie*. Oznaczało to, iż w sprawie wyboru religii poddani muszą przyjąć wolę ich władcy: króla, księcia lub biskupa.

Postulaty Lutra spotkały się z dobrym przyjęciem nie tylko w Niemczech, lecz także w Skandynawii. Tamtejsi monarchowie byli zainteresowani kontrolą nad Kościołem oraz zawładnięciem majątkami kościelnymi. Luteranizm bardzo szybko upowszechnił się w Danii i związanej z nią unią Norwegii oraz Szwecji i zależnej od niej Finlandii. Pierwszym protestanckim państwem na świecie stały się w 1525 r. zależne od Polski **Prusy Książęce**, czyli dotychczasowe państwo krzyżackie. **Sekularyzacji**, czyli przekształcenia państwa z zakon-

nego na świeckie, dokonał tam wielki mistrz zakonu krzyżackiego – **Albrecht Hohenzollern** [czyt.: hoen-colern], który przyjął luteranizm. W XVI w. prawie całe wybrzeże Bałtyku opanowali zwolennicy reformacji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KALWIN

1509–1564

Urodził się jako syn francuskiego sekretarza biskupiego. Odebrał staranne wykształcenie na Uniwersytecie Paryskim. Wystąpił jednak z Kościoła katolickiego i uciekł do Szwajcarii, gdzie wydał swoje najważniejsze dzieło *Nauka religii chrześcijańskiej*, które później wielokrotnie uzupełniał.

Ożenił się i pełnił obowiązki pastora. Działał głównie w Genewie, gdzie założył słynną protestancką akademię teologiczną. Dożyłotnio stał na czele wspólnoty protestanckiej w tym mieście.

EUROPA W CZASACH REFORMACJI

LEGENDA

— granice państw w 2. połowie XVI w.

Podział wyznaniowy Europy:

	katolicy		bracia czescy (husyci)
	luteranie		prawosławni
	kalwini		muzułmanie
	anglikanie		

— granice cesarstwa rzymskiego w 2. połowie XVI w.

1534 data wprowadzenia protestantyzmu jako religii panującej

Miejsca wystąpień inicjatorów reformacji:

- 1517 Marcina Lutra
- 1534 Henryka VIII, króla Anglii
- 1536 Jana Kalwina
- pokój augsburski

1. Wskaż trzy państwa, w których doszło do największego zróżnicowania pod względem liczby wyznań.
2. Wymień kraje, które w okresie reformacji zachowały jednolity charakter wyznaniowy.

■ KALWINIZM

Wśród zwolenników reformacji szybko doszło do sporów. W Szwajcarii działał **Ulrich Zwingli** [czyt.: ulriś cwingli], kaznodzieja, który postulował wprowadzenie bardziej rygorystycznych zasad niż głoszone przez Lutra. Nie spotkały się one z powszechną akceptacją, sam reformator zaś zginął podczas wojny domowej w 1531 r. Przełomowe okazały się postulaty pochodzącego z Francji, lecz działającego w szwajcarskiej Genewie **Jana Kalwina**. Początkowo przyjął on nauki Lutra oraz Zwingliego, a wkrótce zaczął wdrażać dalej idące reformy. Stworzone przez niego nowe wyznanie określa się mianem **Kościoła ewangelicko-reformowanego**.

Kalwin głosił zasadę **predestynacji** – twierdził, że Bóg z góry przeznacza poszczególnych ludzi do zbawienia lub potępienia. Ci, którym dane jest zbawienie, korzystali z błogosławieństwa boskiego i dlatego prowadzili cnotliwe i pobożne życie. Podobnie jak w luteranizmie, zwolennicy Kalwina uznawali tylko dwa sakramenty: chrztu i eucharystii. Zniesiono także celibat i całkowicie zmieniono organizację wspólnot religijnych. Nauczaniem wiernych zajmowali się duchowni – pastory, kształceniem teologicznym doktorzy, a diakoni opiekowali się ubogimi. Każdą z gmin, czyli wspólnot, zarządzała rada zwana konsystorzem, w skład której wchodziła pastory oraz zasłużeni seniorzy, czyli świeccy

cieszący się dużym autorytetem współwyznawców. Grono to decydowało o sprawach gminy oraz oceniało zgodność życia jej członków z zasadami wiary.

Kalwin słynął z surowości obyczajów i nietolerancji. Wiernym zakazywał większości rozrywek, w tym hazardu. Nieustępliwie prześladował innych radykalnych reformatorów. To w Genewie, gdzie Kalwin miał nieograniczony wpływ na władze, spalono na stosie jednego z reformatorów – anabaptystę i wybitnego uczonego tamtych czasów **Miguela Serveta** – za to, że w swoich naukach podważał istnienie Trójcy św. Kalwinizm zdobył licznych zwolenników w wielu krajach Europy, głównie w Holandii, Szkocji, Szwajcarii, na Węgrzech i częściowo w Polsce. Silną i wpływową grupę stanowili kalwiniści we Francji, nazywani **hugenotami** (więcej o nich na s. 50).

■ ANGLIKANIZM

Zupełnie inne przyczyny miała reformacja w Anglii. Posłużyła ona tamtejszemu królowi **Henrykowi VIII** do gruntownej przebudowy państwa oraz wzmocnienia władzy. Początkowo angielski monarcha popierał wystąpienie Lutra, za co uzyskał nawet tytuł „obrońcy wiary”. Jednak po bezskutecznych zabiegach u papieża w celu unieważnienia swojego małżeństwa z Katarzyną Aragońską, z którego nie narodził się męski potomek, przyjął inne stanowisko. W 1534 r. ogłosił **Akt supremacji**, w którym uczynił się głową

Kościoła anglikańskiego i stworzył **kościół narodowy**. W ten sposób król uzyskał rozwód i ożenił się ponownie. Równocześnie zakazał płacenia corocznej daniny papieżowi, zlikwidował zakony, a ich majątek polecił sprzedać. Kościół anglikański początkowo jednak zachował katolicką liturgię oraz dawną strukturę organizacyjną, jego duchowym zwierzchnikiem został zaś arcybiskup Canterbury [czyt.: kanterbery]. Z czasem w ramach tego Kościoła powstało wyznanie zwane **purytanizmem**. Jego wyznawcy, purytanie, wzorując się na zwolennikach Kalwina, pragnęli całkowicie zerwać z pozostałościami katolicyzmu i odrzucali zwierzchnictwo królewskie nad swoim Kościołem.

Henryk VIII ze względów osobistych i dynastycznych doprowadził do wyłączenia angielskiego Kościoła spod kontroli papieża.

■ obraz, Anglia, XVI w.

Polów dusz to obraz autorstwa niderlandzkiego malarza Adriaena van den Vaenne [czyt.: adriena wan dejn wenne]. Na przeciwnych brzegach rzeki zebrał się protestanci [1] oraz katolicy [2]. Na rzece zarówno jedni, jak i drudzy starają się złowić do swoich łodzi jak najwięcej wiernych. Łódź katolików dowodzona przez papieża [3] ozdobiona jest złotym relikwiarzem [4] i kadzielnicą [5]. Protestanci z kolei eksponują Biblię [6].

• obraz, Niderlandy, 1614 r.

? Do której z przedstawionych na obrazie stron malarz odnosi się z większą sympatią? Co o tym świadczy?

NASTĘPSTWA REFORMACJI

W wyniku reformacji nastąpił kolejny trwały rozłam w chrześcijaństwie. Powstały nowe wyznania: m.in. luteranizm i kalwinizm, które ugruntowały się i zdobyły rzesze wyznawców. Wyraźne różnice wyznaniowe spowodowały podziały w wielu krajach (m.in. w Niemczech i we Francji), a nawet w obrębie miast. Rosnąca popularność reformacji i podejmowane przez katolików próby przeciwdziałania temu zjawisku nieuchronnie prowadziły do **wojen religijnych**. Często były też **tumulty**, czyli zamieszki na tle wyznaniowym, podczas których dochodziło do napaści i wzajemnego niszczenia świątyń przez chrześcijan różnych wyznań. Prowadzono też zorganizowane prześladowania religijne. W Anglii i Holandii zabroniono publicznego kultu katolickiego. Z kolei w części państw katolickich tropiono nawet pisma protestanckie, aby nie dopuścić do ich rozpowszechnienia. W ten sposób zduszono reformację w Hiszpanii i we Włoszech.

Przyjęciu protestantyzmu w wielu miastach towarzyszyło usuwanie z kościołów i niszczenie większości zdobiących je dotąd obrazów i rzeźb. Protestanci nie uznawali bowiem kultu Maryi i świętych, których katolicy uważali za pośredników między Bogiem i ludźmi, oraz odrzucali pośrednictwo Kościoła i duchownych w drodze do zbawienia. W trakcie zamieszek dochodziło też do napadów na katolickich księży i zakonników.

Wprowadzenie przez protestantów do liturgii języków narodowych zamiast łaciny przyczyniło się do rozwoju kultury narodowej, a szczególnie literatury. Uważa się, że powstanie nowego stylu życia wśród protestantów, w szczególności wśród kalwinistów, opartego na kulcie pracowitości, skromności i oszczędności, sprzyjało rozwojowi gospodarki kapitalistycznej. Reformacja nie była wydarzeniem krótkotrwałym – okazała się dynamicznym procesem trwającym do czasów obecnych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze przyczyny i skutki wystąpień reformacyjnych.
2. Omów główne zasady nowych wyznań: luterńskiego i kalwińskiego.
3. Wyjaśnij, jakie były skutki reformacji dla Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Duda, *Reformacja. Rewolucja Lutra*, Warszawa 2017.

L. Roper, *Marcin Luter. Prorok i buntownik*, tłum. M. Potz, Łódź 2017.

6

KONTRREFORMACJA

W XVI w. Europą wstrząsnęła reformacja, która przyniosła szereg trwałych zmian religijnych, społecznych i politycznych. Dodatkowo wynalazek druku umożliwił szybkie upowszechnienie idei Lutra i jego kontynuatorów na całym kontynencie. W jaki sposób Kościół katolicki zareagował na zagrożenie, jakie stanowiła dla niego reformacja?

REFORMA KATOLICKA I KONTRREFORMACJA

Szybko rosnąca popularność ruchu reformacyjnego budziła niepokój papieżstwa. W tej sytuacji władze Kościoła rozpoczęły walkę z dotychczasowymi nadużyciami duchowieństwa i odnowę życia religijnego, czyli **reformę katolicką**. Wobec samej reformacji w Kościele początkowo nie było jednolitego stanowiska. Zwolennicy szukania porozumienia z protestantami przegrali jednak z większością, która je odrzucała. Papieństwo podjęło zdecydowane kroki, aby ograniczyć rosnące wpływy nowych wyznań. Te działania określa się mianem **kontrreformacji**. Z pomocą katolickich władców

papieże starali się odzyskać wiernych na ziemiach opanowanych przez protestantyzm. Stworzono również nowe instytucje kościelne, mające skutecznie tamować dalszy rozwój reformacji i przekonywać protestantów do powrotu do Kościoła katolickiego.

SOBÓR TRYDENCKI

Reformy, które miały przywrócić Kościołowi dawną świetność, wprowadzono podczas zwołanego w **1545 r. soboru w Trydencie**. Tylko przez krótki czas uczestniczyła w nim reprezentacja protestantów. Porozumienia z nimi nie osiągnięto, powzięto za to szereg decyzji porządkujących sytuację w Kościele katolickim:

Sobór trydencki odbywał się w kilku fazach w ciągu 18 lat. W tym okresie zmieniło się nie tylko grono obradujących kardynałów, ale także papieże zasiadający na watykańskim tronie.

■ kolorowana rycina, Włochy, XVII w.

Sobór – zjazd biskupów całego Kościoła.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKRET SOBOROWY O BIBLI I TRADYCJI

W dokumencie przyjętym podczas soboru trydenckiego znalazły się ważne rozstrzygnięcia na temat Biblii i roli tradycji niespisanej w księgach Pisma św.

Sobór idąc za przykładem prawowiernych Ojców przyjmuje i czci z jednakową nabożnością i szacunkiem wszystkie księgi tak Starego, jak i Nowego Testamentu, skoro autorem obydwu jest jeden Bóg, oraz Tradycje dotyczące wiary i moralności podane ustnie przez Chrystusa lub natchnione przez Ducha Świętego i zachowane w Kościele katolickim dzięki nieprzerwanej sukcesji. Sobór uznał również, że należy dodać do niniejszego

dekretu wykaz świętych ksiąg, by nikomu nie mogły zrodzić się wątpliwości, jakie księgi sam Sobór przyjmuje. [...] Gdyby ktoś wyżej wymienionych ksiąg nie przyjął za święte i kanoniczne w całości [...], jak się zawierają w starym rozpowszechnionym wydaniu łacińskim, albo gdyby ktoś świadomie i z całą rozważą wzgardził wyżej wspomnianą Tradycją – niech będzie wyłączony ze społeczności wiernych.

Źródło: Sobór trydencki – Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła, oprac. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 1997, s. 116.

- ? 1. Wskaż, skąd pochodziły prawdy wiary zgodnie z postanowieniami soboru trydenckiego.
2. Wyjaśnij, jaką karę przewidywano dla tych, którzy nie przyjmą w całości ustaleń soboru.

- ▶ Potwierdzono przywódczą rolę papieża w Kościele.
- ▶ Uznano, że nie tylko Biblia jest źródłem objawienia, ale także odrzucana przez protestantów **tradycja**. Zaliczono do niej liczne zasady wiary i przekazy religijne, które powstały w okresie po śmierci apostołów.
- ▶ Dokładnie skodyfikowano doktrynę katolicką i spisano ją w **katechizmie trydenckim**, aby nie dopuścić do kolejnych sporów i w rezultacie rozłamów podobnych do reformacji.
- ▶ Ujednolicono wszystkie księgi wchodzące w skład Biblii i przepisy liturgiczne.
- ▶ Pozostawiono łacinę jako język liturgiczny, choć była niezrozumiała dla większości wiernych. Nie wprowadzono więc języków narodowych do liturgii, na co zdecydowały się Kościoły protestanckie.
- ▶ Zwiększono dyscyplinę wśród duchownych i skupiono się na ich edukacji.
- ▶ Ustanowiono seminaria duchowne, czyli uczelnie kształcące przyszłych księży.
- ▶ Biskupom i proboszczom nakazano odtąd stale przebywać w swoich placówkach oraz interesować się stanem wiary członków wspólnoty.
- ▶ Biskupi mieli wizytować swoje diecezje oraz corocznie zwoływać synody, czyli zjazdy duchownych.
- ▶ Proboszczowie zostali zobowiązani do prowadzenia ksiąg metrykalnych (parafialnych), w których notować mieli informacje o chrztach, ślubach i pogrzebach parafian.

■ INKWIZYCJA I CENZURA

W bezpośredniej walce z protestantami papieństwo zdecydowało się uciec do stosowania represji. W 1542 r., czyli jeszcze przed rozpoczęciem soboru, odnowiono **inkwizycję papieską** – instytucję, która w średnio-wieczu zwalczała herezje. Odtąd jednak za główny cel postawiono jej zapobieganie rozwojowi reformacji oraz tropienie i karanie naukowców głoszących teorie niezgodne z nauczaniem Kościoła, choć także ściganie duchownych łamiących kościelną dyscyplinę. Inkwizycja skazała m.in. w 1633 r. na dożywotni areszt domowy Galileusza i zmusiła go do publicznego odwołania swoich poglądów. W 1600 r. z jej wyroku spalono zaś na stosie innego wybitnego włoskiego filozofa – **Giordana Bruna** [czyt.: dziordana bruna], który głosił **panteizm** i istnienie nieskończonego wszechświata.

Scena egzekucji Giordana Bruna została przedstawiona na cokole pomnika wzniesionego ku czci filozofa w miejscu jego śmierci – na rzymskim placu Campo de' Fiori [czyt.: kampo de' fiorj].

■ płaskorzeźba, Włochy, XIX w.

Panteizm – pogląd filozoficzny utożsamiający Boga ze wszechświatem lub naturą.

Uczestnicy soboru trydenckiego sięgnęli również po inny środek przymusu – **cenzurę**. W 1559 r. stworzono **indeks ksiąg zakazanych**, do którego wpisywano pisma zawierające nieprawowierne treści. Książki uznane za heretyckie i niezgodne z nauką Kościoła były publicznie palone. Ten wykaz miał powstrzymać szerzenie za pomocą druku nowych idei religijnych, społecznych i naukowych. Ostatecznie indeks funkcjonował ponad 400 lat.

■ WOJNY RELIGIJNE

Niektórzy katoliccy władcy próbowali ograniczać rozprzestrzenianie się protestantyzmu przy użyciu siły. W XVI w. we **Francji** tamtejsi kalwiniści – **hugenoci** – stopniowo zyskiwali coraz większe znaczenie, korzystając z poparcia arystokratycznego rodu Burbonów. Jego zaciekłymi wrogami byli przedstawiciele katolickiego rodu Gwizjuszy. Konflikt religijny nakładał się więc na rywalizację dwóch wpływowych stronnictw politycznych. Doprowadziło to do wybuchu wojny domowej. Próbę zawarcia pokoju miało przypieczętować małżeństwo siostry króla Francji – katoliczki **Małgorzaty Walezjuszki** z hugenotem **Henrykiem Burbonem**, królem Nawarry. Gwizjuszom udało się jednak przekonać króla i mającą

na niego duży wpływ królową-matkę – **Katarzynę Medycejską** – do zmiany planów. Zamiast wesela stronnicy Walezjuszy zorganizowali krwawą rzeź. W nocy z 23 na 24 sierpnia 1572 r., w tzw. **noc św. Bartłomieja**, katolicy zamordowali niemal 3 tys. hugenotów przybyłych do Paryża na ślub. Henryk Burbon ocalał, lecz został zmuszony do przyjęcia katolicyzmu i stał się zakładnikiem na dworze królewskim. Zbiegł jednak z Paryża, powrócił do protestantyzmu i kontynuował wojnę na czele hugenotów.

Ostatecznie, gdy stanęła przed Henrykiem Burbonem szansa zdobycia korony króla Francji, ponownie – tym razem już dobrowolnie – przyjął katolicyzm. Miał wtedy wyrzec słynne zdanie: *Paryż wart jest mszy*. Jako król Francji w **1598 r.** wydał **Edykt nantejski**, który zakończył wojny religijne w jego państwie. Odtąd hugenotom gwarantowano wolność religijną, choć katolicyzm zachował dominującą rolę.

Do wojny religijnej doszło także w **Niderlandach**, które w XVI w. stanowiły posiadłość króla hiszpańskiego **Filipa II** (zob. mapa na s. 56). Władca ten był gorliwym katolikiem i nieprzejednanym wrogiem protestantyzmu. W wyniku jego polityki w 1566 r. w Niderlandach wybuchł długotrwały konflikt religijny. Protestanckim powstańcom nadano pogardliwą nazwę

WARTO WIEDZIEĆ

Inkwizycja hiszpańska

W 1478 r. z inicjatywy hiszpańskich królów została założona tamtejsza inkwizycja. Stanowiła ona narzędzie władzy królewskiej – celem jej działania była kontrola hiszpańskich żydów i muzułmanów, którzy przyjęli chrześcijaństwo. W kręgu podejrzeń inkwizytorów znajdowali się ponadto autorzy dzieł niezgodnych z oficjalną doktryną katolicką i duchowni winni przestępstw na tle seksualnym. Najbardziej krwawy był początkowy okres działalności inkwizycji, gdy na jej czele stał **Tomas de Torquemada** [czyt.: torkemada]. W procesach inkwizycyjnych stosowano tortury, a karę śmierci wymierzano przez spalenie na stosie. Inkwizycja hiszpańska zajmowała jednak ostrożne i znacznie bardziej wyważone stanowisko w sprawie oskarżeń o czary niż sądy w wielu innych krajach, w tym także protestanckich. Inkwizycja została zlikwidowana w Hiszpanii dopiero w 1834 r.

Auto da fé [czyt.: otodafe] było końcowym etapem procesu inkwizycyjnego, podczas którego odczytywano wyrok i dokonywano publicznej egzekucji. Oskarżenia o herezję [1] i skazani przez trybunał [2] ginęli na stosie [3].

• obraz, Hiszpania, 1495 r.

? Dlaczego hiszpańska inkwizycja działała, zanim rozpoczęła się reformacja?

gezowie (z fr. 'żebracy'), gdyż początkowo ich delegacja zwróciła się do Filipa II z błaganiem o zaprzestanie prześladowań. Gdy ten apel został odrzucony, gezwowie podjęli partyzancką walkę przeciw armii i flocie hiszpańskiej. Przywództwo protestanckiej rebelii objął książę **Wilhelm Orański**. Po jego stronie opowiadziały się prowincje północne, czyli położone na terenie obecnej Holandii, i proklamowały w 1588 r. powstanie **Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów**. Mieszkańcy prowincji południowych (dzisiejsza Belgia) pozostali zaś w większości przy katolicyzmie i pod panowaniem hiszpańskim. Walki w Niderlandach z przerwami toczyły się aż do 1648 r.

CIEKAWOSTKA

Kalendarz gregoriański

Z inicjatywy papieża Grzegorza XIII w 1582 r. dokonano reformy kalendarza. Do daty w dotychczas obowiązującym kalendarzu juliańskim, ustanowionym jeszcze przez Juliusza Cezara, dodano 10 dni. W rezultacie w 1582 r. po 4 października nastąpił od razu 15 października. Uporządkowano również kwestię lat przestępnych w sposób, który zapewnił w przyszłości uniknięcie niedokładności.

Mimo początkowych oporów nowy kalendarz gregoriański został stopniowo przyjęty przez prawie wszystkie kraje i jest stosowany do dziś. Kalendarz juliański nadal jednak obowiązuje w Kościele prawosławnym. Obecnie jego opóźnienie wynosi nieco ponad 13 dni. Z tego powodu wyznawcy prawosławia obchodzą święta Bożego Narodzenia dwa tygodnie później niż katolicy.

Dyskusja uczonych z papieżem Grzegorzem XIII na temat zmian w kalendarzu została przedstawiona na obrazie.

■ obraz, Włochy, XVI w.

JEZUICI

Reformę katolicką miały przeprowadzić m.in. nowe zakony. W większości zajmowały się one działalnością charytatywną i edukacją w duchu katolickim (więcej o tym w tabeli poniżej). Najważniejszą rolę miał w tym procesie odegrać zakon **jezuitów**, czyli **Towarzystwo Jezusowe**, założony w 1534 r. przez **Ignacego Loyolę** [czyt.: lojolę]. To przedstawiciele tego zakonu prowadzili bowiem z protestantami polemiki na tematy teologiczne. Szczególne znaczenie przywiązywano więc do wykształcenia jezuitów. Zakon posiadał własne drukarnie i wydawał publikacje skierowane przeciwko reformacji. Odegrał on ważną rolę w polityce papieża.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY LOYOLA

1491–1556

W młodości jako żołnierz armii hiszpańskiej został ranny. Podczas leczenia oddawał się lekturze żywotów świętych, pod której wpływem doznał objawienia. Przez pewien czas pędził życie pustelnicze, a później ukończył studia teologiczne i został księdzem. W 1534 r. założył w Paryżu Towarzystwo Jezusowe, potocznie zwane zakonem jezuitów. Dożywotnio pełnił funkcję przełożonego tego zgromadzenia – generała. Założył w Rzymie uczelnię kościelną – Kolegium Rzymskie.

Zakony powołane w okresie reformy katolickiej

Nazwa zakonu	Cel i metody działania
Jezuici	zwalczanie wpływów protestantyzmu, edukacja i prowadzenie szkół, działalność misyjna, wdrażanie polityki papieża
Bonifratrzy	leczenie z użyciem ziół, prowadzenie szpitali, aptek, przychodni, opieka nad chorymi psychicznie
Szarytki	prowadzenie szpitali, działalność charytatywna
Teatyni	kształcenie duchownych
Kapucyni	działalność misyjna, nauczanie i działalność kaznodziejska
Wizytki	edukacja – szkoły dla dziewcząt z arystokratycznych rodzin, pomoc chorym i ubogim

Wielu jezuitów zostawało bowiem spowiednikami i kapelanami katolickich monarchów i arystokratów, dzięki czemu zyskiwali wpływ na poglądy i działania ówczesnych elit. Podobnym celom służyło także rozciągnięcie kontroli nad znaczną częścią szkolnictwa. Jezuita stworzyli **kolegia**, czyli szkoły średnie nowego typu, które służyły z wysokiego poziomu kształcenia. Uczęszczali do nich zarówno synowie wyznających katolicyzm szlachciców i mieszczan, czasem chłopów, jak i protestantów.

Jezuici zdominowali działalność misyjną na innych kontynentach i z poświęceniem podejmowali próby nawracania innowierców w Europie na terenach, gdzie katolicy mieszkali obok protestantów czy prawosławnych. Działania te kończyły się jednak niejednokrotnie prześladowaniami zakonników. W gronie jezuickich męczenników znaleźli się też Polacy, jak **Andrzej Bobola**, który zginął na Ukrainie, lub Wojciech Męciński, działający w Japonii.

Misjonarze jezuickcy, dzięki współpracy z Portugalczycami, przejściowo zdobyli znaczące wpływy w Japonii. Byli oni zaangażowani w polityczną rywalizację japońskich wodzów. Starali się przy okazji wyprzeć tradycyjne tamtejsze wierzenia. Później, gdy utracili wpływy, ich wcześniejsze działania wywołały okrutne prześladowania chrześcijan i wprowadzenie zakazu wyznawania chrześcijaństwa na Wyspach Japońskich. Prawo to obowiązywało przez kolejne 300 lat.

■ malowidło na papierze, Japonia, XVI w.

ZMIANY W RELIGIJNOŚCI PO SOBORZE TRYDENCKIM

W celu wyraźnego odróżnienia się od protestantów w Kościele katolickim rozbudowano obrzędy i ceremonie liturgiczne. Na nowo popularność zyskały **pielgrzymki** do sanktuariów. Nastąpił **rozwój kultu maryjnego**, odrzuconego przez protestantów. Organizowano jeszcze bardziej uroczyste niż dotąd **procesje** ulicami miast w święta Matki Boskiej, katolickich świętych, a przede wszystkim w święto Bożego Ciała. W procesji obnoszono wówczas monstrancję z hostią, aby zamanifestować wiarę w obecność Chrystusa w Eucharystii. Była to jedna z łatwo dostrzegalnych różnic pomiędzy katolikami a protestantami. Również w opozycji do protestantów, łagodzących bądź znoszących **posty**, wprowadzono obowiązek rygorystycznego ich przestrzegania. Ponadto świątynie katolickie w odróżnieniu od skromnych protestanckich zborów otrzymywały bogaty wystrój malarski i rzeźbiarski.

Procesja ku czci Matki Boskiej Łaskawej na ulicach Madrytu gromadziła rzesze wiernych i wiązała się z odświętnym przystrojeniem miasta. Figury **1**, obrazy, sztandary **2**, monstrancje **3** i baldachimy **4** były wyrazem oddawanej czci, a zarazem przyciągały wzrok przepychem. Ze względu na liczne święta kościelne katolicy korzystali ze znacznie większej liczby dni wolnych od pracy.

■ obraz, Hiszpania, XVIII w.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny zwołania soboru trydenckiego i jakie podjęto na nim postanowienia.
2. Podaj, na jakich terenach doszło do wojen religijnych i omów ich skutki.
3. Oceń, które spośród działań podjętych w celu zahamowania reformacji były najbardziej skuteczne.

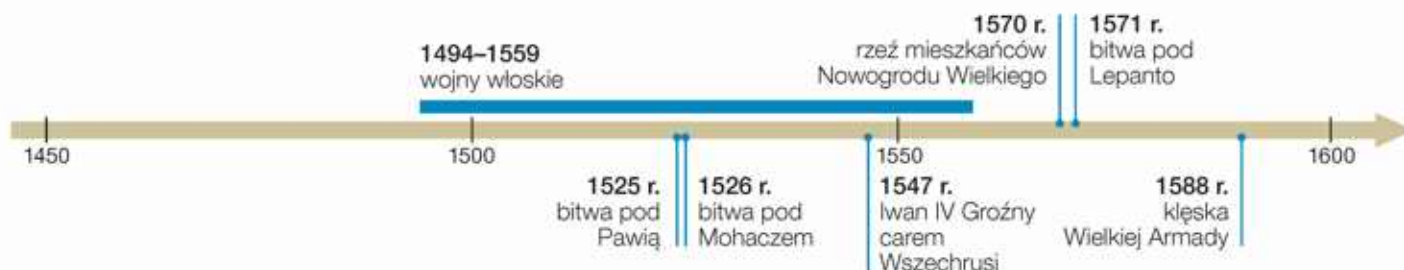
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. O'Malley, *Trydent. Co się zdarzyło podczas soboru*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2014.

J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996.

POTĘGI EUROPEJSKIE W XVI WIEKU

W XVI w. doszło w Europie do dużych zmian granic i stref wpływów. Na znaczeniu zaczęły zyskiwać państwa położone na wschodzie kontynentu: imperium osmańskie i państwo moskiewskie. Jaki był wynik zmagania w tym przełomowym stuleciu? Czym kosztem nowe potęgi umocniły swoją pozycję?

WOJNY WŁOSKIE

W średniowieczu Italia była podzielona na wiele państw i republik miejskich. W 1494 r. rozpoczęły się walki o ich opanowanie. W konflikcie tym uczestniczyły: Francja, Hiszpania, Cesarstwo, Państwo Kościelne i Republika Wenecka, a nawet odległa Anglia. Początkowo król francuski Karol VIII zajął Mediolan oraz południe Włoch. Wkrótce jednak jego rywale zjednoczyli siły i wygnali Francuzów. Nowy władca Francji **Franciszek I** nie planował się jednak poddawać i w 1515 r. odzyskał Mediolan. Jego główny rywal, cesarz **Karol V Habsburg**, rządził nie tylko Rzeszą Niemiecką, lecz także Hiszpanią. W 1525 r. pokonał siły Francuzów w decydującej bitwie pod **Pawią**, wziął Franciszka I do niewoli, a następnie

zmusił do zrzeczenia się pretensji do Włoch. Mimo to król Francji wkrótce po odzyskaniu wolności wznowił walkę o Włochy. W 1527 r. wojska cesarskie splądrowały i złupiły Rzym (tzw. *Sacco di Roma*), ponieważ Państwo Kościelne było sprzymierzone z Francją. Wojna z przerwami toczyła się aż do końca panowania tych dwóch władców. Ostatecznie siły hiszpańskie pod wodzą nowego króla **Filipa II** pokonały Francuzów, a w 1559 r. walczące strony zawarły pokój. Francja została niemal całkowicie pozbawiona wpływów i posiadłości we Włoszech, a wszystkie państwa włoskie, poza Wenecją, na ponad 300 lat utraciły niezależność na rzecz Habsburgów – najpotężniejszego w tym czasie rodu Europy rządzącego zarówno Cesarstwem, jak i Hiszpanią.

Bitwa pod Pawią, stoczona 24 lutego 1525 r. pomiędzy armią francuską a cesarską, była przełomowa dla nowożytnej sztuki wojennej. Otoczone fortyfikacjami miasto Pavia [1] było oblegane przez wojska francuskie składające się z: ciężkozbrojnej kawalerii, piechoty [2] oraz artylerii [3], której jednak nie udało się należycie wykorzystać. Spieszące z pomocą Pawii siły cesarskie składały się zaś głównie z wojsk włoskich oraz oddziałów piechoty niemieckiej i hiszpańskiej [4], uzbrojonych w piki i pierwotne karabiny – arkebuzy. W starciu jazda francuska poniosła całkowitą klęskę. Rozpoczął się czas, w którym na polach bitew zamiast kawalerii zaczęła dominować piechota uzbrojona w broń palną.

■ rycina, Włochy, XVI w.

■ PODBOJE TURECKIE W EUROPIE

Po zdobyciu w 1453 r. Konstantynopola napór imperium osmańskiego na Europę na kilkadziesiąt lat osłabł. W pierwszej połowie XVI w. sułtan **Sulejman Wspaniały** ponownie przystąpił do podbojów. Jego armia zaatakowała posiadłości Królestwa Węgier i w 1521 r. zdobyła Belgrad – miasto niezwykle ważne dla bezpieczeństwa tego państwa. Do bitwy decydującej o jego dalszych losach doszło w **1526 r. pod Mohaczem**. Opuszczeni przez sprzymierzeńców Węgrzy ponieśli tam całkowitą klęskę w starciu z kilkakrotnie liczniejszą armią osmańską, w której wyróżniali się **janczarzy**, czyli piechota złożona z żołnierzy fanatycznie oddanych sułtanowi. Na polu bitwy zginął sam król Węgier **Ludwik II Jagiellończyk**. Po zwycięstwie pod Mohaczem Turcy zajęli środkową część Węgier i stolicę Budę (część dzisiejszego Budapesztu).

Gdy w 1570 r. wojska tureckie zagarnęły Cypr, część państw europejskich zagrożonych przez imperium osmańskie zawarła koalicję antyturecką – **Ligę Świętą**. Przystąpiły do niej: Hiszpania, Wenecja, papieństwo i zakon joannitów. Dopiero wspólnymi siłami udało się powstrzymać Turcję. W **1571 r. pod Lepanto** chrześci-

POSTAĆ HISTORYCZNA

SULEJMAN WSPANIAŁY

1494–1566

Jako sułtan turecki dokonał podbojów w Europie, Afryce i Azji. Po długotrwałych walkach z Habsburgami zmusił cesarza Ferdynanda I do płacenia haraczu. Przyłączył nowe terytoria w wojnach z Persją. Zawarł porozumienie z piratami z północnej Afryki, co zapewniło mu sukcesy w walkach na Morzu Śródziemnym z flotami państw chrześcijańskich. Umarł w trakcie kolejnej wyprawy wojennej przeciwko Węgrom.

jańska flota rozgromiła siły tureckie. Pomimo porażki Turcja zatrzymała dotychczasowe zdobycze. Sułtan był jednak zmuszony czasowo zawiesić plany dalszego podboju Europy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

IMPERIUM SULEJMANA WSPANIAŁEGO

Wenecki poseł przebywający na dworze sułtana Sulejmana Wspaniałego zostawił interesującą relację na temat tego państwa.

Nie ma potrzeby, abym rozwodził się nad potęgą tego sułtana [Sulejmana Wspaniałego], ponieważ cesarstwa, królestwa i inne państwa, przez niego ujarzmione, jasno okazują, że obecnie całe chrześcijaństwo powinno obawiać się, aby nie popadło nagle w jakąś wielką zgubę. Ten władca jest potężny przez dochody, przez ludzi i przez posłuszeństwo. Dochody jego, o ile dadzą się obliczyć, wynoszą trzy miliony w złocie w ten sposób, że z haraczu płynie mu milion i 200 000 dukatów. Każdego dnia, kiedy jest Porta [rząd turecki], która otwiera się cztery dni w tygodniu, zawsze zbiera się pieniądze, a w miejscu, gdzie baszowie [wysocy urzędnicy osmańscy] dają posłuchanie, są liczne worki skórzane, pełne pieniędzy. Tu także ważą aspry [drobne monety tureckie], które ściągają, a zawsze jest ich wysoka góra. Inny główny przychód jest

z owiec, który ściągają się w zwierzętach, a dochodzi do 800 000 dukatów. Nadto z kopalń koło 400 000, z salin [miejsz pozyskiwania soli] drugie tyle, reszta do sumy trzech milionów przychodzi z handlu. [...] Posłuszeństwo dla niego jest wielkie, że o większym mówić nie można: nie ma nikogo, nawet gdyby zażądał życia, kto by miał odwagę sprzeciwić się. [...] Podobano się Jego Ekscelencji kazać powiesić Silictara-baszę, naczelnika kancelarii, osobę znaczną, która miała pod sobą wielką liczbę niewolników. Posłał do domu jego kilku czauszów [posłów] z Porty, którzy rzekli mu: „Pan postanowił, abyś został powieszony” – i bez żadnej obrony, ani przez niego, ani przez jego niewolników, bezzwłocznie poprowadzono go na śmierć. Domownicy nie czynili żadnego oporu, tylko płacząc, towarzyszyli mu na śmierć.

Źródło: *Polityka mocarstw europejskich w okresie 1492–1555 – w świetle źródeł przedstawił Władysław Pociecha, „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej”, z. 29, Kraków 1923, s. 21–22.*

- ?** 1. Wymień źródła dochodów imperium osmańskiego za rządów Sulejmana Wspaniałego.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla dochodów imperium osmańskiego miała potęga jego armii.
3. Oceń, jaki charakter miała władza sułtana.

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Lepanto

Wielka bitwa morska między flotą chrześcijańską i turecką rozegrała się 7 października 1571 r. u wybrzeży Grecji. Liga Święta dysponowała ponad 200 galerami, czyli dużymi statkami wiosłowymi z ożaglowaniem. Flota turecka miała ok. 300 okrętów, które były jednak dużo słabiej uzbrojone w artylerię. Bitwa była wyjątkowo krwawa i skończyła się druzgocącą klęską floty tureckiej. Ocalało z niej tylko 50 jednostek, które chrześcijanie wzięli do niewoli. Łącznie zginęło prawie 40 tys. marynarzy i żołnierzy, w tym ok. 30 tys. z armii osmańskiej. Podczas bitwy uwolniono z niewoli tysiące chrześcijan, którzy służyli jako wioślarze na tureckich galerach.

Zwycięstwo pod Lepanto zapewniło flocie chrześcijańskiej [1] zdecydowaną dominację nad flotą osmańską [2] na Morzu Śródziemnym. Oddaliło również zagrożenie wywołane przez sojusz Turcji z piratami z Afryki Północnej.

• obraz, XVI w.

KONFLIKT HISPANSKO-ANGIELSKI

Stosunki pomiędzy Anglią i Hiszpanią w XVI w. były bardzo napięte. Królestwa te, choć odległe, rywalizowały o wpływy w Europie i panowanie w koloniach. Hiszpania, korzystając z bogactw, których dostarczały jej zamorskie tereny, znajdowała się u szczytu potęgi. Angielscy korsarze napadali na miasta i porty w hiszpańskich koloniach oraz rabowali płynące z Ameryki konwoje statków z towarami i kruszcami. Na wrogie stosunki między Hiszpanią i Anglią rzutowała też polityka prowadzona przez dynastie rządzące tymi krajami i różnica wyznań, ponieważ Hiszpania była państwem katolickim, Anglia zaś – protestanckim.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ELŻBIETA I WIELKA

1533–1603

Była królową Anglii. Urodziła się jako córka Henryka VIII i jego drugiej żony Anny Boleyn [czyt.: bolejn]. Władzę przejęła w 1558 r. i przywróciła dominację Kościoła anglikańskiego. Jej panowanie upłynęło pod znakiem wojen z Hiszpanią. Uważa się, że uczyniła z Anglii europejskie mocarstwo. Nie wyszła za mąż i zmarła bezdzietnie jako ostatni przedstawiciel dynastii Tudorów na tronie Anglii. Rozpoczęła budowę angielskiego imperium kolonialnego.

Król Hiszpanii **Filip II** starał się uzyskać wpływ na politykę Anglii. W tym celu najpierw zawarł małżeństwo z królową Anglii – **Marią Tudor**, a po jej śmierci starał się o rękę królowej Szkocji – **Marii Stuart** [czyt.: stjuart]. Obie królowe próbowały doprowadzić do przywrócenia katolicyzmu jako wyznania panującego w ich krajach. Maria Stuart została wygnana z tego powodu ze Szkocji. W Anglii, dokąd zbiegła, trafiła do więzienia, a gdy udowodniono jej udział w spisku przeciw angielskiej królowej **Elżbiecie I**, została ścięta. W tej sytuacji w **1588 r.** Filip II wypowiedział wojnę Anglii i wysłał potężną hiszpańską flotę – tzw. **Wielką Armadę** – aby przeprowadzić desant i podbić ten wyspiarski kraj. Anglicy pokonali jednak flotę Filipa II i nie dopuścili do lądowania sił hiszpańskich na Wyspach Brytyjskich.

Wielka Armada składała się z ok. 130 dużych okrętów wojennych i statków handlowych. Siły angielskie liczyły z kolei ok. 200 statków, lecz były znacznie mniejsze od hiszpańskich. Szybkość i zwrotność statków angielskich ostatecznie okazała się zaletą, która ułatwiła im zwycięstwo.

• obraz, Anglia, XVI w.

EUROPA W XVI WIEKU

1. Wymień kraje, które w XVI w. znalazły się pod panowaniem Habsburgów.
2. Wskaż kraje, które mogły się czuć zagrożone habsburską potęgą. W których spośród nich przyjął się protestantyzm?

WZROST POTĘGI MOSKWY

W XVI w. coraz bardziej widoczny stawał się wzrost potęgi **Wielkiego Księstwa Moskiewskiego**. Za panowania **Iwana IV Groźnego**, który w 1547 r. jako pierwszy władca moskiewski przyjął tytuł **cara Wszechrusi**, rozpoczęły się gruntowne reformy państwa. Car rozbudował administrację państwową i wdrożył nowy, bardziej skuteczny sposób ściągania podatków. Dzięki pozyskanym funduszom unowocześnił armię. Przyniosło to efekty w walkach z Tatarami. Wojskom Iwana Groźnego wkrótce udało się na południu podbić tereny dotąd kontrolowane przez Tatarów,

rozciągające się aż do Morza Kaspijskiego. Rozpoczął się także podbój ziem syberyjskich, położonych za Uralem (więcej na ten temat w [ramce](#) na s. 57).

Iwan Groźny dążył do wzmocnienia swojej władzy wewnątrz państwa moskiewskiego. Podjął walkę z opozycją bojarów, czyli ruskiej szlachty. Miało mu w tym pomóc wprowadzenie **opriczniny**, czyli ustanowienie terytorium, z którego wysiedlono bojarów, a ziemie nadawano członkom gwardii carskiej, czyli **opricznikom**, oraz szlachcie wiernej dworowi carskiemu, czyli **dworjaństwu**. Z pomocą opriczników car rozpoczął rządy terroru. Jego działania cechowały

chorobliwa podejrzliwość i okrucieństwo. W 1570 r., gdy cara doszły pogłoski, że mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego prowadzą potajemnie rozmowy pokojowe z Polską i Litwą, nakazał brutalnie ukarać rzekomych winnych. Przerodziło się to w rzeź mieszkańców tego najbogatszego w tym czasie miasta w państwie moskiewskim, podczas której mogło zginąć od kilkunastu do nawet 40 tys. ludzi. Ostatecznie, gdy skutki okrutnego postępowania okazały się szkodliwe dla państwa, opricznina została rozwiązana, a jej członków, swoich dotychczasowych stronników, car nakazał prześladować. Do łask ponownie wrócili bojarzy, jednak w wyniku brutalnych i nieprzemyślanych działań państwo uległo osłabieniu. Korzystając z niego, chan krymski przejściowo zajął i spalił Moskwę, biorąc w jasyr wielką liczbę mieszkańców Rusi. Iwanowi Groźnemu nie udało się również zrealizować planu uzyskania dostępu do portów bałtyckich. W I wojnie północnej (więcej na jej temat na s. 68) oraz w walkach toczonych z Rzeczpospolitą rządzoną przez Stefana Batorego (więcej na ich temat na s. 103) Moskwa nie poszerzyła swojego nikłego dostępu do Bałtyku.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IWAN IV GROŹNY

1530–1584

Był carem Rosji. Wywodził się z dynastii Rurykowiczów. Krótco po śmierci swojego ojca Wasyla III jako trzyletnie dziecko został wielkim księciem moskiewskim. Za jego panowania w wyniku zwycięskich wojen znacznie rozszerzyło się terytorium moskiewskie. Przeprowadził wiele reform wewnętrznych. Car słynął z rządów twardej ręki i brutalnego traktowania przeciwników, w tym także członków swojej rodziny. W 1581 r. w ataku szaleńczej zemsty pobił swojego syna Iwana. Żenił się aż 7 razy, ale pozostawił po sobie tylko jednego potomka, chorego Fiodora, który zmarł bezpotomnie w młodym wieku, co zakończyło rządy dynastii Rurykowiczów.

PODOBÓJ SYBERII

Rozszerzanie granic państwa moskiewskiego szło w parze z rozwojem handlu. Wyłączność na handel towarami z Syberii car Iwan IV przyznał kupieckiej rodzinie Stroganowów. Pozostający na ich służbie ataman, czyli wódz Kozaków **Jermak Timofiejewicz** rozpoczął podbój ziem syberyjskich. Podczas wojny z chanatem syberyjskim Jermak zdobył jego stolicę Kaszłyk. Na zajętych terenach Rosjanie w 1587 r. założyli miasto Tobolsk, które stało się bazą do dalszej ekspansji. Do połowy XVII w. udało się im zająć środkową Syberię. Wtedy powstało miasto Irkuck, które z kolei posłużyło jako baza do podboju terenów na Dalekim Wschodzie.

Jakie znaczenie dla państwa moskiewskiego miał podbój Syberii?

Walki sił Jermaka z wojskami chanatu syberyjskiego zakończyły się ostatecznie zwycięstwem Kozaków i podporządkowaniem Syberii Moskwie.

■ obraz, Rosja, 1895 r.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw ważne konflikty europejskie, w które zaangażowani byli władcy z dynastii Habsburgów.
2. Scharakteryzuj sukcesy i porażki imperium osmańskiego podczas prób podbojów w XVI w.
3. Oceń znaczenie panowania Iwana Groźnego dla państwa moskiewskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Parker, *Filip II*, Warszawa 1985.

Sulejman Wspaniały i jego czasy, red. M. Kunta, Wrocław 1998.

Podsumowanie rozdziału I

Europa i Nowy Świat

1 Wielkie odkrycia geograficzne

1. Do przyczyn wielkich odkryć geograficznych należały m.in.: brak szlachetnych kruszców i nowych ziem pod uprawę rolną, przeludnienie, utrudnienia w handlu ze Wschodem po zdobyciu Konstantynopola przez Turków, rozwój nauki, techniki oraz kartografii. Dalekie podróże stały się możliwe także dzięki skonstruowaniu nowych typów żaglowców.
2. Pierwsze wyprawy zaczęli organizować Portugalczycy – najpierw opłynęli południowy kraniec Afryki, a następnie dotarli do Indii. Z kolei Hiszpanie wysłali wyprawę pod dowództwem Krzysztofa Kolumba, która w 1492 r. dotarła do Nowego Świata, jak nazwano kontynent amerykański. Sfinansowali też wyprawę, która w latach 1519–1522 opłynęła Ziemię.
3. W 1494 r. Hiszpania i Portugalia zawarły traktat w Torde-sillas, dzielący świat na strefy wpływów. Hiszpanii przyznano ziemie na wschód od wyznaczonej linii (prawie cała Ameryka), a Portugalii na zachód (Azja i Afryka).

2 Podboje kolonialne

1. Kontynent amerykański przed przybyciem Europejczyków był zamieszkiwany przez Indian. Spośród tamtejszych ludów największe osiągnięcia cywilizacyjne mieli Majowie, Aztekowie i Inkowie.
2. Hiszpanie prowadzili od początku XVI w. podbój terenów zamieszkałych przez Indian. Portugalczycy zdobyli zaś posiadłości w Ameryce Południowej, Afryce i Azji.
3. Skutki ekspansji kolonialnej to m.in.: wzrost bogactwa Hiszpanii i Portugalii, wyludnienie wielu zamorskich obszarów, niszczenie kultur rdzennych mieszkańców, wprowadzanie chrześcijańskich i europejskich wzorców kulturowych w koloniach. Niepohamowana żądza zysków kolonizatorów i wysoka śmiertelność Indian spowodowały, że do Ameryki zaczęto sprowadzać niewolników z Afryki.
4. Podboje kolonialne zmieniły organizację handlu – na znaczeniu straciły szlaki śródziemnomorski i hanzeatycki, a rozwijały się oceaniczne łączące kolonie z metropoliami.

3 Przemiany społeczno-gospodarcze w XVI wieku

1. Od początku epoki nowożytnej nastąpił szybki rozwój miast, w których zwiększała się liczba mieszkańców. Wpływ na to miało kilka czynników – m.in. lepszy dostęp do żywności, poprawa higieny i warunków sanitarnych, migracja ludności ze wsi.
2. Doszło do zmian w zakresie produkcji, które miały na celu ominięcie ograniczeń narzucanych przez cechy – najpierw rozwinął się system nakładczy, później zaczęły funkcjonować manufaktury.
3. W Europie rozwijały się banki i upowszechniały weksle. Powstały giełdy towarowe, na których zawierano umowy dotyczące większych ilości towarów i surowców.
4. Kontynent europejski podzieliła symboliczna granica na rzece Łabie – na zachód od niej rozwijała się gospodarka kapitalistyczna, a na wschodzie dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana z wyraźnie słabszą pozycją mieszczaństwa.

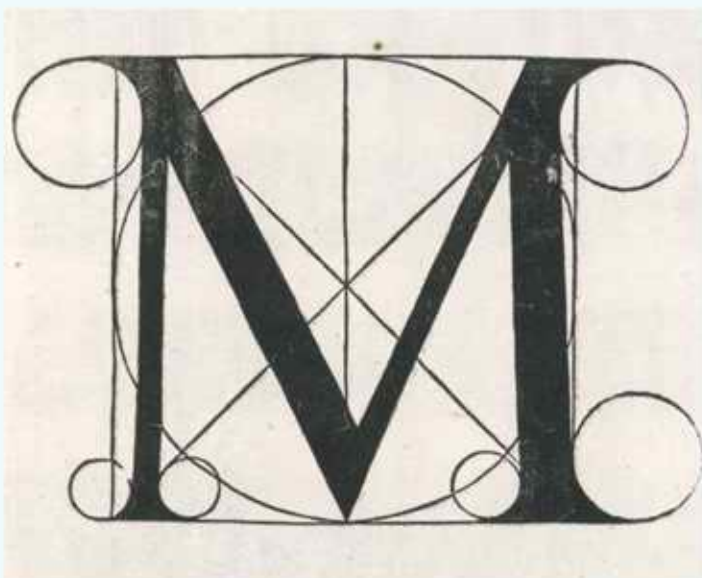
4 Kultura i sztuka renesansu

1. Idee renesansu rozwinęły się we Włoszech, na co wpływ miało m.in. przybycie uczonych bizantyjskich po zajęciu Konstantynopola przez Turków oraz finansowanie artystów nie tylko przez szlachtę i arystokrację, ale też bogate mieszczaństwo. W centrum zainteresowania twórców znalazły się człowiek, życie doczesne i wiedza o świecie, odwoływano się przy tym do osiągnięć antyku.
2. Upowszechnianie idei renesansu i dzieł jego twórców ułatwił druk, który ok. 1455 r. wynalazł Jan Gutenberg. Ponadto coraz częściej pisano w językach narodowych.
3. Przełomową dla nauki teorię heliocentryczną przedstawił Mikołaj Kopernik, który w dziele *O obrotach sfer niebieskich* wykazał, że to Ziemia wraz z innymi planetami porusza się po orbitach wokół Słońca.
4. Twórcy epoki renesansu często zajmowali się wieloma dziedzinami sztuki czy nauki.
5. Jednym z większych ośrodków malarstwa renesansowego były Niderlandy.

5 Reformacja w Europie

1. Przyczyną reformacji był kryzys Kościoła, który objawiał się m.in. symonią (sprzedawaniem stanowisk kościelnych), nepotyzmem (obsadzaniem kościelnych urzędów krewnymi), łamaniem przez duchownych zasad celibatu i ubóstwa.
2. Działania Marcina Lutra i ogłoszenie w 1517 r. w Wittenberdze tez przeciwko odpustom dały początek reformacji, czyli działaniom na rzecz odnowy chrześcijaństwa. Konflikt Lutra z papieżem doprowadził do powstania wyznania ewangelicko-augsburskiego.
3. Szybkie rozprzestrzenianie się nowych idei religijnych przyczyniło się do wybuchu wojen. W Niemczech zakończył je pokój augsburski z 1555 r., w którym wybór wiary uzależniono od woli władcy. Dochodziło też do zamieszek na tle religijnym, prześladowań oraz niszczenia świątyń.
4. W Szwajcarii działalność Jana Kalwina doprowadziła do powstania Kościoła ewangelicko-reformowanego. W Anglii król Henryk VIII w 1534 r. ogłosił Akt supremacji, co dało początek kościołowi narodowemu.

Antykwa to krój pisma, który opracowywali wybitni artyści renesansowi (widoczny na zdjęciu znak przygotował Leonardo da Vinci). Miał on nawiązywać kształtem do kroju stosowanego przez starożytnych Rzymian.

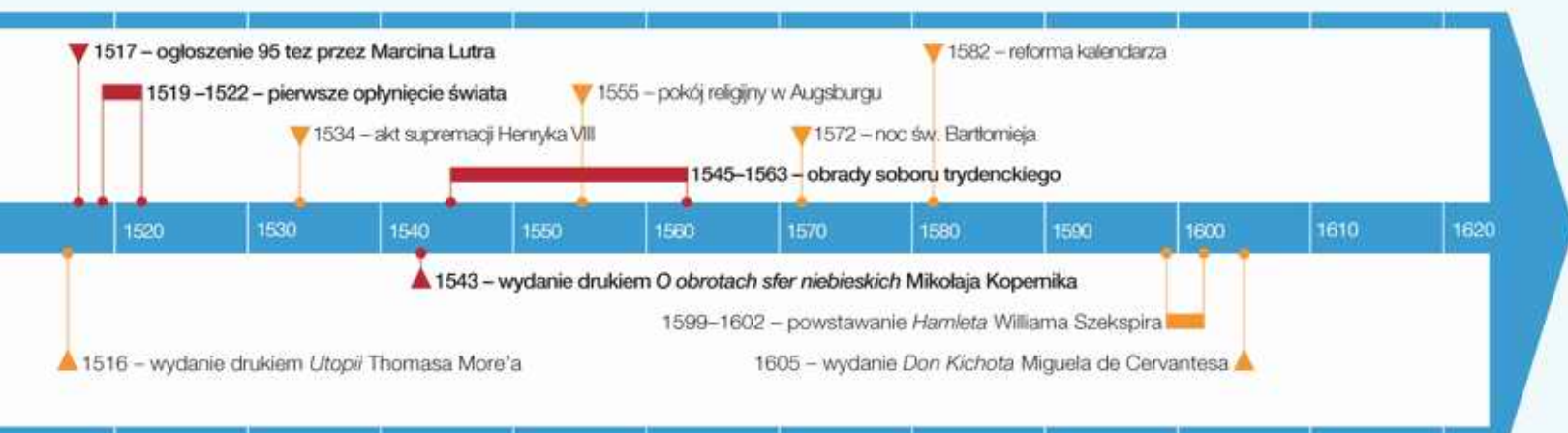
■ projekt znaku, Włochy, XV w.

6 Kontrreformacja

1. Kościół podjął działania w celu wewnętrznej reformy. W latach 1545–1563 odbyły się obrady soboru w Trydencie, którego wynikiem było m.in. potwierdzenie przywódczej roli papieża, uznanie za źródło objawienia Biblii i tradycji, powstanie katechizmu trydenckiego, zwiększenie dyscypliny wśród duchownych.
2. Walka z protestantami i głosicielami teorii niezgodnych z nauczaniem Kościoła odbywała się z pomocą inkwizycji papieskiej, jezuitów, a także poprzez cenzurę (indeks ksiąg zakazanych).
3. W niektórych państwach próbowano siłą wyeliminować protestantyzm. We Francji doprowadziło to do wybuchu wojny domowej z tamtejszymi kalwinistami (hugenotami). W 1572 r. w Paryżu doszło do ich rzezi i dopiero Edykt nantejski z 1598 r., gwarantujący wolność religijną, zakończył konflikt.
4. W Kościele katolickim – aby odróżnić się od protestantów – rozbudowano oprawę liturgiczną, bogato wyposażano świątynie, rozwinęto kult maryjny, popularyzowano pielgrzymki.

7 Potęgi europejskie w XVI wieku

1. W latach 1494–1559 toczyły się wojny włoskie, których celem było zdobycie wpływów na podzielonym na wiele państw Półwyspie Apenińskim. W ich efekcie tylko Wenecji udało się utrzymać niezależność.
2. Turcy w XVI w. kontynuowali politykę podbojów. W 1526 r. pokonali pod Mohaczem Węgrów, gdzie zabili ich króla Ludwika II Jagiellończyka. Dzięki temu umocnili swoje panowanie na Bałkanach. Dopiero w 1571 r. przegrana w morskiej bitwie pod Lepanto z siłami koalicyjnej Ligi Świętej spowodowała zatrzymanie tureckich działań w kierunku zachodnim.
3. Konflikt pomiędzy Anglią i Hiszpanią dotyczył wpływów zarówno w Europie, jak i koloniach. Dodatkowo na relacje pomiędzy państwami wpływały różnice wyznaniowe. W 1588 r. hiszpański władca wypowiedział wojnę Anglii, lecz jego flota (tzw. Wielka Armada) doznała klęski.
4. W XVI w. umacniała się pozycja Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Jego władca Iwan IV Groźny przyjął tytuł cara Wszechrusi i podbił Syberię. Ponadto przeprowadził reformy wewnętrzne.

Jak wyglądała ekspansja kolonialna w Ameryce?

Europejczycy dotarli do Ameryki już w średniowieczu. Jednak wyprawy wikingów nie przerodziły się w stałe osadnictwo. Dopiero odkrycie Kolumba zapoczątkowało nową erę kontaktów Europejczyków i rdzennych Amerykanów. Na przełomie XV/XVI w. terytorium obu Ameryk stało się miejscem zetknięcia się mieszkańców Starego i Nowego Świata. Czy po upływie ponad 500 lat można odtworzyć prawdziwe oblicze ekspansji kolonialnej?

Siłą napędową hiszpańskiej konkwisty oraz angielskich, francuskich i holenderskich podbojów był głód ziemi i bogactw. Przewaga Europejczyków w uzbrojeniu oraz organizacji państwowej, społecznej, wojskowej i technicznej szybko przyniosła im zwycięstwo. W jego wyniku tubylcze narody Ameryki utraciły niezależność i plemienne ziemie przodków. Przybysze z Europy pozbawili Indian wszelkich praw. Mieszkańcy Ameryki Łacińskiej zostali poddani wyzyskowi – wraz z ziemią byli przydzielani białym osadnikom, a ich obowiązkiem była przymusowa praca na plantacjach i w kopalniach. Wymiszczający wysiłek, okrucieństwo kolonizatorów oraz epidemie chorób zakaźnych spowodowały ogromną śmiertelność. Nowy etap dramatu otworzyło sprowadzanie niewolników z Afryki, mających pracować w miejsce coraz bardziej zmniejszającej się liczby Indian. Przybycie licznej grupy czarnoskórych zaskutkowało powstaniem etnicznej i religijnej mozaiki, która powodowała napięcia społeczne.

W Ameryce Północnej postępowanie kolonizatorów także było bezwzględne. Polegało na przepędzaniu plemion indiańskich z zajmowanych ziem, a nawet ich całkowitym wytępieniu. Reliktem tej polityki są rezerwy Indian, które funkcjonują do dzisiaj na obszarze Stanów Zjednoczonych i Kanady.

Przymusowe nawracanie Indian przez kolonizatorów doprowadziło do powstania sieci parafii i biskupstw

Kościół katolicki w Ameryce. W rezultacie tradycyjne kultury tubylcze wymarły lub zostały zepchnięte na margines. Mimo to duchowni katoliccy bywali często pierwszymi i jedynymi obrońcami rdzennej ludności oraz jej kultury. Przykładowo dominikanin Bartolomé de Las Casas przeszedł do historii jako jeden z większych i bardziej znanych przyjaciół rdzennych mieszkańców Ameryki. W swojej książce pod tytułem *Krótki relacja o wyniszczeniu Indian* wydanej w połowie XVI w. jednoznacznie potępił nieludzkie traktowanie tej grupy przez swoich rodaków. Wielu duchownych uczyło się języków tubylczych, aby móc skutecznie prowadzić chrystianizację. Byli oni autorami pierwszych słowników języków indiańskich. Z kolei jezuici zakładali w Ameryce Południowej specjalne osiedla dla Indian, gdzie mogli oni żyć i pracować, chronieni przed handlarzami niewolników.

Europejskie metropolie kolonialne zyskały ogromne korzyści z ekspansji: wielkie terytoria, szlachetne kruszce, importowane produkty spożywcze czy darmową pracę niewolników. Jednak do Europy zawleczono też śmiertelną chorobę weneryczną oraz przywieziono tytoń, który okazał się używką groźną dla zdrowia. Do Ameryki trafiły zaś nieznane tam wcześniej konie i bydło oraz nowe gatunki zbóż. Z czasem nastąpiło podniesienie poziomu życia i rozwoju cywilizacyjnego Indian, lecz było to okupione milionami ludzkich istnień.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie były oficjalne, a jakie prawdziwe przyczyny ekspansji Europejczyków w Ameryce?
2. Jakie skutki działań Europejczyków z czasów epoki nowożytnej są do dzisiaj odczuwane w Ameryce?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień dowódców najbardziej znaczących – według Ciebie – wypraw odkrywczych podjętych na przełomie XV i XVI w.
2. Oceń postępowanie Europejczyków wobec rdzennych mieszkańców Ameryki.
3. Wyjaśnij, jak funkcjonował system nakładczy.
4. Podaj cechy charakterystyczne sztuki epoki renesansu.
5. Wymień kluczowe różnice pomiędzy wyznaniem katolickim a wyznaniem protestanckimi.
6. Scharakteryzuj działalność jezuitów.
7. Podaj przyczyny rywalizacji Anglii i Hiszpanii w XVI w.

▪ Isaac van den Blocke, *Apoteoza handlu gdańskiego*, obraz, 1608 r.

II

„ZŁOTY WIEK” RZECZYPOSPOLITEJ

- 1 Polityka międzynarodowa ostatnich Jagiellonów
- 2 Demokracja szlachecka
- 3 Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej
- 4 Społeczeństwo i gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku
- 5 Rzeczpospolita Obojga Narodów
- 6 Pierwsza wolna elekcja
- 7 Panowanie Stefana Batorego
- 8 Kultura i sztuka polskiego renesansu

1 POLITYKA MIĘDZYNARODOWA OSTATNICH JAGIELLONÓW

Obecnie przyjmuje się umownie, że w 1492 r. zakończyło się średniowiecze. W czasie gdy Krzysztof Kolumb dopłynął do wybrzeży Ameryki, w Królestwie Polskim zakończyło się panowanie Kazimierza Jagiellończyka. Po blisko 50-letnim panowaniu władca pozostawił państwo potężne, ale zagrożone z powodu konfliktów z sąsiadami. W jaki sposób następcy Kazimierza Jagiellończyka poradzi sobie z tymi zagrożeniami?

■ PANOWANIE JANA OLBRACHTA I ALEKSANDRA JAGIELLOŃCZYKA

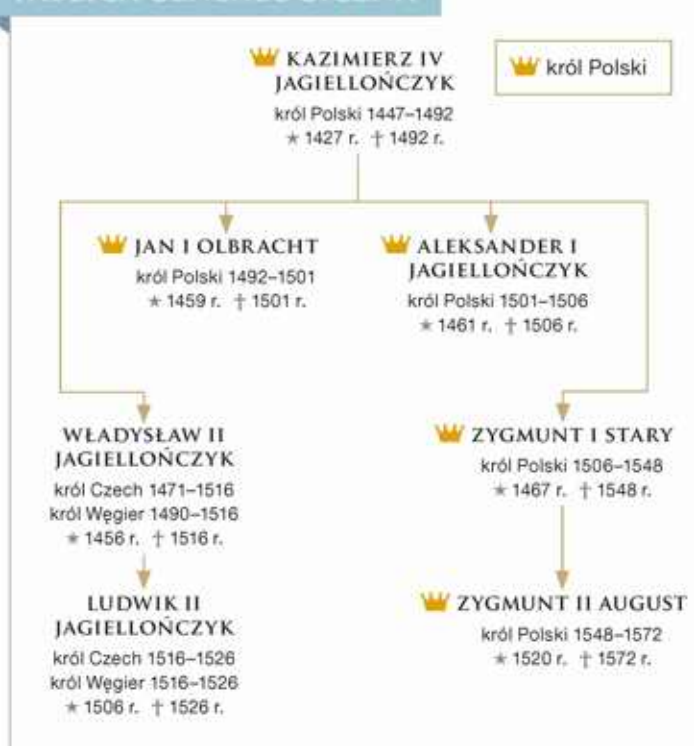
W XV w. Jagiellonowie stali się jedną z bardziej wpływowych dynastii w Europie. Rządzili nie tylko w Polsce i na Litwie, lecz także w Czechach i na Węgrzech. Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka tron Polski objął jego syn – **Jan Olbracht**. W 1494 r. uczestniczył w zjeździe Jagiellonów w Lewoczy ze swoimi braćmi: starszym – Władysławem II Jagiellończykiem, królem Czech i Węgier, oraz młodszym – Zygmuntem, przyszłym władcą Polski. Jagiellonowie omawiali problemy swojej polityki dynastycznej, wśród których najważniejsza była rywalizacja z Habsburgami, dążącymi do objęcia rządów w Czechach i na Węgrzech.

Następnie Jan Olbracht zaangażował się w rywalizację o większe wpływy Polski na południu. Próbował ponownie podporządkować sobie Mołdawię, ponieważ rządzący nią **hospodar** Stefan Wielki uniezależnił się od Polski, której był dotąd lennikiem. Jan Olbracht planował też odebrać Turkom porty mołdawskie na wybrzeżu Morza Czarnego. Zorganizowana w **1497 r.** wyprawa zakończyła się jednak porażką. Nie udało się zdobyć stolicy Mołdawii – Suczawy, a do tego armia polska podczas odwrotu doznała druzgocącej klęski. W bitwie pod **Koźminem** uległa wojskom Mołdawian, wspartych siłami Turków i Tatarów, gospodarstwo mołdawskie stało się zaś lennem tureckim (przyjrzyj się **mapie** na s. 64).

W 1501 r., po śmierci Jana Olbrachta, na krótko na tron Polski wstąpił jego brat – **Aleksander Jagiellończyk**,

który był dotąd wielkim księciem litewskim. Już jako władca Litwy toczył on wojnę z Moskwą, która prowadziła politykę scalania wszystkich ziem ruskich w jedno państwo (więcej o tym na s. 56). Litwini w tym konflikcie ponosili kolejne porażki. Aleksander musiał się pogodzić m.in. z utratą księstwa czernihowsko-siewierskiego i podpisać niekorzystny rozejm z księciem moskiewskim **Iwanem III Srogim**. Utracił

TABLICA GENEALOGICZNA

Hospodar – dawny tytuł władców Wołoszczyzny i Mołdawii.

wówczas aż ⅓ posiadanych ziem ruskich, które były dotąd we władaniu Litwy, a dwa największe miasta na wschodzie, Kijów i Smoleńsk, znalazły się w zagrożeniu.

Zarówno za rządów Jana Olbrachta, jak i Aleksandra Jagiellończyka doszło też do ważnych przemian społecznych i ustrojowych w Królestwie Polskim. Okazały się one niezwykle istotne dla ukształtowania demokracji szlacheckiej (więcej o tym na s. 69–71).

■ PANOWANIE ZYGMUNTA I STAREGO

Po krótkich rządach Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka w 1506 r. rozpoczęło się mające trwać ponad 40 lat panowanie kolejnego syna Kazimierza Jagiellończyka – **Zygmunta Starego**. Po przejęciu władzy nowy monarcha musiał ułożyć poprawne relacje polityczne z Habsburgami. W 1515 r., podczas zorganizowanego w tym celu **zjazdu wiedeńskiego**, podpisano traktat rozstrzygający główne sporne kwestie pomiędzy obu dynastiami. Cesarz **Maksymilian I** złożył zobowiązanie, że przestanie popierać głównych wrogów Polski, czyli Wielkie Księstwo Moskiewskie i państwo krzyżackie. Ustalono też zawarcie małżeństw pomiędzy przedstawicielami dynastii habsburskiej i jagiellońskiej. Kilkanaście lat później te dynastyczne związki na skutek dziedziczenia spowodowały utratę rządów przez Jagiellonów na rzecz Habsburgów w Czechach i na Węgrzech.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT I STARY

1467–1548

Król Polski i wielki książę litewski, którego panowanie uznaje się za początek epoki „złotego wieku” państwa polskiego. Ugruntował wysoką pozycję kraju na arenie międzynarodowej. Prowadził umiejętną politykę w celu utrzymania umiarkowanego sojuszu z Habsburgami. Opowiadał się jednak przeciwko krucjacie antytureckiej. Przyłączył do Polski Mazowsze, utracił zaś część ziem na wschodzie na rzecz Moskwy, a na południu – Turcji. Władca cieszył się wielkim autorytetem u poddanych. Jego pierwszą żoną została pochodząca z Węgier Barbara Zápolya [czyt.: **zapolja**], drugą zaś wywodząca się z jednego z najbardziej wpływowych rodów we Włoszech – Bona Sforza [czyt.: **sforca**]. Swoją przydomek zawdzięczał temu, że tron królewski objął w zaawansowanym jak na tamte czasy wieku prawie 40 lat, a zmarł jako człowiek 81-letni.

Bitwa pod Orszą została przedstawiona na renesansowym obrazie. Jest to jedno z najcenniejszych malowideł dokumentujących bitwę stoczoną przez polską armię. Z lotu ptaka ukazano tu pole walki, a na nim kilka etapów walk jednocześnie. Dzięki temu widać nie tylko, jak siły polskie nacierają na wojska moskiewskie **1**, lecz także moment, gdy przeprowadzają się przez rzekę **2**. Dowodzący siłami polskimi hetman Konstanty Ostrogski widoczny jest w trzech miejscach równocześnie: kierując przeprawą **A**, dowodząc artylerią **B** i prowadząc pościg za uciekającym przeciwnikiem **C**.

• obraz, Polska, XVI w.

Wojna z Wielkim Księstwem Moskiewskim, prowadzona już za czasów Aleksandra Jagiellończyka, za rządów Zygmunta toczyła się ze zmiennym szczęściem. Jagiellonowie utracili Smoleńsk, ale wkrótce w **1514 r.** armia polsko-litewska, dowodzona przez Konstantego Ostrońskiego, pokonała siły moskiewskie w **bitwie pod Orszą**. Mimo tego sukcesu oraz następnych nie-

udało się odzyskać ani Smoleńską, ani pozostałych utraconych ziem. Obszar ten pozostał w rękach władców moskiewskich przez blisko sto lat.

Panowanie Zygmunta Starego przyniosło ostateczne zakończenie sporu z Krzyżakami. W 1519 r. wybuchł ostatni konflikt zbrojny z zakonem, tzw. **wojna pruska**. Po dwóch latach podpisano rozejm,

POLSKA I LITWA NA POCZĄTKU XVI WIEKU

a przełomowym wydarzeniem okazał się **hołd pruski** w **1525 r.**, złożony przez wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna, siostrzeńca Zygmunta Starego. Przeszedł on na luteranizm i stał się świeckim, dziedzicznym władcą Prus. Został lennikiem Polski, a zarazem zerwał wszelkie dotychczasowe związki z papieżem i cesarstwem (więcej o hołdzie na [infografice](#) na s. 66–67).

Zygmuntowi Staremu udało się również zabezpieczyć niespokojne dotąd pogranicze z Mołdawią, która starała się zająć przygraniczną część Rusi – Pokucie. W 1531 r. wojska polskie, dowodzone przez hetmana Jana Tarnowskiego, pokonały najeźdźców w **bitwie pod Obertynem**. Natomiast konflikt to-

czony z chanatem krymskim i Turcją miał niekorzystny przebieg. Wielkie Księstwo Litewskie utraciło wówczas ziemie przylegające do Morza Czarnego. W 1533 r. podpisano mimo to **pokój wieczysty z Turcją**, który zapewnił względny spokój między obydwoma państwami aż do końca XVI w. W tym czasie dochodziło jednak do częstych najazdów tatarskich na ziemie państwa Jagiellonów i napadów kozackich na posiadłości imperium osmańskiego. Wielką rolę w polityce męża odgrywała **królowa Bona Sforza** (jej [biogram](#) na s. 109). Dążyła do wzmocnienia władzy królewskiej, co prowadziło do konfliktów ze szlachtą (więcej o tym np. na s. 73, 74), a w polityce zagranicznej była przeciwniczką Habsburgów.

Konflikty państwa polsko-litewskiego za rządów synów i wnuka Kazimierza Jagiellończyka

Data	Przeciwnik	Władca	Wynik i skutki
1492–1494	Moskwa	Aleksander Jagiellończyk (jako wielki książę litewski)	klęska Litwy – utrata części terytorium, rezygnacja z pretensji do części ziem, np. Nowogrodu Wielkiego, Pskowa
1497	Mołdawia	Jan Olbracht	klęska Polski, duża liczba ofiar po stronie polskiej, odwetowe najazdy turecko-tatarskie
1500–1503	Moskwa	Aleksander Jagiellończyk (jako król Polski)	klęska Litwy i utrata części terytorium, m.in. księstw czernihowskiego, siewierskiego i części ziemi smoleńskiej oraz połockiej
1507–1508 1512–1522 1534–1537	Moskwa	Zygmunt Stary	żadna ze stron nie zdobyła przewagi, Litwa mimo wsparcia Polski utraciła ziemię smoleńską
1519–1521	zakon krzyżacki	Zygmunt Stary	zwycięstwo Polski, po rozejmie podpisano traktat krakowski – zapisano w nim sekularyzację Prus, czego wynikiem był hołd pruski
1530–1539	Mołdawia	Zygmunt Stary	częściowy sukces Polski – nie udało się odzyskać wpływów na Mołdawię, ale zdobyto Pokucie
1557–1570	Rosja i Szwecja	Zygmunt August	podział Inflant pomiędzy uczestników sporu: Rzeczpospolitą, Moskwę, Szwecję i Danię

TEKST ŹRÓDŁOWY

HOŁD PRUSKI W KRONICE

Żyjący w XVI w. renesansowy pisarz, historyk i kronikarz Marcin Bielski przedstawił okoliczności i przebieg hołdu pruskiego.

Albrycht [Albrecht Hohenzollern] mistrz pruski za radą Henryka księcia legnickiego i Jerzego margrabiego brandenburskiego z poddaństwem swym królowi i Koronie się deklarował takim sposobem, aby z mistrza pruskiego był od króla uczyniony książęciem [księciem] lennym w Prusiech, dotąd by męskiego potomstwa jego i Kazimierza i Jerzego braci jego stawało [dopóki będą męscy potomkowie], których gdyby nie stało [gdy zabraknie], aby ziemia pruska książęca na Koronę przypadła. Na te kondycyje [warunki], gdy król dla uspokojenia i uwiarowania się

[uniknięcia] większych trudności zezwolił. Albrycht Pruski mistrz ostatni, już bez ubioru krzyżackiego do króla do Krakowa na końcu miesiąca marca przyjechał, gdzie dnia 10 miesiąca kwietnia królowi na majestacie w rynku na gotowanym siedzącemu, gdy się ze wszystkim Albrycht oddał, król onego księciem królewieckim w Prusiech uczynił i porzecz jemu z herbem orla czarnego na szyi koronę, a S na piersiach mającego podał. Gdzie Albrycht nowy książę królowi i potomkom jego i Koronie poddaństwo i wiarę swą przysięgą na wieczne czasy oddał.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 232.

1. Podaj, z jakiego powodu, zdaniem autora, Zygmunt Stary zgodził się na hołd Albrechta Hohenzollerna.
2. Odszukaj informację, jakie znaczenie miała litera S umieszczona na piersiach orla w herbie księstwa pruskiego.

HOŁD PRUSKI

Obraz Jana Matejki *Hołd pruski* przedstawia scenę z 10 kwietnia 1525 r., gdy na rynku w Krakowie ostatni wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern złożył przysięgę lenną Zygmuntowi Staremu. W ten sposób zakończyło się istnienie państwa zakonnego. Postanowiono, że tron pruski mieli obejmować tylko mężczyźni potomkowie Albrechta Hohenzollerna, a w razie ich bezdzietności lenno zostanie wcielone do Polski.

Decyzja o pozostawieniu dynastii Hohenzollernów na tronie pruskim już w XVI w. była krytykowana. W 1563 r. okazało się, że chcą oni umacniać swoje panowanie w Prusach. W tym czasie następca Zygmunta Starego – Zygmunt August, który był zmuszony prosić księcia pruskiego o pomoc wojskową, zgodził się na objęcie w przyszłości pruskiego lenna przez linię rodu Hohenzollernów z Brandenburgii. W połowie XVII w. kontrolę nad lennem w Prusach całkowicie utraciono, a w 1701 r. powstało Królestwo Prus, które wzięło udział we wszystkich trzech rozbiorach Rzeczypospolitej.

Jan Amor Tarnowski, przyszły zwycięski hetman, został przedstawiony na obrazie z buławą hetmańską, choć jeszcze wówczas nie piastował tego stanowiska.

Królowa Bona Sforza była jedną z najzagorzalszych przeciwniczek decyzji o przekazaniu Hohenzollernom władzy książęcej w Prusach. Uważała, że nie wykorzystano okazji do całkowitego pozbycia się zagrożenia dla Polski na północy.

Herb Prus widoczny również na sztandarze wężczanym księciu symbolizuje podległość księstwa Polsce. Świadczy o tym polska korona królewska nałożona na szyję pruskiego czarnego orla.

- 1** **Zygmunt Stary** wyciąga dłoń z pierścieniem do ucałowania przez swojego lennika.
- 2** **Albrecht Hohenzollern** na kolanach składa hołd lenny. Był wielki mistrz został polskim senatorem i świeckim władcą zależnego od Polski księstwa – Prus Książęcych. Nie mógł prowadzić własnej polityki zagranicznej, a każdy jego następca miał składać hołd królowi Polski.
- 3** **Królewicz Zygmunt August** miał podczas uroczystości hołdu pruskiego zaledwie 5 lat.
- 4** **Stańczyk**, czyli błazen królewski, jest na obrazie zamyślony i zatroskany. Symbolizuje tych, którzy obawiali się odrodzenia w przyszłości wrogo państwa na północy.
- 5** **Rękawica rycerska Albrechta Hohenzollerna**, rzucona jakby w geście rycerskiego wyzwania do pojedynku, w zamyśle Matejki miała przypominać o pruskim zagrożeniu.

- ?**
- Oceń, czy władcy Polski dostrzegali zagrożenie ze strony Prus.
 - Wskaż symboliczne elementy i postacie na obrazie. W jakim celu zostały wprowadzone przez Matejkę?

■ WALKA O WPŁYWY NAD BAŁTYKIEM

W 1549 r., na początku swojego panowania, następca Zygmunta Starego **Zygmunt August** zawarł układ o przyjaźni i pomocy z Habsburgami. Wraz z cesarzem Karolem V zrezygnowali z wszystkich wzajemnych pretensji dotyczących Prus i Węgier. Mimo dobrych stosunków z Habsburgami król nie dał się im wciągnąć w wojnę z Turcją i przedłużył pokój z sułtanem, podobny do tego podpisanego 20 lat wcześniej przez swojego ojca.

Władca starał się rozszerzyć polskie wpływy nad Bałtykiem i z tego powodu popadł w konflikt z Gdańskiem. Miasto leżało w granicach Królestwa Polskiego, lecz nie było zadowolone z powołania w 1568 r. przez Zygmunta Augusta **Komisji Morskiej**, która miała rozbudować królewską flotę. Składać się miała z kaprów, czyli licencjonowanych przez króla piratów walczących dla niego w zamian za łupy. Gdańszczanie bali się ograniczenia swojego monopolu w handlu bałtyckim, a także rewanżu za działania kaprów ze strony wrogów króla polskiego w postaci napadów na gdańskie statki handlowe. Gdy władze Gdańska uwięziły część kaprów, Zygmunt August zmusił miasto do ustępstw i skutecznie narzucił mu swoje zwierzchnictwo. W drugiej

Zdobycie Narwy przez wojska moskiewskie w 1558 r. pozwoliło carowi Iwanowi Groźnemu czasowo wcielić w życie jego plany. Chciał on za pośrednictwem tego portu utrzymywać kontakty handlowe z krajami Europy Zachodniej.

• obraz, Rosja, XX w.

połowie XVI w. w basenie Morza Bałtyckiego zaczęła się zbrojna rywalizacja o panowanie nad jego wybrzeżami oraz uzyskanie całkowitej kontroli nad handlem morskim. Ogół działań z tym związanych określa się jako **walkę o dominium Maris Baltici**. Wzięły w niej udział cztery mocarstwa północne, które rosły w siłę: Szwecja, Dania, Moskwa i Polska.

Powodem wybuchu wojny była kwestia podziału Inflant, pozostających wówczas pod władzą mistrza zakonu krzyżackiego i biskupów. Z powodu słabości gospodarczej i militarnej nie mogły się one przeciwstawić agresorom. Szczególnie zdeterminowane było państwo moskiewskie, które próbowało zająć porty dogodne do prowadzenia handlu morskiego z krajami Europy Zachodniej. Armia cara zajęła w 1558 r. rozległe tereny w Inflantach oraz miasta Narwa i Dorpat.

W tej sytuacji w 1561 r. ostatni wielki mistrz inflancki Gotthard Kettler zawarł sojusz z Polską. Dokończył, podobnie jak to nastąpiło w Prusach, sekularyzację Inflant i złożył hołd lenny Zygmuntowi Augustowi. Kettler został księciem Kurlandii i Semigalii, a w Inflantach wprowadzono wyznanie luteranckie. Wkrótce wybuchła tzw. **I wojna północna**, która trwała kolejne 7 lat (1563–1570). Siły moskiewskie zaatakowały państwo polsko-litewskie i zdobyły m.in. Połock. W konflikcie brały udział także Szwecja (po stronie Moskwy) i Dania (w sojuszu z Polską i Litwą). Wojna zakończyła się podpisaniem przez Szwecję i Danię pokoju w Szczecinie w 1570 r. Odrębny rozejm podpisały Rzeczpospolita i Moskwa. Na jego podstawie do państwa Jagiellonów przyłączono większość Inflant, a car zachował zdobyte porty nad Bałtykiem.

Państwa uczestniczące w I wojnie północnej (1563–1570)

Państwo	Nabytki terytorialne
Polska i Litwa	większość Inflant
Dania	wyspa Ozylia, niewielka część Inflant
Carstwo Rosyjskie	Dorpat i port bałtycki Narwa
Szwecja	Estonia

ĆWICZENIA

1. Przedstaw stosunki Polski z sąsiadami na przełomie XV i XVI w.
2. Wskaż główne kierunki polityki zagranicznej Zygmunta Starego.
3. Oceń działalność polityczną Zygmunta Augusta.
4. Scharakteryzuj skutki I wojny północnej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Hołd pruski*, Warszawa 1985.

S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1997.

Średniowieczne rycerstwo w XV w. utraciło swoje dotychczasowe militarne znaczenie i przekształciło się w szlachtę. Jaką rolę ta nowa warstwa społeczna odgrywała w życiu politycznym Rzeczypospolitej? W jaki sposób kształtowały się relacje szlachty z władcami zasiadającymi na polskim tronie?

WZROST ZNACZENIA SZLACHTY

Szlachta stała się na przełomie XV i XVI w. warstwą społeczną, która odgrywała dominującą rolę w życiu politycznym państwa polsko-litewskiego. Swoją wyjątkową pozycję zawdzięczała królewskim przywilejom (ich zestawienie znajdziesz w tabeli poniżej), które otrzymywała od XIV do XVI w. Dotyczyły one dziedzicznego posiadania ziemi, władzy nad chłopami oraz zwolnień podatkowych. Filarem swobód szlacheckich było prawo o nietykalności osobistej i majątkowej, znane pod nazwą *neminem captivabimus nisi iure victum* (z łac. nikogo nie uwięzimy bez wyroku sądowego), nadane w latach 30. XV w. przez Władysława

Jagiellę w zamian za zgodę na objęcie tronu przez jego syna Władysława Warneńczyka.

W **1454 r.** młodszy syn Jagielly – Kazimierz Jagiellończyk – nadał szlachcie **przywileje cerekwicko-nieszawskie**, które od jej zgody uzależniały nakładanie przez władcę nowych podatków, uchwalanie praw i zwoływanie pospolitego ruszenia. Dalsze umocnienie pozycji szlachty nastąpiło na przełomie XV i XVI w. W 1496 r. w **przywileju piotrkowskim** zabroniono mieszczanom kupować majątki ziemskie i znacznie ograniczono prawo wychodźstwa chłopów, czyli możliwość opuszczania przez nich wsi. Wtedy też zwolniono od cła wyroby gospodarstw szlacheckich i sprowadzane do

Przywileje nadane polskiej szlachcie przez królów

Data	Miejsce wydania	Król Polski	Treść
1374	Koszyce	Ludwik Węgierski	obniżenie podatku poradnego z 12 do 2 groszy z łana; pozbawienie króla możliwości nakładania nowych podatków bez zgody szlachty; zobowiązanie władcy do wykupu polskich szlachciców z niewoli
1422	Czerwińsk nad Wisłą	Władysław Jagiełło	zapewnienie nietykalności majątkowej szlachcie – możliwość konfiskaty wyłącznie na podstawie wyroku sądu; zakaz łączenia przez jedną osobę urzędów starosty i sędziego ziemskiego; sądenie według prawa pisanego
1423	Warta	Władysław Jagiełło	ograniczenie przenoszenia się chłopów ze wsi do miast; zgoda na wykup źle funkcjonujących sołectw przez szlachtę; upoważnienie wojewodów do ustalania stałych cen produktów, tzw. taks wojewodzińskich
1430 i 1433	Jedlnia i Kraków	Władysław Jagiełło	zagwarantowanie nietykalności osobistej szlachty, możliwość więzienia szlachcica tylko po wyroku sądu
1454	Cerekwica i Nieszawa	Kazimierz Jagiellończyk	zakaz zwoływania przez władcę pospolitego ruszenia, wprowadzania nowych praw oraz nakładania podatków bez zgody lokalnych zjazdów szlachty – sejmików ziemskich
1496	Piotrków	Jan Olbracht	zniesienie ceł na towary wytworzone przez szlachtę dla siebie lub w jej dobrach; ograniczenie prawa chłopów do opuszczania wsi; zakaz kupowania ziemi przez mieszczan; kontrola cen towarów rzemieślniczych
1505	Radom	Aleksander Jagiellończyk	konstytucja <i>Nihil novi</i> – wszelkie dalsze zmiany praw odbyć się mogły jedynie za zgodą szlachty; zakaz wprowadzania ceł prywatnych

nich towary. Ponadto za panowania Zygmunta Starego szlachta uzyskała **przywilej sądowy**, zgodnie z którym król wycofał się z rozstrzygania sporów między szlachtą a jej poddanyymi. Wskutek tego władzę sądowniczą nad chłopami przejęła szlachta. Poza tym chłopci utracili dotychczas posiadane prawa gwarantujące im ograniczoną samorządność.

Dodatkowo w obowiązującym **prawie ziemskim** szlachcice byli traktowani o wiele łagodniej niż członkowie niższych stanów. Dla przykładu za zabójstwo chłopca na szlachcica nakładano jedynie karę grzywny wypłacanej rodzinie zabitego. Za to samo przestępstwo mieszczanina lub chłopca skazywano już na karę śmierci. Szlachty nie wolno było też torturować, a rzadko zasądzaną wobec jej przedstawicieli karę śmierci wykonywano w sposób uznawany za honorowy – poprzez ścięcie mieczem.

W trakcie poszerzania wpływów szlachty malały szanse mieszczan na to, że będą mieli wpływ na losy państwa. Wyjątek stanowiły potężne i bogate miasta

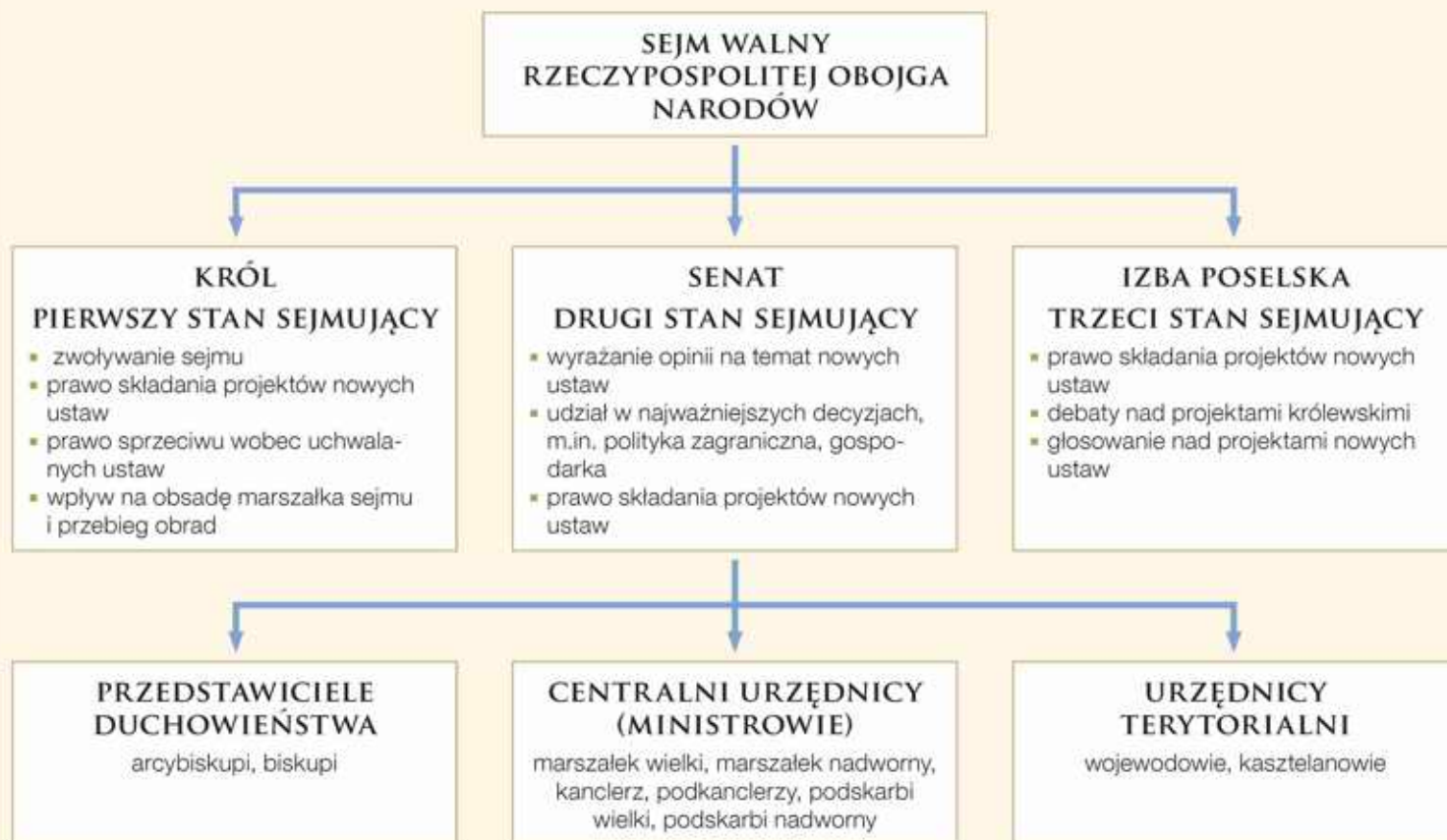
pruskie z Gdańskiem, Toruniem i Elblągiem na czele, które z powodu decydującego zaangażowania w wojnie trzynastoletniej zdobyły silną pozycję i wpływy.

■ POCZĄTKI PARLAMENTARYZMU

Szlachta dzięki otrzymanym przywilejom zyskała nie tylko wyjątkową pozycję prawną i ekonomiczną, ale przede wszystkim udział w rządzeniu państwem. Posiadała wybieralną reprezentację stanową uczestniczącą w ustanawianiu prawa państwowego – **izbę poselską**. Była ona elementem staropolskiego parlamentu, który nosił nazwę **sejmu walnego** i składał się z trzech stanów sejmujących – króla, izby poselskiej i senatu. Najwyższą instancją był król, który zwoływał sejm i mu przewodniczył, lecz przy stałym ograniczaniu jego władzy rosło znaczenie dwóch pozostałych izb. Najwięcej członków liczyła izba poselska (ok. 170, choć z czasem ich liczba wzrosła), złożona z **posłów** wybieranych podczas lokalnych zgromadzeń szlachty – **sejmików przedsejmowych**. **Senat**, który liczył

■ SEJM WALNY

Sejm walny od końca XV w. miał ustalony kształt. Kompetencje wchodzących w jego skład izb ostatecznie ustalono niedługo później, bo na początku XVI w.

Które spośród izb sejmu walnego były niezależne od wyborów szlachty?

ok. 150 senatorów, wykształcił się z dawnej rady królewskiej i składał się z najwyższych urzędników świeckich i dostojników kościelnych (biskupów). Senatorem zostawało się nie w wyniku wyboru, lecz ze względu na zajmowane stanowisko.

Pierwsze obrady sejmiku walnego odbyły się w Piotrkowie w **1468 r.** Wydarzenie to uznaje się za początek parlamentaryzmu polskiego. Podczas sejmów walnych zajmowano się najważniejszymi sprawami państwa:

- ▶ podatkami,
- ▶ stanem skarbu królestwa,
- ▶ polityką zagraniczną,
- ▶ sądami sejmowymi,
- ▶ kwestiami wojskowymi, w tym zwoływaniem pospolitego ruszenia.

Posiedzeniom sejmiku przewodził wybierany spośród posłów marszałek, który dbał o porządek obrad. Podczas debat uchwalano akty prawne zwane **konstytucjami**. Zgodnie z prawem **sejm zwyczajny** miał obradować co dwa lata przez sześć tygodni. Odbywał się jesienią lub zimą, po zakończeniu pilnych prac rolnych. Udział w nim wiązał się bowiem z odbyciem przez posłów dalekiej podróży i z długą nieobecnością w domu. W razie potrzeby, np. wybuchu wojny, zwoływano zaś **sejm nadzwyczajny**.

Na początku XVI w. wzrosło znaczenie magnaterii, która zasiadała w senacie i dążyła do zdominowania sejmiku. W **1501 r.** król Aleksander Jagiellończyk wydał **przywilej w Mielniku**, gwarantujący senatorom nadzór nad najbardziej żywotnymi kwestiami państwowymi: polityką zagraniczną, wyborem nowego władcy oraz możliwością pozbawienia go tronu w razie łamania praw. Taki stan rzeczy nie przetrwał długo. Pociągnął bowiem za sobą wzmocnienie antymagnackiej opozycji szlacheckiej, która szybko odebrała senatowi, a przez to magnaterii, tak dużą władzę. Najpierw doprowadzono do odwołania postanowień z Mielnika, a w 1505 r. sejm w Radomiu uchwalił konstytucję **Nihil novi** (z łac. nic nowego), której nazwę parafrazuje się w powiedzeniu: *Nic o nas bez nas*. Odtąd monarcha nie mógł wprowadzić żadnego nowego prawa bez zgody sejmiku walnego, a zatem także reprezentantów szlachty zebranych w izbie poselskiej. Wielu historyków upatruje w tym wydarzeniu faktycznego początku **demokracji szlacheckiej** – specyficznego systemu politycznego, który przetrwał aż do końca XVIII w. Za jego fundament uważa się zasadę **elekcyjności tronu**, czyli wyboru króla przez szlachtę.

WARTO WIEDZIEĆ

Sejmiki szlacheckie

Sejmiki były najstarszą, a zarazem najważniejszą instytucją szlacheckiego samorządu terytorialnego. Działały na zasadzie **demokracji bezpośredniej**, ponieważ wszyscy szlachcice uczestniczyli w nich osobiście, a nie za pośrednictwem wybranych przedstawicieli. W pierwszej połowie XVI w. było 25 sejmików w skali kraju. Te masowe zjazdy całej szlachty powiatu, ziemi bądź województwa zwoływał król. Gromadziły zazwyczaj kilkuset uczestników: od potężnych i wpływowych magnatów po najbiedniejszych szlachciców. Podobnie jak podczas sejmów, obradom sejmików przewodniczył marszałek. W zależności od charakteru i celu wyróżnić można było kilka rodzajów sejmików. Cyklicznie odbywały się **sejmiki przedsejmowe**. Wysłannicy króla przedstawiali zebranej szlachcie projekty władcy na zbliżający się sejm. Następnie dyskutowano nad prezentowanymi propozycjami, wygłaszano mowy i wybierano posłów. Przygotowywano też dla nich **instrukcje**, czyli wskazówki, jakie stanowisko mają zająć w poszczególnych kwestiach podczas sejmiku. Po zakończeniu obrad sejmiku posłowie wracali do rodzinnych powiatów i składali sprawozdanie ze swojej misji w trakcie **sejmików relacyjnych**. Z kolei **sejmiki gospodarcze** nakładały niezbędne nowe podatki, a **sejmiki kapturowe** zwoływano po śmierci króla. Przejmowały one władzę na czas bezkrólewia. W trakcie **sejmików elekcyjnych** i **deputackich** wybierano kandydatów na urzędy sądowe.

Obrady sejmikowe toczyły się często w miejskich kościołach, które gwarantowały uczestnikom dużą zadaszoną przestrzeń. Liczono też, iż świętość miejsca będzie hamować temperamenty najbardziej porywczycy szlachciców.

■ rycina, Polska, XVIII w.

Jakie zalety i wady miało Twoim zdaniem wyposażenie posła w instrukcje sejmowe?

■ STAN SZLACHECKI

W XVI w. szlachta stanowiła ok. 6–7% ogółu społeczeństwa, przy czym był to bardzo wysoki odsetek w porównaniu do liczebności tej grupy w innych państwach europejskich. W poszczególnych częściach kraju odsetek szlachty był bardzo zróżnicowany. W niektórych częściach Mazowsza szlachta stanowiła ponad 40% mieszkańców, a w części Małopolski i Wielkopolski jej odsetek nie przekraczał 2%. Z rzadka do stanu szlacheckiego z pozostałych grup ludności przenikali tzw. ludzie

nowi. Mogli oni zostać szlachcicami dzięki **nobilitacji**, czyli uszlachceniu w uznaniu wyjątkowych zasług, czy też dzięki osiągnięciu bogactwa.

Formalnie wszyscy członkowie stanu szlacheckiego byli sobie równi, jednak panujące między nimi różnice majątkowe pozwalają wyodrębnić kilka grup. Najbogatszą i najmniej liczną grupę stanowiła **magnateria**, odpowiednik zachodnioeuropejskiej arystokracji. W jej skład wchodziły rodziny posiadające największe dochody oraz przynajmniej kilkadziesiąt wsi, a nawet

■ PODZIAŁ SZLACHTY POLSKIEJ

Choć oficjalnie szlachta w Rzeczypospolitej miała równe prawa, to wyodrębnić w niej można było kilka grup.

Magnateria była najwyższą warstwą szlachecką. Dzięki posiadanemu majątkowi miała szerokie wpływy w państwie. Magnaci zazwyczaj piastowali najważniejsze urzędy w państwie.

Szlachta średnia dysponowała majątkami ziemskimi, które zapewniały utrzymanie ich rodzinom oraz umożliwiały angażowanie się w życie polityczne państwa.

Szlachta zagrodowa była najliczniejszą grupą stanu szlacheckiego. Na co dzień podobnie jak chłopci zajmowała się pracą na roli. Na znak przynależności do uprzywilejowanego stanu jej przedstawiciele nosili szablę.

Gółota była najuboższą częścią szlachty, która nie posiadała majątków. Jej przedstawiciele musieli podejmować służbę na dworach i w armiach magnatów.

Herbarze zawierały opis herbów i nazwiska rodzin szlacheckich, które się nimi posługiwały. Herb szlachecki **1** był dowodem przynależności do stanu szlacheckiego. Szlachcic mógł się również wylegitymować poprzez wywód, czyli listę przodków **2**, a także nadania ziemskie oraz pełnione urzędy.

• herbarz, Polska, XVI w.

? Które spośród grup szlacheckich mogły mieć sprzeczne interesy i rywalizować ze sobą?

prywatne miasta. Mniej zamożna, lecz znacznie bardziej liczna, była **szlachta średnia**, która dysponowała majątkiem obejmującym od jednej do kilkunastu wsi oraz setkami poddanych chłopów. To głównie spośród szlachty średniej rekrutowali się posłowie i urzędnicy. Osobną, a zarazem najliczniejszą grupę stanu szlacheckiego stanowili właściciele pojedynczych gospodarstw zazwyczaj sami uprawiający ziemię. Była to tzw. **szlachta zagrodowa** lub **zaściankowa**. Zaściankiem nazywano ubogą wieś zamieszkaną przez niezamożną szlachtę nieposiadającą chłopów pańszczyźnianych.

Najuboższą grupę szlachecką tworzyła **gołota**, czyli szlachcice, którzy nie posiadali ziemi. Ich znaczenie było stosunkowo niewielkie, gdyż mieli ograniczony dostęp do urzędów. Poświęcali się więc głównie karierze wojskowej oraz służbie magnaterii, której polecenia spełniali jako jej **klienci**. Swoimi głosami gołota wspierała magnatów na sejmikach ziemskich i podczas elekcji króla.

Mimo rozwarstwienia majątkowego wewnątrz stanu szlacheckiego obowiązywała **zasada równości**. Ilustrowało ją powiedzenie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*. Aby zapewnić równość, zakazywano także posługiwania się przez magnatów tytułami książąt czy hrabiów otrzymanymi od cesarza. W praktyce zakaz ten nie był respektowany, a magnaci dzięki przewadze ekonomicznej mieli większe możliwości wpływania na politykę niż reszta szlachty.

WARTO WIEDZIEĆ

Szlacheckie urzędy i tytuły

Nieodłącznym narzędziem sprawowania władzy było nadawanie przez króla różnorodnych urzędów. Łącznie do podziału było prawie 40 tys. stanowisk. Pełnienie nawet najniższych urzędów napędzało szlachciców poczuciem dumy i zapewniało im prestiż społeczny. Najbardziej prestiżowe były urzędy, które uprawniały do zasiadania w wyższej izbie polskiego parlamentu – w senacie, oraz stanowiska najwyższych dowódców armii – hetmanów. Z czasów średniowiecznych zachowały się urzędy dworskie, utworzone do służby władcy, m.in. kuchmistrz czy koniuszy. Do tytułu dodawano słowo „nadworny”. Najwięcej było jednak urzędów ziemskich, czyli o zasięgu lokalnym. Nazywały się podobnie jak dworskie, lecz z dodatkami nazwy konkretnej ziemi lub województwa (np. cześnik łęczycki). Niektóre z nich dawały realną władzę, jak np. urząd starosty grodowego, który stał na czele sądu grodzkiego rozstrzygającego w imieniu władcy najpoważniejsze przestępstwa. Większość stanowisk miała jednak wyłącznie znaczenie tytularne. Urzędy staropolskie nierzadko były sprawowane dożywotnio i często dziedziczone. Niektóre z nich przynosiły znaczące dochody, przede wszystkim starostwa, ponieważ wiązały się z prawem do dzierżawy majątków królewskich, czyli **królewszczyn**.

Jakie znaczenie dla szlachcica miało sprawowanie urzędu?

CIEKAWOSTKA

Wojna kokosza – bezkrwawa rebelia

W 1537 r. król Zygmunt Stary zwołał pospolite ruszenie w celu zaatakowania Mołdawii. Skonfliktowana z nim szlachta nie posłuchała wezwania władcy. Zamiast walczyć zebrała się w obozie pod Lwowem, gdzie w końcu lata debatowała przez ponad trzy tygodnie nad kwestią sposobu obsadzania polskiego tronu. Król przebywał wówczas na zamku lwowskim, a rolę mediatorów przyjęli senatorowie. Lekceważąca nazwa tego rokoszu wynika z tego, iż jedyną ofiarą tej wyprawy zbrojnej był okoliczny drób (kokoszki) zjedzony przez zebraną szlachtę. Ostatecznie przywódców rokoszu skazano na lekkie kary, a władca musiał przyrzec całkowitą elekcyjność tronu w przyszłości.

Wojna kokosza Henryka Rodakowskiego to obraz, na którym przedstawiono królewską parę w spokoju, a może nawet z lekkim znużeniem oczekującą na zakończenie się rokoszu.

• obraz, Kraków, 1872 r.

Klient – w tym przypadku: szlachcic uzależniony od bogatszego.

RUCH EGZEKUCYJNY

Ustalony w 1505 r. porządek ustrojowy nie był jednak uznany przez wszystkie siły w kraju za niepodważalny. Pierwszy większy konflikt wybuchł już za rządów Zygmunta Starego i dotyczył sprawy zapewnienia tronu synowi króla – Zygmuntwi Augustowi. Władca bezskutecznie próbował wzmocnić swoją pozycję i ustanowić w Polsce monarchię dziedziczną. W 1529 r. jego żonie Bony Sforzy udało się przeforować wybór na króla ich syna w formie elekcji *vivente rege*, czyli przeprowadzonej jeszcze za życia poprzedniego władcy. Szlachta żądała jednak całkowitej elekcyjności tronu. Otwarty konflikt z monarchą wybuchł kilka lat później, w 1537 r., podczas tzw. **wojny kokoszej**. Doszło wówczas do **rokoszu**, czyli zbrojnego wystąpienia szlachty przeciw władcy w imię obrony obowiązujących praw i przywilejów. Szlachta okazała wówczas jawne nieposłuszeństwo królowi, odmawiając wzięcia udziału w wyprawie wojennej (więcej na jej temat w [ciekawostce](#) na s. 73).

Rywalizacja średniej szlachty z magnaterią o znaczenie w państwie nie zakończyła się wraz z uchwaleniem w 1505 r. konstytucji *Nihil novi*. Do związania sojuszu króla ze średnią szlachtą doszło dopiero za panowania syna i następcy Zygmunta Starego, czyli **Zygmunta Augusta**, który poparł ideę **egzekucji dóbr** królewskich. Polegała ona na przywróceniu władcy praw i dochodów z **królewszczyzn** – dóbr królewskich, które zostały zagarnięte i były bezprawnie użytkowane przez magnatów. Królowie

bowiem często nadawali majątki należące do skarbu monarszego, czyli w istocie państwowego, dla zjedynienia sobie stronników lub jako nagrodę za zasługi. Czasem byli je też zmuszeni oddawać w zastaw, aby otrzymać niezbędne pożyczki.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT II AUGUST

1520–1572

Ostatni władca z dynastii Jagiellonów na tronie polskim. Gdy miał 9 lat, przyznano mu tytuł wielkiego księcia litewskiego, a rok później – pod wpływem nacisków Zygmunta Starego i Bony Sforzy – został koronowany na króla polskiego. Do końca panowania ojca Zygmunt August przebywał na Litwie i tam sprawował rządy, aby zdobyć doświadczenie przed objęciem władzy w Polsce. Władca dał początek polskiej poczcie i podjął działania na rzecz budowy floty polskiej niezależnej od Gdańska. Mimo początkowej niechęci do zacieśnienia więzów między Polską a Litwą ostatecznie poparł ideę unii, co doprowadziło do utworzenia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Choć był trzykrotnie żonaty, nie pozostawił po sobie potomstwa.

CIEKAWOSTKA

Barbara Radziwiłłówna

Po śmierci pierwszej żony, Elżbiety Habsburżanki, Zygmunt August ożenił się ponownie, tym razem z wielkiej miłości – z Barbarą Radziwiłłówną. Wobec sprzeciwu królowej-matki Bony i szlachty małżeństwo zawarto potajemnie i bez zgody sejmu. Krytykę wywoływało wyniesienie litewskiego rodu magnackiego Radziwiłłów, budziła ją także osoba samej słynącej z urody Barbary. Długo trwała batalia o przyznanie korony ukochanej żonie króla. Nastąpiło to dopiero w 1551 r., na krótko przed jej przedwczesną śmiercią wskutek ciężkiej choroby. Królowa spoczęła nie w Krakowie, lecz w Wilnie, dokąd odprowadził ją korowód z Zygmuntem Augustem na czele. Król, mimo że ożenił się kilka lat później trzeci raz, z siostrą swojej pierwszej żony Katarzyną, do końca życia nosił żałobne szaty.

Śmierć Barbary Radziwiłłówny została przedstawiona na fragmencie obrazu Józefa Simmlera. Przejmująca scena czuwania Zygmunta Augusta przy umierającej żonie pogrążona jest w mrok. Ta dramatyczna historia miłosna stała się osnową kilku dzieł literackich, plastycznych i filmowych.

▪ obraz, Polska, 1860 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTULAT RUCHU EGZEKUCYJNEGO

Zakaz łączenia urzędów stał się ważnym postulatem na sejmie egzekucyjnym z lat 1562–1563.

Kasztelan żaden burgrabią zamku krakowskiego być nie może, gdyż na wojnie każdego kasztelana bytności dla sprawowania ludzi jest potrzeba, burgrabia zaś [zaś] na zamku krakowskim obecny być powinien [...]. Gdyż jest rzecz słuszną, aby każdy na jednym urzędzie przestał, aby tym pilniej powinności onego urzędu wykonywał, ustawujemy [ustalamy]: aby żaden dwojga starostwa sądowego dzierżeć [dzierżyć] nie mógł. A jeśli by kto był na lezion, który by nie bacząc nic na tę ustawę koronną miał u Nas takowe starostwa uprosić, tedy takiemu mają być bona [dobra] konfiskowane [...]. Gdyż o tym pierwsze statuta dostatecznie uczą, aby każdy dygnitarz i urzędnik

w tej ziemi był osiadły, gdzie dygnitarstwo dzierży – ustawujemy: aby każdy dygnitarz i urzędnik w swym województwie doskonałą, a nie zmyśloną osiadłość miał, a ktemu takową, w której by mógł pomieszkiwać [...]. Za pilnym żądaniem posłów koronnych ustawujemy [ustawiamy za pomocą ustawy] – że żaden wojewoda ani kasztelan starostą ani urzędnikiem ziemskim być nie może w swoim województwie, okromia [oprócz] starostwa a województwa i kasztelanii krakowskich, które podle [według] dawniejszych statutów społu stać może. Ale każdy inny urząd ziemski z starostwem też i z krakowskim, społu stać nie może.

Źródło: Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku,

oprac. W. Szczygielski, „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole”, z. 20, Warszawa 1960, s. 6.

- ? 1. Wskaż urzędy, których zdaniem szlachty nie powinno się łączyć i wyjaśnij dlaczego.
2. Wyjaśnij, jakie kary przewidywano za złamanie uchwalonych zakazów.

Niezadowolona z nadmiernego wzrostu znaczenia i bogactwa magnatów szlachta zorganizowała tzw. **ruch egzekucyjny**, który domagał się zwrotu bezprawnie przetrzymywanych dóbr królewskich. Szczyt jego aktywności nastąpił podczas sejmów w latach 60. XVI w. Podczas **sejmu egzekucyjnego** w latach 1562–1563 zweryfikowano prawa dzierżawy większości użytkowników królewskich. Ustanowiono też zmiany w podziale zysków czerpanych z tych majątków. Odtąd 25% zysków kierowano na utrzymanie **wojska kwarcianego**, którego nazwa pochodziła właśnie od czwartej części dochodów (kwarta to inaczej: jedna czwarta).

Uchwalenie ustaw sejmowych przez ruch egzekucyjny było wielkim sukcesem uboższych warstw szlachty w walce z magnaterią. W uprawnienia tej ostatniej godził też kilkakrotnie powtarzany zakaz łączenia w jednym ręku najważniejszych urzędów. Wśród przywódców ruchu egzekucyjnego wyróżniło się kilku polityków szlacheckich, m.in. **Mikołaj Sienicki**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ SIENICKI

ok. 1520–1581

Jeden z naczelników przywódców ruchu egzekucyjnego. Wykształcony na Uniwersytecie Krakowskim. Pochodził ze średniej szlachty z ziemi chełmskiej. Był posłem i kilkakrotnie marszałkiem sejmowym. Uchodził wśród szlachty za wybornego mówcę i zdolnego polityka. Ponieważ był zwolennikiem radykalnej reformacji, w jego programie reform ważną rolę odgrywały nie tylko kwestie polityczne, ale i walka o wolności religijne.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj rolę szlachty w społeczeństwie Rzeczypospolitej.
2. Opisz organizację i znaczenie sejmu walnego.
3. Wskaż główne cele i efekty działania ruchu egzekucyjnego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.

A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Warszawa 1988.

3

REFORMACJA I KONTRREFORMACJA
W RZECZYPOSPOLITEJ

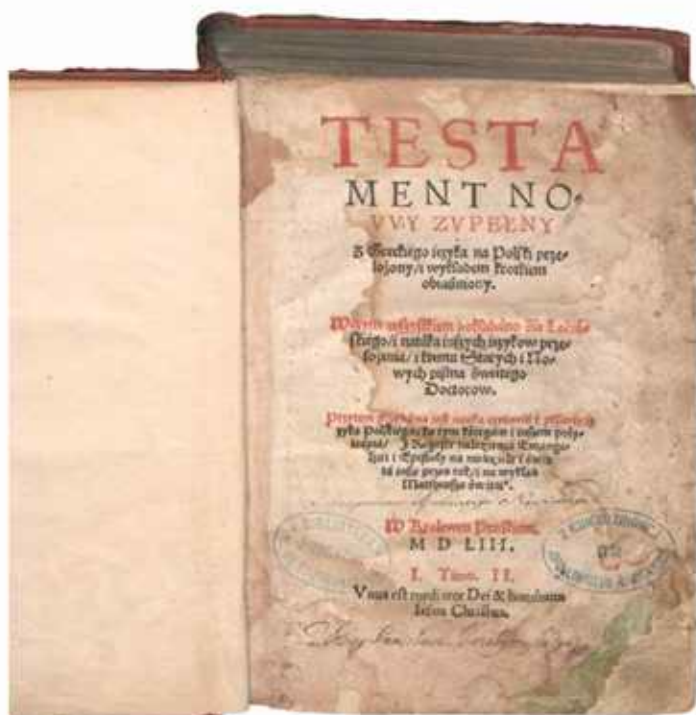
Przemiany religijności, rozpoczęte wystąpieniem Marcina Lutra, na długi czas podzieliły mieszkańców Europy. Rozpoczął się okres brutalnych prześladowań przeciwników religijnych i krwawych wojen domowych. Zarówno reformacja, jak i kontrreformacja dotarły na ziemię polskie. Jaki miały przebieg? Jaka była reakcja Kościoła katolickiego i władców Polski na pojawienie się nowych wyznań? Jak układały się tu stosunki między różnymi wyznaniem i religiami?

LUTERANIZM W POLSCE

Nowinki religijne, które zaczęły bardzo szybko przenikać z państw niemieckich na ziemię polskie, spotkały się tu z przychylnym przyjęciem. Na początku idee Lutra zdobywały zwolenników głównie w miastach **Prus Królewskich** (Gdańsk, Elbląg, Toruń), zamieszkałych w dużej mierze przez ludność niemiecką. Pod wpływem kazań mieszczanie tej prowincji coraz

liczniej przyjmowali **luteranizm**. Najpierw praktykowano go potajemnie, ale wkrótce wielu księży i zakonników oficjalnie porzuciło katolicyzm i stało się **pastorami**. Kościoły zamieniano w **zbozy** i stopniowo usuwano z nich obrazy oraz posągi świętych i Maryi. Ponieważ nie powołano biskupów protestanckich, władza zwierzchnia nad wspólnotami luteranckimi znalazła się w rękach rad miejskich.

Nowy Testament został po raz pierwszy przetłumaczony na język polski przez luteranina Stanisława Murzynowskiego i ukazywał się drukiem w latach 1551–1553. Księgi luteranckie drukowano w Królewcu, gdyż protestancką księgarnię pruski zapewniał protekcją polskim protestantom.

■ księga, Królewiec, 1552 r.

Zbór luterancki w Skarszewach na Pomorzu powstał w XVIII w. Mniejszość protestancka korzystała wówczas ze starego, walącego się zboru i obawiała się, że nie otrzyma zgody na budowę nowego. Świątynia musiała powstać w jeden dzień. Udało się tego dokonać dzięki pomocy współwyznawców z Gdańska.

■ fotografia współczesna, Skarszewy

Duże znaczenie dla rozwoju reformacji w Polsce miała niezdecydowana postawa króla. Zygmunt Stary, choć chciał ograniczyć postępy luteranizmu, to nie podjął w tym celu wystarczająco stanowczych działań. Sytuacja protestantów dodatkowo poprawiła się za rządów jego następcy Zygmunta Augusta, który pozwolił w Gdańsku i Toruniu na swobodne praktykowanie wyznań reformowanych.

Reformacja zdobyła liczne grono zwolenników nie tylko wśród mieszczan. Krytyka nadużyć w Kościele głoszona przez Lutra trafiała do szlachty, która nie chciała dalej pozostawać pod **jurysdykcją** sądów kościelnych. Domagano się więc, aby wyroki tych sądów przestały być egzekwowane przez władzę państwową. Żądano również opodatkowania Kościoła na równi ze szlachtą.

■ WZROST POPULARNOŚCI KALWINIZMU

W połowie XVI w. okazało się, że dla szlachty znacznie bardziej atrakcyjny od luteranizmu stał się **kalwinizm**. To nowe wyznanie zawdzięczało popularność głównie niezależności wspólnot wiernych, którą szlachta bardzo sobie ceniła. W odróżnieniu od luteranów **gminy**, czyli parafie kalwińskie, nie podlegały zwierzchniej władzy królewskiej czy radom miejskim. Ich członkowie uczestniczyli w podejmowaniu najważniejszych decyzji we wspólnotach, ponieważ były one zarządzane

przez samorządy nazywane konsystorzami. Wybierano do nich zarówno kalwińskich duchownych, jak i świeckich. Gminy tworzyły jednoty, czyli odpowiedniki katolickich diecezji. Na zjazdach członków jednot dyskutowano i rozstrzygano kwestie organizacyjne, a nawet teologiczne. Nauki Kalwina, oprócz znacznej części szlachty z Małopolski i Litwy, przyjmowali również magnaci, w tym m.in. Radziwiłłowie.

Ważną postacią Kościoła kalwińskiego w połowie XVI w. stał się **Jan Łaski Młodszy**. Był on głównym propagatorem idei utworzenia w Polsce, podobnie jak w Anglii, kościoła narodowego. Chciał wprowadzić język polski do liturgii, znieść przymusowy celibat księży oraz uniezależnić państwo Jagiellonów od papieża. Głową Kościoła miałby stać się monarcha. Król Zygmunt August przychylnie odnosił się do pomysłów Łaskiego, lecz większość katolickich biskupów im się sprzeciwiła. Ponadto szlachta obawiała się wzmocnienia władzy królewskiej na skutek wdrożenia tych zmian i to zaważyło na ich odrzuceniu.

■ BRACIA POLSCY I BRACIA CZESCY

W okresie reformacji na ziemiach polskich upowszechniały się nie tylko wyznania luteranckie i kalwińskie. Za pośrednictwem przybyszów z Italii nad Wisłę dotarły również poglądy bardziej radykalnych nurtów protestantyzmu. Z ich inspiracji zrodził się odłam

Zbór kalwiński w Kiejdanach na Litwie został zbudowany w 1631 r. w stylu renesansowym. Został ufundowany przez jednego z najbardziej wpływowych protestantów w Rzeczypospolitej – Krzysztofa Radziwiłła. Podziemia zboru stały się miejscem pochówku wielu wybitnych przedstawicieli tej magnackiej rodziny.

■ fotografia współczesna, Litwa

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ŁASKI MŁODSZY

1499–1560

W młodości został księdzem katolickim, lecz później stał się jednym z przywódców polskich protestantów. Podczas wieloletniego pobytu za granicą, gdzie studiował, nawiązał kontakty z reformatorami oraz humanistami, m.in. z Erazmem z Rotterdamu. W Niderlandach przeszedł na luteranizm i się ożenił. Następnie przyjął kalwinizm i stał się jego teologiem. Działał w Londynie, kierując tam gminą kalwińską, a później w Holandii i Niemczech. Do kraju wrócił w 1556 r. Bez powodzenia próbował w Polsce zjednoczyć wszystkie wyznania protestanckie i katolicyzm, aby utworzyć jednolity kościół narodowy. Był bratankiem katolickiego prymasa Jana Łaskiego. Dla odróżnienia od tego krewnego nazywano go „młodszym”.

Jurysdykcja – prawo do sądenia przez określoną instytucję.

SYTUACJA WYZNANIOWA W RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

1. Wskaż miejsca, gdzie występowało największe zróżnicowanie wyznaniowe wśród ludności.
2. Podaj, w jakiej części Rzeczypospolitej mieszkali Ormianie.

reformacji nazywani **braćmi polskimi** lub też **arianami**. Ta ostatnia nazwa pochodzi od ruchu heretyckiego z IV w. n.e., z którymi bracia polscy mieli jednak niewiele wspólnego. Do prekursorów nowego wyznania należał **Piotr z Goniądza**, który opowiadał się za odrzuceniem wiary w boskość Chrystusa i dogmatu o istnieniu Trójcy Świętej. Bracia polscy głosili zatem, że jest tylko jedna osoba boska – Bóg Ojciec. Z tego powodu zarzucano im, że nie są już chrześcijanami, co utrudniało ich dialog z innymi wyznaniem protestanckimi.

Początkowo arianie działali wspólnie z polskimi wyznawcami kalwinizmu. Ich radykalne poglądy doprowadziły jednak w latach 1562–1565 do rozłamu wśród protestanckiej szlachty. Większość wiernych pozostała przy dotychczasowej doktrynie kalwińskiej, a bracia polscy stworzyli odrębną organizację.

Największe skupiska arian istniały w Małopolsce, Lubelskiem, na Mazowszu i Rusi. Głównym ośrodkiem braci polskich stał się **Raków**, gdzie odbywano synody, założono drukarnię i wyższą uczelnię arianą – **Akademię Rakowską**. Najważniejszą postacią związaną z tym ośrodkiem był pochodzący z Italii teolog arian i uczonego **Faust Socyn**, który osiadł w Polsce.

Część braci polskich głosiła również radykalne postulaty społeczne. Krytykowali poddaństwo chłopów i starali się poprawić ich los w swoich dobrach. Niektórzy odmawiali służby wojskowej, głosząc idee **pacyfistyczne**. Piotr z Goniądza demonstracyjnie nosił nawet przypasany drewniany miecz zamiast szabli symbolizującej status szlachecki. Z czasem bracia polscy spotykali się z coraz większą wrogością, a w drugiej połowie XVII w. zostali zmuszeni do opuszczenia Rzeczypospolitej.

Pacyfizm – pogląd etyczny odrzucający stosowanie przemocy i udział w działaniach zbrojnych państwa, np. odbywanie służby wojskowej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FAUST SOCYN

1539–1604

Był jednym z najważniejszych teologów i przywódców braci polskich. Pochodził z wpływowej rodziny ze Sieny w Italii, jednak ze względu na przekonania religijne był zmuszony opuścić ojczyznę. Osiadł w Luślawicach w Małopolsce. Odrzucał istnienie Trójcy św. i uważał, w odróżnieniu od większości protestantów, że ważniejsze od wiary jest etyczne postępowanie.

Drugą wspólnotą, która znalazła w Polsce sprzyjające warunki, byli wywodzący się z ruchu husyckiego **bracia czescy**. Zgodnie z nauką Jana Husa komunie przyjmowali pod dwiema postaciami, a zasady wiary opierali tylko na Biblii. W okresie reformacji początkowo bracia czescy przejęli wiele elementów luteranizmu, ale ostatecznie ich wyznanie stało się bardziej zbliżone do kalwińskiego. W połowie XVI w., w obawie przed prześladowaniami, bracia czescy musieli opuścić Czechy i zamieszkali w **Lesznie** oraz jego okolicach. Byli świetnymi rzemieślnikami i dlatego chętnie osiedlano ich w dobrach szlacheckich i magnackich Wielkopolski.

■ TOLERANCJA RELIGIJNA

Wiek XVI był w Europie burzliwym okresem, w którym przemoc z powodu różnic religijnych była na porządku dziennym. Na tym tle, mimo ogromnego zróżnicowania ludności pod względem wyznaniowym oraz etnicznym, Rzeczpospolita należała do krajów o bardzo wysokim poziomie tolerancji religijnej. W dużym stopniu była to zasługa Zygmunta Augusta, który stwierdził, że nie chce być *królem sumień swoich poddanych*. Również szlachta i magnateria z reguły nie zmuszały mieszkańców swoich włości do zmiany wyznania. W swoich dobrach pozwalały i często pomagały wznosić różne świątynie: kościoły, cerkwie, zbory i synagogi.

W przeciwieństwie do zachodniej Europy na ziemiach polskich i litewskich nie wszczęto żadnej wojny religijnej, choć w miastach niekiedy dochodziło do **tumultów**. Zdarzało się też, że z miast zdominowanych przez protestantów wypędzano jezuitów.

Gdy rozpoczęła się katolicka kontrofensywa, czyli kontrreformacja, szlachta protestancka podjęła skuteczne działania, aby ochronić swoje swobody religijne. Odłożono na bok liczne spory teologiczne toczone w gronie zwolenników reformacji i w **1570 r.** zawarto porozumienie przedstawicieli różnych wyznań, tzw. **ugodę sandomierską**. Obejmowała ona luteran, kalwinistów i braci czeskich, ale nie uwzględniała braci polskich. Postulowano uznanie wspólnej nauki o sakramentach, kaznodziejstwie oraz pokojowe rozwiązywanie sporów doktrynalnych na synodach. Był to początek ewangelickiego **ekumenizmu**, wzmacniający pozycję polskiego obozu protestanckiego.

Pojednanie szlachty protestanckiej otworzyło drogę do wspólnych, skutecznych działań na sejmie. Podczas jego obrad starano się doprowadzić do ustanowienia prawnej ochrony przedstawicieli różnych religii i wyznań. Ostatecznie w 1573 r. uchwalono akt **konfederacji warszawskiej**, która gwarantowała trwały pokój religijny i poszanowanie praw *rozróżnionych w wierze*, czyli **dysydentów**, jak zaczęto nazywać protestantów. Tym samym w Rzeczypospolitej, jako pierwszym kraju Europy, ustawowo wprowadzono w praktyce **wolność religijną**. Szlachcie dysydenckiej zapewniało równe traktowanie z katolikami i ochronę państwa. Początkowo protestanci mieli swobodny dostęp do urzędów i dopiero w następnym stuleciu stopniowo zaczęto go ograniczać.

Mimo dużej popularności protestantyzmu oficjalnym wyznaniem w Królestwie Polskim pozostawał katolicyzm. Cenzura kościelna, choć została zachowana, to funkcjonowała w ograniczonym stopniu i nie była w stanie zapobiec publikacji dzieł protestanckich. Poza tym **inkwizycja** w rzeczywistości nie działała, a ostatecznie zniósł ją sejm w połowie XVI w. Władza świecka nie mogła też wykonywać wyroków sądów kościelnych. Z tego powodu historycy ukuli na określenie Rzeczypospolitej w tych czasach termin „**państwo bez stosów**”, czyli takie, w którym bez obaw mogli osiedlać się innowiercy z różnych krajów, często zmuszeni do ucieczki ze swoich ojczyzn w obawie przed prześladowaniami czy utratą życia.

■ CZASY KONTRREFORMACJI

Rosnąca popularność nowych wyznań budziła niepokój duchowieństwa katolickiego. Orężem walki z reformacją miały być uchwały soboru trydenckiego, czyli wdrażanie reformy katolickiej. Zgodnie z jej zaleceniami biskupi rozpoczęli regularne wizytacje swoich diecezji.

■ MOZAIKA WYZNAŃ I RELIGII

Ziemie rządzone przez Jagiellonów były bardzo zróżnicowane pod względem religii wyznawanych przez mieszkającą tu ludność, jeszcze zanim rozprzestrzeniły się tu wpływy reformacji. Obok siebie mieszkali chrześcijanie zarówno obrządku zachodniego, jak i wschodniego. W XVI w. sytuacja się dodatkowo skomplikowała.

Tatarzy, wyznający islam, zaczęli się osiedlać w Wielkim Księstwie Litewskim już w XIV w. Ich największe grupy zamieszkały na Podolu, gdzie określano ich mianem Lipków. Do dziś polscy Tatarzy żyją w skupiskach na Podlasiu.

Meczet tatarskie na Podlasiu budowano z drewna w sposób przypominający tradycyjną zabudowę tego regionu. Wieże kościelne zastępowano jednak bardziej strzelistymi minaretami.

■ *meczet, Kruszyniany, koniec XVIII w.*

Żydzi, wyznający judaizm, stanowili liczną i różnorodną grupę mieszkańców Rzeczypospolitej. Wśród nich można wyróżnić dwie grupy: Aszkenazyjczyków – potomków przybyszów z zachodniej Europy, głównie ziem niemieckich, oraz Sefardyjczyków, pochodzących z Hiszpanii i Portugalii. Za wyznawców judaizmu uchodzili także pochodzący z Krymu **Karaimi**, nieuznawani jednak przez żydów za braci w wierze.

Synagoga Stara w Krakowie należy do najstarszych na ziemiach polskich. Początkowo wzniesiono ją w stylu gotyckim, a po pożarze odbudowano ją w XVI w. w stylu renesansowym.

■ *synagoga, Kraków, koniec XVI w.*

Ormianie, stanowiący jedną z najstarszych wspólnot chrześcijańskich, utworzyli odrębne wyznanie i własny Kościół. Jego wierni, od XIV w. mieszkający w państwie polskim, w XVII w. zawarli unię z Kościołem katolickim, lecz zachowali swoją liturgię.

Kamienice ormiańskich kupców zachowały się w renesansowym Zamościu. Członkowie tej wspólnoty zostali sprowadzeni do miasta przez jego założyciela Jana Zamojskiego.

■ *kamienica, Zamość, XVII w.*

Menonici to jeden z odłamów anabaptystów. Uciekli ze swojej ojczyzny, Niderlandów, przed prześladowaniami religijnymi. Byli oni świetnymi rolnikami i potrafili osuszać podmokłe tereny. Żyli w zamkniętych wspólnotach, w których obowiązywały surowe obyczaje. Unikali sprawowania urzędów państwowych i byli pacyfistami. Ich wspólnota na Żuławach przetrwała do 1945 r.

Domy podcieniowe na Żuławach są świadectwem wielowiekowej obecności menonitów nad Bałtykiem.

■ *dom, Trutnowy, 1720 r.*

? Z jakich powodów ludność różnych narodowości oraz wyznań i religii osiedlała się w Rzeczypospolitej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONFEDERACJA WARSZAWSKA

Akt konfederacji warszawskiej, podpisany 28 stycznia 1573 r., ustanawiał zasady polityki wyznaniowej w Rzeczypospolitej.

Obiecujemy i obowiązujemy się pod wiarą, pocziwością i sumieniem naszym [...] pokój pospolity między rozerwanyymi i różnymi ludźmi w wierze i w nabożeństwie zachowywać. [...] A iż w Rzeczypospolitej naszej jest dissidium [różność] niemałe in causa religionis christianae [w sprawie religii chrześcijańskiej], zabiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi saeditio [bunt] jaka nie wszczęła, którą po inszych królestwach jasnie widzimy, obiecujemy to sobie spólnie [wspólnie], [...] iż którzy jesteście dissidentes de religione [rozzóżnieni w wierze] pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościele krwi nie przelewać ani się penować [karać] confiscatione bonorum [karać konfiskatą dóbr], pocziwością [pozbawieniem czci], carceribus et exilio [więzzeniami i wygnaniem] i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego progresu [postępowania] żadnym sposobem nie pomagać; i owszem, gdzie by ją kto przelewać chciał, ex ista causa [z tej przyczyny] zastawiać się [występować] o to wszyscy będziemy powinni. [...] Wszakże przez tę konfederację naszą zwierzchności żadnej panów nad poddanyimi ich, tak panów duchownych, jako i świeckich nie derogujemy

Dokument konfederacji warszawskiej jest przechowywany obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

■ dokument, Polska, 1573 r.

[nie kasujemy] i posłuszeństwa żadnego z poddanych przeciwko panom im nie psujemy i owszem, jeśliby takowa licentia [samowola] gdzie była sub praetextu religionis [pod pozorem religii], tedy jako zawsze było, będzie wolno i teraz każdemu panu poddanego swego nieposłusznego [...] podług rozumienia swego karać.

Źródło: Reformacja – Konfederacja warszawska 1573 roku – wielka karta polskiej tolerancji, oprac. M. Korolko, J. Tazbir, Warszawa 1980, s. 12, 25–26.

- ? 1. Wskaż, jakie były cele zawarcia konfederacji.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób zostały potraktowane w dokumencie prawa chłopstwa.

Zacząto zakładać seminaria duchowne w celu kształcenia księży. Ponadto nakazano im systematyczne głoszenie kazań i dbanie o pobożność wiernych.

Podjęto też walkę ideologiczną z protestantami. Duże znaczenie w tych zmaganiach mieli **jezuici**, których do Polski sprowadził w **1564 r.** biskup warmiński **Stanisław Hozjusz**. Już rok później zgromadzenie to założyło w Braniewie pierwsze **kolegium**, czyli szkołę średnią dla młodzieży szlacheckiej. Wkrótce w całym kraju zaczęła powstawać wyposażona w internaty sieć jezuickich kolegiów, w których kształcono głównie synów szlachty i bogatego mieszczaństwa. Jezuici dbali o edukację także na najwyższym szczeblu – w 1579 r. otworzyli swoją uczelnię wyższą – **Akademię Wileńską**.

Jezuici prowadzili jednak przede wszystkim wszechstronną walkę ideologiczną z reformacją wśród wszystkich warstw społecznych za pomocą kazań oraz dysput naukowych z uczonymi protestanckimi. Wydawali w swoich drukarniach pisma, w których polemizowali z poglądami protestantów, lub dzieła najwybitniejszych

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW HOZJUSZ

1504–1579

Był kardynałem, biskupem chełmińskim i warmińskim, a także dworzaninem i dyplomatą ostatnich Jagiellonów. Pochodził z rodziny mieszczańskiej przybyłej do Krakowa z Niemiec. Odgrywał bardzo ważną rolę w ruchu kontrreformacyjnym. Zdobył doskonałe wykształcenie i pisał polemiki z dziełami protestanckich teologów. Uczestniczył w obradach soboru trydenckiego i skrupulatnie wdrażał jego uchwały w życie. W 1564 r. sprowadził jezuitów do Polski. Sprzeciwiał się zdecydowanie tłumaczeniu Biblii na języki narodowe i odprawianiu w nich liturgii.

Kazanie Skargi, obraz Jana Matejki, przedstawia jezuitę głoszącego w natchnieniu homilię. Piotr Skarga **1** był nie tylko kaznodzieją i spowiednikiem Zygmunta III Wazy **2**, lecz także pisarzem i polemistą, który toczył zażarte spory z protestantami. Duchowny stał się najbardziej znanym przedstawicielem kontrreformacji w Rzeczypospolitej. Słynął jako zwolennik wzmocnienia władzy królewskiej, co wyłożył w *Kazaniach sejmowych*. Właśnie wyobrażenie sceny głoszenia tych kazań ukazał malarz. Ponadto Skarga nawoływał do zniesienia tolerancji religijnej i unieważnienia konfederacji warszawskiej. Domagał się też polepszenia doli chłopów.

■ obraz, Kraków, 1864 r.

kaznodziejów katolickich, jak np. **Piotra Skargi**. Ten najśłynniejszy z polskich jezuitów tamtych czasów zyskał polityczne wpływy na dworze królewskim. Aby przybliżyć Biblię katolikom, inny jezuita, **Jakub Wujek**, przetłumaczył ją na język polski.

Reformacja zdobywała również popularność na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, gdzie żyli liczni wyznawcy prawosławia. Na Kresach prowadzili swoją działalność też jezuita, co wywołało spory z tamtejszymi duchownymi prawosławnymi.

■ UNIA BRZESKA

W 1589 r. powstał patriarchat prawosławny w Moskwie, który uzurpował sobie zwierzchność nad wszystkimi metropoliami prawosławnymi. Przyniosło to zagrożenie ingerencją cara w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej pod pozorem obrony praw wyznawców prawosławia. W tym czasie osłabiona Cerkiew w państwie

polsko-litewskim próbowała dokonać odnowy życia religijnego podobnej do katolickiej. Nie wykluczano przy tym porozumienia pomiędzy obydwiema instytucjami kościelnymi. Negocjacje doprowadziły do zgody dużej części biskupów prawosławnych na zjednoczenie obu kościołów. Doszło do tego w **1596 r.** w rezultacie zawarcia **unii brzeskiej**. W ten sposób powstał Kościół **greckokatolicki**. Zwolennicy unii, nazywani **unitami**, uznali władzę papieża, lecz mogli pozostać przy swoich zwyczajach. Liturgię odprawiali w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, zachowali tradycyjną formę mszy, odprawianych nadal w cerkwiach. Używali starego kalendarza juliańskiego. Jednak doszło do rozłamu, ponieważ większość wiernych oraz zakonników prawosławnych w Rzeczypospolitej nie uznała unii. Określano ich jako **dyzunitów**. Podział, który dokonał się wśród prawosławnych, miał okazać się trwały i zachował się do naszych czasów.

ĆWICZENIA

1. Porównaj przyjętą w Niemczech zasadę *czyja władza, tego wyznanie* z poglądem Zygmunta Augusta, który powiedział: *Nie jestem królem sumień waszych*.
2. Wymień działania Kościoła katolickiego podejmowane w Rzeczypospolitej w ramach kontrreformacji.
3. Wskaż przyczyny i skutki unii brzeskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, Warszawa 2015.

J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa 2009.

4

SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

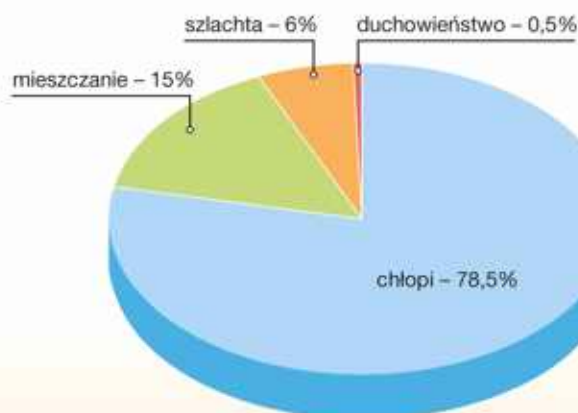
W średniowieczu na ziemiach polskich, podobnie jak w całej Europie, społeczeństwo było podzielone na stany. U schyłku tej epoki rozpoczęły się jednak zmiany gospodarcze oraz społeczne, w wyniku których rycerstwo przekształciło się w szlachtę. Do jakich innych przeobrażeń społecznych i gospodarczych doszło w państwie polsko-litewskim na początku nowożytności?

SPOŁECZEŃSTWO RZECZYPOSPOLITEJ

Ludność zamieszkująca ziemie polskie w XVI w. dzieliła się na cztery **stany** społeczne: **szlachtę, duchowieństwo, mieszczaństwo i chłopstwo**. Każdy z nich ulegał jeszcze wewnętrznym podziałom, np. mieszczaństwo, podobnie jak w średniowieczu, dzieliło się na patrycjat, pospólstwo i plebs. Stanu nie można było wybrać, przynależność do niego dziedziczyła się po rodzicach. Tylko wstąpienie do stanu duchownego umożliwiało zmianę przynależności społecznej. Jednak najwyższe stanowiska duchowne, np. urzędy biskupie, obejmowali z reguły przedstawiciele najbogatszych

Struktura społeczeństwa Rzeczypospolitej w XVI wieku

rodzin, a więc pochodzący ze szlachty lub patrycjatu. Poza przejściem do stanu duchownego możliwości awansu społecznego były bardzo ograniczone. Stosunkowo najczęściej, aby polepszyć swój los i zmienić stan, chłopci uciekali do miast.

Poza systemem stanowym znajdowali się:

- **Żydzi i Ormianie**, czyli grupy narodowe, które tworzyły zamknięte społeczności,
- tzw. **ludzie luźni**, którzy funkcjonowali na obrzeżach społeczeństwa.

Przedstawiciele tej ostatniej grupy często się przemieszczali i nie należeli formalnie do żadnego z czterech stanów. Byli to głównie robotnicy sezonowi, choć również włóczędzy, żebracy, prostytutki czy przestępcy, będący częścią marginesu społecznego.

MIASTA I RZEMIOSŁO

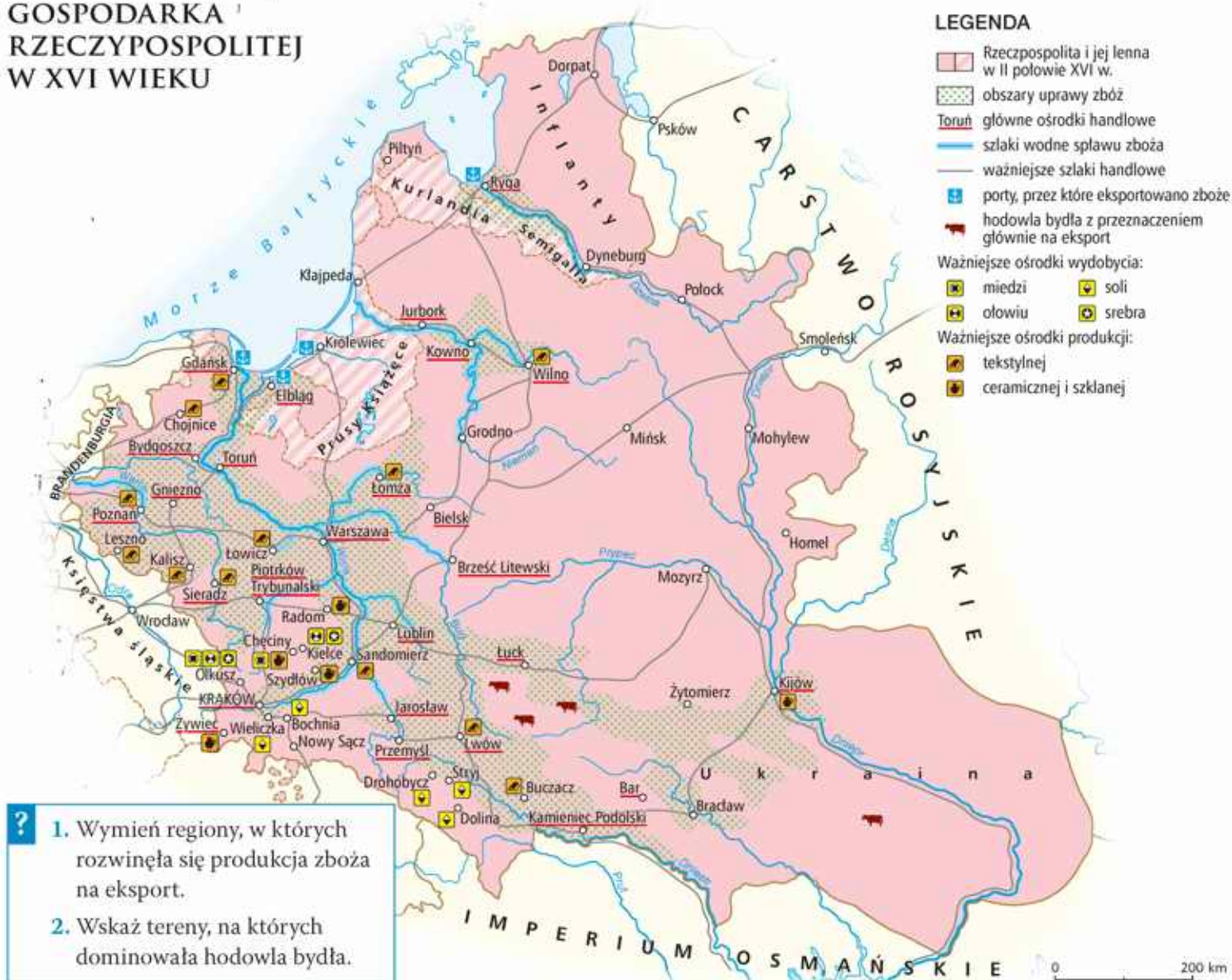
W XVI w. miasta na ziemiach polskich posiadały samorząd i prawo miejskie, zazwyczaj nadane jeszcze w średniowieczu w trakcie lokacji. Największą niezależnością cieszyły się tzw. wielkie miasta pruskie, czyli Gdańsk, Toruń i Elbląg. Większość miast stanowiły

Elbląg był jednym z większych miast w Rzeczypospolitej w XVI w. i drugim co do wielkości portem morskim. Trafiało do niego zboże spławiane Wisłą, a następnie Nogatem.

■ dokument, Polska, 1573 r.

GOSPODARKA RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

jednak ośrodki miejskie średnie i małe w skali europejskiej. W tym stuleciu tylko osiem polskich miast liczyło ponad 10 tys. mieszkańców. Najludniejszy był 40-tysięczny portowy Gdańsk.

Udział w sprawowaniu władzy i urzędów miejskich mieli głównie patrycjusze. Miastem rządziła **rada** złożona z rajców na czele z **burmistrzem**. Oprócz niej istniał sąd miejski, czyli **ława**. Swoją reprezentację, choć z niewielkimi uprawnieniami – tzw. **trzeci ordynek** – w niektórych miastach miało także pospólstwo.

Gospodarka miast była zdominowana przez **rzemiosło i handel**. Podobnie jak w średniowieczu, produkcja w warsztatach rzemieślniczych odbywała się zgodnie z zasadami ustalonymi przez **cechy**. Zachowały one wyłączność na wytwarzanie różnych artykułów, ustalały ich ceny oraz kontrolowały ilość i jakość produktów. Większym problemem niż w poprzednich stuleciach stawała się działalność rzemieślników łamiących zakazy cechów. Nazywano ich **partaczami**. To określenie nie wynikało z niskiej jako-

ści ich produktów, lecz z faktu, iż nie należeli do cechów i byli przez nie zwalczani jako konkurencja. Produkty partaczy były tańsze, a mogli prowadzić wytwórczość w miejscach, w których nie obowiązywała jurysdykcja cechowa, czyli głównie w miejskich lub podmiejskich dobrach szlachty i Kościoła.

Największe miasta w Rzeczypospolitej w XVI wieku (szacunkowe liczby)

Miasto	Liczba ludności
Gdańsk	50 000
Kraków	22 000
Lwów	20 000
Wilno	20 000
Poznań	18 000
Elbląg	15 000
Warszawa	12 000
Toruń	12 000

■ CECHY RZEMIEŚLNICZE

Cechy, podobnie jak w średniowieczu, miały trójstopniową strukturę wynikającą ze znajomości tajników zawodu – **mistrz, czeladnik, uczeń**. Najniżej w hierarchii stał uczeń, który wykonywał proste czynności, np. sprzątał warsztat. Z czasem, po spełnieniu określonych warunków i odsłużeniu pewnego czasu w zakładzie mistrza, mógł awansować na czeladnika. Dla zdobycia nowych umiejętności często odbywał wędrowkę czeladniczą, podejmując czasowo pracę w warsztatach rzemieślniczych w różnych miastach. Najwyższą pozycję zawodową miał mistrz. Aby nim zostać, należało zdać egzamin i wykonać pracę mistrzowską – **majstersztyk**. W celu zapobiegania wzrostowi konkurencji liczba mistrzów była limitowana przez władze cechowe bardziej niż w średniowieczu. Uzyskanie tego tytułu było więc

bardzo utrudnione, a kandydaci, aby go zdobyć, często starali się wnieść do rodzin mistrzów.

Poza tym cechy nie tylko organizowały i kontrolowały produkcję rzemieślniczą, lecz także były instytucjami życia społecznego i religijnego. Przyznawały zapomogi swoim członkom i ich rodzinom w potrzebie, np. wdowom i sierotom. Ponadto finansowały z zebranych przez rzemieślników pieniędzy wykonanie ołtarzy do kościołów. Rzemieślnicy, skupieni w bractwach religijnych, brali wspólnie udział w procesjach i uroczystościach kościelnych. W razie oblężenia miasta cechy wystawiały własne oddziały zbrojne, broniące wybranych odcinków umocnień miejskich. Dla ćwiczenia i zachowania sprawności bojowej **bractwa kurkowe** organizowały zawody strzeleckie.

Bednarze zostali przedstawieni na ilustracji z XVI-wiecznego Kodeksu Baltazara Behema podczas wykonywania prac przed warsztatem.

■ miniatura, Polska, 1506 r.

Snycerze zajmowali się rzeźbieniem ozdób w drewnie. Wykonywali m.in. ozdobne płaskorzeźby i ornamenty, zdobiące meble, drzwi, futryny i framugi kościołów, pałaców i domów bogatych mieszczan.

■ miniatura, Polska, 1506 r.

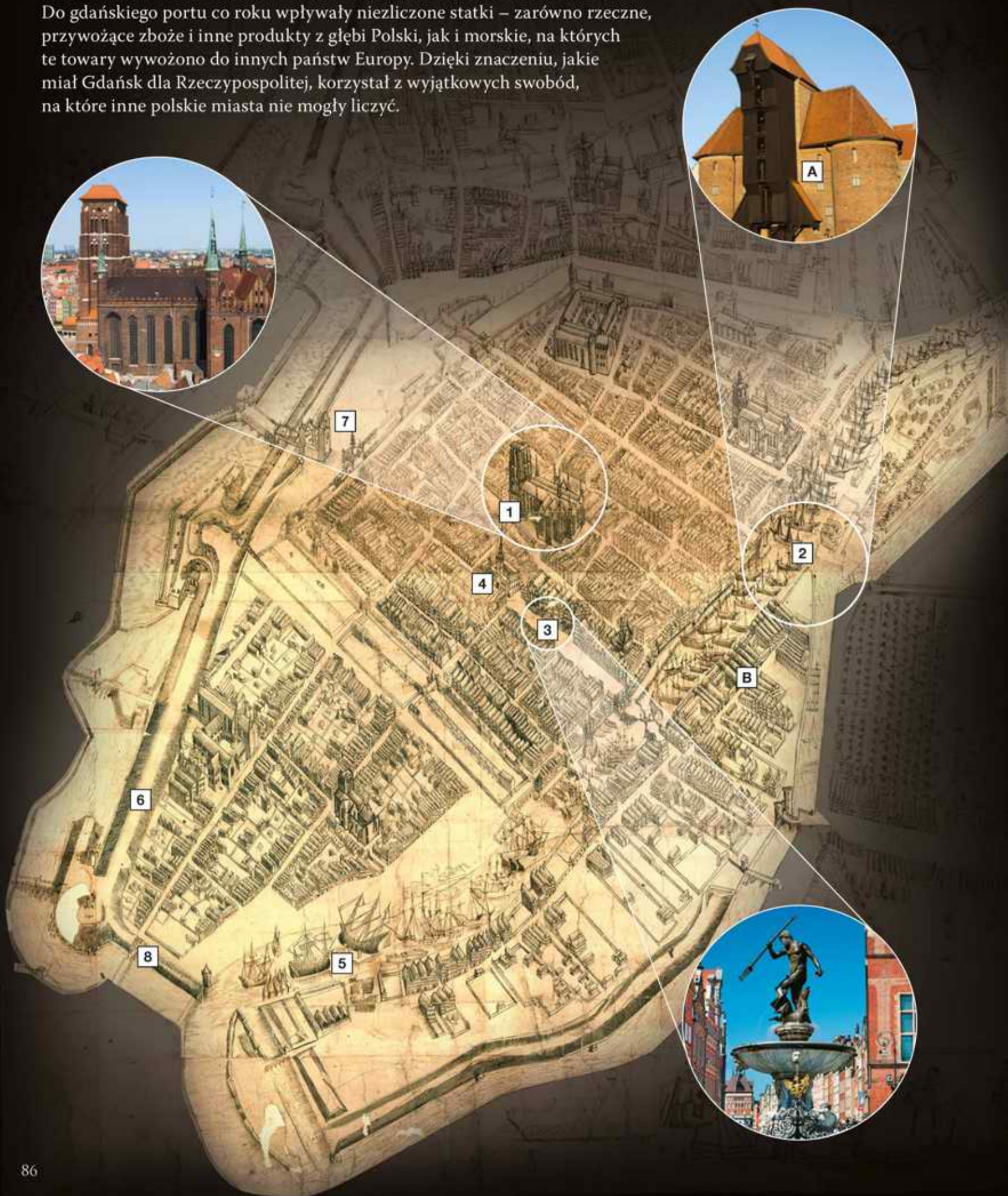
Przykładowe zawody w nowożytnym mieście

Spożywcze	Metalowe	Odzieżowe	Skórzane	Budowlano-artystyczne
• piekarze • rzeźnicy • browarnicy	• kowale • ślusarze • konwisarze • ludwisarze • nożownicy	• kapelusznicy • krawcy • szmuklerze	• garbarze • rymarze • kuśnierze • kaletnicy • szewcy	• cieśle • malarze • złotnicy • snycerze

? Odszukaj informację, czym zajmowali się ludwisarze, konwisarze i szmuklerze.

„ZŁOTY WIEK” GDAŃSKA

W pierwszej połowie XVII w. Gdańsk liczył już ok. 70 tys. mieszkańców. Do gdańskiego portu co roku wpływały niezliczone statki – zarówno rzeczne, przywożące zboże i inne produkty z głębi Polski, jak i morskie, na których te towary wywożono do innych państw Europy. Dzięki znaczeniu, jakie miał Gdańsk dla Rzeczypospolitej, korzystał z wyjątkowych swobód, na które inne polskie miasta nie mogły liczyć.

Wiślany splaw zboża prowadzono na statkach rzecznych z żaglami, tzw. skutach lub bezmasztowych komięgach i galarach. Zabierały one nawet do 100 t zboża.

- 1 Kościół Mariacki** był największym kościołem w Gdańsku. W XVI w., tak jak inne świątynie w mieście, przeszedł w ręce protestantów.
- 2 Port nad Motławą** był największym ośrodkiem handlu morskiego w Rzeczypospolitej. Przybywały do niego statki z całej Europy. Ważną rolę w rozładunku odgrywał ogromny, jak na tamte czasy, dźwig portowy – Żuraw **A** – i spichlerze wznoszone wzdłuż rzeki **B**.
- 3 Długi Targ** był głównym placem miasta. Na co dzień prowadzono tu handel i kwitło życie towarzyskie. W tym miejscu odbywały się również najdonioślejsze wydarzenia publiczne (np. powitania władców, publiczne egzekucje). Wzniesiono tu dla patrycjatu Dwór Artusa, a przed nim – fontannę Neptuna.
- 4 Ratusz Głównomiejski** był siedzibą władz miasta. Iglica jego wieży przewyższała wieże wszystkich kościołów w mieście.
- 5 W stoczni na Lastadii** rozbierano statki rzeczne, na których pokładach zboże docierało Wisłą do Gdańska, i z odzyskanego drewna budowano statki morskie.
- 6 Wały miejskie i bastiony** strzegły dostępu do miasta. W XVI w., po upowszechnieniu się artylerii, zastąpiły mury obronne.
- 7 Katownia i wieża więzienna** znajdowały się w pobliżu Bramy Wyżynnej. Więziono tam i torturowano nie tylko przestępców, ale także przeciwników politycznych władz miasta.
- 8 Bramy miejskie** były pilnie strzeżone. W razie ataku stanowiły ważny punkt obrony, a w okresie pokoju – punkt kontrolny ograniczający dopływ do miasta niepożądanych osób lub towarów.

- ?**
1. Wskaż, które spośród wskazanych miejsc nowożytnego Gdańska miały szczególne znaczenie reprezentacyjne, a które użytkowe.
 2. Odszukaj informacje na temat tego, jakie armie i z jakim skutkiem próbowały zdobyć Gdańsk w XVI i XVII w.

■ HANDEL GDAŃSKI

Największym polskim portem był położony u ujścia Wisły do Bałtyku Gdańsk. Ten status zawdzięczał nie tylko wyjątkowo korzystnemu położeniu, ale także przywilejom królewskim i szerokiej **autonomii**. Głównym źródłem jego bogactwa było pośrednictwo w **hurtowym handlu zbożem**, przywożonym z folwarków z głębi kraju. Oblicza się, że 10% zboża wyprodukowanego przez folwarki trafiało na eksport, w znacznej mierze poprzez port w Gdańsku. Większość zbieranego w Polsce ziarna sprzedawano jednak na rynku lokalnym i pozostawiano jako rezerwę na zasiewy.

Kupcy gdańscy korzystali ze szczególnych przywilejów. **Prawo o gościach** zapewniało im to, że w mieście nikt poza nimi nie mógł sprzedać towaru bezpośrednio obcemu kupcowi. Poprzez swoich agentów zawierali z właścicielami folwarków umowy, na których podstawie płacili nawet za zboże jeszcze niezebrane oraz udzielali pożyczek pod zastaw przyszłych plonów.

Transport produktów rolnych prowadzono **Wisłą** i jej większymi dopływami (np. Bug, San). **Splaw zboża** odbywał się w dół rzek. Zaczynał się w portach rzecznych, gdzie ładowano zboże i inne produkty z folwarków. Dalej towary wywożono na zachód Morzem Bałtyckim i Północnym na statkach kupców, głównie holenderskich.

Ważnymi towarami eksportowanymi przez Gdańsk były też:

- ▶ **produkty leśne** – drewno i potaż, czyli przetworzony popiół drzewny niezbędny do bielenia tkanin, a także produkcji mydła i szkła,
- ▶ **sól**, wydobywana w kopalniach w Wieliczce i Bochni,
- ▶ **rudy metali** – cynku i ołowiu,
- ▶ **plótno lniane**,
- ▶ **surowce zwierzęce** – воск, miód, skóry, wełna.

Gdańsk nazywano handlową stolicą Polski, ponieważ prowadzono tam kupno i sprzedaż towarów na wielką skalę. Jego udział w polskim handlu zagranicznym sięgał aż 80%. Dodatkowo w XVI i na początku XVII w. ilość wywożonego stąd zboża stale rosła, co sprawiało, że patrycjat miasta szybko się bogacił. Za pośrednictwem gdańskich kupców odbywał się także import towarów, które trafiały do magnackich pałaców i dworów szlacheckich. Do Rzeczypospolitej sprowadzano zagraniczne wyroby luksusowe, wino i artykuły kolonialne: owoce cytrusowe (pomarańcze, cytryny), przyprawy korzenne (pieprz, imbir), cukier trzcinowy, barwniki.

Autonomia – prawo wspólnoty (w tym przypadku miasta) wchodzącego w skład państwa do samodzielnego decydowania o swoich sprawach wewnętrznych.

Wizerunek sługi wiernego to satyryczna ilustracja przedstawiająca korzystny dla właściciela sposób zarządzania folwarkiem. Właściciel folwarku **1**, na znak oddania majątku w zarządzanie, przekazuje nadzorczy **2** klucze. Ten został ukazany z głową zwierzęcą (połączenie osła, psa i świni), co miało symbolizować oczekiwane cechy. W tle widoczne są prace wykonywane przez poddanych chłopów: orka **3**, koszenie **4** i młócka zboża **5**. O możliwości surowego karania przypomina szubienica **6**.

rycina, Polska, 1655 r.

FOLWARKI I PAŃSZCZYŻNA

W XV i XVI w. w Europie Zachodniej nastąpił wzrost liczby ludności oraz rozkwit miast, co spowodowało zwiększenie zapotrzebowania na żywność, w tym przede wszystkim na zboża. Ich cena nieustannie rosła, co czyniło uprawę niezwykle opłacalną. Gdy w XV w. Polska odzyskała porty morskie nad Bałtykiem, szlachta zdobyła dostęp do nowych rynków zbytu. W związku z tym na polskiej wsi zaczął się zmieniać sposób organizacji produkcji – rozwinęła się **gospodarka typu folwarczno-pańszczyźnianego**.

Szlachta, żywo zainteresowana dużymi zyskami, jakie zapewniał eksport zboża, zaczęła zakładać **folwarki**, czyli duże gospodarstwa rolne opierające się na pracy chłopów. Przeciętnie miały one ok. 60–80 ha. Zakładano je w miejscach dogodnych do uprawy zboża i hodowli świń lub drobiu, m.in. w dorzeczach żeglownych rzek (Wisły z dopływami, Warty, Dźwiny, Niemna i Dniepru), na Pomorzu i w Wielkopolsce. Z kolei na Ukrainie, gdzie znajdowały się ogromne łąki i pastwiska, dominowała hodowla krów, wołów, koni oraz owiec.

Nowe tereny uprawne uzyskiwano poprzez zagospodarowywanie łąk i nieużytków, a także przejmowanie

TEKST ŹRÓDŁOWY

O ZASADACH PROWADZENIA FOLWARKU

W 1588 r. ukazało się dzieło Anzelma Gostomskiego pt. *Gospodarstwo*, dotyczące zasad organizacji pracy w folwarkach. Książka ta cieszyła się wielką popularnością i miała wiele wydań.

Nauka urzędnikowi, jako się ma przeciw kmiotkom [chłopom] sprawować. Kmieć naprzód posłuszeństwo panu powinien, a iżby [zeby] mu dobry przykład urzędnik z włodarzem [zarządcą] z siebie dał, a ci co mu rozkażą, ma z pilnością dojrzeć tego, aby tako było: bo nic na rozkazaniu, ale na dojrzeniu [sprawdzeniu, doglądaniu] każda rzecz należy, aby uczyniono. Gdzie nie posłucha, dom zamknąć; gdzie nie wynidzie [wyjdzie], chłostę 4 plagi [różgi] przez gołe ciało, i znowu odrobić kazać. Kmieć kiedy z czym albo po co przyjdzie, aby nie czekał, zaraz go odprawić. Kmieć ma tego strzec, a urzędnik ma tego dojrzeć,

aby we złą drogę żaden sprzężajem [zaprzęgiem koni lub wołów] nie robił, ale na ten czas sam sobą ma robić, bo się taka robota może należeć i w niepogodę, i we złą drogę, gdyż w każdym domu zawsze jest co czynić. [...] Kmiotek, kiedy rolę puszcza [opuszcza], ma budowanie [budynki] całe oddać, woły i zasiewek [...]. Kmieć, który na flis idzie [planuje wziąć udział w spławie zboża do Gdańska] albo bez wiadomości pańskiej gdzie na jakiej cudzej posłudze jest, a od niego dni nie zaciągają [nie egzekwują pańszczyzny], tedy ma albo włodarz, albo tenże kmieć omieszkanie [opuszczenie] w robocie zapłacić.

Źródło: A. Gostomski, *Gospodarstwo*, oprac. S. Inglot, Wrocław 1951, s. 33.

- ?** 1. Wymień zakazy, które obowiązywały chłopów jako poddanych szlachty.
2. Opisz kary, jakie Gostomski zalecał stosować wobec chłopów.

ziemi chłopskiej. Dzięki przywilejowi królewskiemu szlachta mogła szacować wartość i wykupywać po zaniżonych cenach majątki najbogatszych chłopów we wsiach – sołtysów. Oznaczało to również likwidację lub znaczne ograniczenie dotychczasowych samorządów chłopskich. Powstanie folwarków było możliwe dzięki wprowadzeniu **poddaństwa**, czyli całkowitego podporządkowania chłopów szlachcie. Nie pozwalało to chłopom na przenoszenie się do miasta lub innego majątku szlacheckiego bez zgody swojego pana. W tej sytuacji wielu chłopów, aby pozbyć się zależności od określonego szlachcica lub magnata, pozostawiało swój dobytek i uciekało.

W XVI w., gdy ceny zboża w Europie znacząco wzrosły, szlachta zaczęła się wycofywać z czynszu pieniężnego jako formy rozliczenia za użytkowanie gruntów przez chłopów i narzucać **pańszczyznę**, czyli

obowiązek przymusowej pracy na polu właściciela. Pańszczyzna dotyczyła głównie **kmieci**, czyli dużej części chłopów posiadających średnie gospodarstwa o powierzchni ok. 1 łana (od 17 do 25 ha). Początkowo wynosiła jeden dzień pracy w tygodniu z każdego użytkowanego łana, później stopniowo zwiększano jej wysokość. Chłopi byli zobowiązani wykonywać ją za darmo przy pomocy własnych narzędzi i zwierząt pociągowych – wołów lub koni. W praktyce bogatsi chłopi zazwyczaj sami nie odrabiali pańszczyzny, a wysyłali zatrudnianych w ich gospodarstwach parobków, czyli biedniejszych, bezrolnych chłopów.

Duże zyski przynosił też właścicielom folwarków **monopol propinacyjny**. Oznaczało to, że tylko szlachcic mógł produkować i sprzedawać alkohol w swoich dobrach. Chłopi musieli też mieć ziarno na mąkę wyłącznie w pańskim młynie.

■ SZLAKI KUPIECKIE I HANDEL LOKALNY

Handel dalekosiężny Rzeczypospolitej odbywał się nie tylko za pośrednictwem Gdańska. Na jej terenie istniały również ważne lądowe szlaki handlowe. Przez Lwów i Kraków sprowadzano do Europy z Turcji i Persji bogaty wybór towarów luksusowych. Przez ziemie polsko-litewskie, ze wschodu na zachód, biegł także trakt, którym dostarczano rosyjskie futra na rynki Europy. Transport lądowy w czasach, gdy drogi służyły z fatalnej jakości, był bardzo drogi i opłacał się tylko na krótkich odcinkach. Wyjątek stanowił obrót **bydłem**, które hodowano głównie na Ukrainie, tam, gdzie ogromne koszty transportu hamowały produkcję zboża na eksport. Bydło nie było bowiem przewożone, lecz przepędzane stamtąd aż na Śląsk i do Niemiec, i dopiero tam sprzedawane z dużym zyskiem.

Handel lokalny w Rzeczypospolitej odbywał się głównie na **targach**, gdzie nabywano miejscowe wyroby. W dużych miastach organizowano coroczne **jarmarki**, zawsze w tym samym terminie, na które przybywali kupcy z zagranicy. Duże obciążenie dla handlu stanowiły liczne i różnorodne cła wewnętrzne, które płacono w królewskich komorach celnych. Obowiązywały też myta za korzystanie z dróg i opłaty mostowe pobierane przez prywatnych właścicieli ziemskich.

? Z jakiego powodu na Ukrainie hodowano na sprzedaż bydło, a nie uprawiano zboża?

Kupiec **1** wraz ze swoim agentem handlowym **2** został przedstawiony w Kodeksie Behema podczas przyjmowania dostarczonego towaru **3**.

• miniatura, Polska, 1506 r.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw strukturę społeczeństwa stanowego Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób powstała i jak funkcjonowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.
3. Oceń znaczenie Gdańska dla polskiej gospodarki w epoce nowożytnej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Życie w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Gdańsk 1997.

Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarkę wiejską w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w., red. J. Muszyńska, S. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009.

Apoteoza handlu gdańskiego

Gdańsk – ośrodek na miarę europejską pod względem liczby mieszkańców, bogactwa, roli gospodarczej, a nawet aspiracji politycznych. Tak jest przynajmniej w okresie jego wielkości, od połowy XVI do połowy XVII stulecia, choć także i później miasto to dominuje w gospodarce Rzeczypospolitej i liczy się na Bałtyku.

A. Mączak, *Od połowy XV wieku do rozbiorów, w: Społeczeństwo polskie od X do XX wieku, Warszawa 2005, s. 254.*

■ GDAŃSK W RZECZYPOSPOLITEJ

Jednym z piękniejszych i bardziej wymownych przedstawień relacji Rzeczypospolitej szlacheckiej z Gdańskiem jest obraz *Apoteoza handlu gdańskiego* holenderskiego malarza Izaaka van den Blocke. Dzieło powstało w 1608 r. i do dziś zdobi sufit Sali Wielkiej Rady w gdańskim Ratuszu Głównego Miasta.

Choć symboliczny przekaz obrazu wskazuje, że Gdańsk w tym czasie łączyła z Rzeczpospolitą silna i stabilna więź, trzeba pamiętać, że relacje królów z największym portem ich kraju były złożone. Miasto wchodziło wprawdzie w skład tego państwa, ale miało dużą autonomię i w wielu dziedzinach prowadziło samodzielną politykę. Przyczyniało się to czasami do przewlekłych konfliktów z Rzeczpospolitą, lecz mimo to gdańszczanie przez wieki przysięgali wierność każdemu z polskich monarchów. Ośrodek ten odróżniał się jednak od reszty kraju pod względem wyznaniowym (przeważali tam protestanci) oraz etnicznym (duża część mieszkańców była pochodzenia niemieckiego, holenderskiego lub jeszcze innych narodowości).

Mimo tych różnic mieszczaństwo gdańskie, a w szczególności patrycjat, doskonale zdawało sobie sprawę, iż Rzeczpospolita była gwarantem ich przywilejów. Ponadto pośrednictwo w morskim handlu z zagranicą przynosiło gdańszczanom wielkie bogactwa.

■ MIASTO IDEALNE, NA KTÓRYM SPOCZYWA RĘKA BOGA

Na obrazie o kształcie owalu ukazano wiele symboli i postaci. Jego płaszczyznę podzielono poziomo na dwie strefy: ziemską u dołu i boską u góry. Centralną część zajmuje łuk triumfalny z wieńczącą go panoramą miasta – to właśnie sfera boska. Widoczna tęcza to biblijny znak przymierza Boga z ludźmi i zapowiedź pomyślnej przyszłości. Towarzyszy mu łaciński napis, który w tłumaczeniu brzmi: *Łączy nas niebiański łuk*. Prześwit łuku triumfalnego otwiera

trakt w stronę morza z fontanną obfitości pośrodku. Ta symboliczna aleja ujęta szpalerami drzew wiedzie jednak nie tylko ku morzu, ale i ku życiu wiecznemu. W tym ujęciu Gdańsk czerpie swoją siłę, zamożność i pozycję z dwóch rzeczywistości: Królestwa Niebieskiego i Królestwa Polskiego. Na płaszczyźnie religijnej został ukazany jako miasto boże, czyli idealne, na wzór Jerozolimy. Gwarancją tego statusu jest opieka boska. W najwyższym punkcie obrazu widnieje starotestamentowe imię Boga (JHWH – Jahwe) zapisane literami alfabetu hebrajskiego. Niżej widać boską dłoń, która otacza w ochronnym geście wieżę miejskiego ratusza. Dla protestantów to właśnie siedziba władz miejskich, a nie sąsiadujący z nią najwyższy w mieście kościół Mariacki był miejscem najbardziej godnym kontaktu ze Stwórcą. To przecież rada miasta w luteranśkim Gdańsku, wydając liczne nakazy i zakazy, dbała o prawość i pobożność mieszczan, a Kościół był całkowicie podporządkowany władzom świeckim. O tym, że taki porządek jest właściwy i przynosi miastu błogosławieństwo boskie świadczy statek, który wieńczy sam szczyt wysokiej iglicy wieży ratusza. To właśnie symbol morskiej potęgi Gdańska, której stabilność zachowuje pewna dłoń Opatrzności.

Herb Gdańska zdobi ścianę Małej Zbrojowni. Początkowo w herbie miasta znajdowały się dwa krzyże na czerwonym tle. Po przyłączeniu miasta do Królestwa Polskiego w XV w. do herbu została dodana korona.

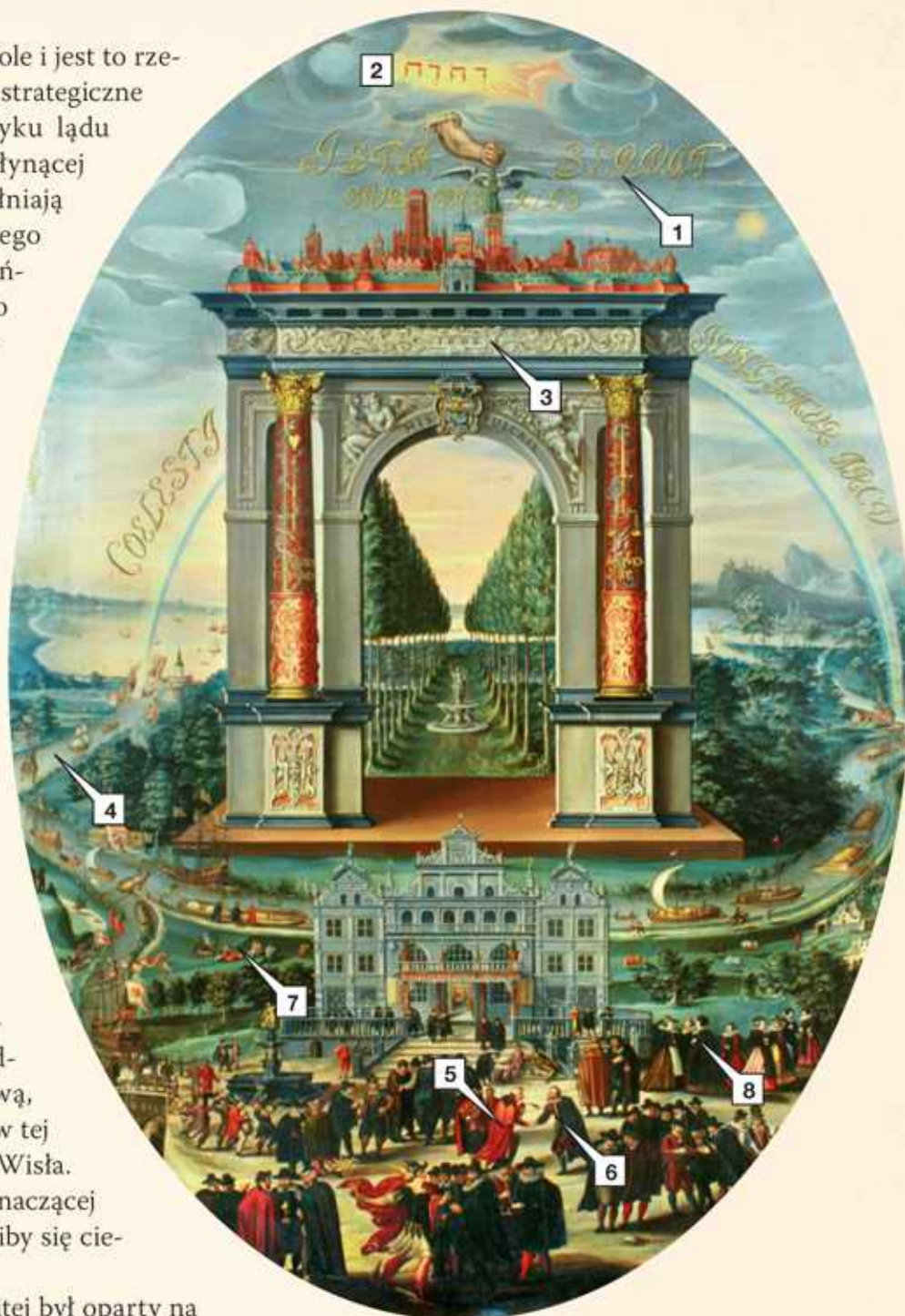
▪ płaskorzeźba, Gdańsk, 1645 r.

■ POLSKIE ŹRÓDŁA GDAŃSKIEJ POTĘGI

Druga płaszczyzna znajduje się na dole i jest to rzeczywistość ziemska. Podkreśla się tu strategiczne położenie miasta, leżącego na styku lądu i morza, które łączy zarys Wisły płynącej z odległych gór. Koryto rzeki wypełniają szkuty wyladowane zbożem, którego sprzedaż była głównym źródłem gdańskiego bogactwa. Poniżej ukazano gmach Dworu Artusa – miejsce spotkań członków gildii kupieckich i armatorów statków. Barwny tłum mieszczan i ich gości przed tą reprezentacyjną budowlą przypomina o tym, że w Gdańsku współpracowali ludzie różnych profesji i narodowości.

Apoteoza Gdańska to główny obraz zdobiący strop Sali Wielkiej Rady w Ratuszu, ale towarzyszy mu ponad dwadzieścia mniejszych malowideł. Na jednym z nich łan zboża wyobraża polskie rolnictwo – folwarki szlacheckie produkujące żyto i pszenicę na eksport, który był kontrolowany przez Gdańsk. *Apoteoza handlu gdańskiego* jest więc najważniejszym elementem złożonego dzieła, które obrazowo przedstawiało więź gospodarczą i ideową, łączącą Gdańsk z Rzeczpospolitą, w tej relacji zaś kluczową rolę odgrywała Wisła. Bez niej miasto nie osiągnęłoby tak znaczącej pozycji, a jego mieszkańcy nie mogliby się cieszyć dostatkiem.

Związek Gdańska i Rzeczypospolitej był oparty na politycznej zgodzie i ekonomicznej współpracy. W rezultacie przynosił im obopólną korzyść i bogactwo. Orzeł z rozpostartymi skrzydłami unoszący się nad symbolicznym wyobrażeniem miasta może oznaczać zarówno opiekę Boga, jak i polskie godło, a zatem podległość Gdańska Rzeczypospolitej.

- ?** 1. Omów zależności, które łączyły Gdańsk z Rzeczpospolitą.
2. Wymień elementy na obrazie, które świadczyły o bogactwie Gdańska.

- 1 Łacińskie inskrypcje to cytaty z Biblii, które łączą się z przedstawieniem malarskim i stanowią do niego komentarz.
2 Starotestamentowe imię Boga – Jahwe.
3 Łuk triumfalny.
4 Wisła.
5 Przedstawiciele polskiej szlachty ubrani w tradycyjne kontusze.
6 Kupiec gdański ściskający dłoń polskiego szlachcica na potwierdzenie zawartego kontraktu handlowego.
7 Flisacy wiślanie, którzy obsługiwali spław zboża.
8 Gdańskie mieszcanki w modnych strojach.

5 RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

Pod koniec XIV w. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie zawarły unię personalną. Odtąd obydwie państwa jednoczyła osoba wspólnego władcy z dynastii Jagiellonów. Taki związek nie był jednak trwały. Jakie działania podjęto, aby zacieśnić relacje między Polską a Litwą?

W CZASACH UNII PERSONALNEJ

Łącząca Polskę i Litwę unia personalna nie miała trwałego charakteru. Dochodziło do sytuacji, w których przestawała obowiązywać i każdym z tych dwóch państw rządził inny władca. Tak było za panowania Jana Olbrachta, gdy rządy na Litwie przejął jego brat Aleksander Jagiellończyk. Ostatni Jagiellonowie – Zygmunt Stary i jego syn Zygmunt August – w chwili koronacji przyjęli tytuły króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego. Jednocześnie sprzeciwiali się **unii realnej**, ściśle łączącej obydwie państwa. Nie chcieli, żeby ich dziedziczny tron litewski był obsadzany przez szlachtę i magnaterię, podobnie jak w Polsce. Obawiali się również, że takie zmiany wzmocnią pozycję polskiej szlachty.

WARTO WIEDZIEĆ

Statuty litewskie

W XVI w. w trzech zbiorach, zwanych statutami litewskimi, wydano główne prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Celem było ujednolicenie przepisów na bardzo zróżnicowanym etnicznie i kulturowo terytorium. Poprawiła się pozycja bojarów, którym przyznano takie same przywileje, z jakich korzystała polska szlachta. Odtąd średnia szlachta litewska miała równe prawa z panami (możnowładcami). Znacznie ograniczono natomiast władzę wielkiego księcia, który w wielu kwestiach musiał się podporządkować – podobnie jak polski król – decyzjom sejmowi.

Pierwszy statut litewski spisany w 1529 r. zachował się w zbiorach Biblioteki Narodowej.

■ kodeks, Rzeczpospolita, XVI w.

? Kto zyskał, a kto stracił na wprowadzeniu statutow litewskich?

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ „CZARNY” RADZIWIŁŁ

1515–1565

Magnat litewski uważany za twórcę potęgi Radziwiłłów. Po otrzymaniu tytułu książęcego od cesarza umocnił pozycję swojego rodu w Europie. Przyczynił się do małżeństwa swojej kuzynki Barbary Radziwiłłówny z królem Zygmuntem Augustem. Piastował najwyższe urzędy na Litwie: kanclerza wielkiego i marszałka wielkiego litewskiego oraz wojewody wileńskiego. Popierał politykę królewską, lecz – z obawy przed utratą wpływów – był nieprzejednanym wrogiem unii realnej między Polską a Litwą.

Stopniowo Zygmunt August przekonał się do zacieśnienia relacji polsko-litewskich. Władca nie miał bowiem potomka, który mógłby po nim objąć tron. Wygaśnięcie dynastii Jagiellonów stwarzało niebezpieczeństwo dla dalszych losów obydwu państw oraz łączącej je unii. Litwa potrzebowała pomocy wojskowej ze strony Korony, czego dowiodły wojny z coraz potężniejszą Moskwą. Mimo to znaczna część magnatów litewskich dążyła do zachowania niezależności od Polski. Sprzeciwiała się również możliwości kupowania ziemi i sprawowania urzędów na Litwie przez szlachtę koronną. Na czele litewskich przeciwników unii stał wpływowy magnat **Mikołaj Radziwiłł**, zwany **Czarnym**. Z kolei szlachta litewska – **bojarzy** – chciała uzyskać takie same przywileje, jakie posiadał stan szlachecki w Rzeczypospolitej, i dlatego popierała pogłębienie relacji między państwami. W Polsce zarówno magnaci, jak i szlachta (zwłaszcza działacze ruchu egzekucyjnego) należeli do zwolenników unii realnej.

■ UNIA LUBELSKA

Na początku 1569 r. w Lublinie zebrał się zwołany przez króla sejm. Posłowie polscy i litewscy wspólnie próbowali ustalić, na czym miałyby polegać zacieśnienie

relacji między obydwoma państwami. Reprezentanci Litwy zgłosili jednak sprzeciw wobec, ich zdaniem, zbyt daleko idących ustępstw na rzecz Korony i ostatecznie opuścili obrady. W tej sytuacji król najpierw ogłosił wcielenie do Polski Podlasia, a następnie trzech dużych województw ruskich: wołyńskiego, bractawskiego i kijowskiego, które dotąd należały do Litwy. Królewska polityka nie pozostawiła Litwinom wyboru – zmusiła ich do powrotu na obrady i podjęcia rokowań.

Akt unii został ogłoszony i zaprzysiężony **1 lipca 1569 r.** na sejmie w Lublinie. Była to pierwsza polsko-litewska **unia realna**, która nie polegała jednak na inkorporacji (wcieleniu) Litwy do Korony Królestwa Polskiego. Zgodnie z ustaleniami:

- ▶ powstało nowe państwo – **Rzeczpospolita Obojga Narodów**;
- ▶ Polska i Litwa miały wspólnego władcę, noszącego tytuły króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego;
- ▶ powołano jeden **sejm walny** w miejsce dotychczasowych dwóch, przy czym do izby poselskiej przyjęto posłów wybranych przez sejmiki litewskie, a do senatu – możnowładców litewskich (świeckich i duchownych);
- ▶ wprowadzono wspólną monetę oraz politykę podatkową i zagraniczną.

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT UNII LUBELSKIEJ Z 1569 ROKU

W 19 punktach dokumentu zawarto ustalenia dotyczące sposobu funkcjonowania państwa polsko-litewskiego.

W imię Pańskie. Amen. Ku wiecznej pamięci sprawy niżej opisanej [...].

3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spolna [wspólna] Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoila [połączyła].

4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spolny [wspólny] rozkazywał, który spolnemi głosy od Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polsce, a potem na Królestwo Polskie pomazan i korowan w Krakowie będzie [...].

5. Obieranie i podnoszenie [tu: koronowanie] wielkiego księcia litewskiego, które przedtym osobno bywało w Litwie, aby już tak ustało, żeby i znak żaden albo podobieństwo na potym nie było, z którego by się okazało albo znaczyło podnoszenie albo inauguracja wielkiego księcia litewskiego. A iż tytuł Wielkiego Księstwa

Litewskiego i urzędy zostawają, tedy przy obieraniu i koronacji ma być obwołan zaraz królem polskim i tenże wielkim księciem litewskim, ruskiem, pruskim, mazowieckim, żmudzkiem, kijowskim, wołyńskim, podlaskim i inflanckim [...].

8. Sejmy i rady ten oboj naród ma zawždy mieć wspólne koronne pod królem polskim, panem swym, i zasiadać tak panowie [litewscy] między pany [koronnymi] osobami swemi, jako posłowie [litewscy] między posły [koronnymi] i radzić o spolnych potrzebach tak na sejmie, jako i bez sejmu, w Polsce i w Litwie. [...]

A te wszystkie rzeczy tu postanowione i obwarowane ani przez Jego Królewską Mość, ani przez pany rady i inne wszystkie stany i posły ziemskie obojga narodu za spólnem zezwoleniem ani pojedynkiem, od której części i strony nie mają nigdy wiecznemi czasy być wzruszane i odmieniane, ale wieczne, całe i mocne zachowane być mają.

Źródło: Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego, t. 1, cz. 1, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952, s. 141, 143–144, 148.

- ?** 1. Opisz, w jaki sposób miał być wybierany władca.
2. Wymień dziedziny i urzędy wspólne dla obu państw po zawarciu unii.

UNIA LUBELSKA NA PŁÓTNIE MATEJKI

W 300. rocznicę unii lubelskiej Jan Matejko zaprezentował obraz przedstawiający zaprzysiężenie dokumentu na sejmie w Lublinie. Bardziej niż na wiernym oddaniu sceny historycznej malarzowi zależało na ukazaniu wagi i skutków ukazanego wydarzenia. Podobnie jak w przypadku innych dzieł tego twórcy, wiele postaci ukazanych na obrazie pełni funkcję symboliczną.

Wspólne godło powstało z umieszczenia obok siebie herbów Korony (Orzeł) **A** i Litwy (Pogoń) **B**.

- 1** Król Zygmunt August, z krzyżem w dłoni, bez korony, w emocjonalnym geście wzywa do zaprzysiężenia dokumentu.
- 2** Marcin Zborowski, kasztelan krakowski, reprezentuje szlachtę polską.
- 3** Filip Padniewski, odczytujący treść dokumentu, był podkanclerzym koronnym i biskupem krakowskim. Napisał jedną ze wstępnych wersji unii lubelskiej.
- 4** Prymas Jakub Uchański rozkłada Ewangelię, na którą przysięga reprezentant polskiej szlachty.
- 5** Biskup wileński Walerian Protasewicz-Szuskowski był zwolennikiem zawarcia unii. Matejko przedstawił dostojnika w chwili, gdy ten przykłada, aby złożyć przysięgę.
- 6** Mikołaj „Rudy” Radziwiłł był przeciwnikiem unii lubelskiej, podobnie jak jego kuzyn Mikołaj „Czarny” Radziwiłł. Jego wrogą postawę symbolizuje wyciągnięty miecz.

- 7** Jan Łaski Młodszy w rzeczywistości w 1569 r. już nie żył. Zasłynął jako zwolennik wzmocnienia więzi między Polską a Litwą i powołania kościoła narodowego (więcej o tym na s. 77). Mimo że był przywódcą protestantów, został przedstawiony w towarzystwie biskupa katolickiego. Miało to symbolizować tolerancję religijną, która panowała w Rzeczypospolitej.
- 8** Kardynał Stanisław Hozjusz zasiada w fotelu ubrany w charakterystyczne purpurowe szaty.
- 9** Anna Jagiellonka nie uczestniczyła w obradach w Lublinie. Jej postać na obrazie miała przypominać, że mimo bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta ród Jagiellonów pozostał obecny w dziejach Rzeczypospolitej.
- 10** Andrzej Frycz Modrzewski pojawia się w towarzystwie chłopca, który nie mógł uczestniczyć w tak uroczystym wydarzeniu. Matejko chciał jednak w ten sposób podkreślić, że autor dzieła *O naprawie Rzeczypospolitej* był zwolennikiem reform mających poprawić sytuację chłopstwa.

- ?** 1. Wskaż najistotniejsze przedmioty znajdujące się w centrum obrazu i opisz ich znaczenie.
2. Wymień postacie, które Matejko wprowadził do sceny zaprzysiężenia unii lubelskiej, mimo że w nim nie uczestniczyły. W jakim celu zastosował ten zabieg?

Nie wszystkie obszary funkcjonowania nowego państwa zostały jednak całkowicie ujednolicone. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie miały zachować **odrębne armie, skarby państwa i urzędy centralne**, m.in. takie jak kanclerz, marszałek, podskarbi czy hetman wielki i polny (dla odróżnienia nazywani odpowiednio: koronny bądź litewski). Na Litwie nadal obowiązywało tamtejsze prawo, a językiem oficjalnym pozostał ruski. Zniesiono za to zakaz kupowania ziemi w Wielkim Księstwie Litewskim przez szlachtę koronną. Odtąd mogła ona swobodnie osiedlać się na terenie całego kraju, podobnie zresztą jak szlachcice litewscy.

Postanowienia unii dotyczyły nie tylko Litwy i Polski. Na mocy dokumentu:

- ▶ ograniczono autonomię Prus Królewskich – zamiast odrębnego sejmiku ustanowiono sejmik generalny całej prowincji i taki sam system podatkowy jak w Rzeczypospolitej, pozostawiono jednak osobny skarb i prawo sądowe, a także zasadę, że urzędy może obejmować tylko miejscowa szlachta pruska;
- ▶ zapewniono miejsce w senacie dla biskupa warmińskiego, władającego księstwem kościelnym;
- ▶ ustalono, że Inflanty będą wspólną posiadłością Polski i Litwy, podobnie jak trzy inne lenna nad Bałtykiem: Prusy Książęce, Kurlandia i Semigalia.

RZECZPOSPOLITA PO UNII LUBELSKIEJ

Rzeczpospolita Obojga Narodów stała się europejską potęgą. Było to jedno z największych państw na Starym Kontynencie – początkowo liczyło ono **867 tys. km²** powierzchni, a w połowie XVII w. rozrosło się do **prawie 1 mln km²**. Jego terytorium sięgało od wybrzeży Morza Bałtyckiego w Prusach Królewskich aż po Dzikie Pola na Ukrainie. Na południowym wschodzie tylko wąski pas chanatu krymskiego oddzielał Polskę od Morza Czarnego. Rzeczpospolita znajdowała się też w czołówce państw o najliczniejszej populacji. W połowie XVII stulecia zamieszkiwało ją ok. 11 mln mieszkańców, co dawało czwarte miejsce w Europie. Większość ludności zasiedlała terytorium Korony, gdzie gęstość zaludnienia była prawie trzy razy większa niż na Litwie.

Rzeczpospolita była podzielona na **prowincje** (Małopolska z Rusią Czerwoną i Podolem, Wielkopolska, Mazowsze, Prusy Królewskie i Wielkie Księstwo Litewskie), w których wyodrębniono mniejsze od nich **województwa i ziemie**. Fundamentalne znaczenie dla ustroju nowego państwa miał jednak podział na **70 okręgów sejmikowych**. Były to podstawowe jednostki samorządowe, w których wybierano posłów na sejm.

RZECZYPOSPOLITA
PO UNII LUBELSKIEJ

LEGENDA

- Królestwo Polskie (Korona) do 1569 r.
- lenna Rzeczypospolitej
- Wielkie Księstwo Litewskie do 1569 r.
- Inflanty we wspólnym władaniu Korony i Litwy
- ziemie litewskie przyłączone do Korony po unii lubelskiej w 1569 r.
- granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów po unii lubelskiej
- miejsce podpisania unii lubelskiej

1. Wymień ziemie, które zostały przekazane Koronie przed podpisaniem unii lubelskiej.
2. Wskaż tereny, które za panowania Zygmunta Augusta znalazły się we wspólnym władaniu Polski i Litwy.

Przyznanie szlachcie koronnej prawa do swobodnego przenoszenia się i kupowania ziem litewskich dało początek **migracji wewnętrznej**. Wiele polskich rodzin szlacheckich przeprowadziło się na włączone do Korony żyzne ziemie Ukrainy, ponieważ dawało to nadzieję na szybkie wzbogacenie, a czasem nawet zabicie fortuny. Wśród litewskiej i ruskiej szlachty oraz magnaterii stopniowo rosło poczucie przynależności państwowej do Rzeczypospolitej. Rozpoczęła się szybka **polonizacja**, polegająca na przyjmowaniu języka i kultury polskiej. Mimo to udało się zachować litewską tożsamość narodową oraz poczucie odrębności od polskiej szlachty.

Sytuacja polityczna w kraju po unii lubelskiej była jednak niestabilna. Wobec braku męskiego potomka Zygmunta Augusta nieuchronna stawała się perspektywa walki o tron. Stwarzało to o tyle duże niebezpieczeństwo, że ewentualny spór mógł wybuchnąć w olbrzymim, bardzo zróżnicowanym pod względem etniczno-wyznaniowym państwie. Szczególnie niepokoiły narastające konflikty z ludnością kozacką i trudne relacje z wyznawcami prawosławia. Zwiększało się także zagrożenie zewnętrzne. Korona Polska zaczęła bezpośrednio graniczyć z Rosją, co mogło prowadzić do wojen o dominację w tym rejonie. Ponadto wydłużeniu uległa granica Korony z imperium osmań-

WARTO WIEDZIEĆ

Jeden kraj – wiele języków

Językiem urzędowym w Koronie był **polski**, jednak oficjalnym językiem dyplomacji i sądownictwa pozostawała **łacina**. W Wielkim Księstwie używano **języka litewskiego**, choć jego znaczenie malało. Na Ukrainie posługiwano się **językiem ruskim**, który podobnie jak wiara prawosławna przyczyniał się do podtrzymania lokalnej tożsamości. Wśród Kozaków kształtował się **język ukraiński**. Z kolei na drugim krańcu Rzeczypospolitej, w Prusach Królewskich, dominował **język niemiecki**. Rozsiani po całym kraju Żydzi, oprócz polskiego, używali dwóch odrębnych języków: przy obrzędach religijnych **hebrajskiego**, a na co dzień **jidysz**. W Inflantach chłopci mówili po **łotewsku**. Pozostałe niewielkie mniejszości władały rodzimymi językami – ormiańskim czy wołoskim – lub ulegały szybkiej polonizacji. Posługiwanie się określonym językiem wynikało często z tradycji i obrzędów typowych dla poszczególnych religii bądź wyznań. W XVIII w. językiem kultury stał się francuski.

Jakie znaczenie dla zachowania własnego języka przez poszczególne grupy ludności miała wyznawana religia?

Zdobienia stropu XVII-wiecznej synagogi w Gwoźdźcu pokrywały napisy w języku hebrajskim. Jidysz opierał się głównie na języku niemieckim, jednak zapisywano go z użyciem znaków alfabetu hebrajskiego.

■ rekonstrukcja, Polska, XXI w.

skim, z czym wiązało się większe ryzyko najazdu Tatarów. Władcy musieli cały czas kontrolować sytuację na niespokojnym pograniczu z Moskwą i Turcją, co oznaczało przeniesienie punktu ciężkości polityki polskiej na wschód.

WIELOETNICZNA RZECZPOSPOLITA

Wbrew nazwie Rzeczypospolita Obojga Narodów zamieszkiwali nie tylko Polacy i Litwini. Procentowo w państwie przeważali mieszkańcy narodowości polskiej, jednak liczni byli także Litwini, Rusini oraz Łotysze i Liwowie z obszaru Inflant. Od czasów średniowiecza powiększały się również zbiorowości Niemców i Żydów. Na Rusi można było spotkać Ormian, a na południe ziem polskich z Mołdawii i Wołoszczyzny (dzisiejszej Rumunii) docierali Wołosi. Prusy Królewskie

były z kolei głównym terenem osadnictwa Holendrów, nazywanych olędrami. Zasłynęli oni jako świetni rolnicy i hodowcy, którzy doskonale opanowali sztukę osuszania podmokłych terenów i przekształcania ich w żyzne pola uprawne. W dużych miastach zamieszkiwali również Włosi, Węgrzy, Czesi, Szkoci i Francuzi. W całym kraju występowały także grupy Romów (Cyganów). Podobnie jak tzw. ludzie luźni prowadzili oni wędrowny tryb życia i nie mieli żadnych praw ani zobowiązań. Na kresowych terenach Ukrainy, leżących na pograniczu Rzeczypospolitej, Turcji i Moskwy, istniała społeczność Kozaków. Tworzyli ją zbiegli chłopci, a także drobna szlachta. Ludność kozacka ukształtowała świadomość własnej odrębności w wyjątkowo trudnych starciach z sąsiadami. W Wielkim Księstwie Litewskim i na Podolu osiedlali się też Tatarzy.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego doszło do zawarcia unii lubelskiej.
2. Scharakteryzuj ustrój państwa polsko-litewskiego po 1569 r.
3. Omów sytuację etniczną i wyznaniową w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
4. Wymień skutki zjednoczenia Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988.

PIERWSZA WOLNA ELEKCJA

Bezpomowna śmierć Zygmunta Augusta w 1572 r. zakończyła trwające prawie dwa stulecia rządy Jagiellonów. Związek Polski i Litwy został wcześniej zabezpieczony dzięki unii lubelskiej. Mimo to bezkrólewie niosło niebezpieczeństwo destabilizacji państwa. Jak z zagrożeniami tego okresu poradziła sobie szlachta? Kogo wybrała na kolejnego władcę?

PIERWSZE BEZKRÓLEWIE

Po śmierci Zygmunta Augusta w 1572 r. zapanowało bezkrólewie. Mimo to na podstawie istniejącego prawa zapewniono dalsze funkcjonowanie organom państwowym i zagwarantowano w Rzeczypospolitej spokój. W tym celu zawiązywano **konfederacje kapturowe**, czyli związki szlachty, które przejmowały władzę w okręgach sejmikowych. Na czele konfederacji stawiali marszałkowie sejmikowi. Zawiązywano także konfederacje generalne dla całych prowincji.

W tym okresie sądy były zawieszane, ponieważ działały w imieniu króla. Aby sprawnie egzekwować prawo, szlachta zgromadzona w ramach konfederacji na zwo-

ływanych **sejmikach kapturowych** wybierała władze konfederackie oraz wyłaniała tzw. **sądy kapturowe** (więcej na ten temat w [ciekawostce](#) poniżej). Zasiadali w nich szlacheccy delegaci rozstrzygający sprawy z udziałem szlachty w czasie bezkrólewia.

Do czasu wyboru nowego monarchy powołano **interrexa** [czyt.: interrekksa], czyli osobę zastępującą zmarłego władcę. Szlachta początkowo spierała się, czy ten urząd powinien być obejmowany przez pierwszego senatora duchownego, czy świeckiego. Ostatecznie ustalono, iż będzie go pełnić prymas **Jakub Uchański**. Od tej pory podczas każdego bezkrólewia interrexem zostawał arcybiskup gnieźnieński.

CIEKAWOSTKA

Sądy kapturowe

Nazwa tych sądów, zwanych potocznie **kapturami**, wzięła się od elementu stroju, czyli czarnych kapturów. Sędziowie zakładali je, żeby wyrazić żalobę po zmarłym królu, a nie zachować anonimowość, jak np. kaci. Instytucje te działały sprawnie i odgrywały niezwykle ważną rolę, ponieważ zapewniały bezpieczeństwo mieszkańcom Rzeczypospolitej w trudnym okresie przejściowym. Sądy kapturowe prowadziły wyłącznie pilne sprawy karne (zabójstwa, rabunki, gwałty czy zdradę państwa), w których stronami byli szlachcice. Sprawy cywilne musiały poczekać do wznowienia pracy zawieszonych zwykłych sądów po wyborze nowego króla, który zatwierdzał też wyroki sądów kapturowych. Oskarżonych osądzano szybko i surowo, aby nie dopuścić do szerzenia się bezprawia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAKUB UCHAŃSKI

1502–1581

Arcybiskup gnieźnieński, pierwszy interrex. Został bliskim współpracownikiem Zygmunta Augusta, który zapewnił mu tytuł biskupa. W 1562 r. objął diecezję gnieźnieńską i został prymasem Polski. Dał się poznać jako zwolennik reform kościelnych i sojusznik ruchu egzekucyjnego. Popierał ideę stworzenia polskiego kościoła narodowego. Mimo to w czasie bezkrólewia jako interrex starał się nie dopuścić do przyjęcia konfederacji warszawskiej i zapewnienia protestantom swobody religijnej.

Przysługiwały mu szerokie kompetencje:

- ▶ zwoływanie sejmików i sejmów,
- ▶ kierowanie administracją wewnętrzną,
- ▶ prowadzenie polityki zagranicznej.

Aby wybrać nowego króla, trzeba było doprowadzić do zwołania sejmiku, co poprzedzały zjazdy szlacheckie i sejmiaki. Było to dość czasochłonne i dlatego pierwsze bezkrólewie w dziejach Rzeczypospolitej miało potrwać prawie rok.

■ KTO UBIEGAŁ SIĘ O POLSKĄ KORONĘ?

O następcach Zygmunta Augusta dyskutowano jeszcze za jego życia. Po śmierci ostatniego Jagiellona do rywalizacji o tron Rzeczypospolitej zgłosiło się aż pięciu kandydatów z zagranicy:

- ▶ **Iwan IV Groźny** – władca państwa moskiewskiego, car, znany jako człowiek gwałtowny i brutalny. Jego szanse ograniczał konflikt toczony z Rzeczpospolitą o Inflanty i wysuwane przez niego żądania, aby włączyć dużą część ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego bezpośrednio do Moskwy. Ponadto wyznający prawosławie kandydat do tronu w zamieszkiwanej głównie przez katolików Rzeczypospolitej nie był dobrze widziany;

- ▶ **Jan III Waza** – król Szwecji, rodzinie związany z Jagiellonami poprzez małżeństwo z siostrą Zygmunta Augusta, który jednak jako luteranin był bez większych szans na koronę Rzeczypospolitej;
- ▶ **Albrecht II Hohenzollern** – książę pruski, dotychczasowy lennik Jagiellonów i ich krewny, podobnie jak król Szwecji był luteraninem;
- ▶ **Ernest Habsburg** – syn cesarza Maksymiliana II był kandydatem budzącym obawy szlachty, która nie chciała wprowadzenia silnej władzy królewskiej ani ograniczania praw i swobód religijnych zwolenników reformacji, z czego byli znani Habsburgowie;
- ▶ **Henryk Walezjusz** – młodszy brat króla Francji Karola IX, miał największe szanse jako katolik i przedstawiciel dynastii rywalizującej z niechętnymi w Rzeczypospolitej Habsburgami, choć jego uczestnictwo w wydarzeniach nocy św. Bartłomieja (więcej o niej na s. 50) wywoływało obawy szlachty zainteresowanej utrzymaniem pokoju religijnego.

W szerokich kręgach średniej szlachty zastanawiano się również nad wystawieniem rodzimego kandydata, którego określano mianem „**Piasta**”, w nawiązaniu do pierwszej historycznej dynastii polskiej. Jednak z powodu licznych rozbieżności nie udało się wyłonić żadnej kompromisowej kandydatury.

Potęga Rzeczypospolitej u zenitu – Złota wolność to obraz Jana Matejki, na którym została ukazana scena elekcji Henryka Walezego w 1573 r. W namiocie 1 odbywają się obrady senatu z udziałem interrexa 2. Na zewnątrz są widoczni przedstawiciele kandydatów na władcę 3.

■ obraz, Kraków, 1889 r.

■ PRZEBIEG PIERWSZEJ ELEKCJI

Wolna elekcja stała się jednym z głównych fundamentów ustroju demokracji szlacheckiej. Była przy tym wydarzeniem o ogromnych i dalekosiężnych skutkach. Aby osadzić na tronie nowego władcę, trzeba było przeprowadzić złożoną procedurę parlamentarną. Na początku zwoływano **sejm konwokacyjny** (łac. *convocatio* [czyt.: konwokatio] – zgromadzenie). Podczas jego obrad zatwierdzano dokładny czas elekcji oraz ustalano ostateczną listę kandydatów do tronu, która była długo dyskutowana.

Ponadto w styczniu **1573 r.**, podczas sejmiku konwokacyjnego poprzedzającego pierwszą wolną elekcję, szlachta przyjęła bardzo ważny dokument, który miał uchronić Rzeczpospolitą przed wojną religijną, bez względu na poglądy wybieranych później władców. Był to akt **konfederacji warszawskiej**, który gwarantował wolność religijną w Rzeczypospolitej (więcej o niej na s. 79).

Drugim zasadniczym etapem wyboru króla było głosowanie na wytypowanych kandydatów, przeprowadzane podczas obrad **sejmu elekcyjnego**, zwanego

też w skrócie elekcją. Odbывał się on pod Warszawą, która wtedy nie była jeszcze stolicą Polski, jednak jej znaczenie wzrosło. W odróżnieniu od pozostałych sejmików, na które zjeżdżali wyłącznie posłowie wyłonieni przez szlachtę na sejmikach, elekcja miała charakter masowy. Była to tzw. **elekcja *viritim*** (łac. *osobiście, razem, co do jednego*), czyli powszechna wolna elekcja, w której mogła brać udział cała szlachta. Zjawiali się na niej sami pretendenci do korony lub ich przedstawiciele wysuwający kandydatury. Po głosowaniu i podliczeniu oddanych przez szlachtę głosów interrex wskazywał zwycięzcę, a wynik elekcji ogłaszał zgromadzonym posłom szlacheckim marszałek wielki koronny. Podczas sejmiku elekcyjnego wyznaczano również datę koronacji.

Pierwsza **wolna elekcja** rozpoczęła się w kwietniu **1573 r.** Wzięło w niej udział ok. 40 tys. szlachciców z całego kraju. Na władcę Rzeczypospolitej wybrano wówczas francuskiego księcia **Henryka Walezjusza**, zwanego **Walezym**. Zawdzięczał on elekcję poparciu stronnictwa antyhabsburskiego oraz niezwykle hojnym obietnicom złożonym przez swojego wysłannika. Walezego poparła też **Anna Jagiellonka**, siostra Zygmunta Augusta, która uzyskała zapewnienie, że książę ożeni się z nią po objęciu tronu. Do Francji wysłano poselstwo, które miało obwieścić wynik elekcji i zaprosić króla-elekta do Rzeczypospolitej.

Ostatnim elementem procesu wybierania nowego władcy był **sejm koronacyjny**, który kończył okres bezkrólewia. Zwoływano go do Krakowa, gdzie zazwyczaj w katedrze wawelskiej odbywała się koronacja.

Ponadto nowy król, obejmując tron, musiał wcześniej zaprzysiąc respektowanie postanowień zawartych w **Artykułach henrykowskich i *pacta conventa*** [czyt.: pakta konwentu]. Ponieważ w momencie elekcji na króla polskiego Henryk Walezy przebywał we Francji, w imieniu księcia należne przysięgi złożyli jego przedstawiciele. Sam Henryk przybył do Rzeczypospolitej w styczniu **1574 r.**

POSTAĆ HISTORYCZNA

HENRYK WALEZY

1551–1589

Pierwszy polski król elekcyjny. Urodził się jako syn króla Francji Henryka II Walezjusza i Katarzyny Medycejskiej. Początkowo nie odgrywał większej roli we francuskiej polityce. Przyczynił się do wypadków nocy św. Bartłomieja, do której doszło niedługo przed jego wyborem na polski tron. W początkach 1574 r. został koronowany na króla Polski w wieku 22 lat. Jego krótkie panowanie w Rzeczypospolitej jest oceniane negatywnie. Mówi się o nim jako o „królu malowanym”, czyli udawanym, gdyż nie przejmował się zbytnio sprawami państwa. Zasłynął nie z trafnych decyzji politycznych i wojskowych, lecz z trybu życia i wyglądu. Nosił stroje i fryzury uważane w tym czasie za ekstrawaganckie. Na polskim dworze szczególnie zdumienie budziły... jego kolczyki. Wydał wystawne ucztę i miał skłonność do hazardu. Opuścił potajemnie kraj na wieść o śmierci swojego brata Karola IX. Jako król Francji Henryk III poległ w dużej mierze na zdaniu matki. Rządził tam jako ostatni władca z dynastii Walezjuszy. Zginął zasztyletowany.

■ ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE I PACTA CONVENTA

Szlachta, od której całkowicie zaczął zależeć wybór monarchy, postanowiła utrwalić swoją pozycję i uniemożliwić nadmierne wzmocnienie władzy królewskiej. Służyć temu miała przyjęta już podczas pierwszego bezkrólewia tradycja zaprzysięgania przez króla-elekta dwóch dokumentów: Artykułów henrykowskich i *pacta conventa*. Nazwa pierwszego z nich pochodziła od imienia pierwszego króla elekcyjnego – Henryka Walezego. Artykuły henrykowskie traktowano jako gwarancję trwałości i nienaruszalności

ustroju Rzeczypospolitej. Ich treść była niezmienna i zaprzysięgali je wszyscy kolejni władcy elekcyjni. Stanowiły one zbiór najważniejszych zasad ustrojowych, zgodnie z którymi:

- ▶ tron polski pozostawał elekcyjny, co jednoznacznie uniemożliwiało królowi wskazanie i przeforsowanie wyboru następcy za swojego życia, nawet własnego syna;
- ▶ król musiał uzyskać zgodę sejmiku na nakładanie nowych podatków i ceł, zwoływanie pospolitego ruszenia oraz wypowiedzanie wojny;
- ▶ senat miał decydujący wpływ na kierunki polityki zagranicznej oraz wybór przez króla kandydatki na żonę (ponieważ miało to ogromne znaczenie polityczne);
- ▶ król nie mógł tworzyć nowych urzędów;
- ▶ prawo litewskie i ruskie miało zachować odrębność od polskiego;
- ▶ władca gwarantował innowiercom wolność religijną;
- ▶ w razie rażącego złamania zasad przyjętych w Artykułach henrykowskich szlachta miała prawo do wypowiedzenia królowi posłuszeństwa.

Drugi dokument przyjmowany przez nowo wybranego władcę – *pacta conventa* – przy okazji każdej elekcji miał inną treść. Była to bowiem indywidualna umowa zawierana przez szlachtę z królem-elektem. Obejmowała osobiste obietnice królewskie składane przez niego lub jego reprezentantów przed elekcją (przykładowe *pacta conventa* w [tekście źródłowym](#) poniżej).

TEKST ŹRÓDŁOWY

PACTA CONVENTA

Zaprzysiężone w 1574 r. przez Henryka Walezego *pacta conventa* stanowią przykład osobistych zobowiązań władcy, który obejmował tron Rzeczypospolitej w wyniku wolnej elekcji.

1. Aby były pewne pakta między Koroną Polską a Królestwem Francuskim.
2. Aby król francuski na wojnę moskiewską 4 tysiące Gwaskonów [żołnierzy piechoty gaskońskiej] posłał i na sześć miesięcy żołd im zapłacił, a król potem, żeby im z skrzynki [własnego majątku] swej zapłacił.
3. Aby król kosztem swym na morzu armatę chował i narwickiej [na rzece Narwie] nawigacji [żeglugi] zabronił.
4. Aby naszym kupcom wolno było jeździć do Francji na jaki nowy zawołany jarmark, a stamtąd do Aleksandrii równo z kupcami francuskimi.
5. Aby król do korony z państw swych powinien był wnaśzać na każdy rok czterokroć sto tysięcy i pięćdziesiąt tysięcy złotych.
6. Aby wszystkie długi królewskie i Rzplitej [Rzeczypospolitej] popłacił, połowicę [połowę] przyjechawszy do Korony, a drugą połowicę we dwie lecie.
7. Aby Akademię Krakowską restaurował i ludzie uczone w niej kosztem swym chował [utrzymywał].
8. Aby przynajmniej sto szlachciców polskich kosztem swym w akademii paryskiej wychowywał, aby też połowicę drugą na dworze królów i książąt postronnych.
9. Aby tu cudzoziemców żadnych król nie chował, a te co by z nim przyjechali, żeby precz odesłał, zapłaciwszy im z skrzynki swej, którym żadnych dzierżaw i urzędów żeby nie dawał, tylko wedle praw koronnych. [...].

Pacta conventa Henryka Walezego zostały spisane po łacinie – w języku ówczesnej dyplomacji i nauki, obowiązującym w całej Europie.

■ dokument, Polska, 1573 r.

Źródło: J. Bielski, *Kronika polska, Marcina Bielskiego...*, Warszawa 2017, s. 697–698.

- ?** 1. Wymień dziedziny, których dotyczyły zobowiązania Henryka Walezego.
2. Wskaż, jakie dodatkowe zakazy zawarła szlachta w *pacta conventa*.

HENRYK WALEZY NA POLSKIM TRONIE

Kiedy Henryk Walezy obejmował tron, nie znał ani języka polskiego, ani łaciny, co utrudniało mu porozumiewanie się z poddanymi, nie mówiąc już o samodzielnym rządzeniu. Wiele decyzji podejmowali więc jego francuscy doradcy, mający duże doświadczenie polityczne. Nowego władcę oskarżano z tego powodu o brak zaangażowania w sprawy polskie. W pewnym momencie młody król odesłał doradców i próbował pozyskać przynajmniej niektórych magnatów dla swoich planów wzmocnienia władzy królewskiej. Planowane małżeństwo Henryka z prawie o 30 lat od niego starszą Anną Jagiellonką było jednak przez niego ciągle odkładane. Jak się okazało, Henryk przekładał ślub, ponieważ cały czas liczył skrycie na objęcie tronu francuskiego. Z Paryża docierały bowiem wieści o pogarszającym się stanie zdrowia jego brata – króla Francji Karola IX.

W tej sytuacji Henryk Walezy w oczekiwaniu na przewidywany wyjazd z Rzeczypospolitej nie podjął też żadnych znaczących działań w polityce zagranicznej. Jego panowanie trwało krótko, bo zaledwie pięć miesięcy. Gdy dotarła do niego informacja o śmierci brata, w czerwcu 1574 r. z zaufaną świtą potajemnie opuścił Polskę, aby objąć tron królewski we Francji. Za królem natychmiast wyruszył pościg, który go nawet dogonił, lecz już poza granicami państwa. Henryk obiecał wówczas wrócić za kilka miesięcy i udał się w dalszą drogę do ojczyzny. W Rzeczypospolitej zapanowała niepewność, czy ogłosić bezkrólewie, więc zdecydowano się wysłać poselstwo do Francji. Walezjuszowi postawiono **ultimatum**: władca miał wrócić do kraju najpóźniej do maja 1575 r., w przeciwnym razie zagrożono mu **detronizacją**. Ostatecznie tak się właśnie stało. W związku z tym w Rzeczypospolitej wkrótce przystąpiono do organizowania kolejnej elekcji.

Ucieczka Henryka Walezego to obraz, na którym Artur Grottger przedstawił scenę potajemnego wyjazdu władcy [1] z kraju. Dramatyczną ucieczkę z Wawelu Henryk wraz ze świtą podjął nocą, co sugeruje postać na koniu rozświetlająca pochodnią mroczny las [2]. Ponury nastrój obrazu oddaje jednak raczej niepokój, jaki zapanował w Rzeczypospolitej po bezpowrotnym, jak się okazało, wyjeździe króla.

• obraz, Wiedeń, 1860 r.

Ultimatum – ostateczne żądanie, często łączone z groźbą (np. wypowiedzenia wojny) w razie jego niespełnienia przez stronę, której było stawiane.

Detronizacja – pozbawienie władzy królewskiej.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sylwetki kandydatów do tronu Rzeczypospolitej po śmierci Zygmunta Augusta.
2. Opisz porządek prawno-ustrojowy w trakcie bezkrólewia w Rzeczypospolitej oraz charakter dokumentów przedkładanych nowemu królowi do zaprzysiężenia.
3. Oceń panowanie Henryka Walezego w państwie polsko-litewskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Dziegielewska, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003.

S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław 1985.

PANOWANIE STEFANA BATOREGO

Po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta kolejnych władców Rzeczypospolitej wybierała szlachta zgromadzona na polu elekcyjnym. W wyniku pierwszej wolnej elekcji królem został francuski kandydat Henryk Walezy, który jednak po kilku miesiącach uciekł do Francji, aby objąć tamtejszy tron. W państwie polsko-litewskim przez rok daremnie oczekiwano na jego powrót. Kto i w jakich okolicznościach został nowym władcą Rzeczypospolitej? Jaką prowadził politykę?

■ DRUGIE BEZKRÓLEWIE I PODWÓJNA ELEKCJA

Henryk Walezy po swojej ucieczce w 1574 r. już nigdy nie powrócił do Rzeczypospolitej. Oznaczało to niespełnienie warunków ultimatum, jakie postawiła mu szlachta. W państwie polsko-litewskim odnowił się zatem problem obsadzenia tronu. Stawał się on coraz pilniejszy, ponieważ narastały spory wewnętrzne, a granice zaatakowali Tatarzy. Ostatecznie interrex, prymas Uchański, ogłosił w Rzeczypospolitej drugie bezkrólewie.

Jesienią 1575 r. zwołano sejm konwokacyjny. Poparcie magnaterii zyskał kandydat z rodu Habsburgów – **cesarz Maksymilian II**. Opozycyjny obóz szlachecki, zdominowany przez zwolenników ruchu egzekucyjnego, przedstawił pomysł osadzenia na tronie „**Piasta**”. W ten sposób określano rodzimego kandy-

data, którego jednak nie wskazano. W gronie ubiegających się o koronę Rzeczypospolitej znajdowali się król szwedzki, syn rosyjskiego cara oraz książę Siedmiogrodu – **Stefan Batory**.

Na sejmie elekcyjnym pod koniec 1575 r. prymas, wyłącznie na podstawie głosów senatu, ogłosił cesarza królem Polski. Wywołało to gwałtowne oburzenie zgromadzonej szlachty, która nie chciała się zgodzić na lekceważenie zasad elekcji i takie rozstrzygnięcie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN BATORY

1533–1586

Król polski, a wcześniej książę siedmiogrodzki. W młodości odbył podróż do Italii i przebywał na dworze cesarskim w Wiedniu. Znał kilka języków, lecz nie mówił po polsku. Jako władca Rzeczypospolitej dążył do wzmocnienia władzy monarszej, dbał o rozbudowę armii i rozwój fortyfikacji, w czym pomogło mu zreformowanie systemu podatkowego. W polityce zagranicznej odniósł znaczące sukcesy w wojnie z Moskwą. Jednak koszty tych kampanii skłoniły króla do ustępstw wobec szlachty, Prus Książęcych i Gdańska. Snuł nigdy nie-zrealizowane plany wojny z Turcją, której celem miało być oswobodzenie Węgier.

Dokument wystawiony przez Maksymiliana II po jego elekcji na tron polski w 1575 r. Cesarz zobowiązywał się w nim do przestrzegania zasad wpisanych w *pacta conventa*.

■ dokument, Austria, 1575 r.

Poza tym obawiała się znaczącego wzmocnienia władzy królewskiej przez Maksymiliana II. W tej sytuacji obóz szlachecki, którego nieformalnym przywódcą był **Jan Zamojski**, zaproponował przekazanie tronu siostrze nieżyjącego Zygmunta Augusta – **Annie Jagiellonce**, której mężem i królem miałby zostać Stefan Batory. Ich zwolennicy podjęli bardziej zdecydowane działania niż stronnicy Habsburga. W rezultacie Batory wiosną 1576 r. poślubił Annę Jagiellonkę i został koronowany na króla. Maksymilian II nie podjął walki o koronę i w tym samym roku zmarł, co zakończyło ostatecznie ten spór.

■ KONFLIKT Z GDAŃSKIEM (1576–1577)

Początek rządów Stefana Batorego zdominowała jego wojna z Gdańskiem. Spór ten toczył się od panowania Zygmunta Augusta, gdy władca postanowił zmusić miasto do posłuszeństwa za pomocą narzuconych praw. Ograniczały one kompetencje rady miasta, a zwiększały uprawnienia króla. Podczas elekcji gdańszczanie popierali kandydaturę Maksymiliana II, ponieważ mieli nadzieję na cofnięcie tych postanowień i poszerzenie zakresu swojej autonomii. Gdy tron objął Stefan Batory, nie chcieli zaakceptować tego wyboru. Dlatego nowy władca postanowił odpowiedzieć siłą i wobec miasta oraz jego obywateli zastosowano dotkliwe restrykcje. Przede wszystkim uderzono w handel, na którym Gdańsk budował swoją silną pozycję i bogactwo. Sąd królewski skazał miasto na karę **infamii**. Batory wydał rozkaz konfiskowania majątku obywateli Gdańska. Nakazał również prowadzić bałtycki handel Rzeczypospolitej poprzez konkurencyjny port w Elblągu.

Dla obrony swoich interesów Gdańsk zawarł sojusz z Danią, która wysłała mu na pomoc flotę. Między zwaśnionymi stronami doszło do bitwy na lądzie

Talary gdańskie, które trafiły do obiegu w czasie konfliktu miasta ze Stefanem Batorem, wyraźnie różniły się od innych monet bitych w tym okresie. Zamiast portretu władcy na awersie monety umieszczono profil Chrystusa z łacińskim napisem *Defendi nos Christe Salvator* ("chróń nas Chryste Zbawicielu").

■ moneta, Gdańsk, 1577 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANNA JAGIELLONKA

1523–1596

Była polską księżniczką i królem Polski, córką Zygmunta Starego i Bony Sforzy. Jako ostatnia z dynastii Jagiellonów zasiadała na tronie Rzeczypospolitej. Składane jej propozycje zamążpójścia najpierw odrzucali rodzice, a później brat Zygmunt August. Podczas pierwszej wolnej elekcji

Henryk Walezy zobowiązał się do poślubienia Anny Jagiellonki przed objęciem tronu, słowa jednak nie dotrzymał. W trakcie drugiego bezkrólewia obóz szlachecki wybrał ją wraz ze Stefanem Batorem na władców Rzeczypospolitej. Ich ślub odbył się tuż przed koronacją. Była gorliwą katoliczką i zwolenniczką kontrreformacji.

pod Lubiszewem w 1577 r. Najemne wojska gdańskie, mimo przewagi liczebnej, poniosły w niej klęskę w starciu z królewską husarią. Jednak wojskom koronnym nie udało się odciąć zbuntowanego miasta od morza i zdobyć jego fortyfikacji. Ostatecznie doszło do negocjacji i zawarcia porozumienia. Gdańsk uznał władzę Batorego i zobowiązał się zapłacić kontrybucję. Kilka lat później niekorzystne prawa dla miasta, ograniczające jego samorządność, zostały zniesione przez sejm.

■ REFORMY WEWNĘTRZNE

Zakończenie konfliktu z Gdańskiem nie przyniosło Rzeczypospolitej trwałego pokoju. Jeszcze w 1577 r. do Inflant wkroczyła liczna i dobrze uzbrojona armia moskiewska, która zajęła wiele miast i twierdz. W odpowiedzi Stefan Batory zwołał litewskie pospolite ruszenie. Powoli odbijano utracone ziemie bez angażowania się w walną bitwę. Rzeczpospolita toczyła wojnę z Moskwą bez wsparcia innych państw. Mimo zabiegów króla nie udało się odnowić sojuszu ze Szwecją ze względu na rozbieżności dotyczące podziału stref wpływów w Inflantach. Aby zrealizować swoje zamierzenia, król musiał wcześniej uzyskać poparcie szlachty i uchwalenie przez sejm podatków na wojnę.

Ceną, jaką za to zapłacił, było zrzeczenie się części królewskich uprawnień sądowniczych. Przejęły je nowo utworzone **Trybunał Koronny** i **Trybunał**

Infamia – kara polegająca na pozbawieniu praw publicznych, a czasami wygnanie; również wykluczenie, wyjęcie spod prawa.

WARTO WIEDZIEĆ

Piechota wybraniecka

Oddziały piechurów złożone z żołnierzy rekrutowanych z dóbr królewskich nazywano piechotą wybraniecką. Ta formacja wojskowa została powołana decyzją sejmu w Koronie i na Litwie. Przyjęto zasadę, że z każdego 20 łanów ziemi (czyli zazwyczaj 20 gospodarstw) miał się zgłosić jeden żołnierz. Chłopi z pozostałych 19 łanów mieli obowiązek złożyć się na jego wyposażenie i zająć się jego gospodarstwem w trakcie trwania służby wojskowej. Wybrańcy byli zwolnieni z pańszczyzny. Liczebność tych jednostek wynosiła ok. 2 tys. piechurów. Przydatność i skuteczność bojową piechoty wybranieckiej określano jako raczej niewielką. Mimo to formacja ta przetrwała aż do pierwszej połowy XVIII w.

Kto ponosił koszty utrzymania piechoty wybranieckiej?

Strzelec piechoty wybranieckiej uzbrojony był w rusznicę [1], czyli pierwotny rodzaj broni palnej. Jego wyposażenie stanowiła również szabla [2] oraz berdysz [3], czyli topór, służący czasami jako specjalna podpora podczas oddawania strzału. Żołnierz strzelał po zatrzymaniu się i przyklęknęciu na jedno kolano.

Dziesiątnik dowodził oddziałem piechoty złożonym z 10 żołnierzy, uzbrojony był zazwyczaj w szablę [4], niewielki topór [5] oraz dardę [6] (rodzaj piki).

TEKST ŹRÓDŁOWY

UTWORZENIE TRYBUNAŁU KORONNEGO

Zasady wyboru sędziów Trybunału Koronnego zostały szczegółowo opisane w uchwale sejmowej z 1578 r.

Stefan, z łaski Bożej Król Polski, Wielki Książę Litewski [...] 2. W każdym województwie i Ziemi, na tym miejscu, gdzie wedle starego zwyczaju obierają osoby sądowe: nazywamy *authoritatae praesentis conventus* [powagą niniejszego sejmu] *dzień i czas, to jest, pierwszy poniedziałek po narodzeniu P. Marii* [8 września] w tym niniejszym roku, a po tym na każdy rok tegoż czasu do obierania Sędziów do sądów *Judiciorum generalium ordinarium Tribunalis Regni* [sądów generalnych zwyczajnych Trybunału Koronnego]. 3. Na których sejmikach wyżej mianowanych, każde województwo obrać wspólnie ma, i będzie powinno, między

sobą osobę jedną godną, bogobojną, cnotliwą, prawą i zwyczajów sądowych onego kraju umiejętną, osiadłą. A z województw większych, to jest: Poznańskiego, Sandomierskiego, Kaliskiego, Płockiego po dwu [...], z Mazowieckiego trzy, pro hac vice tantum [jedynie na ten raz], a po tym po dwa.

4. Ciż obrani sędziowie do drugich tylko sądów trwać mają, a inni na ich miejsce [...] obierani być mają, czasu i dnia obierania tych sędziów wyżej oznaczonego. A żaden z elektorów powtórnie na sądy nie ma być obrany do lat czterech, oprócz tego, gdzie by się w którym województwie na tegoż wszyscy [...] zgodzili, a iżby się tego podjął, uprosili.

Źródło: Konstytucja sejmu w Warszawie (1578) o utworzeniu Trybunału Koronnego, w: Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego, t. 1, cz. 1, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1952, s. 157–158.

1. Wyjaśnij, jak wyglądała procedura wyboru sędziów Trybunału Koronnego.
2. Wymień cechy, jakimi powinni się charakteryzować kandydaci na sędziów.

Litewski, do których szlachta mogła się odwoływać od wyroków sądów niższych instancji. Reprezentantów szlachty zasiadających w trybunałach wybierano podczas sejmików deputackich.

Król przywiązywał wielką wagę do polepszania stanu armii. Powołano do życia nową formację – **piechotę wybraniecką** (zob. więcej w **Warto wiedzieć** na s. 105). Składała się ona z chłopów z dóbr królewskich tzw. wybrańców, zobowiązanych do udziału w wyprawach wojennych oraz regularnych ćwiczeń wojskowych. W zamian za służbę w armii zwalniano ich z ciężarów pańszczyźnianych.

Batory, zmuszony sytuacją międzynarodową i zachęcony obietnicą pomocy finansowej na wojnę z Moskwą, zgodził się też na ryzykowne posunięcie w Prusach Książęcych. Zezwolił na roztoczenie opieki nad cho-

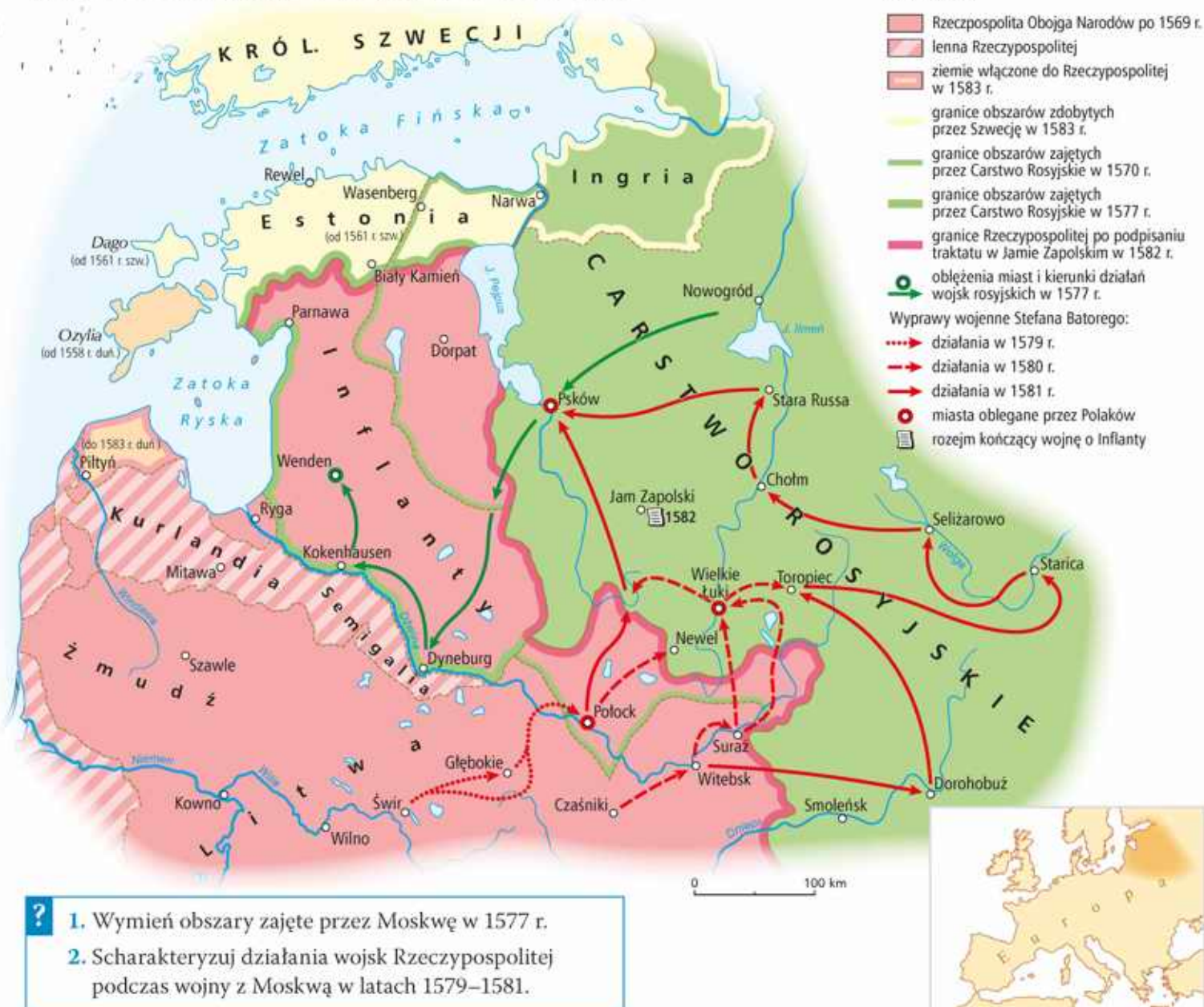
rym umyslowo księciem pruskim przez margrabiego Brandenburgii, pochodzącego z innej gałęzi rodu Hohenzollernów. Ta decyzja przyczyniła się w przyszłości do połączenia tych dwóch krajów.

■ ROZPRAWA Z MOSKWĄ

Działania w Inflantach miały na celu odwrócenie uwagi cara Iwana Groźnego od planowanego właściwego kierunku uderzenia, które miało zaskoczyć siły rosyjskie. Batory zdecydował się na przeniesienie walk na terytorium wroga.

Wojska Batorego wkroczyły do państwa moskiewskiego i pustoszyły tamtejsze miasta oraz wsie. Nie doszło do decydującej bitwy, a o wyniku konfliktu zdecydowały oblężenia należących do wroga twierdz, położonych niedaleko granic Rzeczypospolitej.

WOJNA O INFLANTY W LATACH 1578–1581

BATORY POD PSKOWEM

Pod koniec lata 1581 r. oddziały Stefana Batorego dotarły do bogatego Pskowa. Po bezskutecznym szturmie na miasto wojska Rzeczypospolitej przystąpiły do jego blokady. Ostatecznie dobrze ufortyfikowany Psków nie został zdobyty. Na swoim obrazie Jan Matejko przedstawił jednak sytuację w zupełnie odmienny sposób. Zwycięstwo króla Polski odniesione rok wcześniej pod Wielkimi Łukami artysta przeniósł pod mury niepokonanego Pskowa. Chciał w ten sposób symbolicznie, choć niekoniecznie zgodnie z historią, przedstawić sukcesy militarne Rzeczypospolitej z okresu jej świetności.

1 Jan Zamojski, kanclerz i główny współpracownik Stefana Batorego, stoi nieco na uboczu i uważnie przygląda się całej sytuacji.

2 Stefan Batory siedzi we władczej pozycji w złotym płaszczu, trzymając nogi na skórze niedźwiedzia, zwierzęcia tradycyjnie symbolizującego Rosję.

3 Jezuita Antonio Possevino był legatem (wysłannikiem) papieskim i uczestniczył w zawieraniu porozumienia pomiędzy Stefanem Batorem a Iwanem Groźnym.

5 Książę i bojarzy ruscy w tradycyjnych wschodnich strojach składają hołd zwycięzcy.

Psków był jednym z najważniejszych miast na Rusi. Otaczały go potężne mury i wieże obronne, których nie udało się sforsować armii Batorego.

4 Cyprian – władca (władca) Połocka – największego miasta na ziemiach, które w wyniku wojny przyłączono do Rzeczypospolitej, wita króla chlebem i solą.

6 Stefan Żółkiewski, choć podczas oblężenia był sekretarzem króla, na obrazie został przedstawiony w zbroi husarskiej, która symbolizuje jego późniejsze zwycięstwa na polach bitew.

Batorówka to rodzaj szabli wykonywanej zarówno za rządów Batorego, jak i po jego śmierci – na znak pamięci o nim. Zazwyczaj batorówki zdobiono wizerunkiem władcy.

? Wyjaśnij, czym różni się scena przedstawiona przez Matejkę od prawdziwego przebiegu wydarzeń spod Pskowa. Dlaczego artysta dokonał takiego zabiegu?

W 1579 r. armia polsko-litewska zajęła twierdzę w **Połocku**. Równocześnie dotkliwie zniszczyła ziemie siewierską i smoleńską, pozostające w granicach państwa moskiewskiego. Rok później zdobyto **Wielkie Łuki** i zajęto szereg niewielkich zamków. Ostatnim etapem walk okazała się wyprawa na **Psków** w 1581 r. W przeciwieństwie do wcześniej zdobytych warowni miał on potężne fortyfikacje, przez co oblężenie się przeciągało. Korzystając z zaangażowania cara w walki z Rzeczypospolitą, działania zbrojne podjęli Szwedzi. Zdobyli Narwę oraz inne twierdze inflanckie obsadzone przez moskiewskie załogi. Skutkiem tego było zablokowanie żeglugi narewskiej – głównej drogi moskiewskiego eksportu na zachód. Te okoliczności sprawiły, że car został zmuszony do pokojowych negocjacji z Batorym. Zakończyły się one w 1582 r. **rozejmem w Jamie Zapolskiej**. W tym dokumencie zapisano:

- ▶ zawieszenie walk na 10 lat,
- ▶ zwrot Rzeczypospolitej przez państwo moskiewskie całych Inflant oraz ziemi połockiej,
- ▶ wycofanie się państwa polsko-litewskiego ze zdobytych podczas wojny twierdz.

Po tym konflikcie Moskwa została ponownie odcięta od Bałtyku, ponieważ Estonię kontrolowali Szwedzi.

■ KRÓL I KANCLERZ

Zwycięstwo nowego władcy w wojnie z Moskwą zostało przyjęte w Rzeczypospolitej z radością, ale wzrosła też nieufność szlachty wobec króla. Obawiano się, że Batory dzięki silnej pozycji jako zwycięski wódz będzie chciał ograniczyć przywileje szlacheckie i wzmocnić swoją władzę. Pojawiała się też niechęć części szlachty do zyskującego coraz większe znaczenie kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamojskiego. Został on najbliższym doradcą króla, który uhonorował go dożywotnim urzędem hetmana wielkiego koronnego.

Do wzrostu niepokojów wewnętrznych w Rzeczypospolitej doszło w związku ze sprawą wpływowego wśród części szlachty i awanturniczego magnata – **Samuela**

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ZAMOJSKI

1542–1605

Przywódca szlachecki, utalentowany polityk i wódz. Piastował wiele wysokich urzędów i godności, był m.in. sekretarzem królewskim, kanclerzem i hetmanem wielkim koronnym, starostą krakowskim. Po powrocie do kraju przyłączył się do ruchu egzekucyjnego. Przyczynił się w dużej mierze do wyboru Stefana Batorego na króla. Był najbliższym współpracownikiem tego monarchy i drugim człowiekiem w państwie za jego rządów. Z tego powodu czyniono mu liczne zarzuty o nadużycia władzy. Po śmierci Batorego popierał kandydaturę Zygmunta III Wazy. Pochodził z rodziny szlacheckiej, lecz dzięki zawrotnej karierze i sprawnemu gromadzeniu dóbr stworzył podwaliny magnackiej potęgi Zamojskich. Założył miasto Zamość i Akademię Zamojską.

Zborowskiego, skazanego na **banicję** za zabójstwo dokonane podczas koronacji Henryka Walezego. Po opuszczeniu Rzeczypospolitej Zborowski udał się do Siedmiogrodu, gdzie schronił się na dworze Stefana Batorego, któremu służył radami. Gdy ten został królem, Zborowski wziął udział w wojnie z Moskwą, próbując bezskutecznie uzyskać unieważnienie dawnego wyroku. W 1584 r. został jednak oskarżony o organizację antykrólewskiego spisku. Zborowski nadal pozostawał banitą i w razie powrotu do Polski mógł zostać stracony. Na rozkaz Zamojskiego uwięziono go, a następnie za zgodą króla ścięto w Krakowie. Sprawa odbiła się głośnym echem wśród szlachty. Pojawiły się nawet oskarżenia o tyranie formułowane pod adresem władcy. Spory zakończyła śmierć króla w 1586 r.

Banicja – jedna z najsurowszych kar – wygnanie z kraju. Skazaniec, który mimo ciężącego na nim wyroku powrócił do ojczyzny, mógł być zabity z rozkazu władz lub też przez jakąkolwiek osobę postronną.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jakich okolicznościach Stefan Batory został królem Rzeczypospolitej.
2. Wskaż główne dokonania Stefana Batorego w polityce wewnętrznej.
3. Opisz przebieg rywalizacji z Moskwą o Inflanty za panowania Stefana Batorego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992.

M. Ujma, *Samuel Zborowski i jego czasy*, Opole 2018.

W XVI w. polsko-litewskie państwo pod panowaniem ostatnich Jagiellonów stało się nie tylko jednym z najrozleglejszych państw kontynentu, lecz także potęgą gospodarczą i militarną. Ten okres, nazywany „złotym wiekiem”, zaowocował wspaniałym rozwojem sztuki i kultury. Skąd czerpano wzorce dla rozwoju kultury polskiego odrodzenia? Jakie dziedziny sztuki najlepiej rozwinęły się w tym okresie? Jakie osiągnięcia polskich uczonych wzbogaciły europejską naukę?

POCZĄTKI ODRODZENIA NA ZIEMIACH POLSKICH

Od XV w. młodzi szlachcice coraz częściej wyjeżdżali z Polski na studia za granicę, głównie na włoskie uniwersytety. Tam spotykali się z ideami renesansu, które po powrocie upowszechniali w ojczyźnie. Do popularyzacji tych idei na ziemiach polskich przyczyniła się też przychylna atmosfera na dworze królewskim. Już w drugiej połowie XV w. wychowawcą synów Kazimierza Jagiellończyka został włoski humanista **Filip Kalimach**. Przez kolejne dziesięciolecia królowie chętnie angażowali artystów renesansowych z Italii i państw niemieckich. Za rządów Aleksandra Jagiellończyka rozpoczęto wielką przebudowę zamku wawelskiego, którą nadzorował włoski architekt **Franciszek Florentczyk**.

Renesansowe wpływy w Polsce ugruntowały się dzięki małżeństwu Zygmunta Starego z mediolańską księżniczką **Boną Sforzą**, zawartemu w 1518 r. w Krakowie. Dwór królowej stał się centrum kultury i sztuki włoskiej, który promieniował na cały kraj. Dzięki mecenatowi Bony na polskie ziemie napływali liczni artyści i rzemieślnicy. Twórcy renesansowi z zagranicy znajdowali w państwie Jagiellonów także innych hojnych mecenasów. Dzięki znacznym zyskom z handlu gdańskiego coraz większe grono szlachty i patrycjatu było stać na zamawianie i zakup dzieł sztuki. Mecenat nad artystami objął też Kościół katolicki, który pozostawał głównym zleceniodawcą dzieł sztuki sakralnej.

Renesans przyniósł przemiany nie tylko w sztuce i architekturze, lecz także w innych dziedzinach, m.in. w literaturze, nauce i szkolnictwie. Uważa się, iż ta epoka w Polsce trwała aż do przełomu XVI i XVII w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BONA SFORZA

1494–1557

Była królową Polski i księżną włoskiego księstwa Bari. W 1518 r. jako córka księcia Mediolanu i księżniczki aragońskiej wyszła za mąż za owdowiałego polskiego króla Zygmunta Starego. Była zwolenniczką silnej władzy królewskiej, przez co szlachta darzyła ją niechęcią. Dążyła do sojuszu z Francją i była zdecydowaną przeciwniczką Habsburgów. Z tej przyczyny sprzeciwiała się małżeństwu swojego syna Zygmunta Augusta z księżniczkami z tego rodu. Skupiała się na uporządkowaniu dóbr królewskich, z których Jagiellonowie mieli czerpać duże dochody. Świetnie zarządzała także swoim majątkiem. Popierała wpływy włoskie w kulturze polskiej, obejmując hojnym mecenatem twórców działających w Polsce i finansując studia we Włoszech licznych młodych Polaków. Z przybyciem Bony do Polski wiąże się sprowadzenie i rozpoczęcie uprawy wielu nieznanych wcześniej warzyw, m.in. szpinaku, fasoli szparagowej, kalafiora i brokuła. Pod koniec życia królowa wróciła do Italii, aby rządzić w Bari. Uważa się, iż otruto ją na zlecenie króla Hiszpanii Filipa II, który nie doświadczył, że nie chciał zwrócić zaciągniętego u niej długu, to jeszcze po śmierci Bony zagarnął jej ziemie, przyłączając je do Królestwa Neapolu.

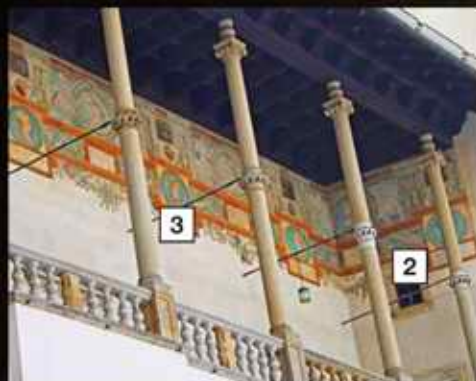
WAWEL W CZASACH RENESANSU

W 1499 r. pożar strawił średniowieczną rezydencję królów Polski – zamek na Wawelu. Odbudowano go w stylu renesansowym, który zdobywał wówczas popularność w Europie. Prace nad tym przedsięwzięciem trwały przez pierwszą połowę XVI w. Prowadzono je z udziałem włoskich artystów i architektów, początkowo pod kierownictwem Franciszka Florentczyka.

Dziedziniec zamkowy

Wokół dziedzińca **A**, wzdłuż ścian zamku, wzniesiono wielopoziomowe krużganki o kształcie arkad **1**, czyli dwóch słupów połączonych łukiem. To charakterystyczne dla renesansu rozwiązanie zastępowało klatkę schodową. Dzięki niemu było łatwiej przemieszczać się pomiędzy komnatami znajdującymi się na różnych poziomach zamku.

Szczyty ścian zamku pod dachem zdobią malowidła wykonane przez Dionizego Stubę. Wśród roślinnych ornamentów **2** typowych dla zdobnictwa renesansowego znalazły się portrety władców **3**.

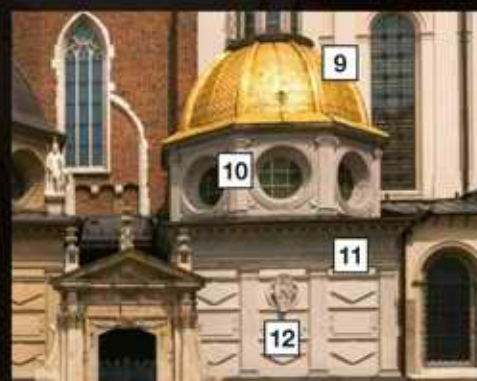

Komnaty wawelskie

Sala Poselska, tak jak znaczna część wawelskich wnętrz, miała charakter reprezentacyjny. Zbierali się w niej posłowie podczas sejmu koronacyjnego. Za rządów Zygmunta Augusta przyozdobiono ją arrasami **4** (więcej o nich na s. 112).

Strop sali Poselskiej zdobiły kasetony, czyli kwadratowe wnęki pomiędzy belkami na suficie. Wewnątrz nich umieszczono rzeźbione głowy **5** ludzi pochodzących z różnych stanów społecznych w XVI w.

■ SZTUKA RENESANSOWA W POLSCE

Głównym ośrodkiem sztuki odrodzenia w Polsce był stołeczny **Kraków**, gdzie od końca XV w. dominowały włoskie wpływy artystyczne. Renesansowa przebudowa gotyckiego zamku na **Wawelu** trwała za rządów Zygmunta Starego. Prace te kontynuował włoski architekt **Bartolomeo Berecci** [czyt.: bereczcz]. Zaprojektował on także **kaplicę Zygmuntowską** – mauzoleum Jagiellonów przy sąsiadującej z zamkiem katedrze. Nowy styl stopniowo upowszechniał się w całym kraju – w rezydencjach magnackich i biskupich, kościołach i w miastach. W tych ostatnich zgodnie z zasadami renesansowej architektury wzniesiono bądź przebudowano **ratusze**, dodając im smukłe wieże, nierzadko z zegarami i bogatą dekoracją ścian oraz wejść. **Kamienice** patrycjatu miejskiego wyróżniały się zdobieniami w postaci ornamentów i płaskorzeźb oraz **attykami** wieńczącymi szczyt budowli.

Drugim po Krakowie ważnym centrum architektury i sztuki odrodzenia stało się największe miasto Polski – **Gdańsk**. Znajdowało się ono w strefie wpływów Niderlandów – głównego ośrodka renesansu na północy Europy. Z tego powodu liczne budowle w Gdańsku, jak np. Wielka Zbrojownia i Dwór Artusa, powstały w stylu tzw. **manieryzmu północnego**.

Kaplica Zygmuntowska

Ostatni Jagiellonowie nie tylko nadali renesansowy charakter zamkowi wawelskiemu, lecz także pozostawili po sobie wzniesioną w tym stylu kaplicę Zygmuntowską **B**, przylegającą do katedry wawelskiej **C**. Stała się ona mauzoleum Zygmunta Starego **6** oraz jego dzieci: Zygmunta Augusta **7** i Anny Jagiellonki **8**. Kaplicę zaprojektował następca Franciszka Florentczyka – Bartolomeo Berecci – z zastosowaniem najważniejszych zasad budownictwa renesansowego: prostoty, porządku i piękna.

Złota kopuła kaplicy Zygmuntowskiej **9** jest jednym z najbardziej charakterystycznych elementów na Wawelu. Umieszczono ją na ośmiobocznym bębnie **10** z okrągłymi oknami, który z kolei wzniesiono na ścianach kaplicy na planie kwadratu **11**. Zdobí je m.in. rzeźbiony orzeł z inicjałem S **12** pochodzącym od imienia *Sigismundus*, czyli łacińskiej wersji imienia Zygmunt.

1. Wyjaśnij, jakie zmiany w wyglądzie Wawelu przyniosła przebudowa w stylu renesansowym.
2. Odszukaj informację o innych polskich rezydencjach renesansowych, które wzniesiono lub przebudowano na wzór Wawelu.

Wielka Zbrojownia w Gdańsku to jeden z najwspanialszych nie tylko w Polsce, lecz także w całej Europie przykładów architektury manieryzmu północnego. Ceglana fasada budynku jest pokryta kamiennymi zdobieniami i rzeźbami charakterystycznymi dla tego stylu.

■ budowla, Gdańsk, ok. 1605 r.

Wpływy północnego renesansu widoczne są także na Wawelu za sprawą wspaniałej kolekcji **arrasów**, czyli ozdobnych tkanin w formie obrazów przeznaczonych do zawieszania na ścianach (zob. **ramka** poniżej). Przedstawiono na nich sceny biblijne, krajobrazy oraz wyobrażenia symboliczne.

W malarstwie i rzeźbie przez długi czas całkowicie dominowali artyści przybyli z zagranicy. Wśród nich wyróżnił się m.in. włoski rzeźbiarz i architekt Santi Gucci [czyt.: guczczł], autor nagrobków królów w katedrze wawelskiej. Z czasem zaczęli tworzyć również polscy artyści renesansowi, choć wykształceni przez włoskich mistrzów. Najwybitniejszym okazał się Jan Michałowicz z Urzędowa, twórca nagrobków kilku polskich biskupów. W dziedzinie malarstwa odznaczył się inny rodziły artysta, cysters Stanisław Samostrzelnik. Jego **miniatury**, czyli odręczne ilustracje książkowe, oraz **polichromie**, czyli malowidła ściennie, wyróżniały się bogactwem barw i kontrastową kolorystyką.

Nagrobek Zygmunta Augusta w kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu zdobi jego posąg dłuta Santiiego Gucciego. Władcę przedstawiono z zamkniętymi oczami, wspartego na przedramieniu.

■ rzeźba, Kraków, XVI w.

■ ARRASY WAWELSKIE

W połowie XVI w. Zygmunt August zamówił u niemieckich artystów z Brukseli liczącą ok. 170 sztuk kolekcję arrasów. Przed śmiercią ostatni z Jagiellonów zapisał je Rzeczypospolitej. Dalsze ich losy były burzliwe – w czasie najazdów skrytycznie je ukrywano, a podczas zaborów zostały zagrabione przez cara. Trafiły wówczas do Petersburga, a wróciły do Polski dopiero po odzyskaniu niepodległości. Po wybuchu II wojny światowej w ukryciu przetransportowano je do Kanady, skąd przywieziono je w 1961 r. Do naszych czasów w kolekcji zachowało się 138 gobelinów. Obecnie stanowią one jeden z niewielu elementów oryginalnego wyposażenia wnętrz wawelskich.

Sala Poselska, podobnie jak wiele innych sal i komnat na Wawelu, została w XVI w. ozdobiona barwnymi arrasami.

■ fotografia współczesna, Kraków

Biblijna scena rozmowy Noego z Bogiem została przedstawiona na jednym z wawelskich arrasów.

■ gobelin, Niderlandy, XVI w.

? Odszukaj informację, skąd pochodzi słowo „arras”.

NAUKA OKRESU RENESANSU

Polacy wykształceni na zagranicznych uniwersytetach po powrocie do kraju upowszechniali nowo poznane metody naukowe oparte na wynikach obserwacji, obliczeń i eksperymentów. Najwybitniejszym i najbardziej znanym człowiekiem renesansu na ziemiach polskich był **Mikołaj Kopernik**. Dokonał on przełomowego odkrycia w dziedzinie astronomii, ogłaszając w 1543 r. **teorię heliocentryczną** w rozprawie *O obrotach sfer niebieskich* (więcej o tym dziele na s. 31 i 38–39).

Tomasz Kłos napisał pierwszy polski podręcznik **matematyki**. Z kolei w medycynie osiągnięciami pochwalić się mogli lekarze polskich królów. Opiekujący się zdrowiem Stefana Batorego **Wojciech Oczko** stworzył terminologię medyczną w języku polskim. Badał także lecznicze właściwości wód mineralnych i propagował aktywność fizyczną, twierdząc, że: *Ruch zastąpi prawie każdy lek, podczas gdy żaden lek nie zastąpi ruchu*. Nadworny lekarz Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta – **Józef Struś** – przeprowadzał badania dotyczące chorób serca, układu krążenia i tętna.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ KOPERNIK

1473–1543

Wszechstronny człowiek renesansu: astronom, matematyk, prawnik, lekarz i ekonomista. Był synem toruńskiego kupca. Studiował nauki matematyczno-przyrodnicze na Uniwersytecie Krakowskim, a ponadto w Italii medycynę i prawo kanoniczne. Po powrocie do kraju osiadł na Warmii.

Został administratorem diecezji warmińskiej oraz kanonikiem kapituły we Fromborku. Był też autorem projektu reformy monetarnej. Największą sławę przyniosło mu jednak ogłoszenie teorii heliocentrycznej w 1543 r. Większość swoich obserwacji astronomicznych prowadził we Fromborku, gdzie umarł i został pochowany.

WARTO WIEDZIEĆ

Budowa Zamościa

Jednym z najwspanialszych, zachowanym w dużej mierze do dziś zabytków renesansowych na ziemiach polskich jest miasto-twierdza w Zamościu. Na zlecenie Jana Zamojskiego (więcej o tej postaci na s. 108) zaprojektowania i budowy tego założenia podjął się włoski architekt **Bernardo Morando**. Zamość miał być „miastem idealnym”, otoczonym fortyfikacjami nie do zdobycia, o doskonałym uporządkowanym układzie urbanistycznym. Włoski architekt stworzył więc projekt symetrycznej zabudowy na planie pięcioboku z nowoczesnymi bastionami i trzema bramami. Wzniesiono tu okazałe budowle w stylu renesansowym: pałac, ratusz, arsenał, czyli skład broni, a także kamienice otaczające rynek.

Założony w 1580 r. Zamość stał się rezydencją i stolicą rozległych dóbr rodu Zamojskich, a także ośrodkiem handlu i rzemiosła z manufakturami na przecięciu ważnych szlaków. Utworzono tu też uniwersytet – Akademię Zamojską – i otwarto drukarnię. Miasto stało się centrum kultury i nauki, łączącym różne tradycje, religie i narodowości. W obrębie „idealnego miasta” znajdowały się świątynie wszystkich wyznań i religii, których przedstawiciele mieszkali w Zamościu.

Ratusz w Zamościu jest najbardziej eksponowaną budowlą na rynku. Do wejścia **1** umieszczonego na pierwszym piętrze prowadzą efektowne schody **2**, a całość wieńczy okazała wieża zegarowa **3**.

Zamość, podobnie jak inne „miasta idealne” zakładane w okresie renesansu, miał być zbudowany na symetrycznym planie i łączyć piękno z walorami użytkowymi.

• plan miasta, XVI–XVII w.

? Odszukaj informację na temat innych renesansowych „miast idealnych” w Europie i ówczesnych koloniach państw europejskich.

W XVI w. powstały również ważne dzieła z zakresu **geografii**. Pionierem polskiej **kartografii** był **Bernard Wapowski**, który opracował pierwsze drukowane mapy Polski i Europy Wschodniej. Z kolei profesor Akademii Krakowskiej – **Maciej z Miechowa** – w swoim dziele *Traktat o dwóch Sarmacjach* zawarł naukowy opis ziem polskich i Europy Wschodniej. Rozwiał wiele mitów na temat geografii, wywodzących się jeszcze z dzieł antycznych. Uczony ten napisał również ważne dzieło z zakresu historii – *Kronikę Polską* (*Chronica Polonorum*). Z kolei dyplomata i biskup **Marcin Kromer** wydał po łacinie kronikę, która miała cudzoziemcom przybliżyć dzieje Polski. W tym samym czasie **Marcin Bielski** napisał *Kroniki wszystkiego świata*, pierwszą polskojęzyczną syntezę dziejów powszechnych Europy i świata, wplatając w swój wywód wątki mityczne i legendarne. **Bartosz Paprocki** zasłynął badaniami genealogicznymi i heraldycznymi, czyli nad

pochodzeniem i pokrewieństwem rodów rycerskich oraz ich herbami. Swoje ustalenia zawarł w *Herbach rycerstwa polskiego*.

■ SZKOLNICTWO NA ZIEMIACH POLSKICH

Edukacja zajmowała bardzo ważne miejsce w poglądach humanistów, którzy kształcenie młodego pokolenia uważali za obowiązek rodziców, państwa i Kościołów podejmowany dla dobra kraju. W XVI w. uzupełniano sieć placówek oświatowych powstałą w średniowieczu. Wykształcenie podstawowe dzieci uzyskiwały w **szkołach parafialnych**. Uczono tam czytania, pisania i rachunków oraz podstaw łaciny. Po wdrożeniu w Polsce uchwał soboru trydenckiego szkoły parafialne stały się narzędziem kontrreformacji. Za odpowiedniki szkół średnich można uznać nowy typ szkoły wprowadzony w czasach nowożytnych – **gimnazja humanistyczne**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT O DWÓCH SARMACJACH

Maciej z Miechowa w liście do biskupa Ołomuńca Stanisława Turzo przedstawił powody napisania swojego dzieła.

Wielu już pisarzy, najczcigodniejszy biskupie, w swoich traktatach i dziełach opisało świat nie wspominając jednak nic o Sarmacjach [...]. A jest już rzeczą nie do zniesienia, że zamieścili w tych opisach wiele zmyślonych opowiadań i baśni o rzeczach zupełnie nieistniejących. Twierdzili oni na przykład, że za Sarmacjami na brzegu Oceanu Północnego leżą Pola Elizejskie mające bardzo łagodny klimat i że życie tam trwa wiecznie bez żadnych przykrości i cierpień. Ale przecież i nowsi pisarze głoszą [...], że w tych północnych regionach znajdują się osławione Góry Alańskie, Hyperborejskie i Ryfejskie, z których mają wypływać nie mniej znane rzeki opisane przez geografów i sławnych poetów, jak Don, Dniepr i Boh oraz największa z tych rzek, Wołga. Jak poucza doświadczenie, wszystko to jest niezgodne z prawdą i wiadomości te trzeba sprostować jako wyniki z niewiedzy. [...] Tak jak król portugalski ukazał południową część świata aż do Indii i ziem zamieszkałych przez ludzi żyjących nad Oceanem, tak też niech stanie otworem dla oczu wszystkich północna część świata z ludami mieszkającymi nad Oceanem Północnym i dalej na wschód, do której uczynił dostęp król polski swym orężem i wojnami.

Źródło: Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji azjatyckiej i europejskiej*, oprac. T. Bieńkowski, H. Barycz, Wrocław 1972, s. 21–22.

Traktat o dwóch Sarmacjach, europejskiej i azjatyckiej, i o tym, co się w nich znajduje to dzieło, które zmieniło wiedzę Europejczyków dotyczącą geografii ziem położonych na wschodzie naszego kontynentu. Maciej z Miechowa obalił wiele mitów, takich jak istnienie wysokich gór Alp Hiperborejskich.

• księga, Polska, 1517 r.

1. Przedstaw, jakie błędne informacje dotyczące Europy Wschodniej były w XVI w. przyjmowane za pewne.
2. Wyjaśnij, do jakich odkryć autor porównywał swoją publikację.

Na tym etapie edukacji uczono biegłego czytania, pisanie i przemawiania po łacinie. Uważano, że są to niezbędne umiejętności dla obywatela biorącego czynny udział w życiu politycznym, oratora, czyli mówcy skutecznie przekonującego do swoich racji. Do rozwijania tych umiejętności przyczyniały się również spektakle licznych teatrów szkolnych.

W okresie reformacji powstały gimnazja w Gdańsku, Toruniu i Elblągu, w których nauczano w duchu protestantyzmu, a w drugiej połowie XVI w. zakładano pierwsze **kolegia jezuickie**, mające służyć nie tylko kształceniu, ale i pogłębianiu wiary katolickiej. Rolę uczelni wyższych na ziemiach polskich odgrywały **akademie**: w **Krakowie**, **Wilnie** i **Zamościu** oraz ariańska w **Rakowie**. Wielu Polaków kontynuowało studia na zagranicznych uniwersytetach.

Na wszystkich etapach edukacji, od szkół parafialnych po akademie, kształcono tylko chłopców pochodzących ze szlachty lub z mieszczaństwa. Dziewczynki z rodzin szlacheckich i mieszczańskich mogły liczyć

jedynie na praktyczne wykształcenie domowe pod okiem matek lub nauczycieli. Większe możliwości zdobywania wiedzy miały wyłącznie magnatki i zamożne szlachcianki oraz mniszki. Dzieci chłopskie zazwyczaj nie pobierały żadnych nauk, wcześniej zaczynały uczestniczyć w pracach gospodarskich, czasem zaś uczyły się rzemiosła.

■ LITERATURA RENESANSOWA W POLSCE

Do rozpowszechnienia literackich idei renesansu na ziemiach polskich w znacznej mierze przyczynił się wynalazek druku. Pierwsze polskie drukarnie powstały w Krakowie ok. 20 lat po wynalazku Gutenberga, a później stopniowo w innych miastach. Publikowano Biblię, dzieła naukowe i literackie, a często także druki ulotne z polemikami dotyczącymi licznych toczonych w tym czasie sporów politycznych i religijnych. Okazały się one bardzo skuteczną bronią propagandową.

■ RZECZPOSPOLITA BABIŃSKA

Rzeczpospolita Babińska była powstałym w Babinie koło Lublina klubem towarzyskim, który w XVI w. gromadził polskich artystów, pisarzy, uczonych, a także osoby interesujące się kulturą. Byli z nim związani m.in. Jan Kochanowski [1], Bartosz Paprocki [2], Mikołaj Rej [3], Andrzej Frycz Modrzewski [4]. Gościli na nich zarówno przywódca protestantów w Rzeczypospolitej – Jan Łaski Młodszy [5], jak i arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Dzierżgowski [6]. Podczas spotkań w atmosferze zabawy dyskutowano też o ważnych kwestiach, lecz głównie prezentowano żartobliwe wiersze i opowiadano anegdoty. Scenę spotkania w ramach Rzeczypospolitej Babińskiej przedstawił na obrazie Jan Matejko.

■ obraz, Kraków, 1881 r.

Literatura polskiego odrodzenia powstawała zarówno w języku narodowym, jak i po łacinie, w nawiązaniu do antycznych gatunków literackich. Jan Dantyszek czy Klemens Janicki początkowo kultywowali tradycję pisania wierszy łacińskich. Wkrótce jednak usamodzielniał się literacki język polski. Autorem jednych z pierwszych książek drukowanych w całości po polsku (modlitewnika *Raj duszny* i zbioru bajek) był **Biernat z Lublina**. **Mikołaj Rej**, uważany za ojca polskiej literatury i wyraziciela gustów szlachty, sławił ideał życia ziemiańskiego na wsi. Mistrzem renesansowej poezji polskiej stał się zaś **Jan Kochanowski**, który zasłynął z kunsztownego języka swoich różnorodnych utworów. Współcześni i potomni cenili m.in. jego fraszki, pieśni, treny, twórcze przekłady psalmów i dramat polityczny *Odprawa posłów greckich*.

Oprócz dzieł literatury pięknej narodziła się również zaangażowana społecznie, choć służąca głównie rozrywce **literatura sowizdrzalska**. Jej twórcy pozostawali anonimowi, posługiwali się bowiem rubasznym humorem i szyderstwem. W stworzonym w ten sposób „świecie na opak” można było odsłonić nawet najbardziej wstydlive przywary władców, duchownych czy możnych, a przy tym skrytykować niesprawiedliwe przywileje społeczne.

Ważne postulaty reform poruszała **literatura społeczno-polityczna**. Najważniejszym dziełem tego nurtu był traktat *O poprawie Rzeczypospolitej* ksiąg pięć autorstwa **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**. Pojawiły się w nim postulaty dogłębnych reform ustroju

Dwór w Czarnolesie, w którym mieszkał Jan Kochanowski wraz z rodziną, po latach splonął, jednak obiekt został odbudowany na początku XX w. i obecnie służy jako muzeum ojca poezji polskiej. Po prawej jest widoczny pomnik poety.

■ fotografia współczesna, Czarnolas

państwa, a także wezwanie do tolerancji. Autor opowiadał się za równością wszystkich ludzi wobec prawa. Z kolei inny pisarz polityczny tamtych czasów, ksiądz **Stanisław Orzechowski**, za pełnoprawnych obywateli („członków narodu politycznego”) uznawał jedynie szlachtę. Zwalczał w swoich pismach innowierców, a w spisanych mowach *Turcyki* wzywał do podjęcia krucjat przeciw muzułmańskiej Turcji, którą uważał za największego wroga kraju.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ REJ

1505–1569

Poeta, autor pism politycznych, obyczajowych i religijno-moralnych. Jako szlachcic prowadził aktywne życie polityczne. Był wyznawcą kalwinizmu. Wysyłano go jako posła na sejm. W *Żywocie człowieka poczciwego* opiewał egzystencję szlachcica na wsi, spędzaną zgodnie z rytmem natury. Swoje poglądy polityczne przedstawił w satyrycznym dialogu *Krótką rozprawę między... Panem, Wójtem a Plebanem*. Wydał też zbiór kazań kalwińskich i przełożył biblijną Księgę Psalmów (*Psalterz Dawidów*).

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI

ok. 1503–1572

Myśliciel społeczny, pisarz polityczny i moralista. Pochodził z rodziny mieszczańskiej. Po ukończeniu Akademii Krakowskiej został księdzem, ale później poznał bliżej Marcina Lutra i zainteresował się ideami reformacji. Jego główne dzieło *O poprawie Rzeczypospolitej* w całości ukazało się w Szwajcarii, a w kraju cenzura wstrzymała druk dwóch ksiąg. Postulował wzmocnienie władzy królewskiej i zjednoczenie różnych wyznań w ramach kościoła narodowego. Część jego poglądów uznano za wywrotowe, a pisma trafiły na indeks ksiąg zakazanych.

WARTO WIEDZIEĆ

Polskie przekłady Biblii

Reformacja i towarzyszące jej spory teologiczne rozbudziły zapotrzebowanie na tłumaczenia Biblii na języki narodowe, w tym także polski. Najwcześniejsze było luteranckie tłumaczenie Stanisława Murzynowskiego z połowy XVI w. Obejmowało ono jednak tylko Nowy Testament. Cały tekst przełożyli kalwiniści (Biblia brzeska), bracia polscy posługiwali się zaś własnym przekładem – Biblią nieświeską.

W 1561 r. ukazał się pierwszy katolicki przekład – Biblia Leopoldy. Od nazwiska jezuickiego tłumacza Jakuba Wujka pochodzi zaś nazwa kolejnego katolickiego tłumaczenia (Biblia Wujka). Najpóźniej, bo już w XVII w. ukazała się kompletna wersja luterancka – Biblia gdańska.

Biblia Leopoldy, pierwszy drukowany polski przekład Biblii wydanej przez katolików, był bogato ilustrowany.

■ księga, Polska, 1561 r.

? Jakie znaczenie dla wiernych miało wydanie Biblii w języku polskim?

Biblia nieświeska była pierwszym tłumaczeniem Pisma św. opracowanym przez braci polskich. Autorem przekładu z greki i języka hebrajskiego był jeden z wybitniejszych uczonych arianckich – Szymon Budny.

■ księga, Polska, 1572 r.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, skąd czerpali wzorce polscy zwolennicy idei renesansowych.
2. Opisz, w jaki sposób było zorganizowane polskie szkolnictwo w epoce renesansu.
3. Przedstaw dokonania głównych polskich artystów i literatów czasów odrodzenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Rożek, *Złoty wiek*, Warszawa 1991.

J. Starnawski, *Z dziejów renesansu w Polsce. Studia i szkice*, Warszawa 2007.

Podsumowanie rozdziału II

„Złoty wiek” Rzeczypospolitej

1 Polityka międzynarodowa ostatnich Jagiellonów

1. Po Kazimierzu Jagiellończyku tron Polski objął jego syn Jan Olbracht (1492–1501), który bezskutecznie próbował podporządkować sobie Mołdawię w 1497 r. Gdy bezpoczątnie zmarł, polską koronę przejął jego brat Aleksander (1501–1506). On też nie pozostawił po sobie potomka, a królem Polski został Zygmunt Stary (1506–1548).
2. Za panowania Zygmunta Starego mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern przeszedł na luteranizm i złożył hołd lenny polskiemu władcy. Wojna z Moskwą przyniosła utratę Smoleńska, a z Turcją zawarto pokój wieczysty.
3. Po śmierci Zygmunta Starego polski tron objął jego syn Zygmunt August (1548–1572). Zawarł on układ z Habsburgami o przyjaźni i bezskutecznie starał się rozszerzyć polskie wpływy nad Bałtykiem.
4. W latach 1563–1570 trwała I wojna północna pomiędzy Szwecją, Danią, Moskwą i Polską. Jej skutkiem był podział Inflant.

2 Demokracja szlachecka

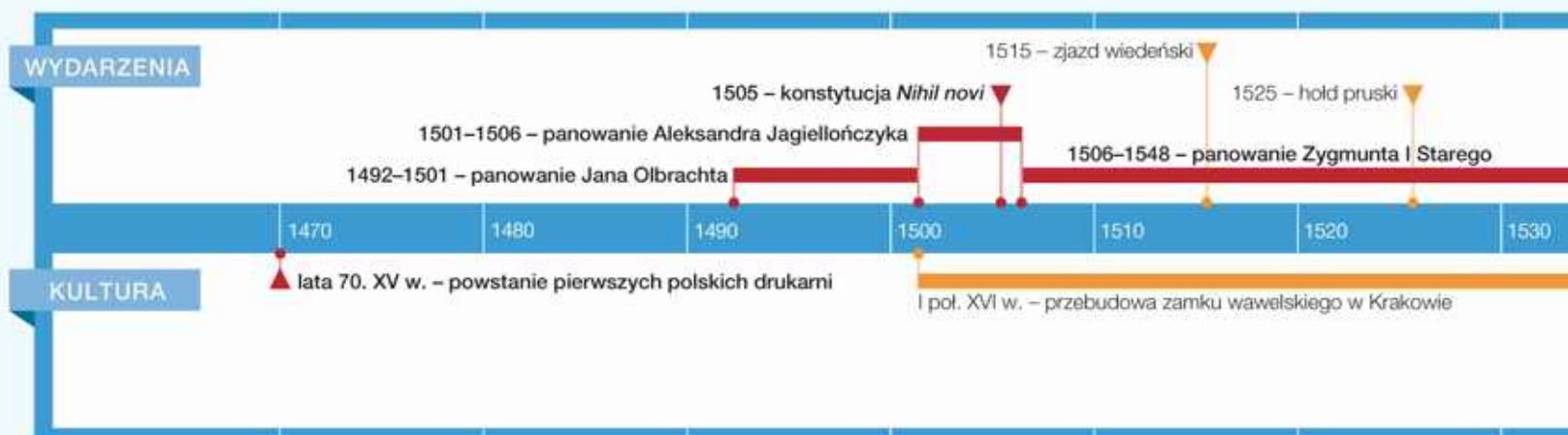
1. Przywileje, jakie uzyskiwała szlachta, uczyniły z niej dominującą warstwę społeczną. Dokonało się to kosztem mieszczaństwa (zabroniono mu kupować majątki ziemskie) i chłopów (ograniczono ich prawa).
2. Najważniejsze decyzje dotyczące Polski zapadały na sejmie walnym, który od 1493 r. składał się z trzech stanów – króla, senatu i izby poselskiej. Tę ostatnią tworzyli przedstawiciele szlachty wybierani wcześniej na sejmikach. Od 1505 r., czyli roku uchwalenia konstytucji *Nihil novi*, król nie mógł wprowadzać nowego prawa bez zgody sejmu. Ponadto podczas tzw. wojny kokoszej (1537 r.) król potwierdził elekcyjność tronu.
3. Szlachta w XVI w. stanowiła ok. 6–7% społeczeństwa, ale nie była jednorodną warstwą społeczną. Tworzyły ją magnateria, szlachta średnia, zagrodowa i gołota.
4. Za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów powstał tzw. ruch egzekucyjny. Wśród jego postulatów było m.in. odebranie królewskich ziem z rąk magnatów.

3 Reformacja i kontrreformacja w Rzeczypospolitej

1. Nowe idee religijne szybko przenikały na polskie ziemie. Luteranizm przyjmowało mieszczaństwo, a kalwinizm szlachta. Pojawił się też niezrealizowany postulat utworzenia w Polsce kościoła narodowego.
2. Bracia polscy (arianie) to wyznawcy protestantyzmu, którego członkowie byli krytykowani z powodu kwestii doktrynalnych. Część z nich głosiła radykalne postulaty społeczne.
3. Na ziemiach polskich nie doszło do wybuchu walk o podłoże religijne. W 1570 r. przedstawiciele większości wyznań protestanckich zawarli porozumienie, tzw. zgodę sandomierską. Następnie w 1573 r. uchwalono akt konfederacji warszawskiej, wprowadzający wolność religijną.
4. W działaniach kontrreformacyjnych w Rzeczypospolitej dużą rolę odegrali jezuita, którzy zostali tu sprowadzeni w latach 60. XVI w.
5. W 1596 r. zawarto unię brzeską, która doprowadziła do powstania kościoła greckokatolickiego.

4 Społeczeństwo i gospodarka Rzeczypospolitej w XVI wieku

1. Społeczeństwo Rzeczypospolitej tworzyły cztery stany – szlachta, duchowieństwo, mieszczaństwo i chłopstwo, a poza nimi Żydzi i Ormianie oraz ludzie luźni.
2. Miasta Rzeczypospolitej nie były tak silne i duże jak ośrodki na zachodzie Europy. Władzę w nich sprawowali najbogatsi mieszczaństwo (patrycjat). Głównymi zajęciami mieszkańców miast były rzemiosło i handel.
3. Zwiększenie zapotrzebowania na zboże spowodowało rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rzeczypospolitej. Szlachta, korzystając z przywilejów, zakładała folwarki i wprowadziła poddaństwo chłopów.
4. Handel zbożem i innymi produktami rolnymi oraz leśnymi z terenów Rzeczypospolitej odbywał się w dużej mierze przez Gdańsk. Jego mieszkańcy bogacili się dzięki udziałowi w tej wymianie. Z kolei szlachta za pieniądze ze sprzedaży swoich towarów chętnie kupowała dobra luksusowe i artykuły kolonialne.

5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

1. Unia personalna pomiędzy Polską i Litwą nie miała trwałego charakteru, czemu sprzyjali sami Jagiellonowie – nie chcieli, aby tron litewski przestał być dziedziczny i stał się elekcyjny jak polski. Dopiero z powodu braku potomka Zygmunt August zmienił zdanie w tej kwestii. Za zawarciem unii realnej opowiadała się natomiast szlachta z obu państw.
2. 1 lipca 1569 r. w Lublinie został zaprzysiężony akt unii realnej pomiędzy Polską i Litwą – powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów, rządzona przez jednego władcę, mająca jeden sejm, wspólną monetę i politykę zagraniczną. Odrębne pozostały urzędy centralne, wojsko i skarby państwowe.
3. Rzeczpospolita stała się jednym z największych państw w Europie, lecz ciężar polityki zagranicznej przesunął się na wschód. Nastąpiła wewnętrzna migracja szlachty, która mogła swobodnie osiedlać się w całym kraju.
4. Rzeczpospolitą zamieszkiwało wiele narodowości wyznających różne religie i wyznania chrześcijańskie, co sprawiło, że społeczeństwo tworzyło wieloetniczną i wielowyznaniową mozaikę.

6 Pierwsza wolna elekcja

1. Po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta w Rzeczypospolitej zapanowało bezkrólewie, na czas którego zastępcą monarchy został interrex. Szlachta zawiązała konfederację kapturową.
2. Pierwsza wolna elekcja odbyła się w 1573 r. O tron Rzeczypospolitej ubiegało się kilku kandydatów, lecz poparcie szlachty głosującej osobiście uzyskał Henryk Walezjusz, brat króla Francji.
3. Nowy władca musiał zaprzysiąc dwa dokumenty – Artykuły henrykowskie (zbiór najważniejszych zasad ustrojowych Rzeczypospolitej, m.in. elekcyjność tronu, uprawnienia sejmu, wolność religijną) oraz *pacta conventa* (osobiste zobowiązania władcy).
4. Panowanie Henryka Walezkiego trwało kilka miesięcy. Wyjechał on z Rzeczypospolitej po otrzymaniu informacji o śmierci swojego brata, króla Francji. Władcy postawiono ultimatum, w którym zobowiązano go do powrotu w ciągu roku. Nie dotrzymał tego zobowiązania i ponownie ogłoszono bezkrólewie.

7 Panowanie Stefana Batorego

1. Na elekcji w 1575 r. doszło do podwójnego wyboru – prymas ogłosił królem cesarza Maksymiliana II Habsburga, a szlachta wybrała Annę Jagiellonkę wraz z mającym ją poślubić Stefanem Batorem. Ostatecznie ta para zasiadła na tronie Rzeczypospolitej w 1576 r.
2. Na początku panowania Batory stoczył wojnę z Gdańskiem, która zakończyła się uznaniem nowego króla i zapłatą kontrybucji przez miasto. W tym czasie do Inflant wkroczyła też armia moskiewska. Władca, aby zdobyć poparcie szlachty i podatki na wojnę, zrzekł się części swoich uprawnień sędziowskich (powstał Trybunał Koronny i Trybunał Litewski). Powołał też nową formację wojskową – piechotę wybraniecką.
3. W latach 1579–1581 odbyły się trzy wyprawy na Moskwę, która zakończyły się zwycięstwem Rzeczypospolitej i rozejmem w Jamie Zapolskiej w 1582 r. Państwo moskiewskie zostało odsunięte od Bałtyku i musiało zwrócić zajęte Inflanty oraz ziemie połocką.
4. W kraju rosła w siłę opozycja wobec Batorego, a konflikt ze szlachtą zaostrzyła sprawa Samuela Zborowskiego. Został on oskarżony o antykrólewski spisek i stracony.

8 Kultura i sztuka renesansu polskiego

1. Idee odrodzenia upowszechniały się na ziemiach polskich dzięki podróżom młodych szlachciców na studia do Italii oraz dzięki wpływowi dworu Jagiellonów. Władcy przebudowali zamek wawelski, a nowy styl zyskiwał popularność wśród mieszkańców Krakowa. Drugim ważnym ośrodkiem sztuki renesansu był Gdańsk.
2. Polska nauka zaślęła z wielu osiągnięć, spośród których największe znaczenie miała teoria heliocentryczna Mikołaja Kopernika. Rozwijały się medycyna, geografia i historia.
3. W XVI w. powstawały kolejne szkoły parafialne, jednak uczono w nich tylko chłopców pochodzących ze szlachty lub mieszczaństwa. Swoje placówki edukacyjne tworzyli też protestanci. Uczelnie wyższe działały w Krakowie, Wilnie, Zamościu i Rakowie.
4. Rozwój literatury renesansowej umożliwiły drukarnie, które zakładano od lat 70. XV w. Polscy pisarze tworzyli zarówno po łacinie, jak i po polsku. Powstawały dzieła dotyczące ważnych kwestii społecznych i politycznych.

Dlaczego Rzeczpospolita nie stała się państwem protestanckim?

Już kilka lat po wystąpieniu Marcina Lutra głosiciele nowej doktryny pojawili się w Polsce i na Litwie. Nowe wyznania szybko zyskały popularność, co pozwala postawić pytanie: czy Rzeczpospolita mogła stać się państwem protestanckim? A jeśli nie, to jakie czynniki o tym zadecydowały?

Początkowo tempo przechodzenia polskiej szlachty na wyznania reformowane było zawrotne. Według szacunków w XVI w. zmieniło je ok. 1/3 przedstawicieli tego stanu. Jednak liczebność wspólnot protestanckich zmniejszyła fala konwersji na katolicyzm na przełomie XVI i XVII w. Wygasły też niektóre wielkie rody protektorów reformacji, co spowodowało, że mniejszym zborom zaczęło brakować hojnych patronów. Ponadto wojny w XVII w. z przeciwnikami wyznającymi luteranizm, prawosławie czy islam skupiły szlachtę wokół Kościoła katolickiego. Nastąpił zmierzch tolerancji religijnej, innowierców marginalizowano i wzrastały nastroje niechętnie obcokrajowcom. Ustawy sejmowe zaczęły ograniczać prawa protestantów, zaś arianie zostali wygnani z kraju.

Ponadto obóz reformowany był mocno podzielony. Wynikało to z tego, że poszczególne wyznania były atrakcyjne dla różnych grup społecznych. Luteranizm stał się wyznaniem mieszczaństwa, ale głównie w skupiskach ludności niemieckiej. Z kolei kalwinizm chętnie przyjmowała szlachta, ponieważ chciała uniezależnić się od kura teli Kościoła i przeprowadzić sekularyzację jego majątków. Jednocześnie wielu szlacheckich ewangelików nie zmieniało swojego trybu życia, przez co nie stanowili dobrego przykładu zalecanej przez Kalwina skromności. Ponadto poza strefą wpływów wyznań reformowanych znalazł się prawie cały stan chłopski, najliczniejszy ze

wszystkich. Podstawą była bowiem lektura Biblii, a chłopie nie umieli czytać i nie mieli możliwości się tego nauczyć, bo szkolnictwo protestanckie koncentrowało się w miastach. Upadła też idea budowy polskiego kościoła narodowego, która zakładała zmianę doktryny w duchu reformacyjnym, zniesienie celibatu księży i rozluźnienie bądź zerwanie więzi z Rzymem. Oprócz nielicznych wyjątków niewielkie było zainteresowanie polemikami i sporami teologicznymi. Nigdy nie osiągnięto także całkowitego porozumienia w sprawach doktryny, a próby zjednoczenia ewangelików przez Jana Łaskiego Młodszego w XVI w. zakończyły się niepowodzeniem. Innowiercy nie stworzyli silnego stronnictwa politycznego, które chroniłoby ich interesy i walczyło o władzę. Udało się jedynie zawrzeć w 1570 r. zgodę sandomierską w celu obrony przed postępiami kontrreformacji i dyskryminacją.

Początkowe sukcesy reformacji zostały powstrzymane przez wdrażanie ustaleń soboru trydenckiego. Aktywnie działali jezuici, którzy z czasem uzyskali monopol na kształcenie młodzieży w prowadzonych przez siebie kolegiach. Naukę podejmowali tam również synowie z rodzin protestanckich. Katolicyzm zachował uprzywilejowaną pozycję religii państwowej, a królowie pozostali przy tym wyznaniu i zapewnili mu opiekę. Silną pozycję utrzymały jedynie gminy luteranckie w wielkich miastach Prus Królewskich – Gdańsku, Elblągu i Toruniu.

PODYSKUTUJMY

1. Czy szerokie upowszechnianie zasad wyznań reformowanych wśród chłopów mogłoby wpłynąć na zmianę religii państwowej w Rzeczypospolitej?
2. Oceń, czy struktura społeczna państwa polsko-litewskiego miała wpływ na rozwój wyznań reformowanych.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw, jak zakończył się konflikt z Krzyżakami za panowania Zygmunta Starego.
2. Podaj zalety i wady demokracji szlacheckiej.
3. Wyjaśnij, czy ustrój Polski miał wpływ na rozwój reformacji w XVI w.
4. Wyjaśnij, dlaczego miasta w Rzeczypospolitej miały słabszą pozycję niż ośrodki miejskie na zachodzie Europy.
5. Przedstaw własną ocenę unii lubelskiej.
6. Wyjaśnij, co spowodowało, że Henryk Walezy postanowił wrócić do Francji w 1574 r.
7. Podaj przyczyny powstania opozycji wewnętrznej przeciwko Batoremu.
8. Wymień najważniejsze zabytki sztuki polskiej, które powstały w epoce renesansu.

▪ Adriaen van de Venne, *Wyjazd dygnitarzy z Middelburga*, obraz, XVII w.

III

EUROPA W XVII WIEKU

1 Rewolucja angielska
i monarchia parlamentarna

2 Wojna trzydziestoletnia

3 Absolutyzm we Francji

4 Nowe potęgi europejskie w XVII wieku

5 Kultura Europy w XVII wieku

1 REWOLUCJA ANGIELSKA I MONARCHIA PARLAMENTARNA

Od początków XVII w. na Wyspach Brytyjskich narastały napięcia społeczne i ekonomiczne, które ostatecznie doprowadziły do ostrego sporu władcy z parlamentem i rewolucyjnych zmian ustrojowych. Dlaczego jednak doszło do tego konfliktu? Jaki miała przebieg rewolucja angielska i co zmieniła?

■ ANGLIA NA PRZEŁOMIE XVI I XVII W.

Od połowy XVI w. Anglia przeżywała okres szybkiego rozwoju gospodarczego – rosła produkcja w przemyśle metalurgicznym i sukienniczym, zwiększało się także wydobywanie węgla. Przemianom tym towarzyszyły nieuchronnie duże zmiany społeczne. Ogromne zapotrzebowanie na wełnę sprawiało, że wielkim właścicielom ziemskim nie opłacało się już dzierżawienie swoich ziem chłopom. Znacznie większe zyski zapewniała hodowla owiec. Nasilił się zatem proces **ogradzania** – łączenia gruntów gminnych i chłopskich w wielkie gospodarstwa nastawione na wypas tych zwierząt (więcej w **Warto wiedzieć** na s. 28). Działania te spowodowały, że duża część mieszkańców wsi straciła swoje gospodarstwa i musiała szukać nowego zajęcia w miastach.

Zmiany gospodarcze pozwoliły wzbogacić się tym, którzy dysponowali odpowiednim kapitałem i umieli go zainwestować. W efekcie w Anglii powstała warstwa zamożnych posiadaczy ziemskich, określanych mianem nowej szlachty – **gentry** [czyt.: džentry]. Równocześnie rozwój przemysłu i handlu – w tym też z koloniami – umacniał także pozycję bogatego mieszczaństwa. W tej sytuacji te dwie grupy społeczne zaczęły dążyć do uzyskania większego wpływu na sprawy państwa.

Poza tym w ówczesnej Anglii wzrastały napięcia religijne i polityczne. Zaprowadzone w XVI w. reformy Kościoła wydawały się wielu protestantom niewystarczające, a wyznanie panujące – anglikanizm – zbyt podobne do katolicyzmu. **Purytanie** (więcej o nich w **Warto wiedzieć** obok) oczekiwali zatem głębszych zmian w duchu kalwinizmu. Oczekiwania te były szczególnie rozpowszechnione właśnie wśród zyskujących na znaczeniu przedstawicieli gentry i mieszczaństwa,

spośród których rekrutowała się **Izba Gmin** – niższa izba angielskiego parlamentu. Z kolei tworzący **Izbę Lordów** arystokraci w większości chcieli pozostawić zasady anglikanizmu w dotychczasowej formie. Sam parlament w Anglii obradował nieregularnie, a zwoływany był przez władców zwykle w celu uchwalenia nowych podatków lub szczególnych praw.

WARTO WIEDZIEĆ

Purytanie

Zwolennikami oczyszczenia anglikanizmu z elementów katolickich byli radykalni protestanci – purytanie. Żądali usunięcia z kościołów obrazów, rzeźb, ołtarzy i wszelkich ozdób oraz uproszczenia kultu, w tym zmniejszenia liczby świąt, zaburzających rytm pracy. Za szczególnie ważne cnoty uznawali bowiem pracowitość, powściągliwość i oszczędność. Surowo potępiali rozrywki i zabawy. Kładli za to duży nacisk na naukę czytania, gdyż uważali, że wszyscy wierni powinni samodzielnie poznawać Biblię.

Purytanie

emigrowali z Anglii od początku XVII w., m.in. byli pasażerami statku Mayflower [czyt.: mejflajer], na którym w 1620 r. przybyli do Ameryki Północnej.

■ ilustracja, Anglia, XVII w.

■ RZĄDY STUARTÓW

Po śmierci Elżbiety I w 1603 r. na tronie zasiadł jej krewny **Jakub I Stuart** [czyt.: stjuart], król Szkocji. W ten sposób oba kraje zostały połączone unią personalną przez dynastię **Stuartów**. Nowy monarcha nie uznawał ograniczeń władzy królewskiej na rzecz parlamentu angielskiego i rzadko go zwoływał. Swoje rządy opierał na dawnej arystokracji i Kościele anglikańskim. W 1625 r. tron objął jego syn **Karol I**, który starał się kontynuować tę politykę. Król Anglii był zmuszony zwołać parlament jedynie wówczas, gdy niezbędne były mu dodatkowe fundusze na prowadzenie wojen. W efekcie przez 11 lat w ogóle nie doszło do żadnego posiedzenia tego gremium.

Dopiero wybuch powstania w Szkocji w 1640 r. zmusił Karola I do zwołania parlamentu. Te obrady były jednak bardzo krótkie, jako że posłowie odrzucili postulaty króla, a dodatkowo zażądali rozliczenia jego nadużyć. Wkrótce sytuacja stała się na tyle dramatyczna, że władca musiał ponownie zwołać posiedzenie. Tym razem posłowie przeforsowali nowe prawo, które uzależniało rozwiązywanie obrad parlamentu od zgody samych parlamentarzystów. W ten sposób wybuchła **rewolucja angielska**. W rezultacie rozpoczęte wówczas obrady (tzw. **Długi Parlament**) trwały formalnie aż 13 lat. Coraz większe wpływy mieli podczas nich purytanie, domagający się reform i kontroli nad królewskimi ministrami. Aby zdusić opozycję w zarodku, król rozkazał uwięzić purytańskich posłów, lecz nie dopuścił do tego mieszczaństwo Londynu. Ostatecznie wobec buntu poddanych monarcha musiał opuścić miasto.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OLIVER CROMWELL

1599–1658

Dowódca wojsk parlamentu i dyktator Anglii. Urodził się w rodzinie szlacheckiej. Wyznawał purytanizm. Jako poseł do Izby Gmin był przeciwnikiem anglikanizmu i absolutyzmu królewskiego. Nieprzejednany wobec Karola I, zniweczył plany ugody i doprowadził do jego skazania i egzekucji. Jako lord protektor sprawował rządy dyktatorskie z wykorzystaniem armii. Popularność przyniosło mu nadawanie majątków zabranych rojalistom. W czasie restauracji Stuartów ogłoszony królobójcą. Jego zwłoki ekshumowano i zbezczeszczono.

■ WOJNA DOMOWA W ANGLII

Konflikt pomiędzy królem a parlamentem doprowadził w 1642 r. do wybuchu wojny domowej w Anglii. Za monarchą opowiedzieli się rojaliści:

- ▶ arystokraci, wielcy właściciele ziemscy i ich poddani,
- ▶ duchowni Kościoła anglikańskiego,
- ▶ prześladowani dotąd katolicy.

Z kolei poparcie dla parlamentu wyrazili:

- ▶ przedstawiciele gentry,
- ▶ mieszczaństwo,
- ▶ chłopci.

Przewaga liczebna należała do wojsk parlamentu, jednak były one słabiej uzbrojone i wyszkolone, co sprawiło, że początkowo zwycięstwa odnosiła armia królewska. Przełom nastąpił na skutek reformy wojska parlamentu, którą przeprowadził jeden z jego dowódców – **Oliver Cromwell** [czyt.: kromfel]. W zorganizowanej przez niego **Armii Nowego Wzoru** obowiązywała surowa dyscyplina, żołnierze otrzymywali żołd. Stopnie oficerskie przyznawano za rzeczywiste zasługi, a nie ze względu na arystokratyczne pochodzenie. Nowo utworzone siły zmierzyły się w 1645 r. z wojskami królewskimi w bitwie pod **Naseby** [czyt.: nejsby], gdzie odniosły zwycięstwo. W rezultacie monarcha zbiegł wkrótce do Szkocji, lecz Szkoci zdecydowali się wydać go parlamentowi. Chwiejne postępowanie przywódców parlamentu, z których wielu liczyło na zawarcie z królem kompromisu, i pogarszająca się sytuacja w kraju, boleśnie odczuwającym koszty prowadzonej wojny, wywołały kolejny zryw rojalistów. Idąca im z pomocą szkocka armia została jednak znowu całkowicie rozbita przez Cromwella i w 1648 r. wojna domowa zakończyła się zwycięstwem sił parlamentu.

Żelaznobocy to nazwa oddziałów jazdy stworzonej przez Olivera Cromwella. Służący w nich żołnierze byli zdyscyplinowani i oddani sprawie walki ze zwolennikami króla. Formacja ta została rozwiązana po powrocie Stuartów na tron.

Dalsze losy uwięzionego Karola I pozostawały nierozstrzygnięte. Nadal duża część parlamentarzystów była skłonna zawrzeć z władcą kompromis i w zamian za poszerzenie ich uprawnień pozwolić mu zatrzymać koronę. Zupełnie inne były już jednak oczekiwania armii i stojącego na jej czele Cromwella. Na rozkaz tego dowódcy wojsko aresztowało prawie połowę posłów, ponieważ nie podzielali jego opinii co do dalszych losów króla. Tak okrojone zgromadzenie – tzw. **Parlament Kadłubowy** – oskarżyło króla o zbrodnię zdrady stanu i oddało pod sąd. W wyniku krótkiego procesu Karol I został skazany na śmierć i ścięty w styczniu **1649 r.**

■ DYKTATURA CROMWELLA

Pozbawiona monarchy Anglia stała się na mocy ustawy parlamentu republiką, w której władzę miał sprawować jednoizbowy parlament, zniesiono bowiem Izbę Lordów. Faktycznie jednak decydującą rolę odgrywał sam Cromwell. Wykorzystując sprawną i doświadczoną armię, w **1649 r.** uderzył on na Irlandię, a rok później na Szkocję (zob. [mapa](#) na kolejnej stronie). Dzięki temu umocnił angielskie wpływy w tych krajach i jednocześnie zaspokoił oczekiwania żołnierzy, którym nadano na własność ziemie zagarnięte Irlandczykom. Ponadto wkrótce udało mu się zdławić wszelkie ruchy opozycyjne w kraju. W 1653 r. Cromwell rozwiązał Parlament Kadłubowy i przyznał sobie tytuł **lorda protektora**, zastępując republikę dyktaturą wojskową. Z czasem jednak złagodził politykę wobec przeciwników politycznych, religijnych i pokonanych rojalistów, którym zaczęto oddawać skonfiskowane majątki ziemskie. Powołał również parlament i przywrócił Izbę Lordów.

WARTO WIEDZIEĆ

Jak osądzono i stracono Karola I?

Postawienie przed sądem króla było w XVII w. wydarzeniem niespotykanym i budziło wątpliwości nawet wśród tych, którzy przeciwko niemu walczyli. Trudno było go sądzić jako poddanego, nie mógł być także sądzony przez równych sobie, czyli innych władców. Powołano zatem specjalny trybunał złożony ze 135 członków, ale i z tego starannie dobranego grona wyrok podpisało tylko 59 osób. Karola skazano ostatecznie za zdradę, za którą uznano przedłożenie własnego interesu ponad interes publiczny, zasadami prawa, wolnością, sprawiedliwością i pokojem jego poddanych.

Egzekucja Karola I odbyła się 30 stycznia 1649 r. Zgromadzony tłum był oddzielony od szafotu na tyle daleko, że król nie wygłosił do niego przemówienia.

• rycina, Anglia, XVII w.

Dlaczego poddani nie chcieli sądzić króla?

TEKST ŹRÓDŁOWY

SKAZANIE NA ŚMIERĆ KAROLA I

Wyrok sądu, przed którym postawiono Karola I, był zgodny z oczekiwaniami radykalnych purytanów, stanowiących trzon armii Cromwella.

Sąd niniejszy kierując się rozumem oraz sumieniem doszedł do przekonania, że wspomniany Karol Stuart ponosi winę za wszczęcie wojny przeciwko parlamentowi i ludowi [...], że był on i pozostał sprawcą, inicjatorem i kontynuatorem wymienionej zwyrodniałej, okrutnej i krwawej wojny i wobec tego winien jest zbrodni zdrady

stanu, morderstw, grabieży, pożarów, gwałtów, spustoszeń ze szkodą i na nieszczęście ludu [...]. Sąd niniejszy postanowił, że za wszystkie te zdrazieckie postęпки i zbrodnie wspomniany Karol Stuart powinien być, jako tyran, zdrajca, morderca i wróg dobrych ludzi tego narodu, ukarany śmiercią przez ścięcie.

Źródło: Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych, cz. 1, pod red. B. Krauzego, Warszawa 1951, s. 31.

1. Wymień zbrodnie, których popełnienie zarzucono królowi.

2. Wyjaśnij, na czym polegała wyjątkowość tego wyroku.

WYSPY BRYTYJSKIE W XVII WIEKU

LEGENDA

- zwolennicy króla Karola I w 1642 r.
- zwolennicy parlamentu w 1642 r.
- ziemie nadawane weteranom armii Cromwella
- kierunki działań wojsk parlamentu
- kierunki działań armii króla Karola I
- kierunki działań armii szkockiej
- ✕ bitwy stoczone w czasie angielskiej wojny domowej
- miasta oblegane przez wojska parlamentu w latach 1649–1653
- miejsce stracenia króla Karola I

1. Wymień obszary zamieszkiwane przez zwolenników parlamentu.
2. Podaj, gdzie Cromwell nadawał ziemie swoim weteranom.

Rozwiązanie Parlamentu Kadłubowego przez Olivera Cromwella odbyło się w 1653 r. Na ilustracji parlamentarzysty **1** opuszczają swoje miejsca przepędzani przez Cromwella **2** i szczuci psami. Prowadzi ich sowa **3**, która była w tym czasie symbolem głupoty.

• rycina, Anglia, XVII w.

WARTO WIEDZIEĆ

Diggerzy i lewellerzy

Podczas rewolucji w Anglii oprócz głównych stronnictw popularność zdobywały również mniejsze ruchy społeczne, które głosiły potrzebę głębszych zmian politycznych. Najsilniejszy z nich tworzyli lewellerzy (z ang. 'zrównywacze'). Wielu zwolenników mieli w armii republikańskiej i wśród średniego mieszczaństwa. Domagali się całkowitej władzy dla Izby Gmin i wolności religijnej oraz zwrotu ziemi bezprawnie zagarniętej przez gentry podczas ograbiania. Nawoływali do wprowadzenia równości wobec prawa. Znacznie bardziej radykalne poglądy głosili diggerzy (z ang. 'kopacze'), do których przyłączali się głównie znajdujący się w najtrudniejszej sytuacji, pozbawieni ziemi chłopci. Zajmowali oni pola i zakładali gospodarstwa rolne, gdzie wspólnie uprawiali ziemię. Głosili postulaty wspólnego użytkowania ziemi, a także zniesienia podziałów społecznych i różnic majątkowych. Oba stronnictwa zostały rozbite przez siły rządowe na początku dyktatury Cromwella.

Deklaracja lewellerów zawierała ich program polityczny. Wydrukowano ją w pismach ulotnych.

■ druk, Anglia, 1649 r.

? Jakie były cele diggerów, a jakie lewellerów?

W polityce zagranicznej dokonał zmian, które wzmocniły pozycję Anglii, choć jednocześnie narażyły ją na konflikty. W 1651 r. parlament przyjął **Akt nawigacyjny**. Odtąd na tej podstawie import produktów mógł być prowadzony tylko z wykorzystaniem statków angielskich lub tych krajów, z których pochodziły dane towary. Tak restrykcyjne prawo miało uderzyć przede wszystkim w interesy kupców z protestanckiej Holandii i wywołało serię wojen z tym krajem. Ostatecznie rozwiązanie to przyczyniło się do rozbudowy angielskiej floty handlowej i stało się jednym z filarów przyszłej potęgi gospodarczej Anglii.

■ RESTAURACJA STUARTÓW

Po śmierci Cromwella w 1658 r. władzę objął jego syn Ryszard, który jednak nie miał talentu i autorytetu ojca i po kilku miesiącach został zmuszony do ustąpienia z funkcji lorda protektora. Następnie nowo wybrany parlament zdecydował o przywróceniu monarchii. Koronę zaproponowano synowi świątego monarchy – **Karolowi II Stuartowi**. Nowy władca został koronowany w 1660 r., lecz wcześniej złożył obietnicę, że nie będzie mścił się na przeciwnikach politycznych jego ojca i zachowa pokój religijny w kraju.

Szybko okazało się jednak, że Karol II nie odpowiada oczekiwaniom angielskiego społeczeństwa: podejrzewano go o planowanie przywrócenia władzy absolutnej i krytycznie oceniano jego próby zbliżenia z katolicką

Francją. Dodatkowo monarcha nie miał męskiego potomka, a zatem tron angielski miał objąć jego brat – **Jakub II Stuart**, który był katolikiem i bliskim sojusznikiem króla Francji. W parlamencie doszło wówczas do podziału i powstania dwóch stronnictw politycznych. **Torysi** popierali władcę i opowiadali się za nie naruszalnością jego praw do tronu. Opozycjoni wobec nich **wigowie** głosili, że władza zwierzchnia należy do parlamentu i może on pozbawić monarchę korony.

W rezultacie Jakub II rozpoczął swoje rządy w 1685 r., ale podjęte przez niego próby wprowadzenia władzy absolutnej oraz przywrócenia katolicyzmu jako religii państwowej spowodowały zjednoczenie wszystkich grup społecznych przeciwko monarsze. Po trzech latach rządów Jakub II został opuszczony nawet przez swoich dawnych zwolenników i wyjechał z Anglii, aby szukać sprzymierzeńców i zebrać armię, która umożliwiłaby mu odzyskanie tronu.

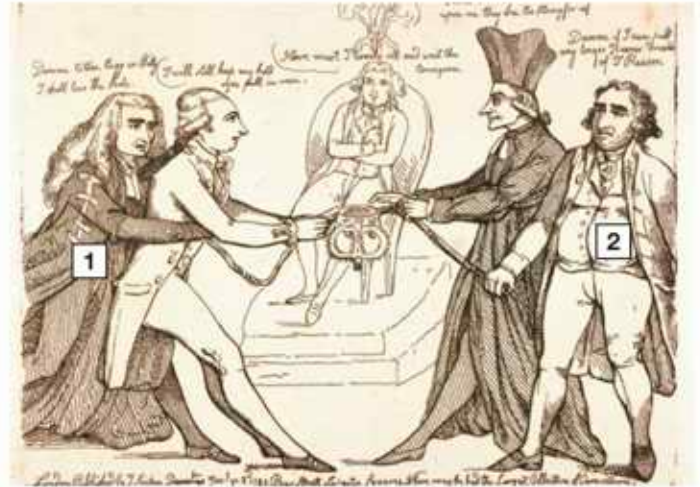
■ MONARCHIA PARLAMENTARNA

W nowej sytuacji torysi szybko porozumieli się z wigami i zaoferowali koronę namiestnikowi Holandii – **Wilhelmowi III Orańskiemu**. Wilhelm przybył wkrótce na Wyspy Brytyjskie z własną armią, która jednak okazała się całkiem niepotrzebna – niechęć do Jakuba II była tak duża, że nikt nie zamierzał go bronić. Bezkrwawe przejęcie władzy w 1688 r. ochrzczono wkrótce mianem **chwalebnej rewolucji**.

CIEKAWOSTKA

Torysi i wigowie

Pochodzący ze schyłku XVII w. podział na dwa stronnictwa polityczne okazał się niezwykle trwały. Torysi początkowo wywodzili się głównie z arystokracji i wielkich posiadaczy ziemskich, popierali silną władzę królewską i dominującą pozycję Kościoła anglikańskiego. Wigowie rekrutowali się spośród gentry i bogatszego mieszczaństwa i opowiadali się za przewagą parlamentu nad królem, tolerancją religijną i poszerzeniem swobód dla obywateli. Nazwy obu stronnictw miały charakter obraźliwy: określenie „torysi” odnosiło się początkowo do banitów i powstańców irlandzkich, mianem wigów określano z kolei szkockich buntowników. W XIX w. stronnictwo torysów przekształciło się w Partię Konserwatywną, a ugrupowanie wigów – w Partię Liberalną. Ta pierwsza odgrywa dużą rolę do dziś, a jej członkowie nadal określane są mianem torysów, zaś druga ustąpiła z czasem miejsca Partii Pracy.

Torysi 1 i wigowie 2 wielokrotnie stawali po przeciwnych stronach w wewnętrznych konfliktach politycznych w Anglii. Ilustruje to rysunek satyryczny, na którym przywódcy tych stronnictw zawzięcie przeciągają koronę w swoją stronę.

■ rycina, XVIII w.

Zaraz po koronacji, w 1689 r., nowy władca zaakceptował tzw. **Deklarację praw**. Zgodnie z jej zapisami:

- ▶ nakładanie nowych podatków wymagało zgody parlamentu;
- ▶ król nie mógł zawieszać obowiązywania ustaw parlamentu;
- ▶ nielegalne stało się utrzymywanie stałej armii w okresie pokoju;
- ▶ członkowie parlamentu mieli być wybierani w wolnych wyborach;
- ▶ obrady parlamentu miały się odbywać regularnie;
- ▶ w czasie obrad parlamentu obowiązywał przywilej wolności słowa.

Dokument znacznie osłabił zatem władzę króla, a zwiększył uprawnienia parlamentu. W ten sposób eliminowano zagrożenie powrotem królewskiej władzy absolutnej i budowano podstawy angielskiej **monarchii parlamentarnej**, zakładającej ścisłą współpracę króla z parlamentem. W osobnym dokumencie potwierdzono także wolność kultu dla przedstawicieli innych wyznań protestanckich niż anglikańskie i zezwolono im

– w pewnym zakresie – sprawować urzędy. Po niemal 50 latach duża część postulatów parlamentu została ostatecznie spełniona. Stuartowie wrócili jeszcze na angielski tron w początkach XVIII w. Wielką rolę odegrała wówczas królowa **Anna Stuart**. Za jej rządów doszło do unii realnej między Anglią i Szkocją. Powstało wówczas (1707) królestwo **Wielkiej Brytanii**, istniejące do dziś.

Wilhelm III Orański wraz z żoną Marią, która była córką Jakuba II Stuarta.

■ rycina, XVII w.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne przyczyny wojny domowej w Anglii.
2. Przedstaw najważniejsze etapy rewolucji w Anglii.
3. Oceń znaczenie rewolucji angielskiej i jej skutków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Ch. Hill, *Oliver Cromwell i Rewolucja Angielska*, tłum. I. Szymańska, Warszawa 1988.
H. Zins, *Historia Anglii*, Wrocław 2009.

2

WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

U progu XVII w. Rzesza Niemiecka pozostawała mozaiką niezależnych państw, podzielonych – zgodnie z postanowieniami pokoju augsburskiego – na kraje katolickie i protestanckie. Równowaga sił obu obozów była jednak krucha, a postępy kontrreformacji oraz zmiany na arenie międzynarodowej nieuchronnie prowadziły do wojny. Jak doszło do wybuchu największego konfliktu XVII w.? Jaki był jego wynik?

RZESZA NIEMIECKA PRZED WYBUCHEM WOJNY

W początkach XVII w. Rzesza Niemiecka składała się z ok. 300 państweczek: księstw, biskupstw i wolnych republik miejskich. W każdym z nich – na mocy pokoju augsburskiego z 1555 r. – obowiązywało formalnie jedno wyznanie dominujące: katolicyzm lub luteranizm. W skali całej Rzeszy licznie ludność katolicka i protestancka były sobie mniej więcej równe. Protestanci mieszkali głównie na północy i na wschodzie, natomiast na południu i na zachodzie przeważali katolicy. Jednak na wielu terytoriach przedstawiciele obu wyznań żyli obok siebie, co prowadziło do mniejszych i większych konfliktów. Dodatkowo niektórzy władcy protestanccy zaczęli dążyć do uniezależnienia się od katolickich Habsburgów, zaś na cesarskim dworze

pojawiły się plany umocnienia jedności Rzeszy – w tym także przywrócenia jedności religijnej.

W pierwszej dekadzie XVII w. doszło do powstania dwóch koalicji. W celu obrony swoich interesów religijnych w 1608 r. protestanckie kraje Rzeszy zawarły tzw. **Unię Protestantcką**. W odpowiedzi władcy państw katolickich powołali **Ligę Katolicką**. Rosnące napięcia religijne w cesarstwie były z uwagą obserwowane na innych europejskich dworach. Niemieccy protestanci szybko uzyskali poparcie swoich współwyznawców z Anglii, Holandii i Szwecji. Przychylnie była do nich nastawiona także katolicka Francja, dążąca do osłabienia pozycji Habsburgów, których posiadłości otaczały jej terytorium od wschodu i południa. W tej sytuacji każdy pretekst mógł doprowadzić do konfliktu ogarniającego znaczną część Europy.

Defenestrację praską (23 maja 1618 r.) uznaje się za przyczynę wybuchu wojny trzydziestoletniej. Wyrzuceni przez okno namiestnicy cesarza spadli na miękką stertę odpadów i przeżyli upadek. Ten szczęśliwy zbieg okoliczności był przez habsburską propagandę przedstawiany jako cud.

• obraz, Czechy, XIX w.

■ OKRES CZESKI (1618–1624)

Do nasilenia sporów doszło w Czechach, które wówczas znajdowały się w granicach cesarstwa. Wśród ich mieszkańców większość stanowili protestanci, którym udało się w 1609 r. uzyskać od cesarza Rudolfa II Habsburga tzw. **list majestatyczny**, czyli dokument gwarantujący im całkowitą swobodę wyznaniową. Następcy Rudolfa łamali jednak to zobowiązanie, co skłoniło protestantów do wysłania oficjalnej delegacji, która jeszcze raz miała przedstawić ich żądania. W **1618 r.** w Pradze, podczas spotkania z namiestnikami cesarskimi w zamku na Hradczanach, doszło do gwałtownej kłótni, wskutek której wzburzeni protestanci wyrzucili przez okno namiestników. Wydarzenie to przeszło do historii pod nazwą **defenestracji praskiej** (łac. *de fenestra* – przez okno) i rozpoczęło powstanie. Czeska szlachta i mieszczaństwo zbuntowali się przeciw królowi Czech – Ferdynandowi II Habsburgowi, **zdetronizowali** go, a na jego miejsce powołali kalwinistę, elektora Palatynatu Reńskiego, Fryderyka V Wittelsbacha.

W rezultacie Ferdynand II, którego wkrótce wybrano na cesarza, wysłał swoje wojska do Czech w celu poskromienia buntowników. Decydująca bitwa rozegrała się w **1620 r. pod Białą Górą**, nieopodal Pragi, i zakończyła się klęską wojsk protestanckich. Stojący na ich czele król Fryderyk V, zwany złośliwie ze względu na swoje krótkie panowanie „zimowym”, ratował się

Egzekucja czeskich przywódców odbyła się w Pradze w 1621 r. Na podeście widać kata z długim mieczem.

■ rycina, XVII w.

ucieczką. Na czeskie elity spadły masowe prześladowania: przywódców buntu skazano na śmierć, znaczną część czeskiej szlachty i arystokracji pozbawiono majątków, które rozdano głównie lojalnym wobec Habsburgów osadnikom z Niemiec. Protestantów pozbawiono większości praw, często zmuszając do wyboru pomiędzy przyjęciem katolicyzmu a opuszczeniem kraju. Królestwo Czech utraciło autonomię i na 300 lat stało się prowincją państwa Habsburgów. Pierwsza faza wojny kończyła się triumfem cesarza i obozu katolickiego.

■ OKRES DUŃSKI (1624–1629)

Wyraźne umocnienie się katolików i Ferdynanda II za niepokoilo króla protestanckiej Danii, **Chrystiana IV**. Obawiał się on nie tylko dalszej ekspansji cesarza na północ, lecz także włączenia się do konfliktu protestanckiej Szwecji, z którą jego kraj rywalizował o pozycję mocarstwa w tym rejonie Europy. W 1624 r. armia duńska, wspomagana przez zaciężne oddziały holenderskie, wkroczyła zatem w granice Rzeszy. Tu jednak została szybko rozbita przez siły cesarskie, którym przewodził niezwykle utalentowany dowódca – **Albrecht von Wallenstein** [czyt.: wallensztajn]. W 1628 r. Chrystian IV doznał ostatecznej klęski i musiał prosić o pokój. Postanowienia traktatu zawartego w **Lubece w 1629 r.** były stosunkowo korzystne dla króla Danii, któremu pozwolono zachować posiadane ziemie w zamian za obietnicę, że nie będzie się więcej angażował w sprawę Rzeszy.

Zwycięstwo nad Danią skłoniło cesarza do wydania **edyktu restytucyjnego**, w którym zarządził bezwzględny zwrot katolikom wszystkich dóbr kościelnych przejętych podczas reformacji. Budziło to opory nie tylko protestanckich władców niemieckich państw, ale także katolickich, którzy zaczęli się teraz obawiać utraty niezależności swoich ziem i wzrostu potęgi cesarza.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALBRECHT VON WALLENSTEIN

1583–1634

Znakomity strateg i dowódca wojsk cesarza Ferdynanda II. W młodym wieku zmienił wyznanie z protestanckiego na katolickie. Poprzez małżeństwa i skupowanie majątków stał się wielkim posiadaczem ziemskim. Za zgodą cesarza zorganizował prywatną armię zaciężną. Wyznawał zasadę, że wojsko musi samo się wyżywić na terenie, na którym przebywa, dlatego jego armia funkcjonowała dzięki bezwzględemu łupiestwu i nakładaniu ogromnych kontrybucji. Wygrał wiele bitew, dając dowód swoich zdolności. Ostatecznie jednak został oskarżony o zdradę i zamordowany na rozkaz cesarza.

Detronizacja – pozbawienie władzy królewskiej.

EUROPA PODCZAS WOJNY TRZYDZIESTOLETniej

LEGENDA

- państwa Ligi Katolickiej i ich sojusznicy
 - państwa wspierające Ligę Katolicką
 - państwa obozu protestanckiego
 - państwa wspierające protestantów
 - państwa neutralne
 - państwa, które w czasie wojny przeszły na stronę Ligi Katolickiej
 - państwa, które w czasie wojny przyłączyły się do obozu protestanckiego
 - granice cesarstwa rzymskiego
 - defenestracja praska
 - ważniejsze traktaty pokojowe
- kierunki marszu wojsk Ligi Katolickiej pod dowództwem Wallensteina (z datą)
 — kierunki marszu koalicji antyhabsburskiej:
 — Gustawa Adolfa w latach 1630–1632
 — francuskich w 1643 i 1645 r.
- Ważniejsze bitwy wojny trzydziestoletniej:
 — wygrane przez wojska Ligi Katolickiej i jej sojuszników
 — wygrane przez wojska obozu protestanckiego i jego sojuszników
 — nierozstrzygnięte
 — miasta złupione podczas wojny trzydziestoletniej

Protestanci i ich sojusznicy	Katolicy i ich sojusznicy
Unia Protestancka: Palatynat, Czechy, księstwa Meklemburgii, Brandenburgia	Liga Katolicka: Bawaria, księstwa arcybiskupów Kolonii, Moguncji i Trewiru
Sojusznicy Unii Protestanckiej: Szwecja, Francja, Saksonia (czasowo), Prusy (czasowo) Dania (czasowo), Niderlandy (Holandia)	Sojusznicy Ligi Katolickiej: Austria, Hiszpania, Dania (czasowo), Saksonia (czasowo)
Kraje wspierające protestantów: imperium osmańskie, Anglia, Szkocja	Kraje wspierające Habsburgów: Rzeczpospolita

1. Podaj, na jakich obszarach toczyła się wojna trzydziestoletnia.
2. Dokonaj analizy trasy marszu Gustawa II Adolfa w latach 1630–1632.

Śmierć Gustawa Adolfa ¹, szwedzkiego króla, pod Lützen w 1632 r. przedstawił w swojej wizji malarskiej Carl Wahlbom [czyt.: karl walbom]. Bitwa ta była bardzo krwawa. Ostatecznie, pomimo straty władcy, zwyciężyła strona szwedzka i zdobyła pozostawione przez przeciwników działa.

■ obraz, XIX w.

■ OKRES SZWEDZKI (1630–1635)

Sukcesy odnoszone przez Habsburgów mocno niepokoiły Francję, która starała się pchnąć do walki z cesarzem potężną armię szwedzką. W tym celu francuscy dyplomaci intensywnie zabiegali o zakończenie wojny z Rzeczpospolitą, ten konflikt wiązał bowiem znaczną część sił Szwecji. Działania te zakończyły się sukcesem w 1629 r., dzięki czemu w kolejnym roku król szwedzki **Gustaw II Adolf** mógł przystąpić do wojny z cesarstwem. Po zajęciu Pomorza Zachodniego jego armia pomaszerowała w głąb ziem niemieckich. W tym czasie siły cesarskie zdobyły **Magdeburg** i wymordowały tysiące jego mieszkańców. Rzeź wywołała oburzenie w całej Rzeszy, co skłoniło część władców państw niemieckich do poparcia Gustawa II Adolfa. Niezwykle sprawna i świetnie dowodzona przez samego króla armia szwedzka odniosła szereg zwycięstw, w tym także w krwawej bitwie pod **Lützen (1632)** [czyt.: licen], w której jednak Gustaw II Adolf poległ. Jego następcy nie dorównywali mu pod względem talentu i umiejętności dowódczych, co było przyczyną odwrócenia się losów wojny i klęsk armii szwedzkiej. W tej sytuacji w **1635 r.** władcy niemieckich państw protestanckich zawarli z cesarzem **pokój w Pradze**. Jego postanowienia umacniały co prawda pozycję cesarza, ale jednocześnie były dość łagodne dla protestantów.

■ OKRES FRANCUSKI (1635–1648)

Porażki armii szwedzkiej prowadziły nieuchronnie do groźnego dla Francji wzrostu znaczenia Habsburgów. Z tego powodu kierujący polityką zagraniczną Francji **kardynał Richelieu** (jego **biogram** na s. 134) postanowił ostatecznie zaangażować w toczony konflikt również francuskie siły i wypowiedział wojnę Hiszpanii. Odtąd Francja walczyła z Hiszpanią na Półwyspie

Iberyjskim oraz w Niderlandach hiszpańskich, armia szwedzka zaś nadal prowadziła działania na terenie Rzeszy przeciwko wojskom cesarza. Stopniowo zaznaczała się przewaga sił francusko-szwedzkich, jednak właściwe rozstrzygnięcia przyszły dopiero po kilku latach. W 1643 r. w bitwie pod **Rocroi** [czyt.: rokrua], na pograniczu Francji i Niderlandów, Francuzi zwyciężyli Hiszpanów, po czym zaatakowali i spustoszyli Bawarię, najbliższego sprzymierzeńca cesarskiego. Z kolei w 1645 r. Szwedzi rozgromili wojska cesarskie w bitwie pod **Jankowem** w Czechach. Pasma klęsk Habsburgów oraz ogólne wyczerpanie wojną walczących stron i spustoszenie terenów Rzeszy musiało doprowadzić do zakończenia walk.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GUSTAW II ADOLF WAZA

1594–1632

Król Szwecji, wybitny wódz i reformator. W pierwszej wyprawie wojennej wziął udział w wieku 6 lat, samodzielne rządy rozpoczął jedenaście lat później. Dobrze wykształcony, biegle posługiwał się kilkoma językami. Zreformował oświatę, umocnił luteranizm jako religię państwową, zmodernizował szwedzką armię. Jego wojska były doskonale zorganizowane i wyszkolone, a dowodzone przez samego władcę były trudne do pokonania. Zginął w bitwie pod Lützen, w której osobiście prowadził szarżę ciężkiej kawalerii.

■ POKÓJ WESTFALSKI

Rokowania pokojowe prowadzono w miastach położonych w Westfalii (na pograniczu cesarstwa i Niderlandów), dlatego też akt kończący wojnę trzydziestoletnią, podpisany jesienią **1648** r., nazywany jest **pokojem westfalskim**. Zgodnie z jego postanowieniami:

- ▶ Francja przejęła Alzację i kilka miast na pograniczu z Rzeszą, Szwecja – Pomorze Przednie, a Saksonia i Brandenburgia otrzymały niewielkie nabytki terytorialne.
- ▶ Poszczególne księstwa niemieckie uzyskały prawo prowadzenia niezależnej od cesarza polityki zagranicznej.
- ▶ Francja, dzięki nabytkom terytorialnym na terenie Rzeszy, zyskała pretekst do ingerowania w jej sprawę.
- ▶ Habsburgowie musieli uznać suwerenność dwóch państw, które już wcześniej wywalczyły sobie niepodległość: Republiki Zjednoczonych Prowincji (Holandii) i Szwajcarii.
- ▶ Postanowienia pokoju augsburskiego zostały rozciągnięte na kalwinistów.

Ważnym skutkiem wojny stało się zatem ograniczenie dotychczasowej pozycji cesarza – podzielona politycznie i religijnie Rzesza nie stanowiła już przeciwwagi dla potężnej Francji, która uzyskała status mocarstwa decydującego o sytuacji w Europie.

■ SKUTKI WOJNY TRZYDZIESTOLETNEJ

Następstwem wieloletnich wojen były ogromne straty w ludziach i zniszczenia. Ich skala wynikała z powszechnego wykorzystywania oddziałów złożonych z najemników oraz przyjęcia założenia, że wojska te mają się w zasadzie same utrzymywać dzięki łupom i kontrybucjom. W efekcie do znacznych spustoszeń dochodziło nie tylko na skutek prowadzonych walk, lecz także stacjonowania armii na danym obszarze. Szacuje się, że łącznie Rzesza straciła 15–20% ludności. Jednak w księstwach najbardziej dotkniętych działaniami wojennymi ubyło nawet 90% mieszkańców. Tak wysoką śmiertelność spowodowały nie tylko walki i rabunki, lecz także nakładające się plagi głodu

TEKST ŹRÓDŁOWY

POKÓJ WESTFALSKI O RÓŻNICACH WYZNANIOWYCH

Traktat kończący wojnę trzydziestoletnią zawierał również postanowienia, które miały ograniczyć w przyszłości spory religijne.

Wreszcie co się tyczy hrabiów, baronów, szlachty, wasali, miast, fundacji, klasztorów, gmin i poddanych bezpośrednich stanów Rzeszy, czy to duchownych, czy świeckich, skoro tego rodzaju bezpośrednim stanom przysługuje z tytułu praw zwierzchnich na podstawie ogólnej praktyki stosowanej w całej Rzeszy, prawo decydowania o przynależności religijnej poddanych [...]. Pokój religijny dał poddanym takich stanów możliwość emigracji, jeżeli nie zgadzają się z religią władcy terytorium, ponadto zaś gwoździ [w celu] utrzymania większej zgody między stanami zastrzeżono, że nie wolno nikomu przecięgnać obcych poddanych na swoją wiarę religijną lub w tym celu brać ich w obronę, względnie patronować im z jakiegokolwiek powodu, przeto postanowiono zgodnie, że stany obu religii będą nadal tego przestrzegać i że nie należy przeszkadzać żadnemu stanowi w wykonywaniu prawa, które mu przysługuje w sprawie religii z tytułu zwierzchnictwa terytorialnego.

Źródło: Powszechna historia państwa i prawa. Feudalizm. Wybór tekstów źródłowych, oprac. B. Lesiński i J. Walachowicz, Poznań 1971, s. 124–126.

Zaprzysiężenie traktatu w Münster to dzieło niderlandzkiego malarza Gerarda ter Borch. Artysta osobiście uczestniczył w tym wydarzeniu i namalował je już w 1648 r.

• obraz, Niderlandy, XVII w.

1. Wyjaśnij, jakie prawa przyznawał przytoczony zapis panującym, a jakie – poddanym.
2. Wskaż, jakie działania wobec innowierców uznawano za niedozwolone.

i epidemie chorób zakaźnych, głównie dżumy. Zniszczeniu uległy również wsie i miasta – niektóre zostały dosłownie zrównane z ziemią. W rezultacie katastrofa ta przyniosła całkowity kres wojen religijnych na ziemiach niemieckich.

Zakończenie wojny poprzez podpisanie traktatów pokojowych nie rozwiązało problemu tysięcy żołnierzy najemnych, którzy pozostawali na żołdzie walczących stron. Byli to w większości młodzi ochotnicy, którzy w zasadzie całe swoje życie spędzili, walcząc na wojnie.

Nie mieli zatem ani wyuczonego zawodu, ani majątku, a ci z nich, którzy pochodzili z ziem objętych wojną, nie mieli także dokąd wracać. Regularne oddziały rozwiązywano zatem stopniowo, a ostatni szwedzki żołnierz opuścił Rzeszę w 1654 r. Ponadto przebywały tam tysiące maruderów – żołnierzy, którzy odłączyli się od swoich oddziałów i zajmowali się głównie rozbojem. Uspokojenie sytuacji na terenach, na których nie pamiętano już codzienności bez przemocy, okazało się bardzo trudne i długotrwałe.

WARTO WIEDZIEĆ

Okropności wojny

Okropności wojny to cykl 18 rycin narysowanych przez Jacques'a Callota [czyt.: żaka kallota]. Jego prace powstały po zajęciu Lotaryngii przez wojska francuskie podczas wojny trzydziestoletniej. Przedstawiono na nich wydarzenia związane z tym faktem, w tym zbrodnie, jakich dopuszczali się żołnierze m.in. na ludności cywilnej.

Egzekucja maruderów, czyli żołnierzy, którzy pozostawali w tyle za głównymi oddziałami, aby dokonywać mordów, gwałtów i rabunków.

■ rycina, Francja, XVII w.

Publiczne tortury i egzekucje towarzyszyły zajęciu miast przez najeźdźców. Służyły one zastraszaniu pokonanych przeciwników, a czasem także prywatnej zemście. Na rycinie jest widoczne wahadło **1**, czyli narzędzie tortur prowadzące do zrywania mięśni i ścięgien zawieszono na nim człowieka.

■ rycina, Francja, XVII w.

? Jaki obraz wojny pozostawił na swoich rycinach Callot?

ĆWICZENIA

1. Podaj, jakie przyczyny skłoniły do przystąpienia do wojny trzydziestoletniej władców Danii, Szwecji i Francji.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w sojuszach zawieranych w trakcie wojny odgrywały różnice wyznaniowe.
3. Oceń, które z państw uczestniczących w konflikcie było jego największym przegranym, a które – wygranym.

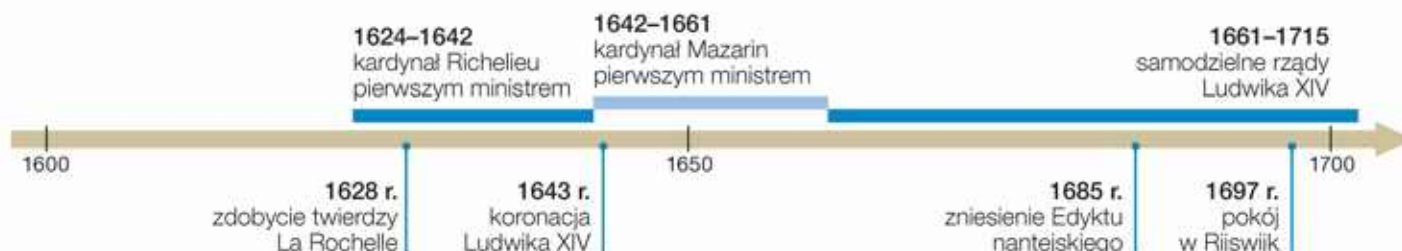
DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Anusik, *Gustaw II Adolf*, Wrocław 1996.

P. H. Wilson, *Wojna trzydziestoletnia 1618–1648. Tragedia Europy*, tłum. M. Kapałczyński, Oświęcim 2017.

ABSOLUTYZM WE FRANCJI

W XVI w. Francja pogrążyła się w wojnach religijnych, które doprowadziły do znacznego rozbicia kraju i osłabienia władzy królewskiej. Problemy te jednak szybko przezwyciężono i już w pierwszej połowie XVII w. królowie Francji zyskali niczym nieograniczoną władzę. W jaki sposób udało się to osiągnąć? Jak zbudowano potęgę XVII-wiecznej Francji?

■ POCZĄTKI RZĄDÓW BURBONÓW

W czasie swojego panowania w latach 1594–1610 Henryk IV Burbon zdołał nie tylko wygasić konflikt religijny we Francji, ale także znacznie wzmocnić władzę królewską. Przysłużyło się temu m.in. powołanie urzędu **intendentów**, którzy zarządzali prowincjami w imieniu monarchy i łączyli szerokie uprawnienia ze ścisłą zależnością od panującego. Król troszczył się o gospodarkę państwa, zabiegał o rozwój rzemiosła i zakładanie kolonii, ale wspierał też rozwój produkcji rolnej, ograniczając opodatkowanie i cła związane

z handlem zbożem. Usprawnienie poboru podatków i zwiększenie dochodów władcy pozwoliło mu na modernizację armii, dzięki czemu Francja uzyskała silniejszą pozycję w Europie i mogła skutecznie prowadzić politykę zagraniczną.

■ FRANCJA KARDYNAŁA RICHELIEU

Po nagłej śmierci Henryka IV w 1610 r. na króla Francji koronowano jego dziewięcioletniego syna, który objął rządy jako **Ludwik XIII**. Ze względu na małoletniość monarchy początkowo sprawowała je w rzeczywistości jego matka, co doprowadziło do osłabienia królewskiej władzy. Proces stopniowego rozkładu państwa, w którym m.in. ponownie wybuchły konflikty religijne, udało się zahamować dopiero, gdy wśród najbliższych doradców władcy znalazł się kardynał **Armand de Richelieu** [czyt.: armą de riszelje].

Głównym celem działań kardynała stało się zreformowanie aparatu urzędniczego, polegające na powoływaniu urzędników na podstawie kwalifikacji, a nie – szlacheckiego pochodzenia. W miejsce arystokratycznej rady królewskiej wprowadzono zatem rząd, tworzony przez ministrów dysponujących doświadczeniem i specjalistyczną wiedzą. Richelieu objął w nim kluczową funkcję pierwszego ministra, czyli premiera. Zmniejszono uprawnienia samorządów miast i parlamentów prowincjonalnych, w zamian umacniając intendentów, którzy byli mianowani bezpośrednio przez króla. Od 1614 r. władca zaprzestał również zwoływania **Stanów Generalnych**, czyli francuskiego parlamentu. W celu zlikwidowania opozycji wewnętrznej uszczuplono przywileje

POSTAĆ HISTORYCZNA

ARMAND DE RICHELIEU

1585–1642

Francuski kardynał i pierwszy minister Ludwika XIII od 1624 r. W rzeczywistości rządził państwem, a król pozostawał w jego cieniu. Dążył do całkowitej eliminacji opozycji antykrólewskiej, w tym szczególnie hugenotów. Jego działania nie były przejawem fanatyzmu religijnego – po osiągnięciu celów politycznych pozwolił im zachować wolność wyznania. Położył podwaliny pod budowę francuskiego absolutyzmu. Kierował się ideą racji stanu, a więc przekonaniem, że interesy państwa i króla są ważniejsze od praw czy korzyści jednostek i stanów społecznych.

FRANCJA W XVII WIEKU

LEGENDA

- Francja w 1643 r.
- ziemie włączone do Francji w 1648 r. po pokoju westfalskim
- ziemie włączone do Francji w latach 1648–1713
- reuniony okresowo we władaniu Ludwika XIV
- granice cesarstwa rzymskiego w 1648 r.
- granice Francji w 1715 r.
- fortece zbudowane za rządów Ludwika XVI

- ?** 1. Określ, w jakich regionach budowano fortece za rządów Ludwika XIV.
2. Podaj, gdzie znajdowały się reuniony.

szlacheckie, a posiadającym dużą autonomię protestantom wypowiedziano otwartą wojnę. Po czternastomiesięcznym oblężeniu w 1628 r. padła ostatnia twierdza hugenotów we Francji – **La Rochelle** [czyt.: la roszel]. Protestanci stracili swoje prawa polityczne, zachowali jedynie tymczasowo swobodę kultu.

Zmiany zastosowane przez kardynała Richelieu doprowadziły do powstania **absolutyzmu**, czyli ustroju, w którym król sprawuje całkowicie suwerenną władzę, niezależny od nikogo. Władca musiał jednak uwzględniać zasady dyktowane przez religię oraz zwyczaje dynastyczne (regulujące np. porządek dziedziczenia tronu).

PIERWSZY MINISTRE MAZARIN

W 1643 r., po śmierci Ludwika XIII, na króla koronowano jego pięcioletniego syna – **Ludwika XIV**. W okresie małoletniości monarchy władzę sprawowała jego matka, królowa **Anna Austriaczka**, oraz następca Richelieu – pierwszy minister, **kardynał Jules Mazarin** [czyt.: żil mazarę]. Ten niestabilny okres próbowali wykorzystać wszyscy niezadowoleni z utraconych praw i przywilejów. W latach 1648–1653

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDEWIK XIV BURBON

1638–1715

Król Francji uznawany za idealnego monarchę absolutnego. Pełnię władzy objął w 1661 r. Był władcą zdolnym, ambitnym i konsekwentnym w realizacji swoich planów. Dzięki trafnemu doborowi doradców uczynił z Francji potęgę gospodarczą i polityczną. Prowadził liczne wojny, wskutek których uzyskał nabytki terytorialne. Koszty długoletnich i nieprzerwanych konfliktów okazały się jednak zbyt wysokie, niekorzystnie wpływając na sytuację Francji. Na stworzonym przez niego systemie władzy absolutnej oraz kulturze dworskiej mieli się wzorować inni monarchowie europejscy. Długie życie i panowanie sprawiło, że tron przejął po nim dopiero prawnuk – Ludwik XV.

przeciwko królewskiemu absolutyzmowi wystąpiły zatem różne grupy społeczne – od arystokracji, przez hugenotów, władze lokalne, po biedotę miast i wsi.

Najpierw w Paryżu wybuchła rebelia z żądaniami zakazu nakładania nowych podatków bez zgody parlamentu, zlikwidowania urzędu intendentów i zniesienia możliwości aresztowania obywateli bez wyroku sądowego. Mazarin poszedł na pozorną ugodę z protestującymi, ale z czasem zdecydował się na zaostrożenie sporu. W efekcie rozpoczęła się regularna wojna domowa, do której wkrótce przystąpili również arystokraci dążący do odzyskania przywilejów i utraconych wpływów. Ostatecznie oba te wystąpienia – określane mianem **frondy** – udało się Mazarinowi stłumić. Stłumiono również towarzyszące im liczne powstania chłopskie. Zmęczone buntami i walkami elity społeczne pogodziły się z wprowadzeniem

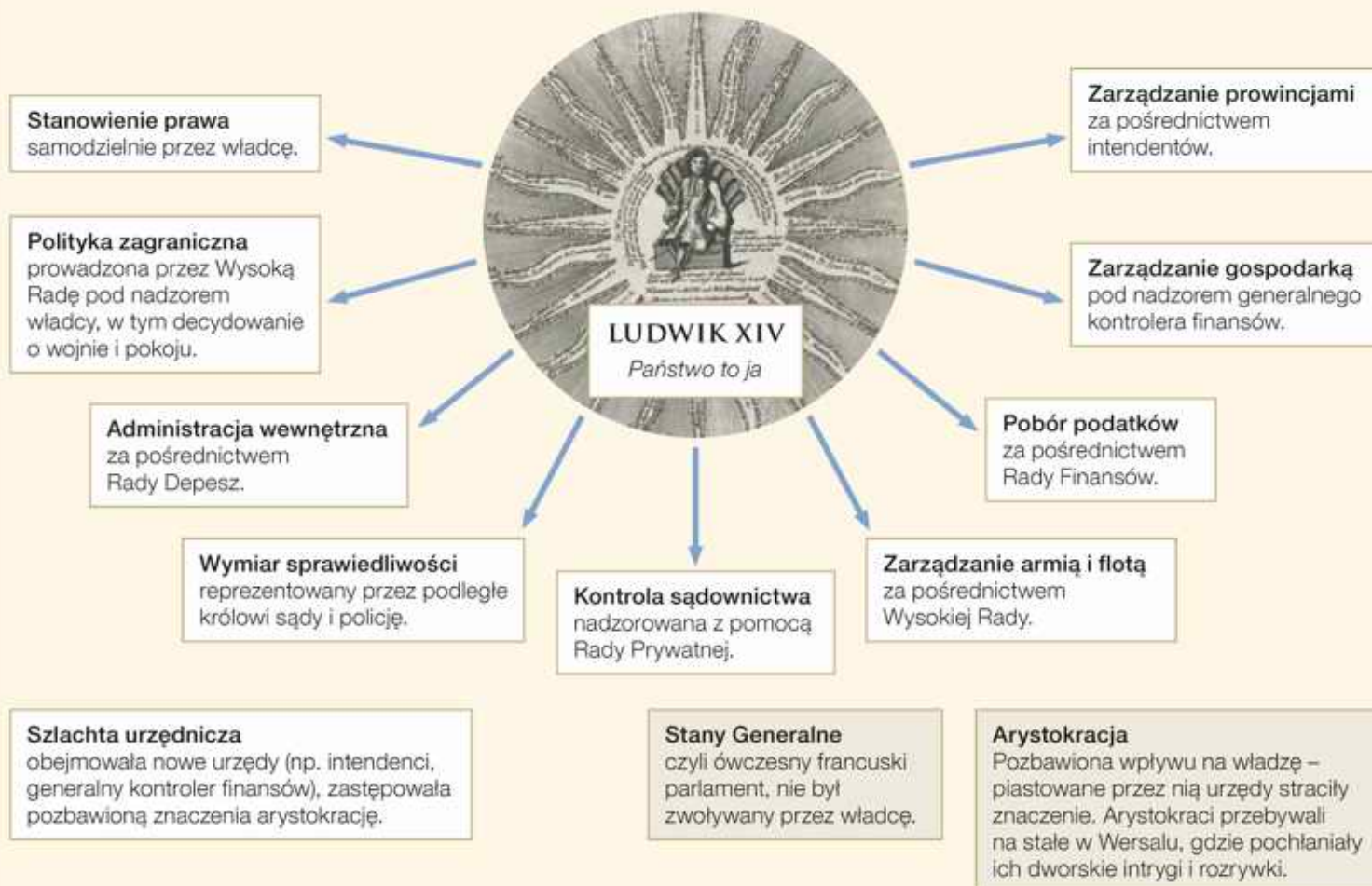
absolutyzmu, traktując go jako gwarancję spokoju i bezpieczeństwa. Niezadowolenie arystokracji i szlachty Mazarin ułagodził nadaniami stanowisk i udzielaniem drobnych przywilejów.

■ RZĄDY LUDWIKA XIV

W 1661 r., po śmierci Mazarina, **Ludwik XIV** zlikwidował urząd pierwszego ministra i w wieku 22 lat rozpoczął samodzielne rządy. Nastąpiło wówczas pełne utożsamienie władcy z jego państwem, co dobrze wyrażają przypisywane królowi słowa: *Państwo to ja*. Za jego długiego, bo trwającego ponad pół wieku panowania nie zwoływano Stanów Generalnych. System rządów opierał się na rozwiązaniach zaprowadzonych w czasach Richelieu i Mazarina. Najwyższa władza była sprawowana przez samego króla, którego wspierali wyznaczeni przez niego ministrowie tworzący rady i inne

■ FRANCJA LUDWIKA XIV

Państwo francuskie za rządów Ludwika XIV było zarządzane w sposób dający pełną i wyłączną władzę królowi. Osobiście mianowanych urzędników władca mógł w każdej chwili odwołać. Najważniejsi z nich regularnie spotykali się z monarchą, który dzięki temu zachowywał pełną kontrolę nad najważniejszymi dziedzinami funkcjonowania państwa.

Jakie korzyści i zagrożenia dla państwa niosło Twoim zdaniem skupienie władzy w rękach jednej osoby?

instytucje centralne. Urzędnicy średniego i niższego szczebla w większości wywodzili się z mieszczaństwa, ale dzięki swojej pracy zdobywali tytuły szlacheckie i tworzyli tzw. **szlachtę urzędniczą**.

Ludwik XIV dążył do zlikwidowania wszelkich ruchów opozycyjnych i uzyskania pełnej kontroli nad swoim państwem i jego mieszkańcami. Rozbudowano zatem policję i cenzurę, zwiększono nadzór nad obywatelami, z których każdy mógł zostać aresztowany bez wyroku sądu.

Nadzorowi podlegali również przedstawiciele elit. Centrum życia politycznego, dworskiego i kulturalnego stał się dwór królewski. Na jego potrzeby w **Wersalu** pod Paryżem wzniesiono monumentalny pałac otoczony malowniczym ogrodem (więcej o nim w **Symbolach epoki** na s. 140–141). Na stałe zamieszkiwali w nim nie tylko członkowie rodziny władcy, lecz także wszyscy ważniejsi urzędnicy i arystokraci. W ten sposób pozostawali oni pod ścisłą kontrolą króla, a pełne przepychu wnętrza stawały się – przynajmniej dla części z nich – swoistym więzieniem określanym mianem „złotej klatki”.

W celu ujednolicenia swojego państwa i uniezależnienia go od obcych wpływów Ludwik XIV starał się ograniczyć wpływy papieża we francuskim Kościele katolickim, ale jednocześnie w 1685 r. podjął decyzję o **zniesieniu Edyktu nantejskiego**, który gwarantował tolerancję religijną. Zmusiło to znaczną część protestantów do opuszczenia kraju.

COLBERT I MERKANTYLIZM

Utrzymanie rozbudowanej administracji urzędniczej, potężnej armii i dworu wersalskiego wymagało ogromnych środków finansowych, dlatego Ludwik XIV poszukiwał źródeł zwiększenia dochodów. Zadanie to zlecono generalnemu kontrolerowi finansów, którym

POSTAĆ HISTORYCZNA

JEAN-BAPTISTE COLBERT

1619–1683

Francuski minister za panowania Ludwika XIV. Pochodził z bogatej rodziny kupców i bankierów. W 1661 r. został przedstawiony królowi Ludwikowi XIV przez kardynała Mazarina i kilka miesięcy później zaczął sprawować ważne urzędy. W latach 1665–1685 był kontrolerem generalnym finansów. W tym okresie uporządkował system podatkowy we Francji i wprowadził wysokie cła na towary sprowadzane do kraju. Zlikwidował też ograniczające rozwój handlu wewnętrzne cła i przywileje np. miast. Wspierał francuskie przedsięwzięcia gospodarcze i rozbudował flotę handlową.

TEKST ŹRÓDŁOWY

JACQUES BOSSUET O WŁADZY ABSOLUTNEJ

Działający na dworze Ludwika XIV wpływowy duchowny – Jacques Bossuet [czyt.: żak bosle] – w swoich pismach przedstawiał monarchię absolutną jako najdoskonalszy sposób sprawowania władzy.

Cztery przymioty są istotne dla władzy królewskiej: jest ona świętą, ojcowską, absolutną i zgodną z rozumem [...]. Wszelka władza pochodzi od Boga. [...] Monarchowie działają przeto jako sługi Boga i Jego zastępcy na ziemi [...]. Władza królewska jest władzą ojcowską, a jej cechą jest dobroć. [...] Władza królewska jest absolutną. By twierdzenie to uczynić szkaradnym [brzydkim] i nieznośnym, wielu ludzi z upodobaniem miesza pojęcie rządów absolutnych z systemem samowoli. Jest to jednak coś zgoła innego. Monarcha nie potrzebuje przed nikim

zdawać sprawy ze swych rozporządzeń. [...] Bez tej władzy absolutnej nie może działać nic dobrego ani niszczyć złego. Jedyną ochroną człowieka prywatnego przed władzą publiczną jest jego niewinność. Nad wyrok monarchy nie masz wyroku wyższego. [...] Monarchy należy przeto słuchać jak sprawiedliwości samej, inaczej nie byłoby porządku, ni końca sporów. Monarcha i sprawiedliwość ustanowieni są przez Boga [...]. Kto nie jest posłusznym monarsze, nie może być odsyłanym do innego trybunału, lecz nieodwołalnie skazanym jest na śmierć.

Źródło: *Europa w okresie Ludwika XIV, w świetle źródeł* przedstawił J. Feldman, „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej”, z. 38, Kraków 1924, s. 6–7.

1. Wskaż, na jakie zalety monarchii absolutnej zwracał uwagę autor tekstu.
2. W świetle przytoczonych rozważań określ, jakich praw byli pozbawieni poddani w monarchii absolutnej.

został zdolny i sprawdzony współpracownik Mazarina, **Jean-Baptiste Colbert** [czyt.: ża batist kolber]. Ponieważ liczył się z tym, że wzrost dochodów państwa nie może wynikać ze stałego podnoszenia i tak uciążliwych podatków, Colbert postanowił zastosować teorię ekonomiczną zwaną **merkantylizmem** (z wł. *mercante*, czyt.: merkante – kupiec). Zakładała ona, że podstawą rozwoju gospodarczego jest **dodatni bilans handlowy** z zagranicą, a więc występuje wówczas, gdy dochody z eksportu przeważają nad wydatkami na import, a w kraju powiększają się zasoby pieniądza i metali szlachetnych. W celu realizacji tych założeń Colbert dążył do:

- ▶ zwiększenia francuskiej produkcji rzemieślniczej i przemysłowej we Francji oraz rozwoju handlu krajowego, europejskiego i kolonialnego;
- ▶ ochrony własnego rynku przed zalewem obcych towarów poprzez protekcjonizm celny – nakładanie wysokich cł na importowane produkty gotowe, a obniżanie cł na surowce niezbędne dla francuskiego rzemiosła i przemysłu;
- ▶ ułatwienia w handlu poprzez likwidację cł wewnętrznych i rozbudowę dróg i kanałów śródlądowych.

Działania te przynosiły pewne efekty, ale nie wszystkie cele udało się osiągnąć. Sąsiednie państwa, zniechęcone wysokimi cłami, zaprzestawały importu lub rozpoczynały wojny celne z Francją, nakładając w odwecie wysokie opłaty wwozowe na francuskie produkty. Angielska flota podejmowała także próby blokowania francuskich portów.

■ FRANCUSKA POLITYKA ZAGRANICZNA

Efektywna polityka gospodarcza zapewniała środki finansowe niezbędne do walki o dominację na arenie europejskiej. W XVII w. tradycyjnymi wrogami Francji pozostawały Anglia oraz – władane przez Habsburgów – Hiszpania i Rzesza Niemiecka. Wkrótce jednak pozycja Habsburgów wyraźnie osłabła na skutek wojny trzydziestoletniej, Anglia zaś pogrążyła się w konfliktach wewnętrznych. Korzystając z tego, Francja zajęła szereg ziem na pograniczu z Niderlandami i Rzeszą.

Zdobycze terytorialne uzyskiwano jednak nie tylko w wyniku wojen, lecz także poprzez politykę **reunio-**
nów (z fr. *réunion*, czyt.: rejunia – ponowne przyłączenie). Polegała ona na zajmowaniu pojedynczych miast i niewielkich terytoriów na pograniczach na podstawie

■ MERKANTYLIZM WE FRANCJI

Polityka gospodarcza prowadzona przez francuskich władców przyjmowała za podstawę zasady merkantylizmu. Aby zapewnić rozwój rodzimej produkcji rzemieślniczej, nakładano lub obniżano cła.

wyroków wydawanych przez francuskie sądy. Ta strategia długo nie budziła oporu, ale ostatecznie doprowadziła do wybuchu wojny w 1689 r., w której przeciwko Francji wystąpili jej wszyscy sąsiedzi oraz Anglia, Holandia i Szwecja. Koniec walk przyniósł pokój zawarty w 1697 r., zgodnie z którym Ludwik XIV utracił wiele niedawnych nabytków.

Kolejne niepowodzenie przyniosła Francji **wojna o sukcesję hiszpańską** (1701–1714), która wybuchła po śmierci ostatniego władcy z hiszpańskiej gałęzi Habsburgów. Choć ostatecznie Ludwikowi XIV udało się osadzić na tronie w Madrycie swojego wnuka, to koszty, które poniosła Francja, tocząc wojnę, podkopały jej sytuację gospodarczą i były przyczyną kryzysu.

■ SZTUKA ZA PANOWANIA LUDWIKA XIV

Długie panowanie Ludwika XIV przyniosło niezwykle rozwój francuskiej sztuki i kultury. Władca był hojnym mecenasem artystów – malarzy, rzeźbiarzy, architektów i muzyków. Aby zapewnić im odpowiednie warunki do pracy i doskonalenia umiejętności, a jednocześnie zachować kontrolę nad ich twórczością, ustanowiono trzy Królewskie Akademie: Malarstwa i Rzeźby, Muzyki oraz Architektury. Władca opiekował się również Akademią Francuską, która miała się troszczyć o rozwój języka francuskiego i literatury. Wkrótce te działania przyniosły zamierzone efekty – Francja stała się artystycznym centrum Europy.

Ludwik XIV został uwieczniony na obrazie jako Jowisz. Jego atrybutem są błyskawice trzymane w dłoni. Z kolei stopę król oparł na tarczy z głową mitycznego potwora Meduzy, która symbolizuje pokonaną frondę.

• obraz, Francja, XVII w.

Kostium baletowy Ludwika XIV z połowy XVII w. Strój władcy nawiązuje do greckiego boga słońca, poezji oraz opiekuna sztuk i nauk, z którym się utożsamiał.

• rysunek, Francja, XVII w.

Wenus podająca broń Eneaszkowi to tytuł rzeźby Jeana Cornu [czyt.: żana kornu], powstałej za panowania Ludwika XIV. Grupa charakteryzuje się dynamizmem i ekspresją.

• rzeźba, Francja, XVIII w.

? Odszukaj informacje o trzech artystach francuskich z czasów Ludwika XIV. Wymień dziedziny, którymi się zajmowali.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jaki sposób doszło do powstania we Francji monarchii absolutnej.
2. Scharakteryzuj ustrój Francji za czasów Ludwika XIV.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób Ludwik XIV starał się zapewnić rozwój gospodarczy swojego kraju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Lynn, *Wojny Ludwika XIV, 1667–1714*, tłum. W. Brillowski, Oświęcim 2015.
W. Magdziarz, *Kardynał Richelieu*, Kraków 2011.

Wersal

Wielka barokowa rezydencja była odrębnym światem koncentrującym się wokół osoby królewskiej. Nie darmo Ludwik XIV nazywany był Królem Słońcem. Dokoła tego Roi soleil [czyt.: rui solej], jak dokoła centralnej osi, układało się całe życie dworu i państwa. Dokoła niego też zbudowany został Wersal. Sypialnia króla znajduje się w samym centrum zespołu budynków.

J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 2001, s. 530.

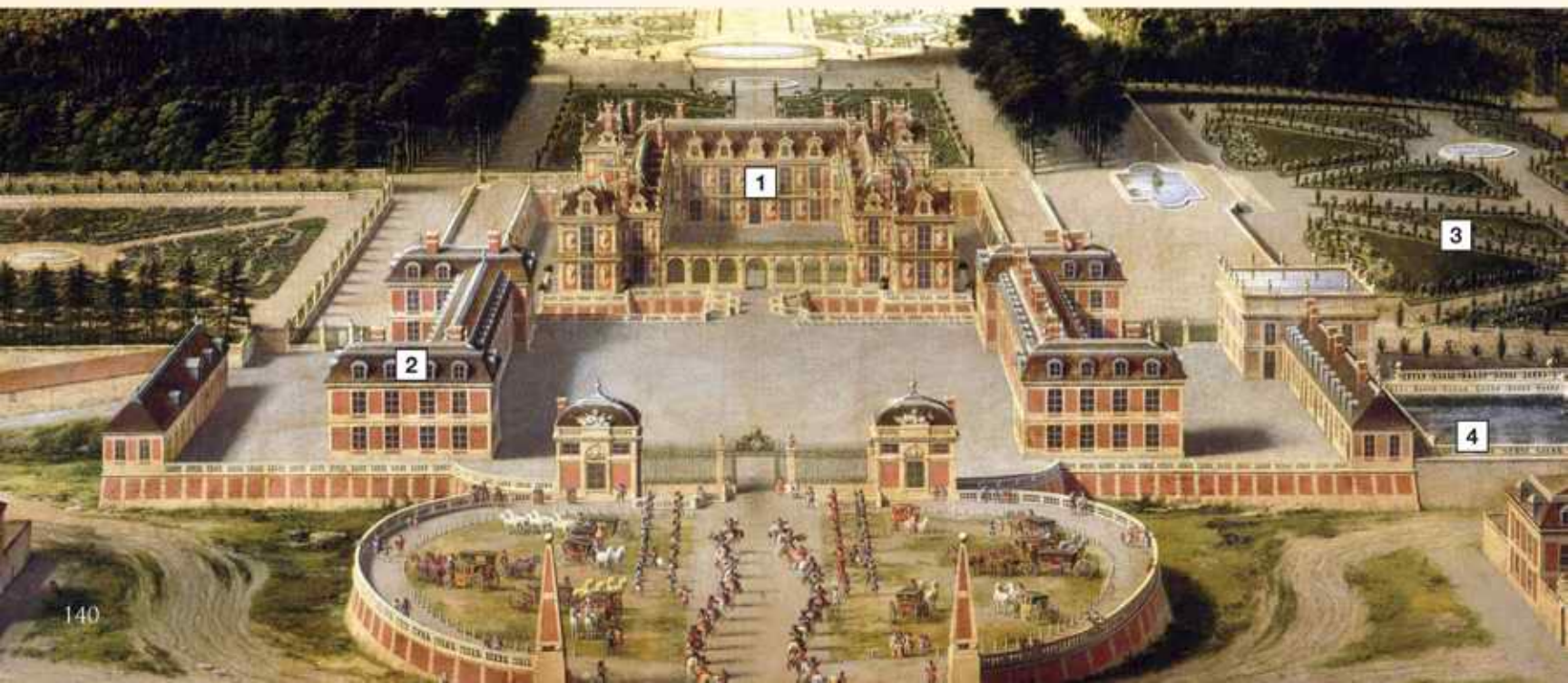
■ REZYDENCJA WŁADCÓW FRANCJI

W niewielkiej miejscowości, oddalonej od Paryża o zaledwie kilkanaście kilometrów, król Ludwik XIV wznosił słynny kompleks pałacowo-parkowy. Wersal stał się główną rezydencją królów francuskich na przeszło sto lat. Ludwik XIV przeniósł tam siedzibę swojego dworu w 1682 r. Jego następcy – Ludwik XV i Ludwik XVI – mieszkali w tym miejscu aż do wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej w 1789 r. Obaj władcy stale rozbudowywali i upiększali dzieło swojego poprzednika.

W Wersalu istniał wcześniej pałacyk myśliwski służący Ludwikowi XIII. Jednak jego syn Ludwik XIV po objęciu samodzielnych rządów podjął decyzję o rozbudowie obiektu. Prace rozłożone na kilka etapów ruszyły w 1661 r. W rezultacie powstał monumentalny pałac [1] o fasadzie długiej na ok. 580 m, z bocznymi skrzydłami [2]. Znalazły się w nim m.in. apartamenty króla i królowej, reprezentacyjna Galeria Zwierciadlana (długa na ponad 70 m), kaplica i sala operowa. Powstał też szereg pomieszczeń pomocniczych, czyli kuchni, jadalni

i pokoi gościnnych. Budynek wzniesiono w stylu baroku klasycznego, czerpiącego inspirację z antyku.

Wokół pałacu powstał rozległy ogród we francuskim stylu [3], który wyróżniał się regularnością i symetrią kompozycji. Stanowił wspaniałe tło dla pałacu oraz oprawę dworskich zabaw i uroczystości. Tworzyły go skupiska drzew, krzewów i kwiatów o geometrycznych kształtach, aleje, kanały, baseny, tarasy, fontanny, sztuczne jeziora, pawilony i rzeźby [4]. Równy strzyżony żywopłoty osiągnęły z czasem łączną długość aż 21 km. Z kolei sieć naziemnej i podziemnej infrastruktury wodnej i wodociągowej (kanały, akwedukty, rurociągi) mierzyła łącznie ponad 200 km. Doprowadzenie wody było świadectwem kunsztu inżynierskiego, ponieważ od ujęcia z Sekwany trzeba było tłoczyć wodę pod górę i pokonać różnicę poziomów o wysokości kilkunastu metrów. W ogrodzie wzniesiono też pałacyki Grand Trianon [czyt.: gran triano] i Petit Trianon [czyt.: petit triano]. W osobnym budynku, zwanym oranżerią, w zimie przechowywano drzewka pomarańczowe. Obecnie Wersal jest wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Regularność ogrodów wersalskich, które doskonale komponowały się z architekturą pałacową, wyrażała ideę całkowitego panowania człowieka nad naturą, a zarazem triumf uporządkowanej kultury nad chaotyczną przyrodą.

■ fotografia współczesna, Wersal

■ NAJŚWIETNIEJSZY DWÓR EUROPY

Wersal jest uważany za najwybitniejszą barokową budowlę świecką. Jego formy architektoniczne kopiowali inni władcy – mocno oddziaływał na powstające rezydencje monarsze w Niemczech, Anglii i Rosji. Wersal to jednak nie tylko wspaniała architektura i sztuka pałaców oraz ogrodów. W nie mniejszym stopniu było to polityczne i kulturalne centrum Europy oraz przestrzeń życia dworskiego. To tam królowie francuscy przyjmowali ambasadorów i posłów z innych państw oraz prowadzili pertraktacje dyplomatyczne. Władcę stale otaczała liczna społeczność dworska, która zabiegała o jego łaski, przywileje, pensje, nadania i urzędy. Wersal mógł maksymalnie pomieścić aż 35 tys. osób, a jego stajnie nawet 6 tys. koni. Nie wszyscy przebywali tam jednak na stałe – wielu było zmuszonych krążyć między pałacem a Paryżem. Przywilej ciągłej obecności w otoczeniu władcy przysługiwał bowiem tylko książętom krwi i szlachcie dworskiej. Wokół Króla Słońce toczyło się całe życie dworu, nad którym jako władca absolutny utrzymywał on całkowitą kontrolę. Ludwika XIV nieustannie otaczali członkowie rodziny królewskiej, arystokraci, ministrowie, marszałkowie i generałowie oraz faworyty i tłum dworzan. Od jego woli zależał rozwój lub kres czyjejś kariery – katastrofą było, jeśli monarcha powiedział o kimś: *nie znam go*.

Program dnia Ludwika XIV był szczegółowo określony przez ramy ceremoniału. Możliwość towarzyszenia królowi w nawet zwykłych codziennych czynnościach uważano za wielkie wyróżnienie. Począwszy od wstawania z łóża, porannej toalety (obmywanie dłoni i twarzy) i ubierania wszelkie formy aktywności władcy odbywały się w asyście ściśle wybranych

Biurko Ludwika XIV, które znajdowało się w Wersalu.

Ten reprezentacyjny, masywny mebel jest bogato zdobiony. Symetryczne, złożone elementy dekoracyjne są związane ze słońcem i postacią władcy.

■ mebel, Francja, XVII w.

dworzan i honorowych gości. Należały do nich audyencje, wystawne posiłki i nabożeństwa oraz oczywiście różnorodne formy życia towarzyskiego: bale, zabawy, koncerty czy spektakle teatralne. Sfera prywatnego życia króla była ograniczona do minimum. Panująca atmosfera była duszna od rywalizacji, pochlebstw, intryg i złośliwości wobec konkurentów. Etykieta, czyli obowiązujący sposób zachowania, nie była jednak tak sztywna jak na innych dworach – np. obowiązek klękania przed monarchą zastąpiono głębokim ukłonem. Zwyczaje panujące w Wersalu były wyrocznią dobrego smaku, stylu i mody dla reszty Francji i Europy.

■ CIEMNE STRONY ŻYCIA W WERSALU

Gości przybywających do Wersalu olśniewały piękna architektura, przepychy zdobień, liczebność dworu i wyrafinowana etykieta. Jednak na co dzień mieszkańcy pałacu zmagali się z wieloma niedogodnościami. Jego wnętrza były przeludnione i słabo ogrzewane. Wiele do zyczenia pozostawiał stan higieny. Panowała ciasnota, a na korytarzach – trudny do ukrycia brud. Brakowało kanalizacji i stałych toalet. Wonne perfumy i pachnidła maskowały odór niemytych ciał, ponieważ z kąpeli korzystano raczej rzadko, częściej myjąc jedynie twarz i dłonie. Szerzyły się plagi myszy, robactwa i rozmaitych insektów (pchel i pluskiew). Włosy ukrywano pod perukami, a do pozbywania się wszy służyły... specjalne gustowne młoteczki i kowadełka.

1. Scharakteryzuj otoczenie pałacu w Wersalu.
2. Przedstaw, jak wyglądało codzienne życie francuskiego króla w pałacu wersalskim.

4 NOWE POTĘGI EUROPEJSKIE W XVII WIEKU

Wiek XVI przyniósł istotne zmiany na mapie politycznej Europy: konflikty religijne zachwiały pozycją dawnych imperiów, a odkrycia geograficzne sprawiły, że kraje położone na peryferiach kontynentu wyrosły na potęgi kolonialne. Nowy układ sił daleki był jednak od stabilności. Jakie wydarzenia w kolejnym stuleciu doprowadziły do upadku znaczenia pierwszych światowych mocarstw? Którym władcom udało się umocnić swoje państwa?

■ UPADEK ZNACZENIA HISPANII I PORTUGALII

Dwa pierwsze imperia o zasięgu światowym: Hiszpania i – powiązana z nią od 1581 r. unią personalną – Portugalia już u schyłku XVI w. znalazły się w kryzysie. W Hiszpanii problemy ekonomiczne i społeczne zostały wywołane przez napływ olbrzymiej ilości metali szlachetnych z kolonii. Doprowadził on do gwałtownego wzrostu cen, spadku wartości pieniądza i uzależnienia gospodarki od importu dóbr i surowców, w tym także zboża. Słabość ekonomiczna państwa stała się dobrze widoczna, gdy klęskę poniosła hiszpańska Wielka Armada (więcej na ten temat na s. 55), a dodatkowo Hiszpanie utracili kontrolę nad bogatą, północną

częścią Niderlandów. Dramatyczny spadek wpływów do skarbcza starano się ratować psuciem monety (więcej o tym procederze na s. 26), co tylko pogłębiało kryzys gospodarczy. Dodatkowo w początkach XVII w. król podjął decyzję o wygnaniu morysków, czyli potomków muzułmanów, którzy przyjęli chrześcijaństwo. Pozbawiło to gospodarkę wielu doświadczonych rolników i rzemieślników. U schyłku XVII w., gdy umarł ostatni król Hiszpanii z dynastii Habsburgów, pojawił się problem objęcia tronu w Madrycie (więcej o tym na s. 139).

Na problemy ekonomiczne nakładały się także błędy polityczne: okupacja Portugalii i wojny z Francją były niezwykle kosztowne, a nie przynosiły Hiszpanii ani

Powrót holenderskich statków do Amsterdamu w 1599 r., z drugiej wyprawy do Indii Wschodnich, czyli dzisiejszej Indonezji. Okazała się ona sukcesem i rozpoczęła okres wpływów Holendrów w tamtym rejonie świata.

■ obraz, Niderlandy, XVI w.

sukcesów, ani zysków. Wreszcie w **1640 r.** wybuchły dwa powstania niepodległościowe: w Portugalii i Katalonii. Rebelia Katalończyków została stłumiona, natomiast Portugalczykom udało się ostatecznie odzyskać niepodległość. Okres panowania Habsburgów wiązał się z utratą przez Portugalię szeregu cennych kolonii. Jednak po odzyskaniu niezależności nadal prowadziła ona handel z Chinami i utrzymała posiadłości w Afryce, a rosnące korzyści przyniosło jej zasiedlenie i eksploatacja Brazylii.

■ NOWE IMPERIA KOLONIALNE

Jeszcze na przełomie XV i XVI w. do rywalizacji o zamorskie posiadłości włączyła się Anglia. Jej pierwszym celem była kolonizacja Ameryki Północnej, jednak wysiłki te długo pozostawały bezowocne. Dopiero w 1607 r. udało się utworzyć stałą osadę angielską – Jamestown [czyt.: dżejmstaŋ] i rozpoczęto walki z tubylcami o okoliczne terytoria. Kolonizacja nabrała rozmachu wraz z przybyciem do Ameryki **purytanów**, czyli angielskich kalwinistów (więcej o nich w [Warto wiedzieć](#) na s. 122) na statku Mayflower w 1620 r. Tworzone stopniowo kolonie z czasem zajęły prawie całe wybrzeże Atlantyku i stały się schronieniem dla radykalnych wyznawców reformacji (np. kwakrów w Pensylwanii). Na Karaibach Anglicy odebrali Hiszpanom Jamajkę – ośrodek produkcji cukru i rumu, oraz inne mniejsze wyspy, a w Ameryce Południowej – część Gujany.

W drugiej połowie XVII w. Anglicy podjęli działania w celu pozyskania kolonii w Azji i Afryce. Swoje faktorie założyli w Indiach i na afrykańskim Wybrzeżu Niewolniczym (rejon Zatoki Gwinejskiej). Za działania te odpowiadały **kompanie** – stowarzyszenia inwestorów, które posiadały nadane przez władców szczególne

Święto Dziękczynienia po zebraniu pierwszych plonów w Ameryce obchodzili w Plymouth w 1621 r. osadnicy, którzy dotarli tam z Anglii na pokładzie Mayflower. Święto przypominające to wydarzenie jest obecnie dla Amerykanów jednym z najważniejszych.

■ obraz, Stany Zjednoczone, XX w.

CIĘKAWOSTKA

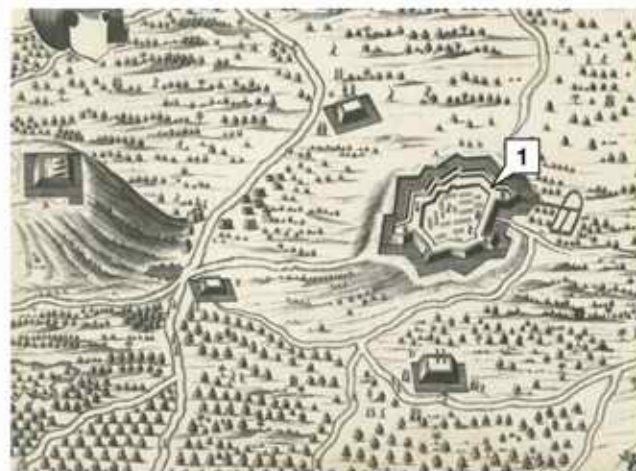
Polski konkwistador

Krzysztof Arciszewski był polskim szlachcicem wyznania ariańskiego, który żył w latach 1592–1656. Rozpoczął karierę wojskową, walcząc w polskim wojsku ze Szwedami w Inflantach. Potem jednak, skazany sędownie za przestępstwa, musiał opuścić kraj. Udał się do Holandii, gdzie studiował sztukę wojenną. Następnie wstąpił na służbę Kompanii Zachodnioindyjskiej, a w 1629 r. wyruszył do Ameryki Południowej, gdzie walczył po stronie Holandii z Portugalczykami. Został awansowany do rangi admirała i generała artylerii. Był poetą i pisarzem oraz autorem najstarszych znanych polskich opisów zwyczajów Indian brazylijskich. Wskutek niepowodzenia Holendrów i nieporozumień z dowództwem wrócił do Polski, gdzie objął stanowisko generała artylerii koronnej. Odznaczył się jako dowódca w czasie tłumienia powstań kozackich.

Krzysztof Arciszewski trzykrotnie był wysyłany przez Holendrów do Brazylii.

■ rycina, XVII w.

Zdobycie Fortu Real 1 w Brazylii przez Arciszewskiego zostało ukazane na holenderskim planie.

■ rycina, XVII w.

? Jakie możliwości otworzył przed Arciszewskim wyjazd do Ameryki Południowej?

przywileje na handel na danym obszarze. Od końca XVII w. Anglicy docierali też do Australii, którą ostatecznie skolonizowali dopiero wiek później. Ich faktorie przygotowywały grunt pod przyszłe podboje i stworzenie najpotężniejszego imperium w dziejach.

Do walki o terytoria zamorskie przystąpiła również Francja. Już w XVI w. jej żeglarze docierali do Ameryki Północnej. Choć próby założenia osad długo nie przynosiły rezultatu, ostatecznie udało się im zająć Kanadę. Ten ogromny obszar był słabo zamieszkanym i zagospodarowanym, lecz osadnicy bogacili się na handlu futrami. Mniejsze, ale gospodarczo ważne kolonie utworzono także w Ameryce Południowej, Azji i Afryce. Wzorem innych krajów zakładano kompanie handlowe.

Z kolei kupiecka republika Holandii swój udział w rywalizacji kolonialnej rozpoczęła od zbudowania silnej marynarki wojennej. W XVII w. Holendrzy stworzyli także najpotężniejszą flotę handlową na świecie. Pozwoliło im to opanować wiele terytoriów w Azji i Ameryce Południowej zajętych wcześniej przez Hiszpanię i Portugalię. Obsługę i ochronę holenderskiego handlu oraz interesów metropolii w Ameryce i Afryce zapewniała potężna **Kompania Zachodnioindyjska**.

Siedziba główna Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej mieściła się w Amsterdamie. To tam zapadały najważniejsze decyzje tej wpływowej i niezwykle zasobnej organizacji. Prowadziła ona nie tylko działalność handlową, lecz także miała ogromny wpływ na holenderską politykę zagraniczną.

■ rycina, Niderlandy, XVII w.

WARTO WIEDZIEĆ

Faktorie – ośrodki handlu kolonialnego

Faktorie, placówki handlowe mocarstw kolonialnych usytuowane na innych kontynentach, często były brnione przez umocnienia i załogi wojskowe. Jako pierwsi zakładali je Portugalczycy wzdłuż morskiego szlaku do Indii oraz na Dalekim Wschodzie. Później rozwiązanie to było również stosowane przez Holendrów, Anglików i Francuzów w Afryce, Azji i Ameryce Północnej. Faktorie służyły nie tylko jako centra wymiany handlowej z tubylcami, lecz także jako składy towarów kolonialnych przygotowanych do wywozu do metropolii oraz porty przeznaczone do zaopatrywania przepływających europejskich flot kupieckich i wojskowych.

Batavia, czyli dzisiejsza stolica Indonezji – Dżakarta, była głównym holenderskim ośrodkiem handlowym w Azji. Za targowiskiem **1** widoczna jest holenderska twierdza **2**.

■ obraz, Niderlandy, XVII w.

? Dlaczego pojedyncze twierdze wystarczały, aby utrzymać kontrolę nad handlem w rozległych koloniach?

Holenderski kupiec wraz z żoną zostali przedstawieni na tle panoramy Batawii. Mężczyzna wskazuje łaską flotę, co sugeruje jego zaangażowanie w handel.

■ obraz, Niderlandy, XVII w.

W drugiej połowie XVII w. następował jednak stopniowy spadek znaczenia Holandii, której dotychczasowe wpływy w koloniach przejmować zaczęła Anglia. Z tego powodu wybuchły trzy wojny angielsko-holenderskie, które – mimo zwycięstwa Holandii – nie odwróciły już tego procesu.

■ ZMIANA UKŁADU SIŁ NAD BAŁTYKIEM

Wiek XVII przyniósł również istotną zmianę układu sił w Europie Wschodniej. Po objęciu tronu przez Karola IX Sudermańskiego ekspansję terytorialną rozpoczęła **Szwecja**. Obszarem działań wojennych stały się przede wszystkim – należące do Rzeczypospolitej – Inflanty i Kurlandia, ale Szwedzi walczyli również z Danią i Moskwą. Tę ostatnią udało się im w 1617 r. pozbawić dostępu do Bałtyku, a stan ten trwał aż do końca stulecia. Władcą, który wprowadził Szwecję na drogę ku potęgze, był **Gustaw II Adolf** (jego [biogram](#)

na s. 131). Wdrożył ważne reformy wewnętrzne oraz rozpoczął budowę potężnej armii lądowej i silnej floty. Z powodzeniem wziął udział w wojnie trzydziestoletniej (szerzej o tej wojnie na s. 128–133). Mimo że Gustaw II Adolf poległ w jednej z bitew, wojska szwedzkie do końca wojny odgrywały w niej ważną rolę, a sam konflikt przyniósł Szwecji znaczne nabytki terytorialne. Największy obszar to państwo osiągnęło pod rządami **Karola X Gustawa** w trakcie II wojny północnej tzw. **potopu szwedzkiego** (1655–1660). Zajęto wówczas tymczasowo dużą część Rzeczypospolitej. Choć wkrótce Szwecja musiała zwrócić większość zagrabionych ziem, to zdobyła ogromne łupy wojenne i zachowała pozycję jednej z potęg europejskich.

W początkach XVII w. władająca Brandenburgią dynastia **Hohenzollernów** objęła swoimi rządami polskie lenno – Prusy Książęce. Celem polityki elektorów brandenburskich stało się teraz uzyskanie całkowitej niezależności tego obszaru od Rzeczypospolitej.

ROZWÓJ SZWECJI I BRANDENBURGII W XVII WIEKU

Pozycję międzynarodową Brandenburgii znacząco wzmocnił **Fryderyk Wilhelm**, zwany Wielkim Elektorem. Wykorzystując skomplikowaną sytuację w Europie podczas wojny trzydziestoletniej, zdołał przyłączyć do Brandenburgii Pomorze Zachodnie (zob. [mapa](#) na s. 145), a w 1657 r. uzyskać zniesienie zależności lennej

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRYDERYK WILHELM

1620–1688

Elektor Brandenburgii i władca Prus Książęcych z dynastii Hohenzollernów (1640–1688). Wyłącznie przy użyciu dyplomacji uzyskał istotne zdobycze terytorialne podczas wojny trzydziestoletniej. Umiejętnie zmieniał sojusze. Stworzył podstawy potęgi militarnej i gospodarczej Brandenburgii-Prus. Rozbudował administrację, tworząc jednolite i zwarte państwo o silnej władzy zwierzchniej. Przyjął do kraju hugenotów wygnanych z Francji.

Prus od Rzeczypospolitej. Przeprowadził liczne reformy wewnętrzne i rozpoczął budowę potężnej armii, dzięki czemu połączone dość przypadkowo ziemie przekształcały się w silne państwo.

■ KRES EKSPANSJI TURECKIEJ

U progu XVII w. granice imperium osmańskiego obejmowały Bałkany i znaczną część Węgier, jednak samo państwo weszło w fazę pogłębiającego się kryzysu wewnętrznego. Osłabieniu uległa władza sułtanów, problemem była także wszechobecna korupcja urzędników. Mimo tych kłopotów Turcja prowadziła skuteczną politykę, zachowując swój stan posiadania. Armia turecka ciągle pozostawała potęgą militarną zdolną toczyć równoległe wojny z Habsburgami, Rzeczpospolitą, Wenecją, Persją i Rosją. Przełom nastąpił w momencie, kiedy Turcja podjęła próbę ostatecznego pokonania Habsburgów i zajęcia ich ziem w Europie Środkowej. Rozpoczęta w **1683 r.** kampania zakończyła się nieoczekiwaną klęską sił wielkiego wezyra Kara Mustafy, które zostały odparte spod Wiednia przez wojska polsko-niemieckie pod wodzą króla Jana III Sobieskiego (więcej o bitwie wiedeńskiej na s. 196). Rok później zawarto koalicję antyturecką, zwaną **Ligą Świętą**. W jej skład weszli główni wrogowie Turcji: Cesarstwo, Rzeczpospolita, papieństwo i Wenecja,

Bitwa pod Wiedniem została ukazana na obrazie flamandzkiego artysty Fransa Geffelsa z perspektywy wzgórza. Na pierwszym planie jest widoczna zawzięta walka w obozie tureckim, a nad głowami walczących rozpościera się widok na ufortyfikowane miasto.

■ obraz, Austria, XVII w.

a z czasem także Rosja. Po kilkunastoletniej wojnie Turcja w 1699 r. była zmuszona podpisać **pokój w Karłowicach**, który oznaczał koniec jej podbojów w Europie. Imperium osmańskie poniosło duże straty:

- ▶ Habsburgowie podporządkowali sobie prawie całe Węgry i Siedmiogród,
- ▶ Wenecja zajęła część Dalmacji i ziem w Grecji,
- ▶ Rzeczpospolita odzyskała utracone ziemie Ukrainy,
- ▶ Rosja zdobyła dostęp do Morza Azowskiego.

Sułtan po klęsce wiedeńskiej to alegoryczna scena, przedstawiająca sytuację imperium osmańskiego pod koniec XVII w. Choroba władcy symbolizuje pogarszający się stan tego mocarstwa tracącego dotychczasowe wpływy. Zebrani lekarze z różnych państw nie są w stanie mu pomóc. Jednak nie wszyscy wydają się przejęci losem chorego.

■ rycina, Niderlandy, XVII w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIGA ŚWIĘTA

Traktat o powstaniu Ligi Świętej został podpisany w Linz [czyt.: linc] w Austrii 5 marca 1684 r.

1. Przymierze zaczepne między cesarzem, Polską i Rzplitą Wenecką trwać będzie aż do ukończenia wojny, odporne zawsze.
2. Protektorem i gwarantem onego jest papież i jego następcy.
3. Strony obowiązują się pod przysięgą dotrzymać to przymierze we wszystkich punktach i artykułach za siebie i swych następców. [...]
5. Przez czas trwania onego żadna strona nie będzie mogła zawrzeć oddzielnego z nieprzyjacielem pokoju, choćby jej podawano najkorzystniejsze warunki. [...]
7. To przymierze zawarte jest tylko końcem [celem] prowadzenia wojny przeciw Turcji i do żadnej innej [...]
8. Cesarz i król polski obiecują działać na lądzie potężnymi wojskami, Rzplita Wenecka liczną flotą na morzu,

tudzież wojskiem w Dalmacji, o ile ich siły pozwolą, aż do zawarcia chwalebego z pomocą Bożą pokoju. [...]

10. Łączyć także będą w części lub całości swe siły, ile razy rada wojenna [...] uzna to za rzecz potrzebną.

11. Zresztą wojna prowadzona będzie w różnych stronach dla rozerwania sił nieprzyjacielskich. Cesarz zdobywać będzie twierdze węgierskie, król polski Kamieniec, Podole i Ukrainę, Rzplita Wenecka odzyskiwać będzie swe straty. Co będzie zdobyte, pozostanie przy tym, do którego wprzód należało. [...]

13. Zaproszeni będą do tego przymierza inni panowie chrześcijańscy, mianowicie wielki książę moskiewski, ale tylko za wspólną zgodą przyjąć być mogą.

Źródło: Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin-Poznań 1864, s. 435–436.

1. Podaj, jakie były cele i pierwotny skład Ligi Świętej.
2. Wymień główne kierunki i tereny działania wojsk sprzymierzonych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw główne kierunki ekspansji i zdobycze nowych potęg kolonialnych.
2. Wymień kraje, których pozycja w XVII w. wzrosła, i te, które utraciły w tym czasie status mocarstw w Europie.
3. Wytłumacz, jaki cel polityczny postawili sobie władcy Szwecji. Wymień kraje, z których interesem mógł on kolidować.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kieniewicz, *Złoto, korzenie i krew*, Warszawa 1971.

T. Munck, *Europa XVII wieku. 1598–1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*, tłum. R. Sudół, Warszawa 1998.

KULTURA EUROPY W XVII WIEKU

Pojawienie się podziałów wyznaniowych w XVI w. wskutek reformacji przyniosło kres europejskiej wspólnoty kulturowej. Od tego czasu kultura i sztuka w krajach katolickich i protestanckich rozwijały się odmiennie. Na czym polegały te różnice? Czym charakteryzowała się sztuka XVII-wiecznej Europy?

BAROK

W XVI i XVII w. w Europie toczyły się liczne krwawe konflikty zbrojne, w tym wojny religijne. W tych burzliwych czasach w kulturze europejskiej ukształtował się pełen niepokoju i kontrastów nowy styl – **barok**. Sztuka barokowa najpełniej rozwinęła się w krajach katolickich: Hiszpanii, Francji i Włoszech. Poprzez swój reprezentacyjny charakter służyła Kościołowi w dobie kontrreformacji do umacniania katolików w wierze, a monarchom do celów propagandowych, czyli podkreślania znaczenia ich władzy. Sztuka barokowa miała oddziaływać na zmysły odbiorców poprzez:

- ▶ przepych,
- ▶ wyszukane zdobienia,
- ▶ zaskakujące rozwiązania kompozycyjne,
- ▶ bogatą symbolikę oraz silną ekspresję,
- ▶ realizm i dramatyzm przedstawień.

Pierwsze budowle, które zapowiadały nadejście baroku, zostały wzniesione u schyłku XVI w. w Rzymie. Styl ten obowiązywał w Europie do początku XVIII w., a w niektórych krajach nawet do jego połowy. Samo pochodzenie nazwy 'barok' jest niejasne. Zwykle wywodzi się ją od francuskiego wyrazu *baroque* [czyt.: **barok**], oznaczającego bogactwo ozdób, lub portugal-

CIEKAWOSTKA

Zaskakujące pomysły malarzy baroku

We wnętrzach barokowych kościołów chętnie stosowano **malarstwo iluzjonistyczne**. Szczególnie popularne były umieszczane na sklepieniach freski, które sugerowały, że ponad głowami wiernych rozpościera się niebo. Niekiedy jednak za pomocą pędzla tworzone iluzje rozwiązań architektonicznych. Dla podkreślenia swojej wirtuozerii i wzbogacenia wymowy obrazu artyści stosowali też inne triki: umieszczali wizerunki osób odbitych w lustrze, których nie widać na głównym planie. Umieć też wywołać wrażenie, iż postać z obrazu wodzi oczyma za oglądającym.

Malowidła zdobiące sklepienia kościoła Jezuitów w Wiedniu

dają złudzenie ogromnej przestrzeni. Podobnie jak w wielu innych świątyniach wzniesionych w okresie kontrreformacji, piękno i bogactwo miały zachwycać wiernych.

■ freski, Wiedeń, XVII–XVIII w.

skiego słowa *barroco* [czyt.: barroko], odnoszącego się do cennej perły o nieregularnym kształcie.

Szczególną rolę w umacnianiu uczuć religijnych katolików miała odgrywać wspaniała oprawa mszy (kazania, muzyka organowa, procesje) i wygląd świątyń. Surowym i skromnym protestanckim zborom przeciwstawiono zatem monumentalne, bogato zdobione kościoły. Kunsztownie dekorowany ołtarz miał być dobrze widoczny już od samego wejścia. Charakterystyczną cechą barokowych kościołów stanowił ich olśniewający wystrój – w zaprojektowanych kaplicach bocznych umieszczano finezyjnie zdobione ołtarze, niezwykle ozdobny charakter uzyskiwały też ambony i chrzcielnice. Wpadające przez okna promienie słońca nadawały złoceniom i kolorowym marmurom szczególnego blasku. Dla wiernych najważniejsze były jednak obrazy oraz freski ukazujące sceny biblijne. Uwagę przyciągały zwłaszcza **przedstawienia iluzjonistyczne** (zob. [ciekawostka](#) na s. 148), które zwykle zdobiły kopułę świątyni bądź sklepienie prezbiterium.

Bogactwu wnętrza odpowiadały również fasady świątyń zaprojektowane tak, aby nadać tym budowlom wrażenie okazałości i dynamiki. Starano się to osiągnąć poprzez wykorzystanie – zwielokrotnionych i wystających przed linię fasady – kolumn, pilastrów i gzymsów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIOVANNI LORENZO BERNINI

1598–1680

Włoski architekt, rzeźbiarz i malarz. Uznawany za jednego z najwszechstronniejszych artystów baroku. Jego talent przejawiał się już w dzieciństwie, a pierwsze samodzielne zamówienie zrealizował w wieku kilkunastu lat. Pracował niemal wyłącznie w Rzymie, gdzie tworzył na potrzeby trzech kolejnych papieży. Oprócz doskonałych rzeźb do jego najbardziej znanych prac należą kolumnada otaczająca plac św. Piotra w Rzymie oraz baldachim w bazylice św. Piotra, wzniesiony nad grobem pierwszego biskupa miasta. Ta spektakularna, wysoka na 28 metrów konstrukcja została wykonana z ok. 90 t brązu.

Rozwiązania stosowane w architekturze sakralnej szybko zaczęto wykorzystywać w budowlach świeckich. Monumentalne, bogato zdobione fasady i wnętrza okazały się doskonałym tłem dla rozbudowanych i coraz bardziej teatralnych dworskich ceremonii. Z tego powodu monarchowie i arystokraci chętnie budowali lub przerabiali swoje rezydencje zgodnie z zasadami nowego stylu. Za najdoskonalszą z nich uznaje się **pałac w Wersalu** pod Paryżem (więcej o nim w [Symbolach epoki](#) na s. 140–141), wzniesiony u schyłku XVII w. na polecenie Ludwika XIV. Reprezentacyjną siedzibę tego monarchy otaczał wspaniały ogród, a całe założenie było później kopiowane przez kolejnych europejskich władców.

BAROK W MALARSTWIE I RZEŹBIE

Niezbędnym dopełnieniem barokowych wnętrza były obrazy i rzeźby. Ściany i gzymsy były ozdabiane przez figury, płaskorzeźby i ozdobne **stiuki**. Wyszukana dekoracyjność i dynamiczne ujęcie postaci cechowały dzieła barokowych rzeźbiarzy. Za najznakomitszego z nich uznaje się **Giovanniego Lorenza** [czyt.: dziwaniego lorenca] **Berniniego**, a za jego najwspanialsze dzieła – *Ekstazę św. Teresy* oraz *Apolla i Dafne*. We wnętrzach kościołów umieszczano – zgodnie z tradycją i zaleceniami soboru trydenckiego – dzieła przedstawiające sceny religijne z życia Maryi lub świętych oraz anioły.

Ekstaza św. Teresy to jedna z rzeźb najbardziej reprezentatywnych dla baroku autorstwa Berniniego. Uwagę przykuwają emocje malujące się na obliczu świętej i dynamiczna kompozycja oraz doskonałość wykonania.

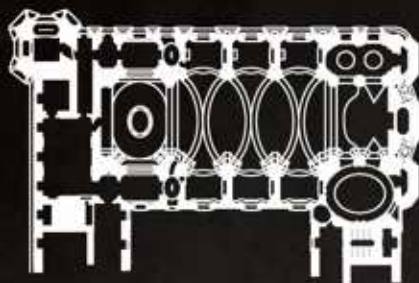
■ rzeźba, Rzym, XVII w.

Stiuk – szlachetna odmiana tynku, często barwionego na różne kolory i imitującego ozdobny kamień, np. marmur.

ARCHITEKTURA DOBY BAROKU

Od końca XVI w. w Europie coraz większą popularność w budownictwie zyskiwał styl barokowy. Jego wpływy stały się widoczne nie tylko w krajach katolickich, lecz także w protestanckich, a nawet na Rusi. Inaczej niż w czasach renesansu nie starano się już za wszelką cenę trzymać klasycznych wzorców antycznych. Architekci chcieli, aby projektowane przez nich obiekty wzbudzały zachwyt okazałością i ozdobnością, a stosowane rozwiązania wywoływały zaskoczenie. Mimo to zazwyczaj nadal starali się, aby ich budowle były symetryczne i proporcjonalne, ponadto wprowadzali detale nawiązujące do antyku.

- 1** Frontowa elewacja kościoła została zaprojektowana tak, aby nie wydawała się płaska, a stwarzała poczucie głębi. Służą temu: falista linia, wzdłuż której wybudowano ścianę frontową, kolumny **A**, pilastry **B**, liczne gzymsy **C**, posągi **D** i balustrady **E**.
- 2** Nawa kościoła otoczona była niewielkimi kaplicami **F**, w których umieszczono obrazy uznawane za cudowne lub grobowce zasłużonych rodów. Tynkowane ściany pokrywano malowidłem imitującym strukturę marmuru i złoceniami.
- 3** Kopuła wznosiła się na blisko 80 m wysokości, a poprzez okna umieszczone w podtrzymującym ją bębnie do wnętrza wpadało światło.
- 4** Dzwonnica z zegarem była dla prażan punktem ułatwiającym orientację zarówno w przestrzeni, jak i w czasie.

Rzut poziomy kościoła
św. Mikołaja w Pradze

Kościół św. Mikołaja na Małej Stranie w Pradze przylegał do klasztoru Jezuitów, mających wdrażać zasady kontrreformacji w Czechach. Przyciągnięciu do Kościoła katolickiego nowych wiernych służyć miała świątynia o pięknej fasadzie i bogatym wnętrzu pełnym malowideł, rzeźb i złocen. Tę świątynię wyposażono w organy, na których koncertował sam Wolfgang Amadeusz Mozart.

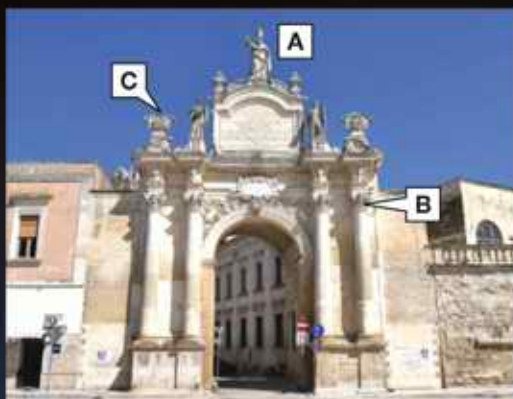

Ambona ozdobiona licznymi złożonymi rzeźbami aniołów i świętych miała wywierać duże wrażenie na wiernych słuchających kazania.

Fasadę katedry w Murcii [czyt.: mursji] zdobi kilkadziesiąt wyrzeźbionych postaci i kilkanaście kolumn korynckich.

▪ fasada kościoła, Hiszpania, XVII w.

Brama miejska w Lecce [czyt.: lecce] na południu Italii została zaprojektowana w stylu barokowym. Zdobią ją posągi **A**, kolumny w stylu korynckim **B** i charakterystyczne kamienne wazy **C**.

▪ brama miejska, Lecce, XVII w.

Brukselskie kamienice wzniesione przy głównym placu miasta, choć zostały zbudowane jeszcze w stylu gotyckim, to w czasach baroku zyskały nową, ozdobną elewację.

▪ fotografia współczesna, Bruksela

Pałac w Schönbrunn [czyt.: szenbrun] pod Wiedniem był rezydencją cesarzy z dynastii Habsburgów. Wokół rozległego pałacu rozciąga się park, a na jednym z parkowych wzgórz wzniesiono barokową glorię, czyli ozdobną budowlę składającą się z zadaszonych kolumnad.

?

1. Odszukaj różnice i podobieństwa pomiędzy budowlami renesansowymi i barokowymi.
2. Wskaż, które ozdoby i rozwiązania sprawiały, że budowle barokowe wywierały duże wrażenie na ludziach żyjących w XVII w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

SZTUKA SAKRALNA W CZASACH BAROKU

Świadectwem większego zainteresowania Kościoła sztuką w dobie baroku pozostaje traktat kardynała Federica Borromeo *O malarstwie religijnym* z 1624 r.

Malarzom i poetom zawsze przyznawano największą swobodę, swoboda taka nie powinna się jednak nigdy posuwać do punktu, gdzie czcigodne i święte prawa wiary katolickiej, a nawet sam rozum (a wszystkie one zabraniają, by w jakiegokolwiek wypowiedzi czy obrazie dokonywało się pomieszanie tego, co święte, z tym, co świeckie), ulegać muszą zdeptaniu. Ci, którzy działają w ten sposób, błędzą nazbyt zuchwale i otwarcie. Michał Anioł, malując Sąd Ostateczny w kaplicy papieskiej w Rzymie,

nie wiem z jakiego natchnienia przedstawił tam barkę Charona¹, która przewozi nieszczęsnych zmarłych, co z pewnością nie było godnym pochwały pomysłem tego artysty. [...] Bo i starożytnym leżało bardzo na sercu, by takie świeckie tematy nie przeszkadzały rzeczom świętym [...]. Do kościołów i wszelkich innych miejsc świętych nie są odpowiednie sfinksy i tłum satyrów², i leśni ludzie, i inne takie pomysły, które należy pozostawić próżności pogan, którym właściwie przystoją.

¹ Charon – w mitologii greckiej bóg umierających, miał swoją łodzią przewozić dusze zmarłych przez rzekę Styks.

² Satyr – w mitologii greckiej bóg płodności i urodzaju, zwykle przedstawiany jako półczłowiek, półkoziół.

Źródło: Teoretycy, historyografowie i artyści o sztuce 1600–1700, wybrał i oprac. J. Białostocki, red. i uzupełnienia M. Poprzeczka i A. Ziemia, Warszawa 1994, s. 121–122.

- ?** 1. Wyjaśnij, czego od twórców obrazów religijnych oczekiwał autor traktatu.
2. Oceń, jaki był stosunek kardynała do twórców starożytnych i renesansowych.

Dbano, aby malarstwo religijne było zgodne z przekazem biblijnym i nie zawierało wątków zaczerpniętych z mitologii grecko-rzymskiej. Sztuka sakralna miała przekazywać prawdy wiary, znaleźć więc można było w dziełach z tych czasów wiele elementów symbolicznych. Jednocześnie chciano wywoływać u odbiorców silne emocje. Ten cel osiągnano m.in. poprzez realistyczne ujęcie postaci oraz ukazywanie ich w ruchu czy wyszukanych pozach, tak aby widz mógł odczytać ich uczucia wyrażone poprzez miny i gesty.

Mówi się, że barok to **epoka przeciwieństw**, które chętnie ze sobą zestawiano, np. światło i ciemność. W malarstwie zwykle stosowano kontrastowe barwy i wykorzystywano światłocienie, za pomocą którego uwypuklano najważniejsze partie malowideł. Mistrzem tej techniki był żyjący we Włoszech malarz **Caravaggio** [czyt.: karawaddzio], który zyskał sławę jako twórca obrazów religijnych. W tym nurcie tworzyła też włoska malarka **Artemisia Gentileschi** [czyt.: artemizja dżentileski], ukazująca pełne dramatyzmu sceny biblijne (*Judyta zabijająca Holofernesa*). Chwałę oręża i wielkich wodzów sławiły powstające na zamówienie władców obrazy **batalistyczne**, czyli przedstawiające bitwy czy kapitulacje. Wybitnym tego typu dziełem jest *Poddanie Bredy* autorstwa Hiszpana **Diega Velázqueza** [czyt.: welaskeza] (zob. na s. 156). Jako nadworny malarz hiszpańskiej rodziny królewskiej zasłynął on z reprezentacyjnych portretów, jak

np. *Infantka Małgorzata w błękitach*. Barokowi artyści, mimo odczuwanych zarówno przez nich, jak i innych ludzi epoki obaw związanych z przemijaniem, chętnie przedstawiali piękno ludzkiego ciała i radosne strony życia. W Niderlandach Południowych i całej Europie zasłynął takimi płótnami **Peter Paul Rubens**, którego obraz *Trzy Gracje* oddawał ówczesny wzorzec piękna kobiecego ciała o pełnych kształtach. Równocześnie malarze eksponowali wątki przypominające o znikomości szczęścia, marności bogactw, przemijaniu życia ludzkiego i nieuchronności śmierci, co symbolicznie obrazowały czaszki i kości, klepsydry, motyle.

Biczowanie Chrystusa autorstwa Caravaggia to obraz namalowany z wykorzystaniem silnego światłocienia.

• obraz, Neapol, XVII w.

■ MISTRZOWIE MALARSTWA NIDERLANDZKIEGO

Wiek XVII jest nazywany „złotym wiekiem” malarstwa w Niderlandach. Tworzący tam wówczas artyści najchętniej malowali codzienne życie, pejzaż i architekturę. W martwych naturach często stosowali wyrafinowaną symbolikę dotyczącą przemijania i pochwałę życia wiecznego. W scenach rodzajowych także przekazywano symboliczne treści, jak np. pochwałę pracowitości czy wierności. Ceniono reprezentacyjne portrety, w tym grupowe.

Mleczarka to obraz ukazujący służącą w stroju holenderskim nalewającą mleko. Autorem dzieła jest Jan Vermeer van Delft, który często malował kobiety w mieszczańskich wnętrzach.

■ obraz, Niderlandy, XVII w.

Martwa natura z elementami *vanitas*, czyli przemijania, została ukazana na obrazie N.L. Peschiera [czyt.: peschijera]. Na stole obok czaszki leżą m.in. nieuporządkowane nuty, skrzypce, książki, listy i klepsydra.

■ obraz, Niderlandy, XVII w.

Straż nocna lub **Wymarsz strzelców** (fragment) to obraz, na którym pokazano kompanię straży obywatelskiej z Amsterdamu. Autor dzieła, holenderski malarz, rysownik i grafik Rembrandt van Rijn, jest uznawany za mistrza światłocienia. Zasłynął głównie z mistrzowskiego ujęcia portretowanych postaci (w tym autoportretów) oraz obrazów biblijnych i mitologicznych.

■ obraz, Niderlandy, XVII w.

? Jakie czynniki miały wpływ na podejmowanie tego typu tematyki przez malarzy niderlandzkich?

■ SZTUKA W KRAJACH PROTESTANCKICH

Sztuka barokowa rozwinęła się odmiennie w krajach protestanckich, m.in. Niderlandach, Anglii, Danii i części Niemiec. Artyści nie mogli tu liczyć na mecenat Kościoła i dworów monarszych. Odbiorcami ich dzieł byli przede wszystkim bogaci mieszczaństwo, a zamawiane przez nich dzieła sztuki pełniły zwykle funkcje dekora-

cyjne. Wyraźny wzrost zamożności zarówno ludności zamieszkującej miasta, jak i wsie zwiększył dostępność dzieł artystycznych i pozwolił – przede wszystkim w Niderlandach – na niezwykle rozwój rynku sztuki. Obrazy stały się wówczas dość powszechnym wyposażeniem domu. Tematyka obrazów była bardzo zróżnicowana, ale zazwyczaj świecka. Powstawały zatem przede wszystkim pejzaże, portrety, **martwe natury**,

Martwa natura – obraz przedstawiający grupę przedmiotów – zwykle kwiatów, owoców, naczyń, których zestawienie miało niekiedy charakter symboliczny.

sceny batalistyczne i rodzajowe. Za najwybitniejszych twórców uznaje się dziś **Rembrandta van Rijn**, który malował nie tylko mistrzowskie portrety, lecz także sceny zbiorowe (*Wymarsz strzelców*), doskonałego portrecistę **Fransa Halsa** czy mistrza nastrojowych scen rodzajowych **Jana Vermeera** [czyt.: wermeera] **van Delft** (*Lekcja muzyki*). Uznaniem cieszyła się też **Judith Leyster** [czyt.: judit lejste] często malująca sceny zabaw i rozrywek (*Wesoła kompania*).

LITERATURA, MUZYKA I TEATR

W okresie reformacji i reformy Kościoła zarówno w krajach protestanckich, jak i katolickich szybko rozwijało się szkolnictwo. W rezultacie znacznie wzrosła liczba osób umiających czytać i pisać, co w połączeniu z upowszechnieniem się druku przyniosło rozwój literatury. Wyrażała ona zasadniczo lęki i niepokoje epoki, a więc przekonanie o nietrwałości i przemijalności świata, ale także zachwyt nad jego urokami. Doceniano również kunsztowną formę. We Francji patronat nad działalnością literacką objęło dodatkowo państwo.

Z inicjatywy kardynała Richelieu założono tam **Akademiię Francuską**, która troszczyła się o wysoki poziom utworów literackich oraz wypracowanie reguł francuskiego języka literackiego. Spośród tamtejszych autorów szerzej znani stali się wybitny komediopisarz **Molier** [czyt.: moljer], autor satyrycznych utworów demaskujących takie wady, jak skąpstwo, próżność czy obłuda (*Skąpiec*, *Świętoszek*), oraz **Jean de la Fontaine** [czyt.: ża de la fonte], twórca dydaktycznych bajek zawierających pouczający morał.

Podobnie jak w czasach renesansu, rozwijał się **teatr**. Do najznamienszych dramaturgów barokowych należy zaliczyć twórców hiszpańskich. **Calderon de la Barca** [czyt.: kalderon de la barka] poruszał kwestie filozoficzne oraz skomplikowane dylematy religijne i moralne (*Życie jest snem*). Ojcem narodowego teatru hiszpańskiego był jednak **Lope de Vega**, autor komedii obyczajowych i przygodowych (płaszczka i szpady).

Zarówno w krajach protestanckich, jak i katolickich ważną rolę odgrywała muzyka instrumentalna – powstawały m.in. kantaty, toccaty [czyt.: tokkaty] czy fugi. Do najwybitniejszych kompozytorów tej epoki należeli: **Jan Sebastian Bach**, **Jerzy Fryderyk Haendel** [czyt.: hendel] oraz **Antonio Vivaldi**. Z połączenia muzyki i teatru u schyłku XVI w. narodziła się **opera**, która zdobyła sobie szybko wielką popularność. Za jej twórcę uważany jest włoski kompozytor **Claudio Monteverdi** [czyt.: klaudio montewerdi], odwołujący się w swoich kompozycjach m.in. do wątków mitologicznych (opera *Orfeusz* z 1607 r.).

WARTO WIEDZIEĆ

Rokoko

We Francji w początkach XVIII w., po śmierci Ludwika XIV, powstał uznawany niekiedy za odmianę późnego baroku styl zwany **rokoko**. Występował głównie w architekturze, malarstwie i wystroju wnętrz, ale także w literaturze. Odznaczał się subtelnym wdziękiem, lekkością, wykwinnością i delikatnością zdobień. W dekoracjach stosowano asymetryczne ornamenty naśladujące muszle (fr. *rocaille*, czyt.: **rokaj**) i kogucie grzebienie. Ponadto zapanowała moda na sprowadzane z Chin przedmioty, jak porcelana, oraz chińskie motywy zdobnicze. W malarstwie i literaturze preferowano tematykę świecką, chętnie miłosną. Rokoko odzwierciedlało swobodny styl życia oraz zamiłowanie do oddawania się przyjemnościom. Było idealną oprawą dla prywatnych, kameralnych rozrywek arystokracji (np. zabaw ogrodowych, flirtu czy karnawału). W literaturze rokokowe ideały wyrażały się w czułości i delikatności.

Toaleta Wenus to dzieło francuskiego malarza François Bouchera [czyt.: fran-sła buszera], który słynął z pełnych wdzięku scen rodzajowych i mitologicznych.

■ obraz, Francja, XVIII w.

Krzesło wykonane w stylu rokokowym – takie meble charakteryzowały się bogatymi zdobieniami.

■ mebel, Francja, XVIII w.

? Jakimi cechami charakteryzowało się rokoko?

■ NAUKA W XVII WIEKU

Wiek XVII okazał się również przełomowy dla rozwoju nauki. Powstały wówczas pierwsze stowarzyszenia pozwalające wybitnym badaczom tamtych czasów dzielić się poglądami, a także weryfikować i omawiać wyniki swoich prac. W Londynie w 1660 r. powołano **Towarzystwo Królewskie**, którego członkowie mieli prowadzić badania i wymieniać doświadczenia z zakresu nauk przyrodniczych. Kilka lat później w Paryżu powstała **Akademia Nauk**.

Kontynuowano badania astronomiczne i rozwijano myśl Kopernika. Włoski uczony **Galileusz** odkrył fizyczne prawo swobodnego spadania ciał i skonstruował teleskop, którego używał do obserwowania ciał niebieskich. Z kolei Niemiec **Johannes Kepler** opisał prawa rządzące ruchem planet. Jego teorię uściślił angielski fizyk **Izaak Newton** [czyt.: niuton], który

ponadto sformułował prawo powszechnego ciążenia. Odkrycia te miały ogromny wpływ na dalszy rozwój nauk ścisłych, a uczeni cieszyli się wielkim prestiżem i społecznym uznaniem.

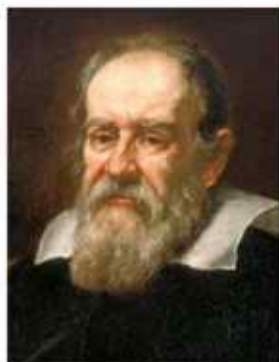
Myśl filozoficzna epoki baroku wpływała mocno na postęp naukowy. Część myślicieli jak Anglik **Francis Bacon** [czyt.: fransis bejkon] rozwijała odziedziczone po renesansie przekonanie, że poznanie empiryczne, czyli zmysłowe (a więc np. metoda obserwacji i eksperyment) prowadzi do wiedzy pewnej. Zwolennicy **empiryzmu** uważali, że umysł przypomina niezapisaną tablicę, a wiedzę nabywa przez doświadczenie. Przeciwnikiem tego poglądu był m.in. francuski filozof i uczony **Kartezjusz**, który głosił, iż zmysły ludzkie bywają zawodne i tylko przy pomocy rozumu można osiągnąć prawdziwe poznanie i zrozumienie rzeczywistości. Ten pogląd filozoficzny jest znany jako **racjonalizm** (łac. *ratio* – rozum).

POSTAĆ HISTORYCZNA

GALILEUSZ

1564–1642

Włoski astronom, fizyk i matematyk. Prowadzone przez tego uczonego obserwacje nieba przekonały go o słuszności tez Kopernika, których wówczas zasadniczo nie podważano, choć jednocześnie nie uznawano za całkiem udowodnione. Głoszone przez niego poglądy były nie do zaakceptowania dla części duchowieństwa, co sprawiło, że dwukrotnie stanął przed trybunałem inkwizycji. Oba procesy zakończyły się dla niego niepomysłnie, ale wymierzone kary były raczej symboliczne. Skazany na areszt domowy, nadal utrzymywał kontakty z innymi uczonymi, korespondował również z polskim królem – Władysławem IV Wazą, któremu przysyłał powiększające szkła do obserwacji nieba. Kościół zrehabilitował go w 1992 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IZAAK NEWTON

1643–1727

Angielski fizyk, astronom i matematyk. Profesor matematyki uniwersytetu w Cambridge [czyt.: kembridż] oraz prezes Towarzystwa Królewskiego i dyrektor mennicy w Londynie. Za jego największe odkrycie uważa się sformułowanie prawa grawitacji (powszechnego ciążenia). W dziedzinie optyki opisał strukturę światła białego, obserwując jego rozszczepienie w pryzmacie. Fundamentalne znaczenie dla rozwoju astronomii miały jego trzy zasady dynamiki, za pomocą których opisał kształty orbit, ruch planet i ich satelitów oraz istotę pływów morskich. Za swoje zasługi i osiągnięcia otrzymał tytuł szlachecki. Jest zaliczany do grona najwybitniejszych uczonych wszechczasów.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego sztuka w XVII w. rozwijała się odmiennie w krajach katolickich i protestanckich.
2. Wymień główne cechy stylu barokowego w malarstwie i architekturze.
3. Wymień największych twórców kultury i sztuki XVII w. oraz ich dzieła.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T.R. Hoffmann, *Barok*, tłum. P. Taracha, Warszawa 2006.

Sztuka baroku. Architektura, rzeźba, malarstwo, red. R. Toman, Kolonia–Kraków 2004.

Podsumowanie rozdziału III

Europa w XVII wieku

1 Rewolucja angielska i monarchia parlamentarna

1. Proces gromadzenia w Anglii wywołał migrację ludności ze wsi do miast. Umocniła się pozycja bogatego mieszczaństwa i powstała nowa szlachta (gentry), którą tworzyli zaможni posiadacze ziemscy.
2. Rządy dynastii Stuartów, próbujących wprowadzić absolutyzm, doprowadziły w 1642 r. do konfliktu z parlamentem i wybuchu wojny domowej. Po sześciu latach zwyciężyły w niej siły parlamentu pod dowództwem Olivera Cromwella. Król Karol I trafił do niewoli i w 1649 r. został stracony.
3. Anglia została ogłoszona republiką, lecz w 1653 r. Cromwell rozwiązał parlament i ogłosił się lordem protektorem. Po jego śmierci nastąpił powrót monarchii i dynastii Stuartów.
4. Król Jakub II, który próbował zaprowadzić absolutyzm, został w 1688 r. obalony. W wyniku decyzji parlamentu angielski tron objął namiestnik Holandii Wilhelm III Orański. W 1689 r. zaakceptował on tzw. Deklarację praw, której zapisy dały początek monarchii parlamentarnej.

2 Wojna trzydziestoletnia

1. Na początku XVII w. w podzielonej na wiele państwów Rzeszy Niemieckiej nasilały się spory religijne, co przyniosło zawarcie Unii Protestanckiej i Ligi Katolickiej.
2. Do wybuchu wojny trzydziestoletniej doszło w Czechach w 1618 r. Tamtejsi protestanci przeprowadzili tzw. defenestrację praską, czyli wyrzucili namiestników cesarza przez okno.
3. Wojna trzydziestoletnia toczyła się z przerwami. Walki rozgrywały się głównie na terenie Rzeszy Niemieckiej, a oś konfliktu przebiegała nie tylko pomiędzy protestantami i katolikami, ponieważ Francja również występowała przeciwko cesarzowi.
4. Konflikt zakończył się w 1648 r. zawarciem pokoju westfalskiego. Nabytki terytorialne zyskały Francja, Szwecja, Saksonia i Brandenburgia.
5. Wojna trzydziestoletnia przyniosła olbrzymie straty ludzkie oraz materialne.

3 Absolutyzm we Francji

1. Od końca XVI w. władzę we Francji sprawowała dynastia Burbonów. W 1610 r. tron objął Ludwik XIII. Na skutek działań jego pierwszego ministra, kardynała Richelieu, ukształtował się ustrój absolutystyczny w państwie.
2. W 1643 r. na króla Francji koronowano Ludwika XIV. Początkowo rządy w jego imieniu sprawowali regenci. W tym okresie doszło do wystąpień określanych mianem frondy, które ostatecznie stłumiono. W 1661 r. monarcha objął samodzielne rządy i zwiększył nadzór nad poddanymi.
3. W celu zdobycia pieniędzy na utrzymanie dworu, armii i urzędników we Francji prowadzono politykę merkantylizmu – odpowiadał za nią generalny kontroler finansów – Jean-Baptiste Colbert.
4. Francja pozyskiwała nowe tereny m.in. dzięki polityce zajmowania spornych terenów przygranicznych, tzw. reunio-nów. Spowodowało to wybuch wojny z koalicją państw sąsiednich, w której Francja utraciła większość nabytków.

Poddanie Bredy to obraz Diega Velázqueza ze sceną z wojny trzydziestoletniej. Dowódca pokonanych wojsk niderlandzkich **1** przekazuje klucz do miasta hiszpańskiemu dowódcy **2**.

■ obraz, *Niderlandy*, XVII w.

WYDARZENIA

1603 – początek unii personalnej Anglii i Szkocji

1620 – bitwa pod Białą Górą

1618 – wybuch wojny trzydziestoletniej

1642 – wybuch wojny domowej w Anglii

1640 – odzyskanie niepodległości przez Portugalię

KULTURA

1600–1601 – malowanie przez Caravaggia *Nawrócenia św. Pawła*

1635 – założenie Akademii Francuskiej

1637 – wydanie *Rozprawy o metodzie* Kartezjusza

1642 – powstanie *Wymarszu strzelców* Rembrandta van Rijn

4 Nowe potęgi europejskie w XVII wieku

1. Hiszpania i Portugalia utraciły pozycję, jaką miały w XVI w. Napływ metali szlachetnych z kolonii spowodował problemy gospodarcze Hiszpanii. Doprowadziło to m.in. do wybuchu powstania w Portugalii i uzyskania przez nią niepodległości (była okupowana przez Hiszpanię, z którą łączyła ją unia personalna).
2. Do rywalizacji kolonialnej przystąpiły Anglia, Francja i Holandia. Każde z tych państw zaczęło zakładać kompanie handlowe oraz zdobywać kolonie lub odbierać je innym metropoliom.
3. W basenie Morza Bałtyckiego politykę ekspansji prowadziła Szwecja, a jej przeciwnikami były Rzeczpospolita, Dania i Moskwa. Swoją pozycję w tym regionie wzmocnili też Hohenzollernowie – władcy Brandenburgii. Udało im się przyłączyć nowe tereny i znieść zależność lenną Prus Książęcych od Rzeczypospolitej.
4. Wraz z końcem XVII w. zakończyła się ekspansja turecka w Europie. Armia sułtana przegrała kampanię w 1683 r. (została pokonana m.in. pod Wiedniem) oraz walki z koalicyjną Ligą Świętą.

5 Kultura Europy w XVII wieku

1. Od końca XVI w. do początku XVIII w. rozwijał się styl barokowy. Architektura charakteryzowała się okazałością. Dodatkowo wnętrza były bogato wyposażane, co w przypadku kościołów miało odróżnić je od świątyń protestanckich. Reprezentacyjne budowle świeckie, np. pałace władców, były często otaczane ogrodami. Barokowe dzieła sztuki cechowały się ozdobnością i dynamizmem.
2. W państwach protestanckich dzieła sztuki zamawiali głównie mieszczaństwo. Tamtejsze malarstwo miało więc najczęściej charakter świecki.
3. Rozwijała się literatura, a wzrost liczby odbiorców słowa pisanego następował dzięki zwiększeniu dostępności szkolnictwa i druku. Duże znaczenie miały teatr oraz muzyka, a z ich połączenia powstała opera.
4. Badacze organizowali pierwsze stowarzyszenia naukowe. Kontynuowano badania astronomiczne, co przyniosło rozwój teorii Kopernika. Kartezjusz zaś ogłosił pogląd filozoficzny nazwany racjonalizmem, według którego tylko za pomocą rozumu można poznać i zrozumieć rzeczywistość.

Czy egzekucja Karola I Stuarta była nieunikniona i legalna?

W pierwszej połowie XVII w. w Anglii nasilił się nierozwiązywalny konflikt pomiędzy królem a parlamentem. Dotyczył on dwóch wizji państwa i był motywowany względami politycznymi, społecznymi, gospodarczymi i religijnymi. Na skutek jego eskalacji doszło do egzekucji monarchy. Czy można było tego uniknąć?

Powodem napięć między królem i parlamentem była próba zaprowadzenia władzy absolutnej przez Karola I oraz jego samodzielne rządy, które sprawował bez udziału reprezentacji społeczeństwa przez ponad dekadę. Narastały także konflikty wyznaniowe, ponieważ oficjalny Kościół anglikański udzielał poparcia władcy, lecz był oskarżany o konserwatyzm, nietolerancję i kultywowanie pozostałości katolicyzmu. Z kolei radykalni protestanci byli za daleko idącymi zmianami. Dużą rolę odegrały też względy ekonomiczne. Zwolennikami panującego byli wielcy właściciele ziemscy. Natomiast rejony bardziej rozwinięte gospodarczo, z wczesnokapitalistycznymi formami produkcji, wspierały parlament. Rewolucję popierały więc nowa szlachta (gentry) i mieszczaństwo.

W 1648 r., po przegranej wojnie domowej z wojskami parlamentu, król został uwięziony. O jego losie zadecydowało kilka czynników, lecz głównie były to żądania zwycięskiej armii i decyzja Cromwella. Wprawdzie zdawano sobie sprawę, że oskarżenie i osądzenie monarchy byłoby aktem bezprecedensowym, lecz w wojsku parlamentarnym panowało wielkie wzburzenie. Oliver Cromwell musiał się liczyć z postulatami ostatecznej rozprawy z władcą. Dlatego parlamentarzyści przeciwni tym planom zostali aresztowani. Parlament w uszczuplonym składzie, zwany z tego powodu Kadłubowym, powołał nadzwyczajny trybunał sądowy. W celu usprawiedliwienia swoich działań przyjęto wykładnię mówiącą, że z woli Bożej źródłem władzy jest lud. Ta idea suwerenności

narodu delegującego władzę w ręce parlamentu jako swojej reprezentacji pozwoliła stworzyć pozory prawne. Pomimo że nie wszyscy się z nią zgadzali, proces przebiegał szybko i doprowadził do skazania monarchy na śmierć. Karol I został publicznie ścięty 30 stycznia 1649 r.

Szczególnie w opinii wojsk parlamentarnych kara była słuszną i sprawiedliwą w ich mniemaniu – wymierzono ją za liczne zbrodnie króla-tyrana przeciw narodowi, w tym wywołanie wojny domowej. Ważną przyczyną bezwzględnej rozprawy z władcą była wizja zakończenia okresu monarchii i wprowadzenia ustroju republikańskiego. Z kolei w ocenie samego króla proces sądowy był całkowicie bezprawny. Uważał bowiem, że nie może być sądzony przez poddanych – tak samo myśleli rojaliści. Do historii przeszły słowa Karola I: *Poddany i władca to całkowicie różne stworzenia*, oburzające jego przeciwników.

Po restauracji Stuartów i objęciu tronu przez Karola II, syna straconego króla, amnestią zostali objęci wszyscy poza sprawcami egzekucji Karola I. W akcie zemsty ciało Cromwella zostało ekshumowane i powieszone na szubienicy. Analizując ówczesną sytuację, uważa się, że ścięcie władcy było wtedy zwieńczeniem drogi obranej przez Cromwella i jego zwolenników. Jednak egzekucja króla nawet wśród widzów i angielskiej opinii publicznej wywołała mieszane uczucia – wielu było nią szczerze przerażonych i zdegustowanych. Dwory europejskie nie kryły swojego oburzenia i potępienia, co doprowadziło także do zrywania stosunków dyplomatycznych z Anglią.

PODYSKUTUJMY

1. Czy w Twojej opinii wyrok śmierci dla Karola I był słuszny?
2. Czy Cromwell mógł podjąć inną decyzję o losie króla? Jeśli tak, to z jakimi konsekwencjami by się ona wiązała?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny zakończenia tureckiej ekspansji w Europie.
2. Wyjaśnij, czym była tzw. polityka reunionów i jak się zakończyła dla Francji.
3. Oceń znaczenie wojny trzydziestoletniej dla dziejów Europy w XVII w.
4. Scharakteryzuj rolę parlamentu w rewolucji angielskiej.
5. Wybierz dowolne dzieło barokowe z zakresu architektury lub malarstwa i wskaż na jego przykładzie charakterystyczne cechy tego stylu.

■ Jan Matejko, *Jan Sobieski pod Wiedniem*, Kraków, 1883 r.

IV

OD POTĘGI DO KRYZYSU RZECZYPOSPOLITEJ

1 Początki rządów Wazów
w Rzeczypospolitej	4 Powstanie kozackie
2 Wojny z Moskwą w pierwszej połowie
XVII wieku	5 Potop szwedzki i kryzys Rzeczypospolitej
3 Wojny z Turcją w pierwszej połowie
XVII wieku	6 Panowanie Jana III Sobieskiego
	7 Sarmatyzm i barok w Rzeczypospolitej

1

POCZĄTKI RZĄDÓW WAZÓW W RZECZYPOSPOLITEJ

Panowanie Stefana Batorego w Rzeczypospolitej trwało 10 lat. Po jego śmierci zaczęły się dyskusje o obsadzeniu tronu. Jak przebiegła kolejna elekcja i kto został wybrany? Jakie kierunki polityki zagranicznej wyznaczył nowy władca?

■ PODWÓJNA ELEKCJA

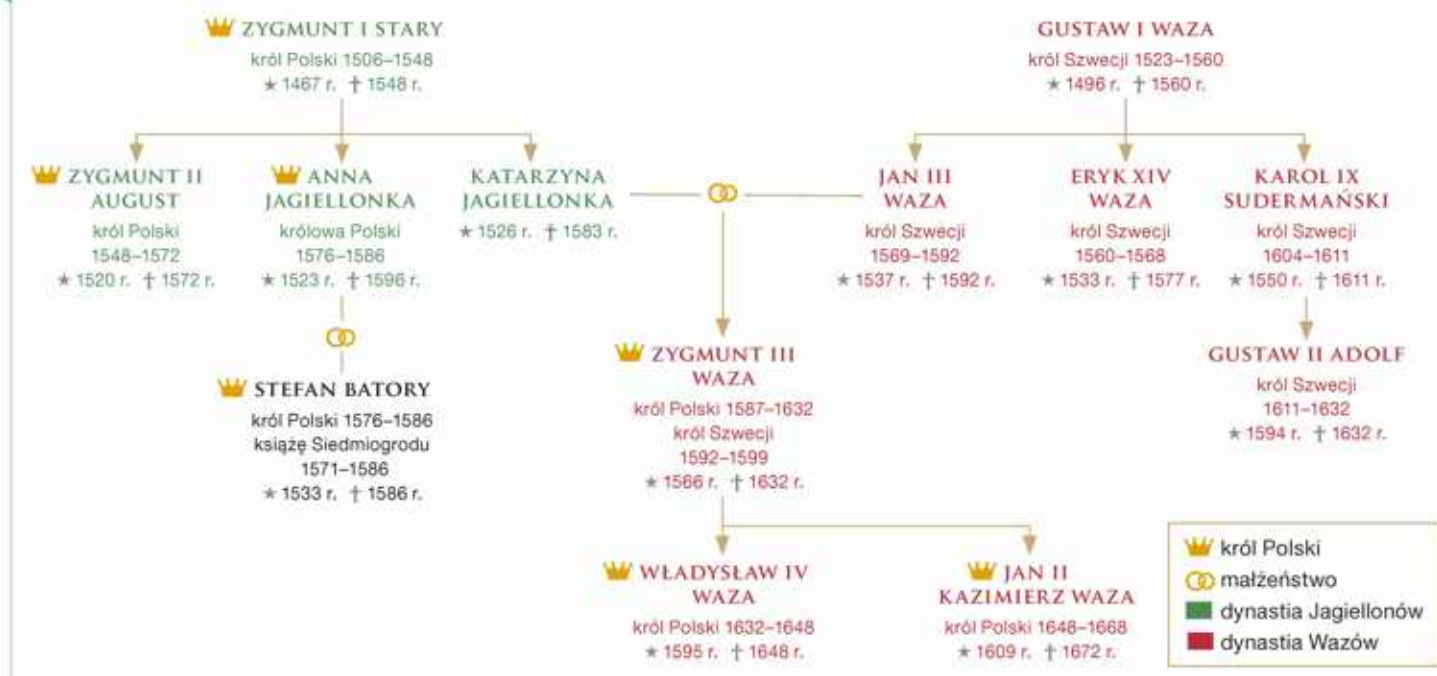
Po śmierci Stefana Batorego rozpoczęto przygotowania do trzeciej już w ciągu kilkunastu lat wolnej elekcji. Największe szanse na wybór miało trzech kandydatów: Maksymilian III Habsburg, Zygmunt Waza i – cieszący się najmniejszym poparciem – car moskiewski Fiodor (więcej o nim na s. 169).

Arcyksiążę Maksymilian III był popierany nie tylko przez wyższe duchowieństwo i magnaterię, lecz także przez stronnictwo skupione wokół rodziny Zborowskich (więcej o niej na s. 108). Jego kandydatura wzbudzała zainteresowanie szlachty, ponieważ dynastia, z której pochodził, znalazła się w tym okresie u szczytu potęgi. Ponadto habsburscy władcy byli znani

jako gorliwi katolicy, dlatego zwolennicy kontrreformacji upatrywali w tej kandydaturze sposobności pozbycia się z kraju protestantów. Przeciwnicy Maksymiliana III obawiali się z kolei wzmocnienia władzy królewskiej, ponieważ Habsburgowie słynęli z rządów silnej ręki. Szlachtę niepokoiła również możliwość oddania wschodnich obszarów państwa Moskwie w zamian za sojusz przeciwko głównemu wrogowi Habsburgów – muzułmańskiej Turcji.

Pochodzący ze Szwecji **Zygmunt Waza** był synem szwedzkiego króla i polskiej księżniczki z dynastii Jagiellonów (zob. [tablica genealogiczna](#) poniżej). Jako potomek tego rodu zyskał poparcie zwolenników koncepcji osadzenia na tronie „Piasta”, wysuwanej przez

TABLICA GENEALOGICZNA

Jana Zamojskiego. Ponadto Zygmunt wyznawał katolicyzm i słynął z pobożności, a jego wybór popierała ciotka, królowa-wdowa Anna Jagiellonka. W swoich zobowiązaniach królewicz obiecywał zwrócić państwu polsko-litewskiemu Estonię, która znajdowała się pod szwedzką władzą, oraz zamieszkać w Rzeczypospolitej.

Sejm elekcyjny odbył się w 1587 r. Zarówno zwolennicy Habsburga, jak i Wazy sprowadzili na obrady sejmu oddziały wojskowe. Tak jak poprzednio doszło do podwójnej elekcji i żaden z elektów nie zamierzał zrezygnować z tronu Rzeczypospolitej. Jako pierwsi Kraków opanowali stronnicy szwedzkiego królewicza, co umożliwiło przeprowadzenie jego koronacji. Jednak nie zakończyło to sporu i wkrótce rozpoczęły się walki. W 1588 r. na Śląsku rozegrała się **bitwa pod Byczyną**, w której oddziały koronne pod dowództwem Jana Zamojskiego zwyciężyły wojska Maksymiliana III. Pokonany Habsburg musiał zrzec się pretensji do tronu polskiego.

■ POCZĄTKI PANOWANIA ZYGMUNTA III WAZY

Pierwsze lata rządów Zygmunta III Wazy upłynęły pod znakiem konfliktu z Janem Zamojskim. Monarcha nie akceptował ogromnej władzy tego polityka – kanclerza i hetmana koronnego w jednej osobie – pomimo że zawdzięczał mu koronę Polski. Zygmunt III dążył też do porozumienia z Habsburgami. Aby panować w Szwecji po swoim ojcu, był gotowy nawet oddać tron Rzeczypospolitej tej dynastii. W zamian chciał uzyskać od Habsburgów obietnicę włączenia całych Inflant do Szwecji i wspólnej wojny przeciwko Moskwie. Mimo rezygnacji króla z tych projektów wywołały one oburzenie szlachty, która nie zgadzała się na odbieranie jej prawa

Rolka sztokholmska to malowidło, na którym przedstawiony został orszak weselny towarzyszący Zygmunтови III Wazie i Konstancji Habsburżance w dniu ich ślubu. Dzieło miało nietypową formę – umieszczono je na rolce papieru o wysokości 27 cm i kilkunastu albo nawet kilkudziesięciu metrach długości. Do naszych czasów przetrwał 16-metrowy fragment obrazu.

■ obraz na papierze, Polska, ok. 1605 r.

do wyboru następnego władcy. Zygmunta III chciano osądzić za te potajemne pertraktacje na sejmie w 1592 r. Podczas obrad stronnictwo skupione wokół Zamojskiego starało się trwale zabezpieczyć Rzeczpospolitą przed kolejnymi próbami wyznaczenia władcy z pominięciem wolnej elekcji. Zwolennicy kanclerza głosili też hasła tolerancji dla innowierców, którą Habsburgowie znacznie ograniczali w swojej monarchii. Ostatecznie sejm zakończył się pojednaniem Zygmunta III z Zamojskim.

Niedługo później zmarł szwedzki król, a jego następcą poprzez dziedziczenie został Zygmunt III Waza. Władca udał się do Skandynawii i w 1594 r., po spełnieniu żądań stanów szwedzkich, został koronowany. Szwecję i Rzeczpospolitą połączyła unia personalna. Jednak monarcha musiał zmierzyć się z opozycją obawiającą się katolickiego króla w luteranckim kraju. Ponadto jego stryj, **Karol IX Sudermański**, stanął na czele buntu i domagał się praw sukcesji dla siebie. Za zgodą sejmu Zygmunt III zorganizował wyprawę zbrojną przeciwko buntownikom, lecz zakończyła się ona fiaskiem. Wojska królewskie poniosły klęskę, a monarcha wrócił do Rzeczypospolitej. W 1599 r. szwedzki parlament zdetronizował go. Nowym władcą Szwecji został Karol IX Sudermański. W odpowiedzi Zygmunt III Waza wcielił sporne tereny Estonii do Rzeczypospolitej, co oznaczało początek wojny polsko-szwedzkiej. Jej wybuchem był szczególnie zainteresowany polski król, ponieważ ewentualne zwycięstwo mogło umożliwić mu odzyskanie szwedzkiego tronu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT III WAZA

1566–1632

Pierwszy król Rzeczypospolitej z dynastii Wazów. Był synem króla Szwecji Jana III Wazy i Katarzyny Jagiellonki. Jego panowanie zdominowały konflikty ze Szwecją o koronę tego państwa, Inflanty i Prusy, a także wojny z Turcją i Moskwą. Monarcha utrzymywał bliskie relacje z rodem Habsburgów, m.in. obydwie jego żony pochodziły z tej dynastii. Dążył do wzmocnienia swojej władzy, co prowadziło do konfliktu ze szlachtą. Był gorliwym katolikiem, a na jego dworze działało wielu jezuitów. W 1596 r. przeniósł z Krakowa do Warszawy swój dwór i urzędy.

WOJNA O INFLANTY

Po ogłoszeniu przez sejm Rzeczypospolitej inkorporacji Estonii w 1599 r. wojska szwedzkie wkroczyły do Inflant. Dzięki przewadze liczebnej oraz poparciu mieszczanstwa i luteriańskiej szlachty dość łatwo zajęły one wiele twierdz. Odpowiedź ze strony Rzeczypospolitej nastąpiła po sprowadzeniu dodatkowych oddziałów, dzięki którym stosunkowo szybko udało się odzyskać większość miast. W 1601 r. dowodzący siłami litewskimi Krzysztof „Piorun” Radziwiłł pokonał Szwedów w bitwie pod Kokenhausen. Szczególne zasługi dla strony polsko-litewskiej miał podczas tej wojny jednak przede wszystkim hetman **Jan Karol Chodkiewicz**. W 1604 r. pokonał przeszło trzykrotnie liczniejsze siły szwedzkie w bitwie pod Białym Kamieniem.

O losach całej kampanii zadecydowała bitwa **pod Kirchholmem w 1605 r.** Rozstrzygnęły ją talent strategiczny Chodkiewicza i zwycięska szarża polskiej **husarii**. Ponieważ obydwie strony były coraz bardziej wyczerpane wojną, w 1611 r. zawarto rozejm, kilkakrotnie później przedłużany.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KAROL CHODKIEWICZ

1570–1621

Wybitny wódz i strateg. Urodził się w litewskiej rodzinie magnackiej. Karierę wojskową rozpoczął od walk z Kozakami i wyprawy na Wołoszczyznę. Następnie uzyskał buławę hetmana polnego litewskiego. Podczas wojny ze Szwecją odniósł szereg zwycięstw, m.in. pod Białym Kamieniem. Od 1602 r. dowodził siłami polskimi w Inflantach. W 1605 r. w bitwie pod Kirchholmem pokonał kilkakrotnie liczniejsze oddziały szwedzkie, za co otrzymał tytuł hetmana wielkiego litewskiego. Brał później udział w tłumieniu rokoszu Zebrzydowskiego i zwyciężył w 1607 r. siły zbuntowanej szlachty w bitwie pod Guzowem. Celowo pozwolił jednak pokonanym rokoszanom uciec, licząc na szybkie zakończenie wojny domowej i pojednanie. Uczestniczył w wojnie z Moskwą, która rozpoczęła się w 1609 r. Nie udało mu się wówczas dotrzeć z odsieczą do polskiej załogi na Kremlu. Po śmierci hetmana Żółkiewskiego objął dowództwo nad siłami polskimi podczas wojny z Turcją. Zmarł w czasie tego konfliktu w oblężonym Chocimiu.

BITWA POD KIRCHHOLMEM

Do walk doszło 27 września 1605 r. Armia polska, dowodzona przez Jana Karola Chodkiewicza, liczyła niespełna 4 tys. żołnierzy. Szwedzi mieli trzykrotną przewagę liczebną, więcej piechoty i artylerii. O zwycięstwie zdecydował talent hetmana, umiejętnego wykorzystać warunki terenowe i atuty husarii. Sprytnym manewrem wywabił szwedzką piechotę z dogodnych pozycji na wzgórzu, która dzięki temu zeszła w dolinę. Następnie przeciwnika zmiażdżyły szarże polskiej husarii. Straty szwedzkie przekroczyły 8 tys. ludzi, a król Karol IX z trudem ewakuował się na okręt.

Husaria w pierwszej połowie XVII w. była niemal niepokonana w starciu z ówczesną piechotą. Natarcie tej formacji przypominało szarżę średniowiecznego rycerstwa, jako że uderzała z pełnym impetem na broniących się piechurów. Husaria była jednak dość jednolicie wyposażona, a przede wszystkim doskonale wyszkolona w walce w zwartej formacji. Taktyka i umiejętności jeźdźców były bowiem kluczowe dla sukcesu natarcia tej formacji.

W pierwszej fazie ataku husarze nie ryzykowali postrzelenia przez pieszych strzelców i nacierali w dość dużym rozproszeniu. Gdy zbliżali się do wroga, odległości między jeźdźcami w szeregu malały, a pod koniec galopowali tuż obok siebie, tworząc zwartą linię. W tym czasie byli najbardziej narażeni na kule muszkietierów. Odcinek szczególnego zagrożenia pokonywali jednak bardzo szybko, jadąc galopem, i strzelcy zazwyczaj nie mieli szansy oddać drugiego strzału, ponieważ ładowanie broni było wówczas czasochłonne.

Kircholm to jeden z najstojniejszych obrazów Wojciecha Kossaka. Za rozpędzonymi szeregami husarii **A** jest widoczny dowodzący ze wzgórza Jan Karol Chodkiewicz **B** oraz okręty **C**, którymi ewakuują się pokonani Szwedzi.

• obraz, Polska, 1925 r.

- 1 Kopia** stanowiła główną broń husarza. Miała od 4,5 do 6,2 m długości i była dłuższa od pik piechurów chroniących szyk piechoty. Dzięki temu natarcie husarii było jeszcze trudniejsze do powstrzymania. Kopia była przeznaczona do jednokrotnego użytku, gdyż jej drzewce łamało się podczas starcia z przeciwnikiem.
- 2 Szabla** była podstawową bronią husarza podczas bezpośrednich starć z wrogiem.
- 3 Pistolety** były noszone przy siodle. Strzelano z nich jednak tylko z bliska.
- 4 Koncerz**, czyli długi na ponad 1,5 m stalowy szpikulec, nieco podobny do miecza, był używany podczas ponawianych szturmów, w zastępstwie złamanej kopii.
- 5 Skóry dzikich zwierząt** husaria zaczęła nosić pod wpływem Turków i Tatarów.
- 6 Skrzydła** stanowiły najbardziej charakterystyczny element wyposażenia husarzy. Prawdopodobnie przypinano je do siodeł jeźdźców lub bezpośrednio do zbroi. Według części historyków służyły do płoszenia koni przeciwnika i osłaniały przed rzucanymi przez Tatarów arkanami, czyli linami z pętlą, krępującymi ruchy przeciwnika. Niektórzy badacze uważają jednak, że husarze nosili skrzydła jedynie podczas parad.
- 7 Zbroja husarska** składała się z napierśnika i naplecznika mocowanych za pomocą szelek oraz obojczyka, naramienników i chroniących ręce karwaszy.

■ ROKOSZ ZEBRZYDOWSKIEGO

Na sytuację wewnętrzną Rzeczypospolitej w początkach XVII w. największy wpływ miał spór między dwoma obozami politycznymi. Pierwszym z nich było stronnictwo **regalistów**. Popierało ono starania króla o poszerzenie zakresu jego władzy.

W opozycji znajdowała się grupa **popularystów**, która sprzeciwiała się planom Zygmunta III. Przewodził jej kanclerz Jan Zamojski, a gdy zmarł – **Mikołaj Zebrzydowski**, zaprzysięgły obrońca wolności szlacheckich. Był on ambitnym politykiem, lecz żywił osobiste urazy do władcy, co zmniejszało szansę na porozumienie pomiędzy szlachtą a królem.

Popularyści krytykowali bliskie kontakty Zygmunta III z Habsburgami. Zaciekle sprzeciwiali się małżeństwu króla, który poślubił Konstancję Habsburżankę, siostrę swojej zmarłej żony Anny. Szerzyły się wśród nich też pogłoski, że monarcha znowu zamierza walczyć o szwedzką koronę i przekazać władzę w Rzeczypospolitej Habsburgom. Z kolei sam król chciał wykorzystać osłabienie przeciwników wynikające ze śmierci Zamojskiego i w 1606 r. przeprowadzić na sejmie swoje plany polityczne. W odpowiedzi zaniepokojona szlachta zaczęła zbierać się na zjazdach, co dało początek **rokoszowi Zebrzydowskiego**. Na tych zjazdach krytykowano politykę króla i jego plany wzmocnienia władzy. Zaciekle protestowano

Portret Mikołaja Zebrzydowskiego, który na przełomie XVI i XVII w. pełnił najwyższe stanowiska w Koronie. Był m.in. hetmanem wielkim, o czym świadczy trzymany w prawej dłoni buzdycan, czyli rodzaj buławy. Po śmierci Jana Zamojskiego przejął przywództwo opozycji antykrólewskiej, a w 1606 r. stanął na czele rokoszu. Pokonany przez wojska królewskie, przeprosił monarchę i uzyskał ułaskawienie.

■ obraz, Polska, 1602 r.

przeciwko przekazaniu lenna Prus Książęcych elektorskiej linii Hohenzollernów. Monarsze zarzucano także nietolerancję wyznaniową i akceptowanie napadów na protestantów w miastach. Część rokoszan domagała się nawet detronizacji króla. Regaliści jednak nie pozostali bierni i zgromadzili się na zjeździe w Wiślicy. Konflikt zaostrzał się i ostatecznie przerodził się w wojnę domową. Do decydującej bitwy doszło **pod Guzowem w 1607 r.**, w której zwyciężyła armia króla. Pokonana szlachta złożyła władcy hołd, uzyskała jego wybaczenie i została objęta **amnestią**. Mimo militarnego zwycięstwa Zygmunt III musiał jednak porzucić plany reform.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROKOSZ ZEBRZYDOWSKIEGO

Biskup przemyski Paweł Piasecki opisał w kronice wydarzenia rokoszu Zebrzydowskiego.

Rok Pański 1606. Rok ten fatalny Polsce utrafił ją ciężką domową wojną. Zanosilo się na nią od lat dawniejszych z powziętych do króla publicznych i prywatnych niechęci, które w tym roku dojrzałości swojej doszedłszy, za powszechną zgodą sprostowania wszelkich bezprawioŵ wybuchnęły w jawne rozruchy, przed podniesiony od całego stanu rycerskiego rokosz [...]. Król [...] w ślad za uchodzącymi pomykał się, a gdy ich u wsi Guzowa [...] dnia 6 lipca już do boju uszykowanych dognał, nie wdając się w żadne umowy, natychmiast hasło do bitwy wydać rozkazał. Szyk rokoszanów nie miał żadnych w odwodzie posiłków, złe też wybrali sobie do potyczki miejsce, stanąwszy na świeżo oranym polu, z którego tuman

kurzawy kopytami końskimi wzruszony i przeciwnym wiatrem na nich pędzony, przy blasku bijącego w oczy słońca, tak im wzrok zmącał, że nic prawie przed sobą widzieć nie mogli [...]. Piotr Łaszcz [rotmistrz], który Herburta [Jana Szczęsnego] na lewe skrzydła królewskie nacierającego powinien był pułkiem swoim posiłkować, już po rozpoczęciu utarczki, nie wiedząc jakim umysłem, ze strachu-li czy zdrady nagle rękoma zaklasnąwszy, krzyknął „zginęliśmy” i tył haniebnie podał, wtedy i ci co zrazu dzielnie się potykali, tymże zapędem porwani, aż na koniec z obozu królewskiego wybiegli i zmieszani w szyku w różne rozsypali się strony.

Źródło: Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego, tłum. i oprac. J. Bartoszewicz, Sandomierz 2018, s. 193–194, 210–211.

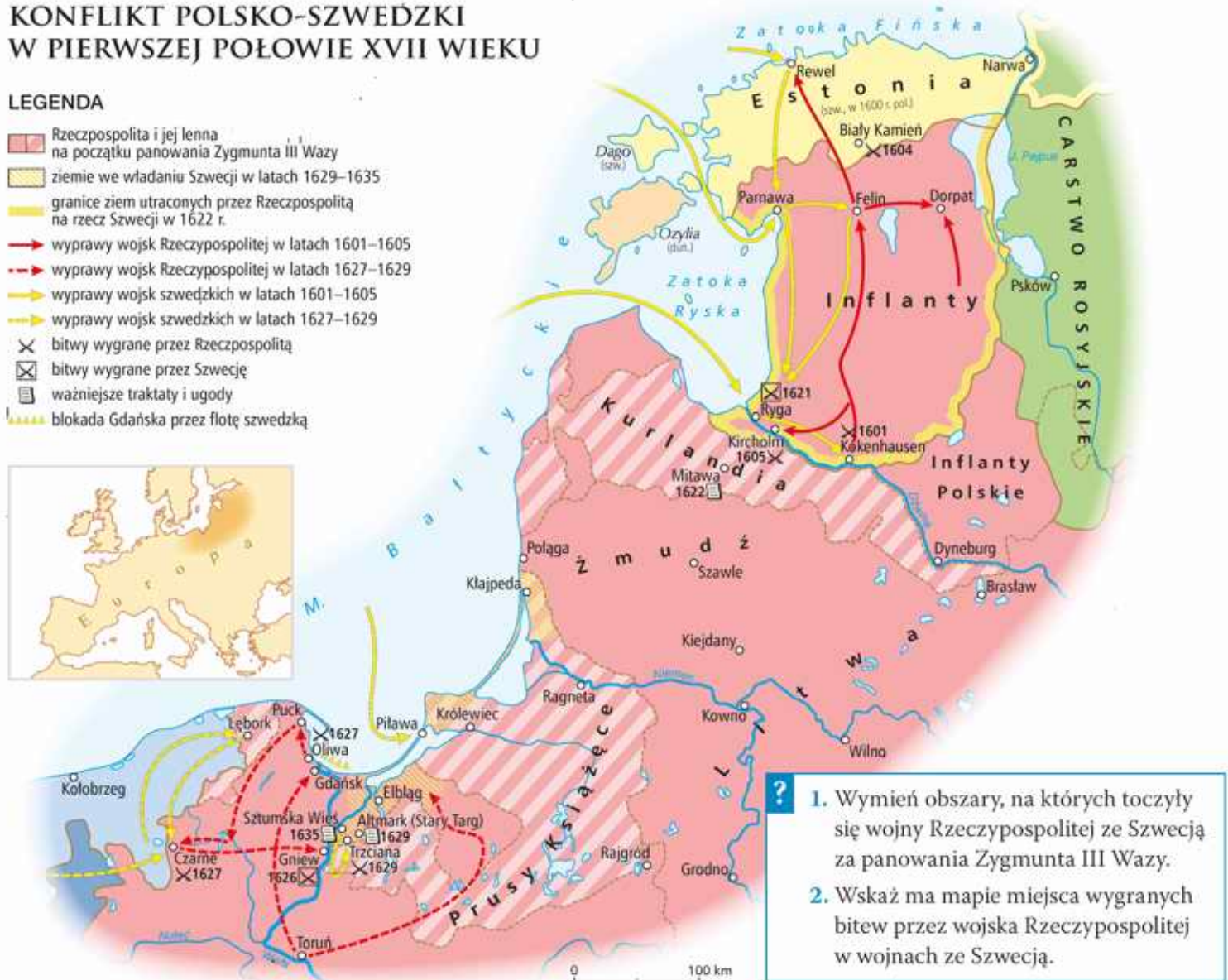
1. Wyjaśnij, jak kronikarz ocenił rokosz Zebrzydowskiego.
2. Opisz warunki i przebieg bitwy.

Amnestia – powszechne darowanie lub złagodzenie zasądzonych kar.

KONFLIKT POLSKO-SZWEDZKI W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

LEGENDA

- Rzeczpospolita i jej lenna na początku panowania Zygmunta III Wazy
- ziemie we władaniu Szwecji w latach 1629–1635
- granice ziem utraconych przez Rzeczpospolitą na rzecz Szwecji w 1622 r.
- wyprawy wojsk Rzeczypospolitej w latach 1601–1605
- wyprawy wojsk Rzeczypospolitej w latach 1627–1629
- wyprawy wojsk szwedzkich w latach 1601–1605
- wyprawy wojsk szwedzkich w latach 1627–1629
- bitwy wygrane przez Rzeczpospolitą
- bitwy wygrane przez Szwecję
- ważniejsze traktaty i ugody
- blokada Gdańska przez flotę szwedzką

POLITYKA ZAGRANICZNA
ZYGMUNTA III

Panowanie Zygmunta III Wazy trwało w Rzeczypospolitej ponad 40 lat. W tym czasie doszło do konfliktów, które były związane z realizacją celów polityki zagranicznej tego władcy:

- ▶ dążeniem do odzyskania korony Szwecji,
- ▶ przymierzem z Habsburgami, które było też jedną z przyczyn wojny z Turcją (więcej na s. 177),
- ▶ próbami uzyskania wpływów w Moskwie (więcej na s. 169–173).

Od początku panowania król największe znaczenie nadał relacjom z cesarzem i Habsburgami. W 1613 r. zawarło przymierze dotyczące udzielania sobie wzajemnej pomocy w razie buntu poddanych. Taka sytuacja nastąpiła już kilka lat później, po wybuchu antyhabsburskiego powstania w Czechach. Wówczas Zygmunt III zezwolił na werbowanie zacieżnych oddziałów na

ziemiach polskich. Wysłał też najemne formacje na pomoc cesarzowi podczas wojny trzydziestoletniej.

Ciągłe konflikty zbrojne toczące się za panowania Zygmunta III miały swój dalszy ciąg za jego następców. Pod koniec rządów tego króla osłabła pozycja międzynarodowa Rzeczypospolitej, która zaczęła tracić status mocarstwa.

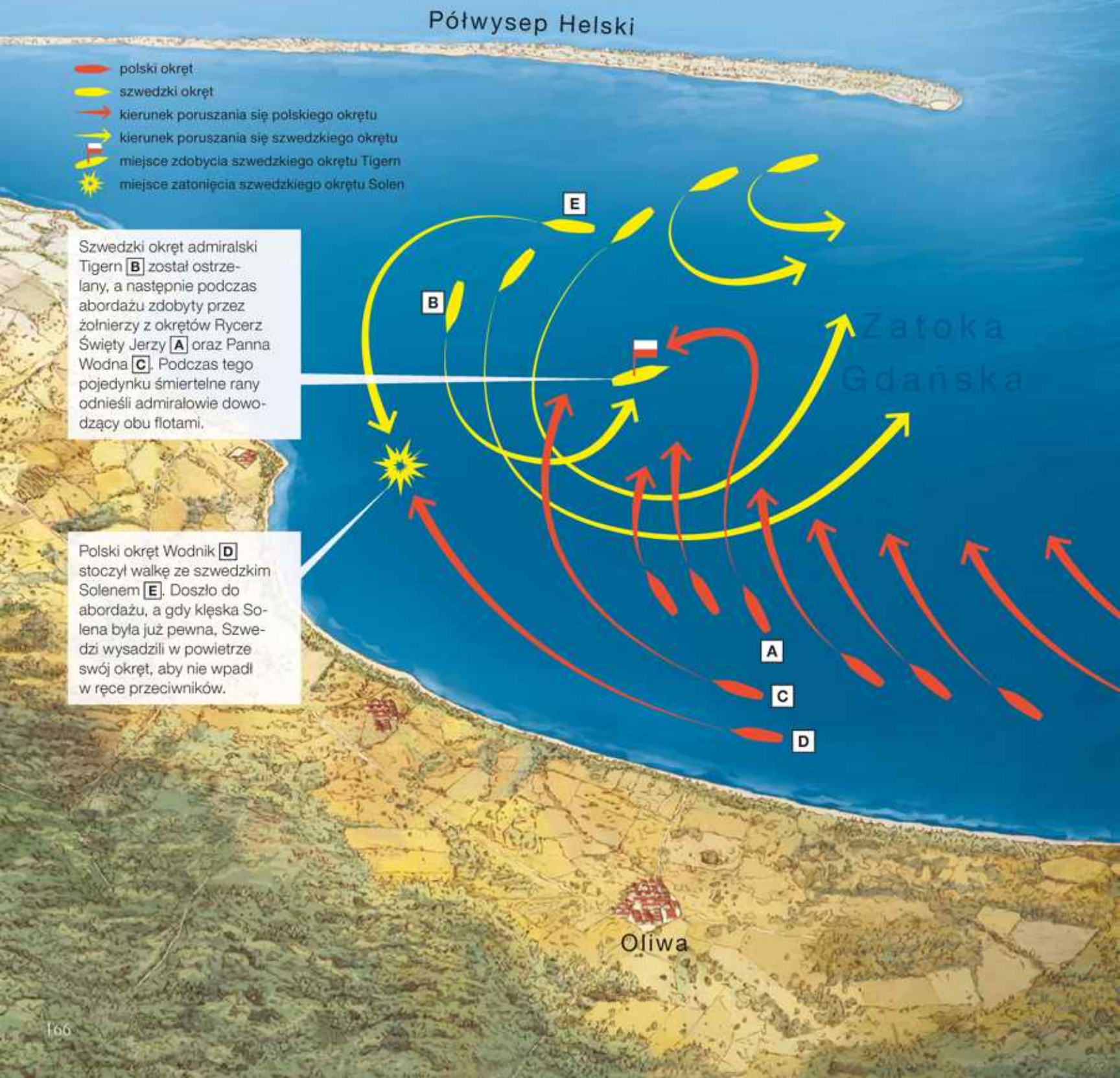
■ WOJNA O UJŚCIE WISŁY

W 1621 r. armia szwedzka pod wodzą nowego króla Gustawa Adolfa wkroczyła do Inflant, korzystając z zaangażowania państwa polsko-litewskiego w wojnę z Turcją. Szwedzi zajęli wówczas tamtejszą stolicę Rygę oraz inne miasta. Wojska Rzeczypospolitej odbiły w kolejnym roku **Mitawę**, w której zawarto rozejm.

Trzy lata później król Gustaw Adolf na czele swoich wojsk opanował większość Inflant. W 1626 r. wkroczył do Prus Książęcych i Królewskich (zob. [mapa](#) powyżej).

BITWA POD OLIWĄ

Jednym z najbardziej dotkliwych dla Rzeczypospolitej skutków wojny toczonej ze Szwecją była blokada portu w Gdańsku, a wraz z nią eksportu polskiego zboża. 28 listopada 1627 r. eskadra szwedzkich okrętów blokujących dostęp do głównego portu Rzeczypospolitej napotkała liczniejsze polskie jednostki. Bitwa stoczona na wodach Zatoki Gdańskiej w okolicach Oliwy zakończyła się zwycięstwem polskiej floty. Zatonął jeden ze szwedzkich galeonów, a okręt dowódcy Szwedów został zdobyty przez siły polskie. Zwycięstwo pod Oliwą jednak tylko na krótko odblokowało dostęp do gdańskiego portu.

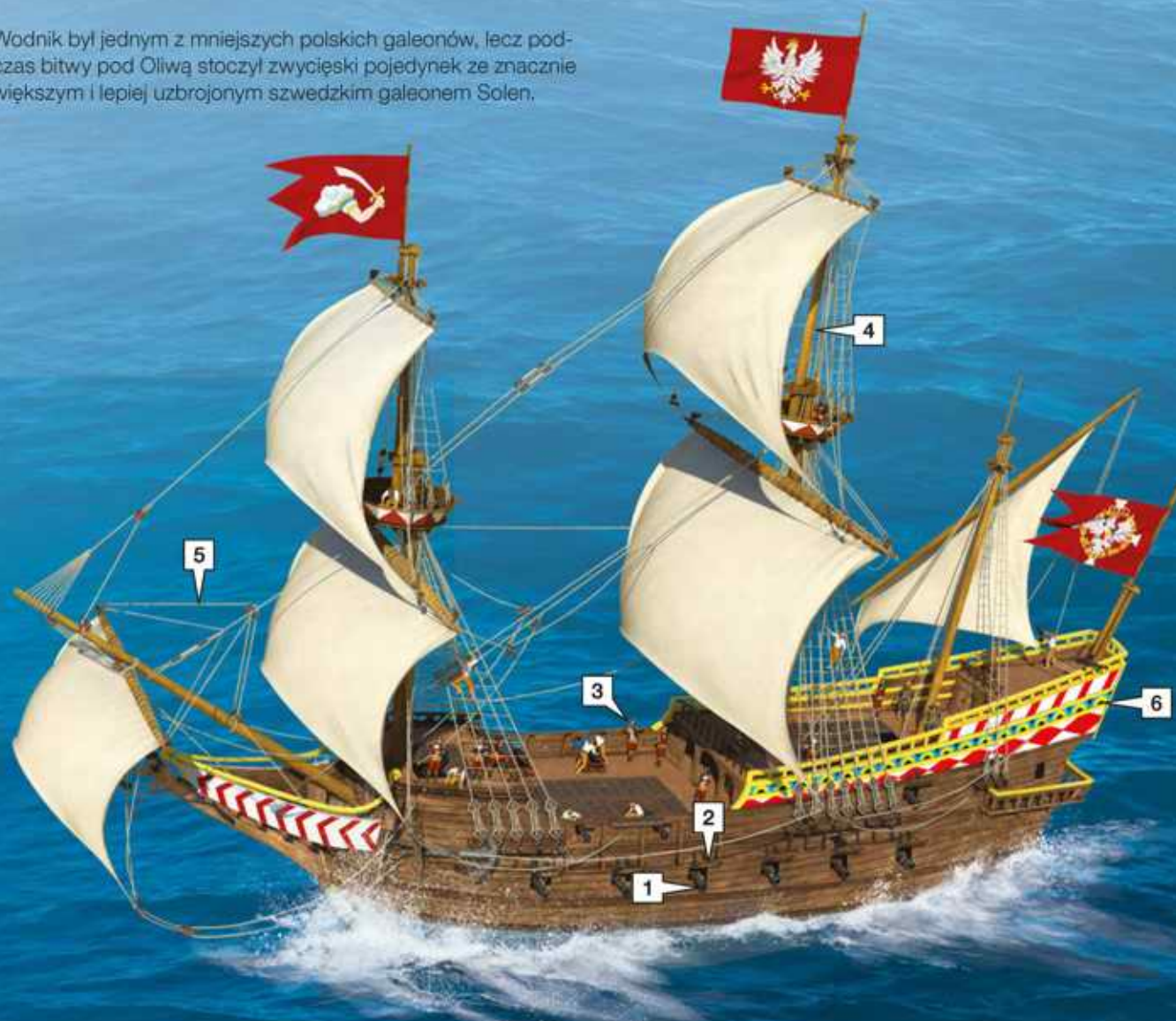

- polski okręt
- szwedzki okręt
- kierunek poruszania się polskiego okrętu
- kierunek poruszania się szwedzkiego okrętu
- 🚩 miejsce zdobycia szwedzkiego okrętu Tigern
- 💥 miejsce zatonięcia szwedzkiego okrętu Solen

Szwedzki okręt admirałski Tigern [B] został ostrzelany, a następnie podczas abordażu zdobyty przez żołnierzy z okrętów Rycerz Święty Jerzy [A] oraz Panna Wodna [C]. Podczas tego pojedynku śmiertelne rany odnieśli admirałowie dowodzący obu flotami.

Polski okręt Wodnik [D] stoczył walkę ze szwedzkim Solenem [E]. Doszło do abordażu, a gdy klęska Solena była już pewna, Szwedzi wysadzili w powietrze swój okręt, aby nie wpadł w ręce przeciwników.

Wodnik był jednym z mniejszych polskich galeonów, lecz podczas bitwy pod Oliwą stoczył zwycięski pojedynek ze znacznie większym i lepiej uzbrojonym szwedzkim galeonem Solen.

1 Armaty były główną bronią okrętów, gdy te toczyły walkę na dystans. Starano się trafić wrogi statek żelwnymi kulami armatnimi i podziurawić jego burty. Artylerię ustawiano na dolnych pokładach wzdłuż burt okrętu. Wodnik był wyposażony w 17 armat, a największe galeony miały ich ponad 100. Każda z armat była montowana na drewnianym wózku – lawecie (w ten sposób radzono sobie z siłą odrzutu podczas wystrzału).

2 Furta działowa to zasłaniany otwór, przez który wysuwano podczas bitwy lufy armat.

3 Piechota morska włączała się do walki podczas abordażu, czyli walki na pokładach obu okrętów. Miała wówczas za zadanie zdobyć okręt przeciwnika. Na pokładzie Wodnika podczas bitwy pod Oliwą walczyło 80 polskich żołnierzy.

4 Trzy maszty, na których na dwóch poziomach zawieszano żagle, zapewniały napęd galeonowi.

5 Olinowanie galeonu umożliwiało wciąganie i zwijanie żagli.

6 Tylne nadbudówki mieściły kabiny dowódcy okrętu i oficerów.

- ?**
1. Wymień sposoby walki podczas bitwy morskiej w XVII w.
 2. Oceń, jakie znaczenie miała bitwa pod Oliwą.

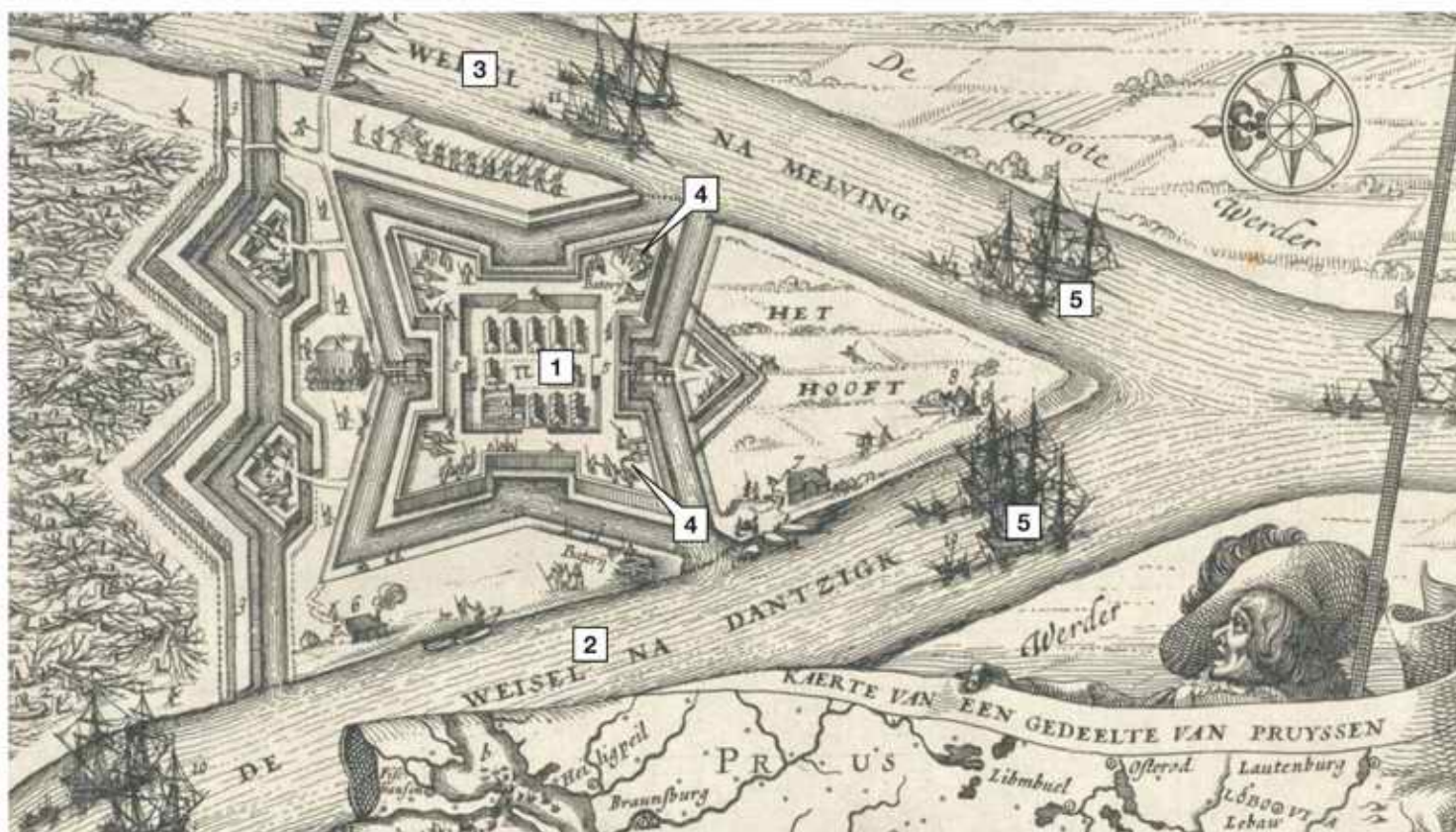
Szwedzi mieli przewagę i odnieśli sukcesy na polach bitew, m.in. pod Gniewem. Konsekwencją tych wydarzeń było przejście przez nich kontroli nad handlem wiślanym. Najeźdźcy zajęli wszystkie pruskie porty, z wyjątkiem Gdańska i Królewca. Gdańsk został jednak zablokowany przez szwedzką flotę, co znacznie ograniczyło możliwość prowadzenia eksportu zboża i tym samym zmniejszyło wpływy szlachty.

W kolejnym roku wojny, 1627, wojska Rzeczypospolitej odniosły zwycięstwa w bitwie morskiej **pod Oliwą** i na lądzie **pod Czarnem**. Dwa lata później hetman Stanisław Koniecpolski pokonał dwukrotnie większe siły szwedzkie dowodzone przez samego Gustawa Adolfa w bitwie pod **Trzcianą**, jednak nie odzyskał straconych terenów. W 1629 r. podpisano

rozejm w Starym Targu (Altmarku), na mocy którego Szwedzi zatrzymali Inflanty na północ od rzeki Dźwiny oraz zdobyte porty, z wyjątkiem Gdańska, Pucka i Królewca. Zyskali też prawo do części cła z eksportu gdańskiego, co pozwoliło im finansować udział w wojnie trzydziestoletniej.

Następny rozejm podpisano w **Sztumskiej Wsi w 1635 r.**, już po śmierci Zygmunta III Wazy. Szwecja była wyczerpana udziałem w wojnie trzydziestoletniej, co przełożyło się na zapisy dokumentu:

- ▶ rozejm miał obowiązywać 26,5 roku,
- ▶ państwo polsko-litewskie musiało zaakceptować utratę Inflant,
- ▶ Rzeczpospolita odzyskała porty pruskie,
- ▶ Szwedzi nie mogli już pobierać ceł gdańskich.

Szwedzka twierdza [1] została zbudowana w miejscu rozwidlenia się Wisły na główną odnogę płynącą do Gdańska – Leniwkę [2] – oraz Nogat [3], kierujący się w stronę Elbląga. W ten sposób w zasięgu ognia szwedzkiej artylerii [4] znalazły się wszystkie statki [5] płynące z głębi Polski do portów morskich lub z nich powracające. Władca Szwecji zyskał dzięki temu kontrolę nad handlem zagranicznym Rzeczypospolitej. Mógł go skutecznie zablokować lub zmuszać Polaków do płacenia mu cła.

■ rycina, Holandia, ok. 1630 r.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności elekcji Zygmunta III Wazy.
2. Wyjaśnij, dlaczego Zygmunt III Waza został królem Szwecji.
3. Oceń zaangażowanie Rzeczypospolitej w wojny ze Szwecją za panowania Zygmunta III.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII w., red. M. Nagielski, Warszawa 2007.

2 WOJNY Z MOSKWĄ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

Za panowania Stefana Batorego państwo moskiewskie zostało odsunięte od Bałtyku. Jednak zawarty wówczas rozejm nie zakończył konfliktów na wschodniej granicy Rzeczypospolitej. Kiedy i w jakich okolicznościach wybuchły kolejne wojny? Jaką politykę wobec Moskwy prowadzili władcy z dynastii Wazów?

■ WIELKA SMUTA

Śmierć Iwana IV Groźnego w 1584 r. spowodowała, że na przełomie XVI i XVII w. państwo moskiewskie znalazło się w głębokim kryzysie. Tron carski objął syn zmarłego władcy – **Fiodor I**. Nie przejawiał on zainteresowania rządzeniem, a na dworze rosły wpływy bojarów. Młody car zapisał się jednak w historii szczególnym wydarzeniem – dzięki niemu w 1589 r. powstał w Moskwie **patriarchat**. Odtąd Kościół prawosławny na całej Rusi podlegał wyłącznie patriarchsze Moskwy i stał się oficjalnie w pełni niezależny. Wkrótce bezpotomna śmierć Fiodora przyniosła koniec dynastii Rurykowiczów. Już wcześniej bowiem w niejasnych okolicznościach zginął młodszy brat cara, **Dymitr**.

Nowym władcą w 1598 r. obrano jednego z bojarów – **Borysa Godunowa**. Był on doradcą Fiodora I i miał za jego czasów duży wpływ na rządy państwem. Posądzano go nawet o zlecenie zabójstwa Dymitra. Car próbował przeprowadzić reformy i podbił część Syberii. Jego kilkuletnie rządy nie przyniosły jednak uspokojenia sytuacji i zapoczątkowały okres walk o koronę carską, buntów i zamętu wewnętrznego, który określa się mianem **Wielkiej Smuty** (1598–1613).

W 1600 r. z Rzeczypospolitej wyruszyło poselstwo z propozycją zawarcia unii i ustanowienia wspólnego władcy. W obu państwach miała być zagwarantowana tolerancja wyznaniowa. Jednak prowadzone rozmowy szybko zakończyły się niepowodzeniem, chociaż strona polsko-litewska wiązała z nimi dużo planów. Moskwa wydawała się też cennym sojusznikiem przeciw Turcji

i Szwecji, które nieustannie zagrażały Rzeczypospolitej. Ponadto przywódcy Kościoła katolickiego widzieli szansę na unię kościelną z Kościołem prawosławnym lub przynajmniej prowadzenie misji katolickich na wschodzie Europy.

■ CZAS DYMITRIAD

Podczas Wielkiej Smuty na państwo moskiewskie spadła plaga głodu, mnożyły się chłopskie powstania i w siłę rosła opozycja bojarska. Coraz częściej posłuch w społeczeństwie zyskiwały plotki o cudownym ocaleniu carewicza Dymitra. Z jego postacią wiązano bowiem nadzieje na poprawę sytuacji w kraju. Te pogłoski stały się wkrótce świetnym pretekstem do podjęcia walki o władzę w imieniu rzekomo żyjącego prawowitego następcy cara. Do tej rywalizacji włączyły się sąsiednie państwa, w tym także Rzeczpospolita.

Złota Czapka (Czapka Monomacha) – jedno z insygniów władzy carskiej. Według legendy miała zostać podarowana w XII w. wielkiemu księciu kijowskiemu przez cesarza Bizancjum. Od początku XVI w. do schyłku XVII w. korzystano z niej w trakcie koronacji kolejnych carów, podkreślając w ten sposób więź pomiędzy Moskwą i dawnym cesarstwem bizantyjskim.

■ korona, Azja, XIII/XIV w.

Plotki o tym, że carewicz Dymitr żyje rozgłaszano też na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. Za cudownie ocalonego ostatniego Rurykowicza podawał się tam zbiegły mnich prawosławny Grigorij Otriepiew, którego nazwano **Dymitrem Samozwańcem**. Sojusznikom, którzy pomogli mu odzyskać tron, obiecywał wielkie zdobycze i nadania ziemskie po przejęciu władzy. W rezultacie poparła go magnacka rodzina Wiśniowieckich i wojewoda sandomierski **Jerzy Mniszech**. Ten ostatni zgodził się nawet wydać swoją córkę za żonę za domniemanego carewicza. Obietnice łupów oraz intratnych urzędów przyciągały ponadto szlachtę i rozmaitych awanturników. Dymitr Samozwaniec zyskał też cichą aprobatę króla Zygmunta III Wazy i duchowieństwa, ponieważ przyjął katolicyzm i obiecał zawarcie unii pomiędzy rosyjską Cerkwią a papieżem. Ostatecznie sojusznikom Dymitra Samozwańca udało się zgromadzić pokaźne siły wojskowe, które pod koniec 1604 r. wyruszyły na Moskwę. Tak rozpoczęły się **dymitriady** – prywatne wyprawy zbrojne ingerujące w sprawy państwa moskiewskiego.

Wiele miast poddawało się Dymitrowi bez walki. Dodatkowo drogę do Moskwy oraz tronu otworzyła nagła śmierć Borysa Godunowa i odsunięcie od władzy jego syna. Przy poparciu bojarów Samozwaniec w 1605 r. został carem, a następnie zgodnie z obietnicą poślubił **Marynę Mniszchównę**. Jednak w kraju szybko zaczęły narastać niezadowolenie i niechęć wobec obcych. Nowy władca otaczał się Polakami i nie przestrzegał ani rodzimych obyczajów, ani prawosławnej tradycji. Doprowadziło to w 1606 r. do rzezi cudzoziemców, w której zginęło wielu Polaków. W zamieszkach życie stracił też Dymitr, a bojarzy w jego miejsce osadzili na tronie **Wasyla Szujskiego**.

Maryna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego w 1606 r. w wieku 18 lat wyszła za Dymitra Samozwańca i została koronowana na carową. Po rychłej śmierci męża udzieliła wsparcia Dymitrowi II, a gdy i on zginął, wyszła za mąż za atamana kozackiego Iwana Zaruckiego. Poniosła klęskę w walce o władzę i zginęła w 1614 r.

■ obraz, Polska, XVII w.

Wkrótce zaczęto rozgłaszać wieści o powtórным cudownym ocaleniu zabitego cara. Spośród kilku pretendentów największe poparcie uzyskał **Dymitr II Samozwaniec**. Dzięki zaangażowaniu polskich magnatów i szlachty udało mu się zgromadzić środki finansowe i nową armię. Wśród jego podkomendnych znaleźli się m.in. lisowczycy (zob. [ciekawostka](#) poniżej). Poparcia Dymitrowi II udzieliła również Maryna Mniszchówna, która miała w nim rozpoznać męża. Oddziały rzekomo ocalałego cara odnosiły zwycięstwa. W rezultacie tego w państwie moskiewskim zaistniała dwuwładza: Wasyl Szujski rezydował w Moskwie, a kolejny Samozwaniec w Tuszyń, tuż pod stolicą.

■ WOJNA RZECZYPOSPOLITEJ Z MOSKWĄ

W obliczu klęski Wasyl Szujski szukał porozumienia z Rzeczpospolitą. Podpisał z nią rozejm, którego jednym z warunków było uwolnienie polskich zwolenników Dymitra I więzionych w Moskwie. Car zmienił jednak sojusznika i zawarł pokój ze Szwecją. W zamian za potwierdzenie jej praw do Inflant Szujski uzyskał pomoc wojskową do walki z państwem polsko-litewskim.

CIEKAWOSTKA

Lisowczycy

Najemne oddziały jazdy polskiej – lisowczyków – zorganizował Aleksander Lisowski. Był to najemnik o wątpliwej reputacji, lecz doświadczony żołnierz. Wpoił swoim podkomendnym skuteczny sposób walki, który przejął z tatarskiej sztuki wojennej. Lisowczycy, jako lekka jazda niekorzystająca z taborów, poruszali się szybko. Służyli bez żołdu za łupy, przez co wykazywali skłonność do niepomowanej grabieży i okrucieństwa. Brali udział w konfliktach z Moskwą i Turcją oraz wojnie trzydziestoletniej. W tym czasie lisowczycy dorobili się wyjątkowo złej reputacji. Oddziały zostały rozwiązane decyzją sejmu w latach 30. XVII w.

Jeździec polski – obraz Rembrandta ukazuje lekkobrojnego kawalerzystę – lisowczyka. W prawej dłoni trzyma on nadziak **1** – broń przypominającą młotek lub czekan, ponadto jego uzbrojenie stanowią także dwie szable **2** oraz łuk i kołczan ze strzałami **3**.

■ obraz, Niderlandy, XVII w.

W 1609 r. Zygmunt III zdecydował się zaatakować Moskwę. Pierwszym celem była twierdza w Smoleńsku. Rozpoczęło się długie oblężenie tego silnie ufortyfikowanego miasta. Do wojsk polsko-litewskich dołączali dawni podwładni Dymitra II. Zjawili się też bojarzy z propozycją sojuszu przeciw Szujskiemu. Zawarto porozumienie, na mocy którego carem miał zostać polski **królewicz Władysław Waza**.

W odpowiedzi Wasyl Szujski wysłał na odsiecz obrońcom Smoleńska 30-tysięczną armię. W jej skład wchodziły m.in. doborowe jednostki przysłane przez Szwedów. Naprzeciw tym oddziałom wyruszył hetman **Stanisław Żółkiewski**, który dysponował blisko czterokrotnie mniejszymi siłami. Do starcia doszło **pod Kłuszynem w 1610 r.**, gdzie całkowite zwycięstwo odnieśli Polacy. Ponownie o zniszczeniu sił wroga zdecydował umiejętnie przeprowadzony atak husarii. Po wygranej bitwie Żółkiewski w krótkim czasie zdobył Moskwę. Zrobił to przy poparciu bojarów, którzy uwięzili i pozbawili tronu Szujskiego. Niepotrzebny już Dymitr II zbiegł na wieść o porozumieniu polsko-moskiewskim. Bojarzy ponownie zaoferowali koronę carską królewiczowi Władysławowi. Warunkiem było przyjęcie przez niego prawosławia i przybycie do Moskwy, na co nie zgodził się jednak Zygmunt III Waza.

■ UTRATA KREMLA PRZEZ POLAKÓW

W 1612 r. sytuacja Polaków w Moskwie była trudna. Tron carski pozostawał nieobsadzony, a w państwie zapanował chaos. Dymitr II Samozwaniec został zamordowany, pojawiło się też kilku innych kandydatów do tronu. Polacy krwawo stłumili zamieszki wywołane

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI

1547–1620

Hetman wielki i kanclerz koronny. Walczył w wielu wojnach – z Gdańskiem, Szwedami, Kozakami, Turcją i na Wołoszczyźnie. Zasłużony w trakcie walk z Moskwą, chociaż nie był zwolennikiem prowadzenia tego konfliktu. Często nie zgadzał się z Zygmuntem III Wazą. Zginął w czasie odwrotu po porażce pod Cecorą podczas walk z Turcją. Uważany za doskonałego dowódcę i symbol niezłomności żołnierskiej.

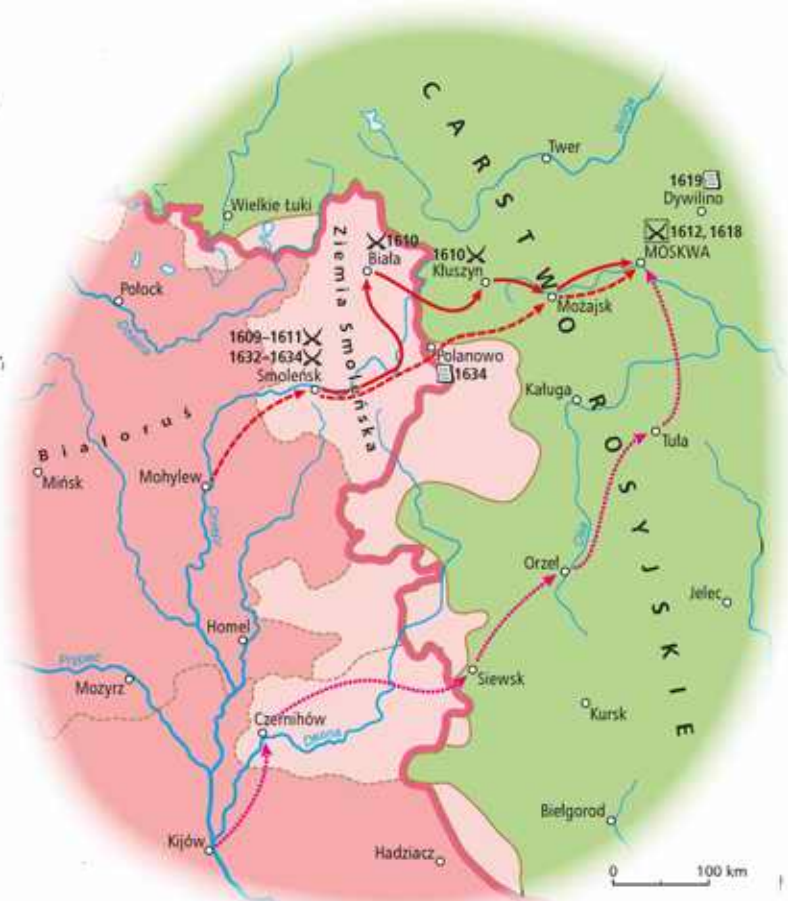

WOJNY Z MOSKWĄ W I POŁOWIE XVII WIEKU

LEGENDA

- Rzeczpospolita na początku panowania Zygmunta III Wazy
- ziemie przyłączone do Rzeczypospolitej po rozejmie w Dywilinie w 1619 r.
- granice Rzeczypospolitej po pokoju w Polanowie w 1634 r.
- działania wojsk Rzeczypospolitej w latach 1609–1611
- wyprawa Władysława na Moskwę w latach 1617–1618
- wyprawy wojsk Dymitra I Samozwańca na Moskwę
- bitwy wygrane przez wojska polskie
- bitwy zakończone porażką wojsk polskich
- ważniejsze traktaty pokojowe

1. Wymień najważniejsze bitwy z okresu wojen państwa polsko-litewskiego z Moskwą.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Rzeczypospolitej miały ziemie zdobyte podczas wojen z Moskwą.

Bitwa pod Kluszynem

to jeden z największych triumfów Stanisława Żółkiewskiego. Zwycięstwo przyniosło Polakom bogate łupy i otworzyło przed nimi drogę do Moskwy. Na obrazie oprócz szarżujących oddziałów husarii [1] zostały ukazane oddziały szwedzkiej piechoty [2] oraz otoczone taborem obozy armii szwedzkiej i rosyjskiej [3].

■ obraz, Polska, 1620 r.

wówczas przez moskwian i podpalili miasto. W odwecie Rosjanie rozpoczęli bunt i zaczęli oblegać polską załogę na Kremlu. Nie udała się próba odsieczy podjęta przez hetmana Jana Karola Chodkiewicza. Mróz, głód, choroby i szturm dziesiątkowały obrońców. W beznadziejnej sytuacji Polacy podjęli decyzję o kapitulacji 6 listopada 1612 r.

W atmosferze entuzjazmu z odniesionego zwycięstwa bojarzy wybrali carem **Michała Romanowa**. To wydarzenie zakończyło Wielką Smutę. Cztery lata później, w 1617 r., państwo moskiewskie zawarło ze Szwecją pokój. W tym samym roku Zygmunt III Waza zorganizował wyprawę wojenną, której celem było ponowne zdobycie Moskwy i osadzenie na tronie królewicza Władysława Wazy. Zakończyła się ona jednak bezskutecznym szturmem miasta. Pomiędzy walczącymi

państwami zawarto **rozejm w Dywiline w 1619 r.**, mający obowiązywać przez 14,5 roku. Rzeczpospolita zachowywała zdobyte niedawno ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską. Jej terytorium wynosiło wtedy prawie 1 mln km² – najwięcej w historii. Zygmuntovi III i jego synowi nie udało się jednak uzyskać władzy w państwie moskiewskim.

WOJNA O SMOLEŃSK

Gdy w 1632 r. zmarł Zygmunt III Waza, nowy car Michał Romanow podjął próbę odzyskania ziem zajętych przez państwo polsko-litewskie. Łamiąc zapisy rozejmu w Dywiline, uderzył na Rzeczpospolitą i odbił ziemie smoleńską i siewierską. W 1633 r. jego armia rozpoczęła oblężenie Smoleńska. Tymczasem w 1632 r. w Rzeczypospolitej sprawnie przebiegła elekcja

TEKST ŹRÓDŁOWY

POLSKIE OBLĘŻENIE MOSKWY

Nieudane próby sforsowania umocnień Moskwy opisał w swoich pamiętnikach Jakub Sobieski, ojciec przyszłego króla Jana III Sobieskiego.

10 Octobris [października] w nocy wybierało się wojsko z obozu do szturm [..]. Do bramy Karwackiej JM pan [...] Nowodworski szedł z petardą i wysadził sztukę fortu [...], ale że dziura była niewielka i że był mocny sztaket [palisada] wewnątrz i wrota drugie warowne, trudno było radzić. Do drugiej bramy Twerskiej panu staroście zatorskiemu nie zdarzyło się przysadzić petardy i [...] odbieżyć [odejść – przyp. red.] musieli. Nie mając tedy ani dziury,

którędy iść do szturm, ani drabin, po czym leżć na mury, strzelawszy się z Moskwą potężnie przez kilka godzin, gdy już dzień następował, od murów odstąpić musieli. Mało jednak, z łaski Bożej, naszych zginęło (więcej Moskwy na murze ubito, jako sprzedawczykowie [szpiedzy] i więźniowie moskiewscy i naszy [...] powiadali). Ciż twierdzili, że Moskwa od naszych sprzedawczyków kilka dni przedtem ostrzeżeni byli i wiedzieli o szturmie.

Źródło: Jakub Sobieski, *Diariusz ekspedycyjej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618*, oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2010, s. 147–148.

1. Przedstaw, w jaki sposób oddziały Władysława Wazy chciały zdobyć Moskwę.
2. Wyjaśnij, dlaczego – zdaniem autora tekstu – nie powiódł się szturm na Moskwę.

Władysława IV Wazy. Nowy król szybko przeprowadził bardzo ważne **reformy wojskowe**, m.in. utworzono oddziały piechoty i jazdy zorganizowane na wzór zachodnioeuropejski, którymi często dowodzili cudzoziemscy oficerowie. Ustanowiono też nowy podatek, który umożliwił reformę artylerii.

Po zebraniu armii ruszono na odsiecz obrońcom Smoleńska. Moskiewskie oddziały oblegające miasto zostały okrążone i znalazły się w trudnej sytuacji. Walki pozycyjne z wykorzystaniem artylerii trwały trzy miesiące i zakończyły się klęską sił cara na początku 1634 r. Następnie wojska polsko-litewskie próbowały odbić inne miasta zajęte przez wroga, lecz ze względu na zagrożenie szwedzkim atakiem władca Rzeczypospolitej musiał podjąć rokowania pokojowe. W ich wyniku podpisano **pokój w Polanowie w 1634 r.** Moskwa uzyskała wówczas tylko wschodnie krańce ziem smoleńskiej i siewierskiej, jednak Władysław IV musiał zrzec się pretensji do tronu carskiego i uznać legalność władzy Michała Romanowa.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW IV WAZA

1595–1648

Król polski, syn Zygmunta III Wazy. W 1612 r. z woli ojca, który nie zgodził się na przyjęcie przez niego prawosławia, nie został władcą państwa moskiewskiego. Na króla wybrano go w 1632 r. przy powszechnej aprobachie szlachty i braku kontrkandydatów. Koronacja odbyła się na początku kolejnego roku. W trakcie panowania zwycięsko zakończył wojnę z Moskwą. Dążył do odbudowania floty morskiej, dla której wzniósł na Pomorzu port nazwany od jego imienia Władysławowem. Za jego rządów książę pruski po raz ostatni złożył królowi Polski hold lenny.

WARTO WIEDZIEĆ

Zdobycie i obrona Smoleńska

Smoleńsk dwukrotnie odegrał kluczową rolę w wojnach polsko-moskiewskich. W 1609 r. rozpoczęło się polsko-litewskie oblężenie miasta pod wodzą Zygmunta III i hetmana Żółkiewskiego. Oblęgających było prawie dwa razy tyle co obrońców. Smoleńsk został zdobyty po ponad półtorarocznym oblężeniu. W 1632 r. car starał się odbić miasto. Oblęgający mieli prawie kilkunastokrotną przewagę, lecz miasto broniło się przez rok, odpierając liczne szturmy. Udało się też mimo blokady dostarczyć zaopatrzenie. W 1633 r. przybyła odsiecz – armia królewska Władysława Wazy otoczyła i zmusiła siły carskie do kapitulacji.

Opisz fortyfikacje Smoleńska i wskaż ich mocne oraz słabe strony.

Fortyfikacje Smoleńska zostały znacznie rozbudowane na przełomie XVI i XVII w. Po zajęciu miasta Polacy częściowo zastąpili uszkodzone mury nowocześniejszymi umocnieniami ziemnymi.

■ miedzioryt, Niemcy, XVII w.

ĆWICZENIA

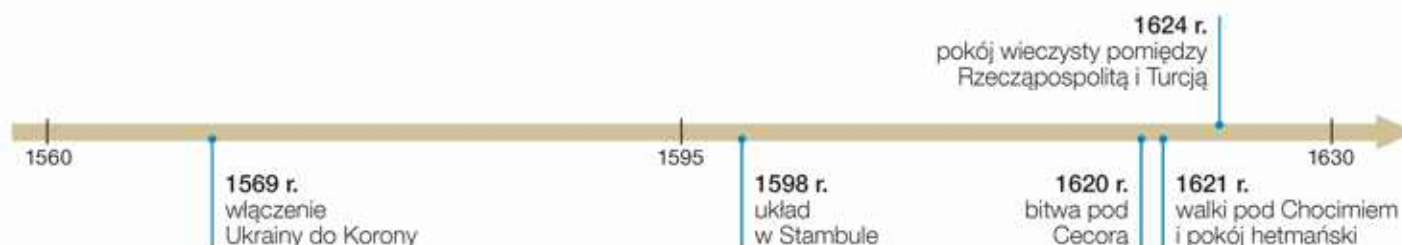
1. Wymień cele polityki wschodniej państwa polsko-litewskiego za rządów Zygmunta III Wazy i Władysława IV.
2. Przedstaw przebieg wojen Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim.
3. Oceń skutki wojen Rzeczypospolitej z Moskwą na początku XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Andrusiewicz, *Dzieje dymitriad 1602–1614*, t. 1–2, Warszawa 1990.
H. Wisner, *Lisowczycy*, Warszawa 1995.

WOJNY Z TURCJĄ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

Na południowym wschodzie Rzeczpospolita graniczyła z państwem moskiewskim i imperium osmańskim. Na skutek sprzecznych interesów politycznych oraz sporów religijnych dochodziło pomiędzy nimi do licznych wojen. Napięcie w tym regionie wzrastało dodatkowo z powodu kwestii tatarsko-kozackiej. Dlaczego Kozacy i Tatarzy byli kłopotliwymi poddanymi? Jak potoczyły się konflikty Rzeczypospolitej z Turcją w pierwszej połowie XVII w.?

■ NA KRESACH RZECZYPOSPOLITEJ

Pod koniec XVI w. Ukrainą nazywano dwa rozległe województwa – braclawskie i kijowskie. W 1569 r. zostały one włączone do Korony aktem unii lubelskiej. Zamieszkiwała je ludność ruska. Południowo-wschodnia część tych terenów była narażona na częste ataki Tatarów z chanatu krymskiego (przyjrzyj się [mapie](#) ze s. 176). Powstał tam szeroki pas ziemi niczyjej, zwany **Dzikimi Polami**. Przepływał przez nie Dniepr, którym odbywała się żegluga i transport towarów. Utrudniały to jednak progi skalne na rzece nazywane porohami. Obszary nad dolnym Dnieprem, określane jako **Zaporoże** (od: za porohem), były stopniowo zasiedlane

Jazda kozacka przez wieki stanowiła ważne uzupełnienie sił zbrojnych Rzeczypospolitej. Jeźdźcy byli uzbrojeni przede wszystkim w szablę, często także w broń palną i włócznie (tzw. spisy).

■ obraz, Polska, 1881 r.

przez **Kozaków**. Tę grupę ludności tworzyli myśliwi, rybacy, ale także zbiegli chłopci i awanturnicy. Szukali oni na Zaporozu wolności oraz łupów z organizowanych wypraw grabieżczych.

Aby bronić się przed atakami Tatarów, Kozacy utworzyli własną organizację wojskową, w której władzę zwierzchnią sprawował **hetman** kozacki. Podlegali mu **atamani**, czyli dowódcy mniejszych oddziałów. Najważniejsze decyzje podejmowała rada składająca się z elity kozackiej – **starszyny**. Kozacy mieli swoją stolicę nazywaną **Siczą**. Był to ufortyfikowany obóz założony na jednej z wysp Dniepru. Wznosili również mniejsze osady obronne.

Kozacy mieli opinię doskonałych żołnierzy. Walczyli z Turcją, Moskwą i Szwedami, wspierając armię Rzeczypospolitej. Spośród kozackich oddziałów z walczności słynęła piechota. Kozacy samodzielnie organizowali też wyprawy rabunkowe na łodziach, tzw. czajkach, na tureckie ziemie. Największe sukcesy odnosili podczas dwóch pierwszych dekad XVII w., gdy pod wodzą hetmana Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego dotarli m.in. na przedmieścia Stambułu. W rezultacie na Rzeczpospolitą spadały odwetowe najazdy Tatarów, będących lennikami tureckimi, a nawet wyprawy armii sultana.

■ PROBLEM Tatarski

Między Rzeczpospolitą i Morzem Czarnym rozciągał się **chanat krymski**, gdzie władzę sprawował tatarski chan. Od XVI w. cieszył się dużą niezależnością, jednak pozostał lennikiem tureckim. Chanat był zamieszkiwany przez stosunkowo niedużą, lecz bitną populację

Tatarów. Nie rozwijali oni gospodarki, a najbardziej dochodowe zajęcie stanowiły dla nich łupieżcze najazdy na Rzeczpospolitą i porywanie jej mieszkańców w niewolę – **jasyr**. W tym celu wysyłano czambuły, czyli specjalne oddziały tatarskich wojowników, które zdobywały łupy i uprowadzały jeńców oraz paliły osady.

Aby skutecznie walczyć z Tatarami, wojsko polskie starało się naśladować taktykę przeciwnika i szybko się przemieszczać. Często jego głównym zadaniem stało się nie tyle niszczenie oddziałów napastników, co uwalnianie uprowadzonych w jasyr. Było to możliwe dlatego, że czambuły prowadzące porwanych ludzi poruszały się dużo wolniej i były łatwiejszym celem

dla polskiej armii lub oddziałów organizowanych przez magnatów do obrony terytoriów na pograniczu. Wśród licznych zwycięstw w walkach z czambułami wyróżnia się bitwa pod Ochmatowem, gdzie w 1644 r. siły hetmana Stanisława Koniecpolskiego i wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego pokonały liczące 20 tys. Tatarów czambuły Tuhaj-beja.

Problem masowego porywania ludności przez Tatarów próbowano rozwiązać także na drodze dyplomatycznej. Posłowie Rzeczypospolitej zabiegali na dworze tureckim w Stambule o nakłonienie chana krymskiego do powstrzymania najazdów. Te próby niejednokrotnie były wzmacniane poprzez wręczanie mu darów.

WARTO WIEDZIEĆ

Jasyr

Tatarzy regularnie uprowadzali mieszkańców Ukrainy, Podola, a nawet Wołynia. Porwane dzieci i dorosłych pędzili na południe, traktując przy tym niezwykle brutalnie.

Sposobem na uwolnienie się z niewoli było zapłacenie okupu. Na jego uiszczenie mogły sobie pozwolić osoby bogate, szczególnie szlachta. W celu uwolnienia biedniejszych prowadzono zbiórki pieniędzy. Wykupywaniem z niewoli tureckiej zajmowali się specjaliści pośrednicy m.in. mnisi z zakonu trynitarzy. W sprawie uwolnienia jeńców pertraktowali też polscy posłowie i ambasadorowie w czasie swoich misji dyplomatycznych w Stambule.

Ci, którzy trafili do niewoli tatarskiej i nie zostali na czas wykupieni, byli sprzedawani na targach niewolników i wysyłani do różnych prowincji imperium. Kobiety przysposabiano do roli służących lub nałożnic w haremach, a mężczyzn przeznaczano do ciężkich robót m.in. w rolnictwie, kopalniach lub na galerach, czyli okrętach napędzanych siłą wiosł. Niektórzy więźni w jasyr decydowali się na przyjęcie islamu, co poprawiało ich sytuację. Znane są przykłady sprawowania wysokich stanowisk na dworze sułtana przez uprzednio porwanych cudzoziemców.

? Jakie czynniki decydowały o dalszych losach osób uprowadzonych w niewolę?

Handel niewolnicami porwanymi w krajach Europy Wschodniej i Środkowej był źródłem pewnego i wysokiego dochodu.

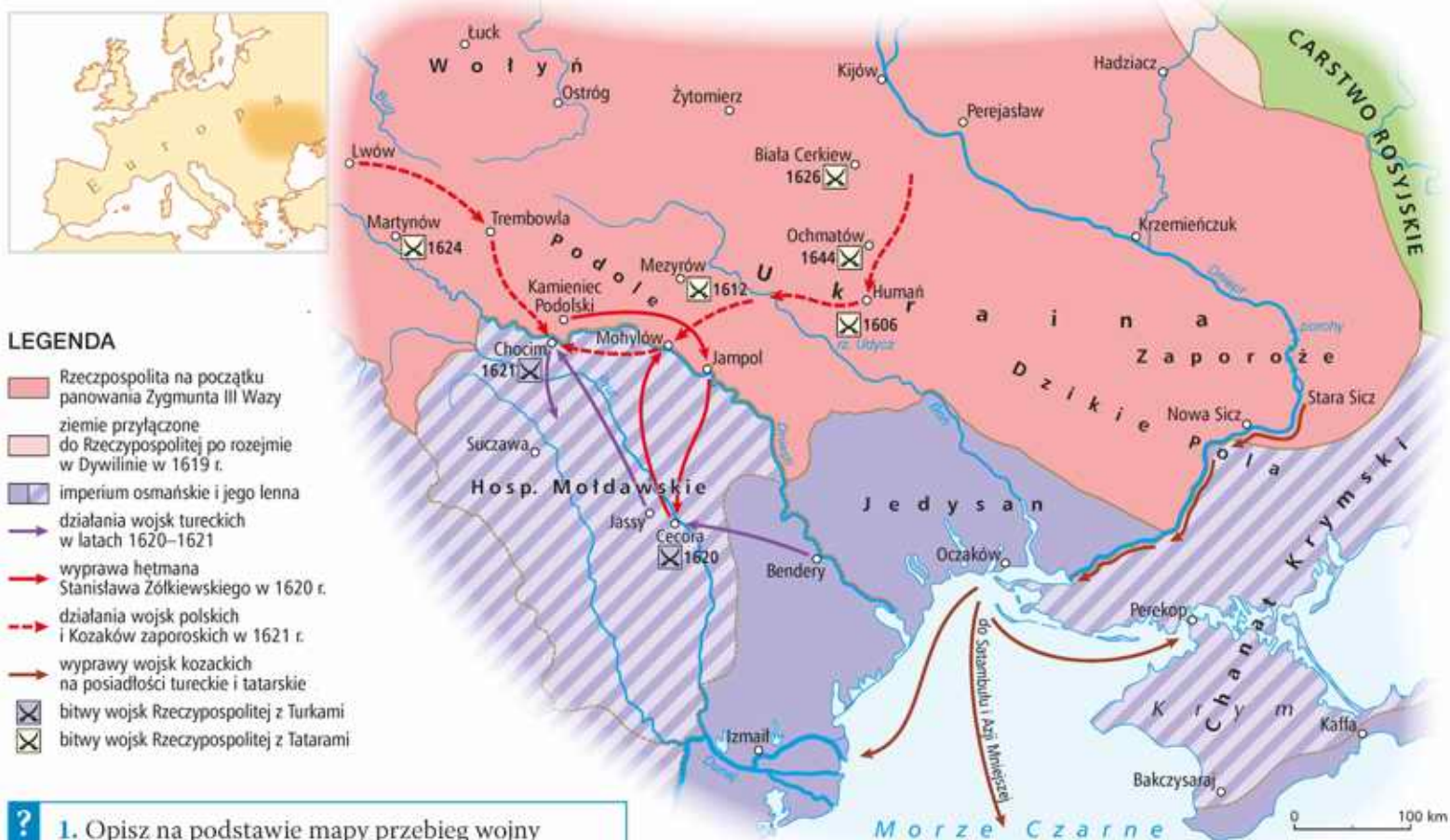
▪ grafika, Francja, XVIII w.

Na otwartym targu niewolników sprzedawano mężczyzn, kobiety i dzieci. Za próby oporu groziły okrutne kary, takie jak – ukazane na rycinie – wbicie na pal **1**.

▪ grafika, Niderlandy, XVII w.

WOJNY Z TURCJĄ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

- ? 1. Opisz na podstawie mapy przebieg wojny Rzeczypospolitej z Turcją w latach 1620–1621.
2. Przedstaw kierunki wypraw Kozaków.

CIEKAWOSTKA

Janczarzy

Armie tureckie, z którymi walczyły wojska Rzeczypospolitej, składały się z poddanych sułtana oraz jego lenników. Główny trzon stanowili janczarzy, czyli doborowa piechota. Byli oni wychowywani na gorliwych wyznawców islamu, posłusznych i oddanych sułtanowi. Cały czas mieli przebywać w koszarach, gdzie panowała surowa dyscyplina. Nie wolno im było zakładać rodzin. Jednak z czasem ich morale oraz skuteczność malały i coraz częściej brali udział w walce o władzę i przewrotach, do jakich dochodziło na sułtańskim dworze.

Uzbrojenie janczarów regularnie unowocześniano. Już w XV w. posługiwali się oni bronią palną, a od kolejnego stulecia byli wyposażeni w muszkiety.

■ rycina, Włochy, XVI/XVII w.

Janczarzy początkowo byli uzbrojeni w krótką szablę (jatagan) **1** i sztylet (kindżał) **2** oraz luk **3**.

■ PRZYCZYNY WOJEN Z TURCJĄ

Najważniejszymi przyczynami konfliktów pomiędzy Rzeczpospolitą i Turcją były:

- ▶ ekspansja turecka w Europie i naruszanie dotychczasowej polskiej strefy wpływów,
- ▶ polskie interwencje w Mołdawii – przygranicznym lennie tureckim,
- ▶ łupieżcze najazdy Kozaków na ziemie Turcji lub jej lenników,
- ▶ tatarskie najazdy na państwo polsko-litewskie,
- ▶ wsparcie udzielone przez Rzeczpospolitą Habsburgom w wojnie trzydziestoletniej.

Z racji tego, że Turcy wyznawali islam Polacy występowali w roli obrońców nie tylko swojego kraju, lecz także całej chrześcijańskiej Europy. Ich zdaniem Rzeczpospolita była więc **przedmurzem chrześcijaństwa**, czyli pograniczem chroniącym kontynent przed muzułmańską ekspansją.

Ataki osmańskiej armii na państwo polsko-litewskie odbywały się nieregularnie, ponieważ Turcja walczyła na kilku frontach (m.in. w Persji). Jednak próby zdobycia dominacji w regionie przez Rzeczpospolitą natychmiast przyciągały uwagę sułtana. Szczególne znaczenie miały zabiegi Polaków próbujących wpłynąć na obsadę tronu hospodara w Mołdawii. Angażowali się w nie oprócz władców państwa polsko-litewskiego także magnaci, którzy organizowali prywatne wyprawy. Tę kwestię starano się rozwiązać pokojowo w 1598 r. za pomocą układu podpisanego w Stambule. Na jego mocy wprowadzono kompromisowe rozwiązanie, aczkolwiek z przewagą Turcji – król polski wskazywał hospodara, lecz ten musiał płacić haracz sułtanowi jako lennik.

Bezpośrednim powodem wybuchu wojny pomiędzy Rzeczpospolitą a Turcją stało się wysłanie w 1619 r. oddziałów lisowczyków do Siedmiogrodu. Rozpoczęli

Stanisław Żółkiewski poległ w walce podczas odwrotu spod Cecory. Wcześniej odmówił opuszczenia swoich żołnierzy i pozostał z nimi do końca.

• obraz, Polska, XIX w.

oni grabież tych ziem, co zmusiło księcia siedmiogrodzkiego, będącego sojusznikiem sułtana, do przerwania oblężenia Wiednia. Decyzja Zygmunta III o pomocy Habsburgom została przez sułtana potraktowana jak wypowiedzenie wojny. Ta dynastia, walcząca z Turcją o wpływy m.in. na Bałkanach, była uważana w Stambule za głównego wroga. W tej sytuacji w Rzeczypospolitej rozpoczęły się przygotowania do wojny, chociaż nie było pewności, czy celem najazdu będą ziemie polskie, czy cesarskie. Polakom przyszło walczyć z ogromnymi armiami tureckimi, składającymi się z doborowych jednostek janczarów i licznych, choć nieregularnych oddziałów jazdy, których dostarczali lennicy sułtana (np. Tatarzy, Mołdawianie, Wołosi).

■ CECORA I CHOCIM

Niezależnie od działań lisowczyków wojska Rzeczypospolitej w **1620 r.** przekroczyły mołdawską granicę, lecz nie uzyskały pomocy ze strony tamtejszego

Zamek chocimski

był zbyt niewielki, aby powstrzymać stutysięczną armię sułtana w 1621 r., stał się jednak centralnym punktem warownego obozu założonego przez Polaków. Usypano wówczas wokół niego wały ziemne i szanice.

• fotografia współczesna, Ukraina

hospodara. Do Mołdawii wkroczyła wówczas także armia turecka wraz z Tatarami. Przeciwnicy stanęli naprzeciw siebie **pod Cecorą**, gdzie rozegrała się bitwa. Armia turecka dysponowała kilkukrotną przewagą liczebną i wojska koronne pod wodzą hetmana Stanisława Żółkiewskiego poniosły klęskę. Ponadto w trakcie odwrotu Polacy zostali ponownie zaatakowani przez siły tureckie niedaleko granicy na rzece Dniestr, a podczas walk poległ sam hetman.

Wkrótce Turcy wysłali przeciw Rzeczypospolitej kolejną potężną, liczącą 100 tys. żołnierzy armię. Władze państwa polsko-litewskiego zebrały wówczas niecałe 60 tys. wojska, łącznie z pospolitym ruszeniem i Kozakami. Pochód tureckiej armii w 1621 r. został zatrzymany przez warowny obóz polski **pod Chocimiem**. Walki trwały tam ponad miesiąc i pomimo śmierci głównodowodzącego hetmana Jana Karola Chodkiewicza odparto turecki atak. Bitwa zakończyła się więc sukcesem strony polskiej. Jeszcze w tym samym roku zawarto tzw. **pokój hetmański**, w którym znalazły się następujące postanowienia:

- ▶ dotychczasowe granice nie ulegną zmianie,
- ▶ na tronie hospodarskim w Mołdawii będą zasiadać władcy przychylni obu stronom,

Jan Karol Chodkiewicz podczas bitwy pod Chocimiem nie tylko dowodził wojskami Rzeczypospolitej, lecz także osobiście wziął udział w walkach, prowadząc do szarży swoją chorągiew husarii.

■ obraz, Niemcy, XIX w.

- ▶ Rzeczpospolita będzie powstrzymywać najazdy Kozaków, a imperium osmańskie – Tatarów.

W 1624 r. na tych samych warunkach ogłoszono **pokój wieczysty**. Przerywały go jedynie rzadkie ataki Tatarów. Plany wojny z Turcją i chanatem krymskim snuł król Władysław IV, jednak nie doszły one do skutku z powodu odmowy sejmu, a później śmierci tego władcy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POKÓJ HETMAŃSKI

Jakub Sobieski zawarł w swoich pamiętnikach postanowienia pokoju kończącego wojnę Rzeczypospolitej z Turcją w 1621 r.

Polacy zabronią Kozakom zaporoskim dniewrowej żeglugi, a gdy się okaże krzywda przez nich otomańskim poddanym domierzona, Kozacy srogo zostaną ukarani. Tatarowie [...] od najazdów na Polskę całkowicie się wstrzymają. [...]

Na gospodarstwo wołoskie wynoszeni będą ludzie wiary chrześcijańskiej [...] gorliwi o dobro obojga mocarstw.

Zamek chocimski ma być oddany wojewodzie wołoskiemu.

Handel pomiędzy poddanymi Osmana i Zygmunta będzie swobodny, a drogi kupieckie wolne od niebezpieczeństwa.

Przyjaciele i nieprzyjaciele mają być wspólni.

Źródło: M. Ferenc, *Epoka nowożytna. Teksty źródłowe*, Kraków 2001, s. 168–169.

1. Podaj cechy, jakimi miał się odznaczać władca Mołdawii.
2. Oceń, czy pokój hetmański był korzystny dla Rzeczypospolitej.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wojen Rzeczypospolitej z Turcją.
2. Przedstaw, kim byli Kozacy i czym się zajmowali.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób Kozacy i Tatarzy wpływali na stosunki między Turcją i Rzeczpospolitą.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Podhorodecki, *Kozacy zaporoscy*, Warszawa 2011.

L. Podhorodecki, *Tatarzy. Od Czyngis-chana do XX wieku*, Warszawa 2011.

4 POWSTANIE KOZACKIE

Kozacy zamieszkiwali południowo-wschodnią część Ukrainy, która znajdowała się w granicach Korony Polskiej. Tworzyli społeczność rządzącą się swoimi prawami i zorganizowaną w sposób wojskowy. Łupieżcze wyprawy na Turcję i bunt Kozaków przysparzały Rzeczypospolitej coraz większych problemów. Jak próbowano rozwiązać kwestię kozacką? Jakie skutki przyniosły powstania Kozaków?

■ PRZYCZYNY POWSTAŃ KOZACKICH

Bunt kozackie wynikały głównie z **przyczyn społeczno-ekonomicznych**. Kozacy znajdowali się poza strukturą społeczeństwa stanowego Rzeczypospolitej. Jednak na Ukrainie postępowała polska kolonizacja, co wiązało się z dzieleniem ziemi pomiędzy szlachtę i magnatów. W rezultacie w prywatnych majątkach na tamtejszych mieszkańców zaczęto nakładać chłopskie powinności. Nie godziła się z tym ani kozacka starszyna, w której szeregach znajdowała się też ruska szlachta, ani zwykli Kozacy, tamtejsi chłopci i ludzie luźni.

Niepokój wzbudzała także kwestia ograniczania **rejestrów kozackich** – imiennego wykazu żołnierzy,

ustanowionego za panowania Zygmunta Augusta. Wciągnięci do niego Kozacy wstępowali na służbę Rzeczypospolitej, otrzymywali żołd i byli zwalniani z ciężarów pańszczyźnianych. Ich zadaniem była m.in. obrona granic z Turcją. Rejestr liczył początkowo od 500 do 3000 Kozaków. Później poszerzano go w razie zagrożenia wojną lub – w ramach oszczędności – ograniczano w czasach pokoju. Zmniejszanie rejestru wywoływało niezadowolenie, ponieważ zawsze było więcej chętnych na służbę wojskową niż miejsc. Ponadto Kozaków, którzy znajdowali się poza spisem, magnateria i szlachta często uważała za chłopów i zmuszała do świadczenia określonych powinności.

Kozacy zaporoscy żyli na obszarze, na którym ścierały się interesy sąsiednich mocarstw. Wysoko cenili swoją niezależność i własne obyczaje. Na obrazie ukazano ich w trakcie sporządzania obelżywej odpowiedzi na list sułtana Mehmeda IV, w którym żądał on od nich poddania się jego władzy. Artysta dość wiarygodnie ukazał tu różnorodność ubiorów i uzbrojenia Kozaków, którzy faktycznie chętnie korzystali z broni wszystkich swoich przeciwników.

• obraz, Rosja, XIX w.

W XVII w. uwidoczniła się również kwestia **odrębności wyznaniowej**. Większość Kozaków wyznawała prawosławie i uważała się za jego obrońców. Niechętnie odnosili się oni do katolicyzmu i jego rosnących wpływów na Ukrainie. Do zaostrzenia sytuacji na tle wyznaniowym doszło po zawarciu unii brzeskiej (więcej na ten temat zob. s. 82). Wspierany kosztem prawosławia Kościół unicki rozbudowywał swoje struktury i organizację. Powodowało to wzrost niezadowolenia i poczucia zagrożenia wśród mieszkańców Zaporozża. Z kolei zdecydowanie najmniej wpływ na wzniecanie powstań przez Kozaków miała słabo uświadomiana sobie przez nich i dopiero kształtująca się **odrębność etniczna**.

Pierwsze buntury kozackie zaczęły wybuchać w końcu XVI w. Do kolejnych większych wystąpień doszło pod koniec lat 30. XVII w., lecz zostały one stłumione. Aby ukarać buntowników, sejm obniżył rejestr, a pozostałych Kozaków pozwolił traktować jak chłopstwo.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOHDAN CHMIELNICKI

1595–1657

Zręczny polityk i wódz największego powstania Kozaków. Sprawował urząd pisarza wojsk zaporoskich. Walczył w bitwie pod Cecorą, gdzie dostał się do tureckiej niewoli. Do buntu przeciwko Rzeczypospolitej w 1648 r. popchnęło go ograniczenie praw Kozaków i względy osobiste (konflikt ze szlachcicem Danielem Czaplińskim). Zawierał sojusze z wrogami Rzeczypospolitej – Tatarami i Moskwą. Wziął też udział w planach rozbioru państwa polsko-litewskiego w Radnot (więcej na s. 188).

PIECHOTA ZAPOROSKA

Kozacy zaporoscy tworzyli zaprawione w bojach oddziały piesze. Były one szczególnie wyćwiczone w walkach przeciwko kawalerii, jako że głównym przeciwnikiem Kozaków byli Tatarzy. Aby chronić się przed ich jazdą, Kozacy doprowadzili do doskonałości taktykę wykorzystania w walce wozów transportowych i bojowych. W razie zagrożenia ze swojego taboru szybko formowali zamknięty obóz, który był w zasadzie niemożliwy do zdobycia bez piechoty i artylerii. Mniejszym uznaniem cieszyła się kozacka jazda, która ustępowała zarówno oddziałom tatarskim, jak i polskim.

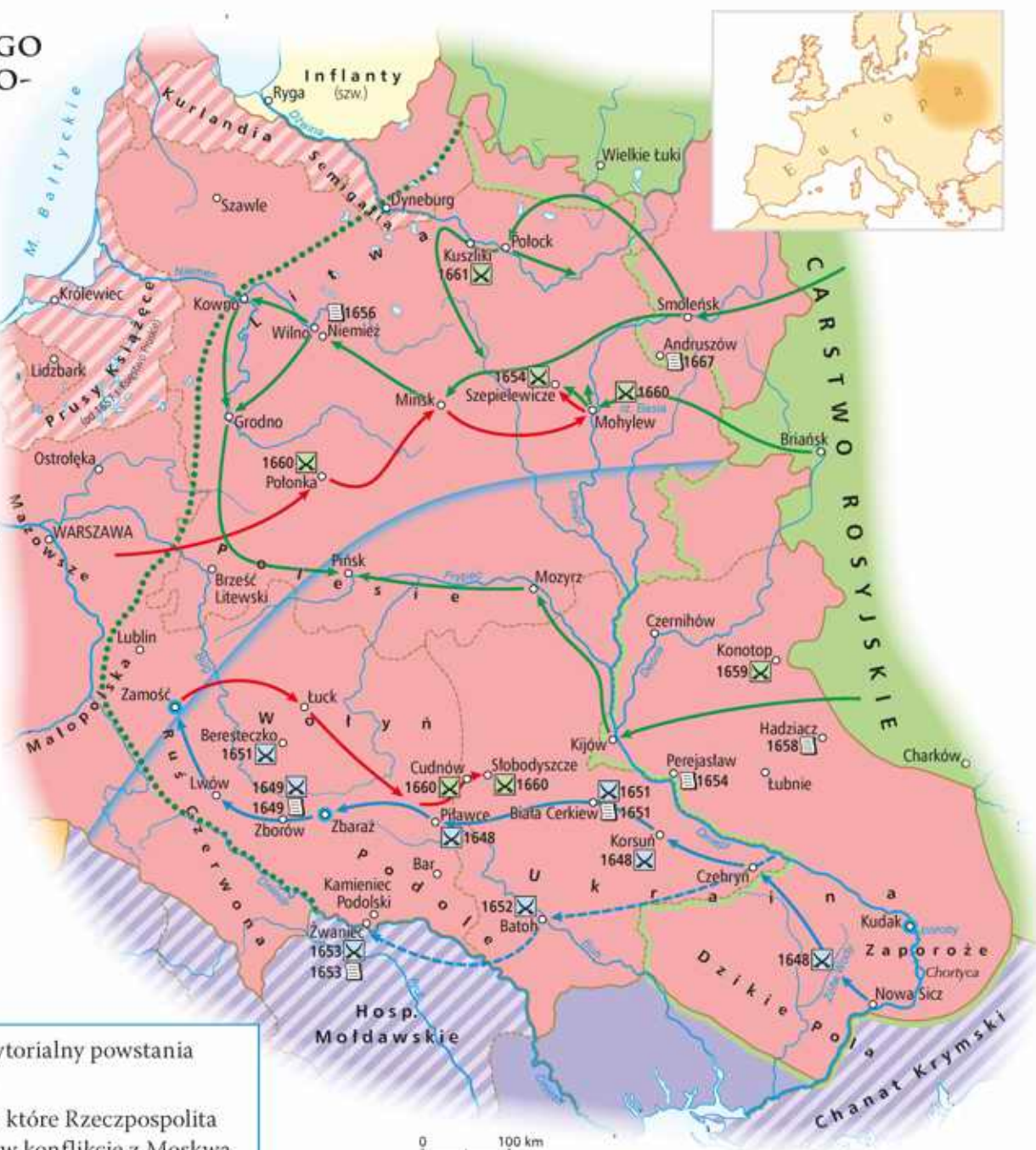
Tabor chronił Kozaków przed atakami nieprzyjacielskiej jazdy. Z połączonych wozów **1** zwykle tworono umocniony obóz, otaczając go niekiedy dodatkowo rowem i wałem. Kiedy wymagały tego okoliczności Kozacy, potrafili także przemieszczać się pod ochroną taboru, co umożliwiało im np. bezpieczny odwrót po przegranej potyczce. Skuteczność taboru opierała się na dużej liczbie broniących go strzelców, ważną rolę odgrywało również wykorzystanie lekkiej artylerii **2**, którą umieszczano bezpośrednio na wozach.

? Jakie cechy armii kozackiej sprawiły, że często posługiwała się ona w walce taborem?

POWSTANIE CHMIELNICKIEGO I WOJNA POLSKO-ROSYJSKA

LEGENDA

- Rzeczpospolita i jej lenna w 1648 r.
- imperium osmańskie i jego lenna
- ziemie zagarnięte przez Moskwę w 1667 r.
- najdalszy zasięg powstania Chmielnickiego
- najdalszy zasięg najazdu moskiewskiego w latach 1654–1655
- działania wojsk kozackich w 1648 r.
- działania wojsk kozackich w 1652 r.
- działania wojsk moskiewskich w latach 1654–1655
- działania wojsk Rzeczypospolitej w 1660 r.
- ⊗ bitwy stoczone podczas powstania Chmielnickiego
- ⊗ bitwy stoczone podczas wojny polsko-moskiewskiej w latach 1654–1667
- miasta i twierdze oblegane przez Kozaków
- ważniejsze traktaty, ugody i rozejmy

1. Określ zasięg terytorialny powstania Chmielnickiego.
2. Wymień obszary, które Rzeczpospolita straciła w 1667 r. w konflikcie z Moskwą.

WYBUCH POWSTANIA CHMIELNICKIEGO

W ramach represji po przegranych powstaniach zostały ograniczone kozackie prawa i wolności. Dodatkowo rósł narzucany przez polskich właścicieli ziemskich wymiar powinności pańszczyźnianych na Ukrainie. Wynikało to z faktu, że w wielu majątkach kończyła się wolnizna, czyli okres zwolnienia z podatków i czynszów, z których korzystali chłopci. Poprawę losu mieszkańców Zaporozża mogło przynieść powiększenie rejestru. Dlatego wiązali oni nadzieje z planami Władysława IV, który dążył do wielkiej wojny w celu ostatecznego rozprawienia się z Turcją i Tatarami. Król chciał wziąć na żołd Rzeczypospolitej ponad 40 tys.

Kozaków, co wzbudziło ich entuzjazm. Jednak sejm odmówił w 1646 r. wydania zgody na rozpoczęcie konfliktu. Wśród Kozaków zapanowało wówczas głębokie niezadowolenie.

Pretekstu do kolejnego powstania dostarczył **Bohdan Chmielnicki**, który bezskutecznie dochodził swoich praw w prywatnym sporze z polskim szlachcicem. Udało mu się zyskać poparcie coraz bardziej niechętnych Rzeczypospolitej Kozaków. Następnie zawarł sojusz także z chanem krymskim i otrzymał od niego wsparcie w postaci oddziałów jazdy tatarskiej, dowodzonej przez Tuhaj-beja.

Powstanie wybuchło na początku 1648 r. i od nazwiska swojego przywódcy jest nazywane **powstaniem**

Chmielnickiego. Oddziały buntowników, początkowo niezbyt liczne, szybko się powiększały. Sprzyjały temu klęski armii koronnej w kolejnych bitwach. W maju **nad Żółtymi Wodami** Rzeczpospolita poniosła porażkę w starciu z wojskami Chmielnickiego, na którego stronę przeszli także Kozacy rejestrowi. Ponadto **pod Korsuniem** do niewoli dostali się dwaj polscy hetmani. Z kolei we wrześniu w **bitwie pod Piławcami** po krótkiej walce żołnierze i pospolite ruszenie uciekli z pola walki na wieść o zbliżaniu się oddziałów tatarskich. Dzięki temu Chmielnicki zyskał otwartą drogę w głąb państwa polsko-litewskiego. Oblęął Lwów i Zamość, jednak wkrótce zrezygnował ze zdobywania tych miast, ponieważ każde z nich zapłaciło powstańcom spory okup.

Obie strony konfliktu postępowały z dużą brutalnością. Kozacy mordowali szlachtę i Żydów, a sami byli bezlitośnie traktowani przez prywatne wojska magnatów i siły królewskie.

Ocalenie Lwowa przed wojskami Chmielnickiego wiązano z cudowną interwencją św. Jana z Dukli, czczonego we Lwowie zakonnika, który żył tam w XV w. Pojawienie się jego postaci na niebie miało przekonać Chmielnickiego i Tuhaj-beja do porzucenia planów zdobycia miasta. Opowieść tę wiernie ukazał na obrazie Jan Matejko.

■ obraz, *Polska*, XIX w.

■ OD ZBARAŻA DO BATOHA

Niedługo po wybuchu powstania Chmielnickiego zmarł Władysław IV. Na pospiesznej elekcji jeszcze w 1648 r. wybrano królem jego brata **Jana Kazimierza Wazę**. Nowy monarcha był zwolennikiem pojednania z Kozakami. Mimo to Chmielnicki odrzucił ustępstwa ze strony władz Rzeczypospolitej i ogłosił kontynuację walki.

W 1649 r. ogromna, 120-tysięczna armia kozacko-tatarska obległa **Zbaraż**, broniony jedynie przez kilkanaście tysięcy żołnierzy wojsk koronnych. Akcją obronną tej twierdzy sprawnie dowodził kresowy magnat **Jeremi Wiśniowiecki**. Kiedy na odsiecz oblężonym przybył król, doszło do bitwy pod Zborowem. Jednak oddziały Rzeczypospolitej nie odniosły w niej zwycięstwa, dlatego podjęto rokowania. Ich skutkiem było zawarcie **ugody zborowskiej**, w której Jan Kazimierz złożył Kozakom hojne obietnice, a wśród nich:

- ▶ powiększenie rejestru kozackiego do 40 tys.,
- ▶ sprawowanie urzędów w województwach braclawskim i kijowskim zamieszkiwanych przez Kozaków i ludność ruską tylko przez prawosławną szlachtę,
- ▶ objęcie przez biskupów prawosławnych stanowisk senatorów,
- ▶ mianowanie Chmielnickiego hetmanem wojsk zaporoskich.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KAZIMIERZ WAZA

1609–1672

Ostatni król z dynastii Wazów. Był synem Zygmunta III i młodszym bratem Władysława IV. W młodości miał objąć urząd wicekróla Portugalii, lecz w trakcie podróży na Półwysep Iberyjski został uwięziony we Francji na polecenie kardynała Richelieu. Później wstąpił do zakonu jezuitów i otrzymał godność kardynała, z której po kilku latach zrezygnował. Po śmierci brata poślubił wdowę po nim, Ludwikę Marię Gonzagę. Jego panowanie wypełniły niszczące wojny z Kozakami, Moskwą i Szwecją. Próby reform wewnętrznych zablokowała opozycja magnacko-szlachecka. Klęska w wojnie domowej skłoniła monarchę do rezygnacji z tronu. Po abdykacji wyjechał do Francji, gdzie zmarł.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA POD BERESTECZKIEM

Joachim Jerlicz opisał w swoim pamiętniku przebieg bitwy pod Beresteczkiem w 1651 r.

Dnia 29 Junii [czerwca] zszedłszy się pod Beresteczkiem we wsi Płaszowej [...] wojska kozackie i tatarskie z polskiem, gdzie i król JMć był, z pospólstwem, którego powiadano, że na 260 000 być mogło tegoż dnia harce zwodzili. Nazajutrz dnia 30 tegoż miesiąca w piątek z obu stron, tak wojsko kwarciane pieniądze było sprawione i uszykowane, jako i kozackie przeciwko onym, a skoro z południa zwróciło kwarciane chorągwie, skoczyli ku Kozakom, których starli i złomali; a za jednym pędem i na tatarskie hufce uderzyli, które szabel ani tuków nie wyciągając podali tył [...], za którymi i hetman Chmielnicki razem z Wyhowskim zostawiwszy i porzuciwszy wojsko, za chanem puciekali.

Źródło: *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, oprac. K.W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853, s. 121.

- ?** 1. Określ, jakiego typu działania prowadzono pierwszego dnia bitwy.
2. Oceń postawę dowódców kozackich i tatarskich.

Ostatecznie zapisy tego dokumentu nie weszły w życie, ponieważ sprzeciwili się temu senatorowie. Doprowadziło to do wznowienia walk w 1651 r. Punktem zwrotnym polskiej kampanii była zwycięska **bitwa pod Beresteczkiem**. Kozacy doznali porażki także w starciu pod **Białą Cerkwią**. Zawarto tam kolejną ugodę, która znacznie ograniczyła korzystne dla nich postanowienia zborowskie.

Chmielnicki dość szybko postanowił dalej poszerzać swoje wpływy. Wyprawił się na Mołdawię, gdzie chciał zdobyć tron hospodara dla swojego syna. Tym planom miała zapobiec nieliczna armia koronna, lecz w **bitwie pod Batohem w 1652 r.** siły kozacko-tatarskie do-

Bitwa pod Beresteczkiem była jednym z największych starć w XVII w. Zwycięstwo wojsk Rzeczypospolitej było efektem zastoso-

■ grafika, Polska, XIX w.

szcześnie ją rozbiły. Po walce z rozkazu Chmielnickiego wymordowano wówczas 3,5 tys. polskich jeńców, w tym Marka Sobieskiego, brata przyszłego króla Jana III.

Zmienne losy wojny ujawniły niemoc Rzeczypospolitej, która nie tylko nie potrafiła wykorzystać wcześniejszych sukcesów i odnieść ostatecznego zwycięstwa, lecz także ponownie poniosła klęskę. Potwierdziła to kolejna **ugoda zawarta w Żwańcu w 1653 r.** – na jej mocy przywrócono najkorzystniejsze dla Kozaków postanowienia ze Zborowa. Oznaczało to zaprzepaszczanie poniesionych trudów walk i ofiar. Jedynym sukcesem państwa polsko-litewskiego było podpisanie sojuszu z Tatarami, co osłabiło Chmielnickiego.

Bitwa pod Zborowem nie zakończyła się jednoznacznym zwycięstwem żadnej spośród walczących stron, ale pozwoliła zawrzeć ugodę z Kozakami. Na obrazie Jana Piotra Norblina został ukazany król Jan Kazimierz **1**.

■ obraz, Polska, XVIII w.

WOJNA Z MOSKWĄ

Upadek przymierza kozacko-tatarskiego i planów zajęcia Mołdawii skłoniły Chmielnickiego do zmiany orientacji politycznej. Hetman postanowił zerwać zależność od Rzeczypospolitej. W 1654 r. oddał Kozaków i tereny Ukrainy położone nad Dnieprem pod władzę i ochronę Moskwy z zachowaniem praw Kozaków, podpisując **ugodę w Perejasławiu**. Oznaczało to wypowiedzenie wojny Rzeczypospolitej. Niedługo po tym moskiewska armia wkroczyła na Ukrainę i Litwę. Siły rosyjskie pokonały Litwinów w **bitwie pod Szepielewiczami**, a następnie zdobyły Smoleńsk (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 181). Dalsze działania militarne zostały wstrzymane wskutek najazdu Szwecji na Rzeczpospolitą z 1655 r. (zob. więcej na ten temat na s. 185–189). Car, obawiając się wzrostu szwedzkiej potęgi, zawarł rozejm z Janem Kazimierzem.

Po śmierci Chmielnickiego nowy hetman kozacki **Iwan Wyhowski** dążył do porozumienia z państwem polsko-litewskim. Jego zabiegi przyniosły podpisanie **unii w Hadziaczu w 1658 r.**, tworzącej **Rzeczpospolitą**

Trojga Narodów. Państwo to miało obejmować Koronę, Litwę i autonomiczną Ukrainę – rządzoną przez hetmana kozackiego, z osobnymi sądami, urzędami, armią i skarbem. W jej skład miały wejść też ziemie utracone w Perejasławiu. Zdecydowanie sprzeciwiła się temu Moskwa, która ponownie przystąpiła do ataku. Tym razem wojska polsko-litewskie odniosły w **1660 r.** dwa ważne zwycięstwa – pod **Połonką** (Litwa) i **Cudnowem** (Ukraina). Rzeczpospolita nie potrafiła jednak wykorzystać tych sukcesów. Zarówno w Koronie, jak i między Kozakami wybuchły wojny domowe, które utrudniały kontynuację działań militarnych. W związku z tym wojna z Moskwą zakończyła się niekorzystnym dla Rzeczypospolitej **rozejmem w Andruszowie z 1667 r.** Miał on dalekosiężne i fatalne skutki. Wykazał słabość państwa polsko-litewskiego, które bezpowrotnie utraciło na rzecz wschodniego sąsiada część Ukrainy znajdującą się na lewym brzegu Dniepru wraz z Kijowem. Musiało też oddać państwu moskiewskiemu niedawno zdobyte w XVII w. ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską.

Stefan Czarniecki dowodził polskimi wojskami w bitwie pod Połonką. W tym starciu armia Rzeczypospolitej mierzyła się z równo-rzędnymi siłami rosyjskimi i odniosła nad nimi całkowite zwycięstwo.

■ obraz, Polska, XIX w.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego.
2. Opisz skutki powstania Chmielnickiego.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób państwo moskiewskie wykorzystało konflikt Rzeczypospolitej z Kozakami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.
R. Romański, *Wojny kozackie*, Warszawa 2005.

5 POTOP SZWEDZKI I KRYZYS RZECZYPOSPOLITEJ

Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją rozpoczęły się za panowania Wazów, na przełomie XVI i XVII w. Przyczyniło się do tego m.in. dążenie Zygmunta III do odzyskania szwedzkiego tronu oraz walka o wpływy w Inflantach. Kolejne konflikty przynosiły jednak temu władcy klęski. Jak zakończyła się wojna, która wybuchła w 1655 r., za panowania jego syna Jana Kazimierza? Czy Wazowie zrezygnowali z pretensji do korony szwedzkiej?

■ PRZYCZYNY SZWEDZKIEJ NAPAŚCI

W połowie XVII w. Szwecja była u szczytu potęgi i walczyła o panowanie nad Bałtykiem. Jej władca – Karol X Gustaw – miał do wyboru atak na Moskwę lub Rzeczpospolitą. Zaatakował tę drugą z następujących powodów:

- ▶ państwo polsko-litewskie było osłabione wojnami i powstaniem kozackim,
- ▶ Szwedzi chcieli zająć nadbałtyckie polskie porty i czerpać z nich dochody,

- ▶ polscy królowie z dynastii Wazów zgłaszali pretensje do korony Szwecji,
- ▶ władca szwedzki dowiedział się o istnieniu silnej opozycji wobec Jana Kazimierza Wazy w Rzeczypospolitej,
- ▶ rozejm ze Sztumskiej Wsi kończył się w 1661 r., ale pertraktacje pokojowe prowadzone w celu jego przedłużenia utknęły w miejscu.

WARTO WIEDZIEĆ

Po stronie Karola X Gustawa

Król Szwecji wiedział o konfliktach pomiędzy władcą Rzeczypospolitej i magnatami oraz wojnach toczonych na wschodzie i południu, dlatego zdecydował się ją zaatakować.

Karol X Gustaw panował zaledwie 6 lat, jednak to właśnie za jego rządów Szwecja osiągnęła największy zasięg terytorialny w swoich dziejach.

Janusz Radziwiłł, hetman wielki litewski, był przeciwnikiem polityki króla Jana Kazimierza, a w sojuszu ze Szwecją upatrywał nadziei na powstrzymanie Moskwy, która okupowała część Litwy.

Hieronim Radziejowski, podkanclerzy koronny, na skutek osobistego konfliktu z królem opuścił Rzeczpospolitą i osiadł w Szwecji. Pomimo zdrady po potopie został zrehabilitowany i odzyskał majątek.

? Jakimi motywami kierowali się magnaci, którzy udzielili poparcia Karolowi X Gustawowi?

Wiadomości o wewnętrznej sytuacji w państwie polsko-litewskim dostarczył Karolowi X Gustawowi **Hieronim Radziejowski**, magnat skłócony z Janem Kazimierzem. Powiadomił o niechęci części szlachty do walki, a także pomagał w przygotowywaniu planu szwedzkiego ataku.

■ POTOP SZWEDZKI

Szwedzka armia zaatakowała w lipcu 1655 r. z dwóch kierunków – Pomorza oraz Inflant. Wojska koronne i litewskie poddawały się niemal bez oporu, a w Wielkopolsce pospolite ruszenie podpisało kapitulację pod Ujściem. Z kolei hetman litewski **Janusz Radziwiłł** ogłosił się w Kiejdanach sprzymierzeńcem Karola X

Gustawa i oddał Litwę pod jego protektorat. Tak szybki bieg wydarzeń i postępów wroga, którego wojska zalewały kraj jak opisany w Biblii kataklizm, spowodował, że tę wojnę nazwano **potopem szwedzkim**.

Szwedzi zajęli wiele miast i twierdz właściwie bez walki. Jeden z nielicznych wyjątków stanowił Gdańsk, który zyskał wsparcie floty holenderskiej. Znaczna część szlachty była przekonana, że Karol Gustaw będzie obrońcą jej przywilejów i traktowała go z życzliwością. W związku z sukcesami szwedzkich wojsk, których sojusznikiem stał się też elektor brandenburski, król Jan Kazimierz musiał schronić się na należącym do Habsburgów Śląsku.

WOJNA ZE SZWECJĄ W LATACH 1655–1660

1. Określ, jakie tereny Rzeczypospolitej opanowali Szwedzi podczas wojny w latach 1655–1660.
2. Wymień obszary, na których prowadzono działania partyzanckie przeciwko armii szwedzkiej.

Wkrótce jednak w Rzeczypospolitej, na skutek bezwzględnej polityki okupacyjnej najeźdźców, pojawiły się pierwsze próby oporu. Aby się utrzymać i wzbogacić, szwedzcy żołnierze rabowali zajęte tereny oraz nakładali na ludność wysokie kontrybucje. Ponadto, będąc protestantami, nie mieli oporów przed grabieżą i profanowaniem katolickich kościołów oraz mordowaniem księży.

WOJNA WYZWOLEŃCZA ZE SZWECJĄ

Kres łatwemu podbojowi Rzeczypospolitej w końcu 1655 r. położyła skuteczna **obrona Jasnej Góry** (zob. [Warto wiedzieć](#) poniżej). To wydarzenie miało przede wszystkim wielkie znaczenie symboliczne i wieść o nim szybko się rozniosła w społeczeństwie. Zaczęto również lokalnie prowadzić **wojnę partyzancką** ze Szwedami. Szlachta zawiązała dwie konfederacje (w Tyszowcach i Łańcucie), które zadeklarowały wierność królowi i wolę walki z najeźdźcą, zwołano też pospolite ruszenie.

Jan Kazimierz wrócił do kraju z początkiem 1656 r. Dowództwo nad królewskim wojskiem objął **Stefan Czarniecki**, który stał się bohaterem walk polsko-szwedzkich. Wobec przewagi dobrze zorganizowanej szwedzkiej armii prowadził **wojnę podjazdową**, czyli nękał wroga niespodziewanymi atakami niewielkich i ruchliwych oddziałów. W szybkim tempie rosła liczebność polskich sił i jeszcze w tym samym roku pokonały one Szwedów w **bitwie pod Warką**. Jednak niebawem Polacy ponieśli porażkę pod Warszawą, co zakończyło się utratą uprzednio wyzwolonej stolicy.

Sukcesy armii Karola Gustawa spowodowały, że car poczuł się zaniepokojony i zawarł z Rzeczpospolitą rozejm w wojnie toczzonej od 1654 r. Dzięki temu zostały wstrzymane działania militarne na wschodzie (więcej na ten temat zob. na s. 184), co umożliwiło Polakom skierowanie wszystkich sił do walki ze Szwedami.

W tym czasie pojawiło się kolejne zagrożenie – powstała koalicja zainicjowana przez Szwecję z udziałem Brandenburgii, Kozaków i Siedmiogrodu. Przypię-

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona Jasnej Góry

W listopadzie i grudniu 1655 r. wojska Karola X Gustawa w sile ok. 3 tys. żołnierzy bezskutecznie oblegały klasztor paulinów w Częstochowie. Twierdza jasnogórska nie miała znaczenia strategicznego, lecz symboliczne i religijne. Znajdowało się tam sanktuarium maryjne z otaczanym szczególnym kultem obrazem i skarbami sztuki sakralnej. Trzystu obrońców na czele z przeorem Augustynem Kordeckim ponad miesiąc opierało się wrogom. Ich bohaterska postawa przeszła do legendy, a odstąpienie Szwedów od oblężenia uznano za cud i znak boski zachęcający do dalszej walki. Próba zdobycia i zrabowania Jasnej Góry wywołała powszechne oburzenie. Obrona Częstochowy przyczyniła się więc do umocnienia katolicyzmu, kultu maryjnego i zjednoczenia coraz liczniejszych w Rzeczypospolitej wrogów Karola X Gustawa, rozczarowanych brutalnością i zachłannością Szwedów.

Oblężenie Jasnej Góry zakończyło się niepowodzeniem Szwedów, którzy nie zdołali zniszczyć murów twierdzy ani zmusić obrońców do kapitulacji. Inaczej niż to ukazano na obrazie, walki nie miały bardzo zaciętego charakteru. Wojska szwedzkie prowadziły głównie ostrzał artyleryjski, a obrońcy organizowali niekiedy wypadły. Łącznie pierwsi mieli stracić kilkunastu ludzi, a drudzy – zaledwie kilku.

■ obraz, Polska, XIX w.

Dlaczego obrona Jasnej Góry jest uznawana za punkt zwrotny w wojnie ze Szwecją?

tował ją w 1656 r. **traktat rozbiorowy w Radnot**, który dzielił państwo polsko-litewskie pomiędzy wrogich mu koalicjantów. Polskim królem miał zostać władca Siedmiogrodu Jerzy II Rakoczy, a krewny Janusza Radziwiłła (zob. **Warto wiedzieć** na s. 185), książę Bogusław Radziwiłł – dostać dziedziczne państewko

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN CZARNIECKI

1599–1665

Polski dowódca wojskowy, hetman polny koronny, walczył z Turkami, Kozakami, Szwedami, Moskwą i siłami siedmiogrodzкими. W czasie powstania Chmielnickiego trafił do tatarskiej niewoli. W późniejszym okresie należał do wiernych stronników Jana Kazimierza. Podczas potopu szwedzkiego był dowódcą wojsk koronnych i odnosił liczne zwycięstwa nad siłami Karola Gustawa i Jerzego Rakoczego. W 1658 r., podczas interwencji w Danii, wstąpił się śmiałym desantem morskim na wyspę Als, co znalazło odzwierciedlenie w słowach *Mazurka Dąbrowskiego*. Za zasługi uzyskał urząd hetmana polnego koronnego.

na Litwie. Do sił szwedzkich okupujących Rzeczpospolitą dołączyły wówczas wojska siedmiogrodzkie, które splądrowały południowo-wschodnią część kraju. Plan rozbioru nie został jednak zrealizowany, ponieważ państwo polsko-litewskie uzyskało pomoc ze strony Habsburgów oraz Danii. W tej sytuacji Szwecja musiała zaangażować się w walki z Danią i wycofać większość swoich wojsk.

Siły polskie w krótkim czasie pokonały osamotnione wojska siedmiogrodzkie i zmusiły Rakoczego do wypłaty odszkodowania za ogromne zniszczenia, których dokonał. Jednocześnie władca Brandenburgii, książę pruski Fryderyk Wilhelm, widząc porażkę dotychczasowych planów, zdecydował się zmienić sojuszników i zwrócił się do Jana Kazimierza z ofertą antyszwedzkiego przymierza. Król zgodził się i w 1657 r. zawarł ze swoim dotychczasowym lennikiem z Prus **traktaty welawsko-bydgoskie**. Zapisano w nich:

- ▶ przystąpienie Brandenburgii do koalicji przeciw Szwecji,
- ▶ zniesienie zależności lennej Prus Książęcych od Rzeczypospolitej,
- ▶ przekazanie Hohenzollernom w lenno ziemi bytowsko-lęborskiej.

Osamotniona Szwecja zaczęła ponosić klęski na lądzie i morzu. Doprowadziło to do podpisania **pokoju w Oliwie w 1660 r.**, który zakończył wojnę. Do jego warunków należały:

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT Z RADNOT

Treść porozumienia rozbiorowego z Radnot zawierała informacje dotyczące podziału ziem Rzeczypospolitej.

W nagrodę i dla zadośćuczynienia niniejszemu przymierzu Jego Świętobliwa Królewska Mość [Karol X Gustaw] obiecuje dać i wyrobić dla Jego Wysokości [Jerzego II Rakoczego], według paktów całą resztę ziem polskich, z wyjątkiem tych, które zawarował [zastrzegł – przyp. red.] dla siebie, swych następców i korony szwedzkiej, jak nie mniej dla Najjaśniejszego elektora brandenburskiego, dla księcia [Bogusława] Radziwiłła i Kozaków [...]. A mianowicie J. Kr. Mość dla siebie, następców i korony szwedzkiej waruje całe Kujawy, Prusy, Kaszuby, Pomorze od Nowego Dworu razem z częściami, które leżą ku stronie pruskiej, województw plockiego i mazowieckiego, jako też pas nadbużański [wzdłuż rzeki Bug – przyp. red.] ku Warszawie dwumilowej szerokości i całe Podlasie; na Litwie Żmudź,

powiaty kowieński, wołkowyski, upicki i brasławski i w bok, wzdłuż rzeki Dźwiny z pasem dwumilowym od brzegu, aż w głąb województwa połockiego i witebskiego [...], nadto Kurlandię, Semigalię, księstwa ruskie i inflanckie. Dla księcia Radziwiłła województwo nowogrodzkie z innymi posiadłościami, gdziekolwiek je dotąd ma, prawem zwierzchnictwa. Dla najjaśniejszego elektora brandenburskiego województwa łęczyckie, kaliskie, poznańskie i sieradzkie z ziemią wieluńską [...]. Pozostałą część Małej i Wielkiej Polski, i co jeszcze do Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego należy, z wyjątkiem ziem zarezerwowanych powyżej [...] wszystko to przejdzie na własność Jego Wysokości [Jerzego II Rakoczego].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 247.

1. Wymień strony traktatu w Radnot, które miały otrzymać poszczególne ziemie Rzeczypospolitej.
2. Wskaż tereny, które zgodnie z traktatem przyspaść miały Brandenburgii i Szwecji.

Przejście wojsk szwedzkich i siedmiogrodzkich przez Wisłę pod Zawichostem ukazano na ilustracji Erika Dahlbergha [czyt.: dalberga], szwedzkiego oficera i rysownika. W czasie potopu wykonał on szereg rysunków ukazujących ważne wydarzenia tego okresu oraz widoki polskich miast.

■ rycina, Niemcy, XVII w.

- ▶ zobowiązanie Szwedów do przestrzegania wolności handlu bałtyckiego,
- ▶ zwrot zrabowanych przez nich dzieł sztuki oraz dóbr kultury (warunek nigdy niedotrzymany),
- ▶ potwierdzenie szwedzkich praw do Inflant,
- ▶ zrzeczenie się przez Jana Kazimierza pretensji do korony Szwecji.

Rzeczpospolita nie poniosła strat terytorialnych, jednak w wyniku walk i rabunków została mocno zniszczona. Król Polski utracił również zwierzchność lenną nad Prusami.

■ ZNISZCZENIA WOJENNE

Wskutek prowadzenia wojen na wielu frontach – z Turcją, Moskwą, Kozakami i Szwecją – Rzeczpospolita poniosła ogromne straty. Zubożenie dotyczyło całego społeczeństwa. W ruinie znalazły się miasta i wsie. Zniszczeniu uległy domostwa i pola uprawne wraz z plonami. Wywołało to głód, a w rezultacie szerzenie się wśród osłabionej ludności epidemii i zwiększenie śmiertelności. Ponadto walki, grabieże, przesiedlenia przez wroga i uprowadzanie w niewolę spowodowały wyludnienie wielu regionów kraju. Wszystko to skutkowało niedostatkiem rąk do pracy i dlatego wielkie obszary ziemi leżały odłogiem. Nastąpiło znaczne zmniejszenie wysokości plonów i pogłowia bydła. Spadły zatem dochody z folwarków, a przez to zubożała szlachta mniej niż dotąd mogła wydać na produkty rzemieślnicze. To z kolei niekorzystnie odbiło się na sytuacji ekonomicznej miast, rzemiosła i handlu.

Dużym problemem dla szlachty był spadek produkcji zboża, obniżenie jego cen w Europie i konkurencja innych eksportujących je państw (np. Moskwy). Szlachta i magnateria zmniejszały swoje straty poprzez podnoszenie wymiaru pańszczyzny. Doprowadzało to chłopów do ruiny, ponieważ musieli coraz więcej czasu poświęcać pracy na folwarku kosztem uprawiania własnych pól. Na skutek zubożenia ludności spadały dochody skarbu państwa, a próbą ich ratowania było częstsze nakładanie **podatku pogłównego**, który musiał zapłacić każdy (z wyłączeniem dzieci).

■ PLANY REFORM JANA KAZIMIERZA

Jeszcze przed podpisaniem pokoju w Oliwie podjęto dyskusje o konieczności reform wewnętrznych. Jan Kazimierz zgłosił program naprawczy mający usprawnić funkcjonowanie państwa, jego instytucji i administracji. Założenia tego planu obejmowały:

- ▶ zwoływanie corocznych sejmów,
- ▶ przyjmowanie uchwał sejmowych większością $\frac{2}{3}$ głosów (dotąd podejmowano je jednogłośnie),
- ▶ utworzenie stałej rady rządzącej z grona posłów i senatorów,
- ▶ wprowadzenie stałych podatków dotyczących szlachty oraz cła generalnego, z którego nie byłaby ona dłużej zwolniona.

Plany króla miały spore poparcie szlachty i magnaterii. Pojawiły się jednak głosy, że dąży on do nadmiernego wzmocnienia władzy królewskiej. Oskarżano go nawet o chęć zaprowadzenia absolutyzmu. Na opinie te wpływało panujące wśród szlachty przekonanie,

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIKA MARIA GONZAGA

1611–1667

Królowa Polski, księżniczka z francusko-włoskiego rodu Gonzagów. Była żoną dwóch polskich królów, najpierw Władysława IV, a później jego brata Jana Kazimierza. Dążyła do wzmocnienia władzy królewskiej. Udało jej się stworzyć silne stronnictwo polityczne na dworze. Wspierała polityczne zabiegi Jana Kazimierza, a jej śmierć mocno przyczyniła się do jego abdykacji. Zacieśniła związki polityczne i kulturalne Rzeczypospolitej z Francją. Patronowała pierwszej polskiej gazecie drukowanej.

że podstawę ustroju Rzeczypospolitej stanowi idea „złotej wolności” (więcej na ten temat zob. na s. 204), dlatego jest on doskonały.

W późniejszym okresie panowania Jana Kazimierza nastąpił istotny zwrot w polityce zagranicznej – porzucano przymierze z Habsburgami trwające od czasów Zygmunta III Wazy. Miejsce tego sojuszu miała zająć **polityka profrancuska**. Do tej zmiany przyczyniła się w dużym stopniu królowa **Maria Ludwika Gonzaga**, z pochodzenia Francuzka. Jednak nie bez znaczenia był również fakt, że cesarz z rodu Habsburgów popierał interesy elektora brandenburskiego.

■ ZMIANY USTROJOWE

Skutkiem wojen była słabnąca pozycja szlachty średniej i zagrodowej, zubożałej w wyniku zniszczeń jej majątków. Przedstawiciele tych grup stawali się **klientami szlacheckimi** dla magnaterii, której rola rosła. Wykonywali oni polecenia magnatów, np. głosowali na sejmikach i sejmach zgodnie z wolą swoich protektorów w zamian za pensję lub określone korzyści. Spowodowało to upadek autorytetu sejmu, a ogromny wpływ na decyzje sejmów i sejmików poprzez swoich klientów uzyskiwała magnateria. Dlatego ten system rządów zaczęto nazywać **oligarchią magnacką**.

Ponadto coraz częściej stosowano w praktyce zasadę *liberum veto* (łac. ‘wolne nie pozwalam’), która umożliwiała jednemu posłowi zerwanie sejmu. Do tej pory grupa przeciwników ustawy ustępowała większości poprzez wstrzymanie się od głosu. Po raz pierwszy *liberum veto* zastosował w 1652 r. poseł z Litwy –

Władysław Siciński. Upowszechnienie się tej praktyki miało katastrofalne konsekwencje. Uniemożliwiało to nie tylko przeprowadzanie ważnych reform, ale i podejmowanie kluczowych decyzji dla prawidłowego funkcjonowania państwa. W tej sytuacji doszło do przeniesienia części kompetencji na sejmiki, które w zastępstwie zerwanego sejmu np. nakładały niezbędne podatki.

■ SYTUACJA WYZNANIOWA

W Europie Rzeczpospolita była postrzegana jako kraj tolerancji religijnej, w której konflikty na tle wyznaniowym rozwiązywało się słowem, a nie mieczem. Sytuację w państwie zmieniły jednak wojny w XVII w. z prawosławnymi Kozakami i Moskwą, muzułmańskimi Turkami i Tatarami oraz luterąską Szwecją. Poparcie, jakiego protestanci udzielali wojskom szwedzkim, wzbudziło do nich niechęć i oskarżenia o zdradę. Z kolei Jan Kazimierz podkreślił przywiązanie do katolicyzmu, składając **śluby lwowskie 1 kwietnia 1656 r.** Uroczyste oddał wówczas kraj w opiekę Matki Boskiej. W zamian za zwycięstwo nad wrogiem obiecał poprawę losu mieszczan oraz chłopów.

W drugiej połowie XVII w. narastały postawy nietolerancji. Utrwalił się także stereotyp szlachcica katolika. Krzewiła się **ksenofobia**, czyli lęk i niechęć do obcych. Wzrastały nieufność i niechęć wobec cudzoziemców, a nawet rodzimych innowierców. Za porzucenie katolicyzmu i zmianę wyznania groziły kary. Stopniowo zaczęto ograniczać prawa wyznań innych niż katolickie, czego skutkiem było wypędzenie z kraju arian decyzją sejmową z 1658 r.

Śluby Lwowskie Jana Kazimierza zostały ukazane na obrazie Jana Matejki. Za królem, klęczącym przed ołtarzem [1], artysta umieścił sylwetki królowej Marii Ludwiki [2], Stefana Czarnieckiego [3] oraz najważniejszych urzędników koronnych. Szczególną rolę w kompozycji odgrywa jednak umieszczona centralnie postać chłopu trzymającego świecę i podniesioną na sztorc kosę [4]. Jego obecność przypomina o – ostatecznie niedotrzymanej przez monarchę – obietnicy poprawy losu mieszkańców wsi i miast.

■ obraz, Polska, XIX w.

Oligarchia magnacka – system rządów, w którym główną siłą polityczną były rodziny magnackie. Swoje zamierzenia realizowały one poprzez uzależnionych od siebie klientów szlacheckich.

■ ROKOSZ LUBOMIRSKIEGO

Jan Kazimierz chciał w swoim projekcie reform uwzględnić też **elekcję** *vivente rege*, czyli za życia króla. Jego celem było wyeliminowanie kilkumiesięcznego okresu bezkrólewia, zagrażającego bezpieczeństwu państwa. Jednocześnie zgodnie z nową orientacją polityki zagranicznej kandydatem popieranym przez króla miał być przedstawiciel francuskiego rodu Kondesuszów. Jednak sejm odrzucił królewskie projekty reform. Na czele opozycji stanął hetman i marszałek wielki koronny **Jerzy Sebastian Lubomirski**. Szeregi niezadowolonych powiększyli wkrótce nieopłaceni żołnierze, którym sejm odmówił wypłaty żołdu. Zawiązali oni konfederację, do której przystąpiła większość wojsk koronnych i litewskich.

Wobec groźby zbrojnej konfrontacji król ponownie wycofał się zarówno z pomysłów reform, jak i elekcji, lecz postanowił rozprawić się z hetmanem. Podczas sejmiku władca wytoczył Lubomirskiemu proces

o zdradę stanu. Magnata skazano na infamię oraz konfiskatę dóbr, co spowodowało jego wyjazd z kraju. Zyskał on jednak duże poparcie szlachty, pomoc Habsburgów i szybko wrócił do ojczyzny, łamiąc zasady wyroku. Doprowadziło to w **1665 r.** do wybuchu **wojny domowej**, zwanej **rokoszem Lubomirskiego**. Do rozstrzygnięcia doszło w bratobójczej **bitwie pod Mławami w 1666 r.** Klęskę poniosły w niej wojska Jana Kazimierza. Skala wzajemnej nienawiści była tak duża, że rokoszanie wymordowali kilka tysięcy jeńców z armii królewskiej, w tym weteranów Stefana Czarnieckiego. W wyniku pertraktacji król udzielił rokoszom amnestii i obiecał wypłacić zaległy żołd. Lubomirski przeprosił władcę, za co zdjęto ciężące na nim kary, lecz nie odzyskał już sprawowanych dawniej urzędów. Następnie ponownie udał się na Śląsk i tam niedługo później zmarł. Z kolei złamany porażką i śmiercią żony Jan Kazimierz ogłosił swoją **abdykację w 1668 r.** i wyjechał do Francji.

CIĘKAWOSTKA

Wygnanie arian

Oficjalnym powodem decyzji sejmiku o wygnaniu braci polskich (arian) były uzasadnione oskarżenia wobec protestantów. Obwiniano ich o popieranie szwedzkich okupantów oraz udział w pertraktacjach rozbiorowych w Radnot. Choć stronników Karola X Gustawa w Rzeczypospolitej było wielu i duża część z nich była katolikami, to tylko arian potraktowano tak surowo. Mieli oni wrogów i wśród katolików, i wśród protestantów. Związane to było zarówno z nieuznawaniem przez braci polskich Trójcy św. i odmawianiem Chrystusowi boskości, jak i radykalnymi jak na tamte czasy poglądami społecznymi (więcej na ten temat na s. 78). Uchwała sejmiku dała im czas do 1660 r. na sprzedaż majątków lub konwersję, czyli zmianę wyznania (niektórzy z tego skorzystali i przeszli na kalwinizm). Arianie, którzy wyemigrowali, osiedlili się głównie w Niderlandach i na Węgrzech.

Jerzy Sebastian Lubomirski, marszałek wielki koronny i hetman polny koronny, był wybitnym dowódcą wojskowym i zdolnym politykiem. W czasie potopu stał po stronie króla, jednak po zakończeniu wojny ze Szwecją opowiedział się przeciwko jego planom reform państwa. Wywołał wojnę domową, podczas której pokonał armię Jana Kazimierza. Król niedługo po zawarciu porozumienia z Lubomirskim abdykował.

■ obraz, Polska, XVII w.

ĆWICZENIA

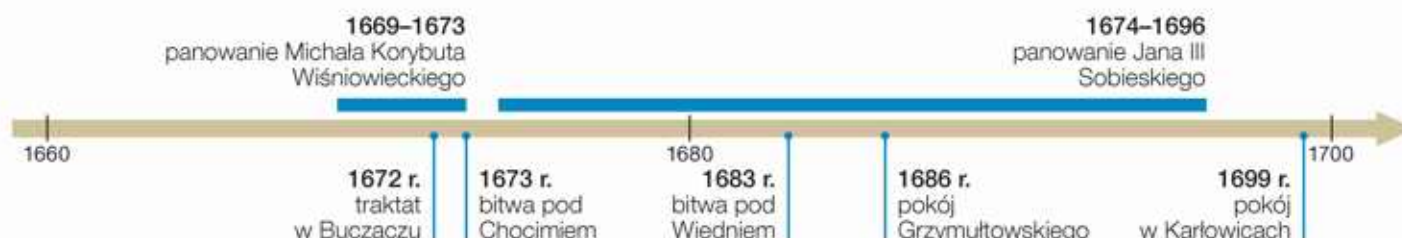
1. Wymień przyczyny najazdu szwedzkiego na Rzeczpospolitą w 1655 r.
2. Przedstaw przebieg walk podczas wojny ze Szwedami w latach 1655–1666.
3. Oceń plany reform Jana Kazimierza Wazy.
4. Przedstaw swoją opinię na temat rokoszu Lubomirskiego.
5. Opisz konsekwencje społeczne i gospodarcze wojen Rzeczypospolitej w XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Mączak, *W czasach „Potopu”*, Wrocław 2005.
Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 2005.

PANOWANIE JANA III SOBIESKIEGO

Konflikty zbrojne, w których uczestniczyła Rzeczpospolita w XVII w., spowodowały kryzys w wielu dziedzinach, m.in. gospodarce i polityce. Ponadto Jan Kazimierz zrezygnował z tronu i wyjechał z kraju. Kto został królem w państwie polsko-litewskim po jego abdykacji? Czemu zawdzięczali wybór kolejni władcy elekcyjni?

■ KRÓL „PIAST”

Po abdykacji Jana Kazimierza w 1668 r. szybko przeprowadzono elekcję następnego władcy. Doświadczenia wojenne z ościennymi państwami zadecydowały o tym, że wśród szlachty ponownie popularność zyskało hasło powołania na tron „Piasta”, czyli rodzimego kandydata. Nie przeszkodziło to pojawieniu się cudzoziemskich pretendentów. Wśród nich znaleźli się kandydaci partii habsburskiej i francuskiej, a także wielki elektor i władca Prus Fryderyk Wilhelm oraz car Aleksy I.

W czasie sejmiku elekcyjnego w 1669 r. ogromne poparcie szlachty uzyskał ostatecznie magnat **Michał Korybut Wiśniowiecki**, syn Jeremiego Wiśniowieckiego. Z nowym królem wiązano wielkie nadzieje na zapewnienie bezpieczeństwa Rzeczypospolitej, czemu służyła pamięć o dokonaniach jego ojca. Jednak dość szybko ujawniło się wrogie władcy magnackie stronnictwo **malkontentów** (czyli niezadowolonych). Jego przedstawiciele reprezentowali opcję profrancuską i dążyli do detronizacji Wiśniowieckiego, ponieważ chcieli osadzić na tronie własnego kandydata. Ponadto blokowali wszelkie próby wewnętrznych reform i zrywali sejmy. Mimo to król cały czas cieszył się zaufaniem szlachty. Walka pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami Wiśniowieckiego zaostrzyła się w momencie, gdy władca ożenił się z siostrą cesarza, co stanowiło wyraz podjęcia przez niego polityki pro-habsburskiej. Obydwa stronnictwa zawiązały wtedy konfederację – groziło to nawet wybuchem wojny domowej. Dopiero w początkach 1673 r. doszło do uspokojenia nastrojów.

■ WOJNA Z TURCJĄ

Stosunki Rzeczypospolitej z Turcją pogorszyły się w latach 60. XVII w., gdy odżyła nierozwiązana kwestia kozacka. Hetman Kozaków **Piotr Doroszenko** nie godził się z postanowieniami rozejmu andruszowskiego (więcej na ten temat zob. na s. 184), na którego podstawie Kozacyzna została podzielona między państwo polsko-litewskie a Moskwę. Chciał zachować ziemie kozackie w całości i z tego powodu dążył do uczynienia ich lennem Turcji. Jego oddziały przegrały jednak bitwę pod Podhajcami w 1667 r. z wojskami hetmana **Jana Sobieskiego**. Doroszenko do swoich planów powrócił cztery lata później, lecz ponownie został pokonany.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MICHAŁ KORYBUT WIŚNIEWIECKI

1640–1673

Król polski, syn Jeremiego Wiśniowieckiego, pogromcy Tatarów i Kozaków. Tron królewski objął w 1669 r. Próbował stworzyć sojusz z Habsburgami i w tym celu ożenił się z Eleonorą Habsburżanką. Nie zdążył zbudować silnego stronnictwa politycznego dla programu reform. Podczas jego panowania opozycja nieustannie zrywała sejmy, doszło również do przegranej wojny z Turcją. Umarł w wieku zaledwie 33 lat.

Do konfliktu włączyła się Turcja, której władca zdecydował się wykorzystać osłabienie Rzeczypospolitej wewnętrznymi walkami i opozycją malkontentów. Wojska sułtana, wspierane przez Tatarów i Kozaków, najechały w 1672 r. południowo-wschodnie kresy państwa polsko-litewskiego. Skapitulowała przed nimi potężna twierdza w Kamieńcu Podolskim i najeźdźcy podeszli aż pod Lwów. Oddziałom pod dowództwem Sobieskiego udało się tylko rozbić czambuły tatarskie, dzięki czemu uwolniono wielu ludzi wziętych w jasyr. Gdy w tak trudnym momencie został zerwany sejm i nie uchwalono podatków na wojsko, klęska Rzeczypospolitej była nieunikniona. Musiała zgodzić się na upokarzające warunki pokoju, który zawarto w **Buczacz**. Na podstawie tego traktatu państwo polsko-litewskie zgodziło się na:

- ▶ utratę na rzecz Turcji Podola z twierdzą w Kamieńcu Podolskim, województwa braclawskiego i południowej części Ukrainy,
- ▶ płacenie sułtanowi corocznego haraczu.

Klęska i określane jako haniebnne warunki traktatu spowodowały wyciszenie sporów oraz uchwalenie podatków przez sejm. Wystawiono potężną armię, która pod wodzą hetmana Sobieskiego odniosła zwycięstwo nad

Zamek w Kamieńcu Podolskim wcześniej nazywano „bramą do Rzeczypospolitej”. W sierpniu 1672 r. właśnie pod tę twierdzę podeszły oddziały tureckie, które doprowadziły do jej kapitulacji. Utrata fortecy przyczyniła się do podpisania traktatu buczackiego.

■ zamek, Ukraina, XVII w.

siłami tureckimi w **bitwie pod Chocimiem w 1673 r.** Wygrana nie przyniosła żadnych skutków politycznych, w tym nie zmusiła sułtana do rezygnacji z haraczu, lecz Polacy i tak nie mieli zamiaru go płacić.

Bitwa pod Chocimiem w roku 1673 to wspólne dzieło Andreasa Stecha i Ferdinanda von Kessela ukazujące moment klęski Turków. Na pierwszym planie – Jan Sobieski **[1]**, wówczas hetman wielki koronny, w tle widać zniszczony obóz warowny pokonanych Turków **[2]** i zdobytą przez Polaków twierdzę w Chocimiu **[3]**.

■ obraz, Polska, 1674–1679

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN III SOBIESKI

1629–1696

Król polski, wybitny dowódca wojskowy. Był synem wojewody ruskiego Jakuba Sobieskiego i prawnukiem hetmana Stanisława Żółkiewskiego. W młodości wyjechał w podróż edukacyjną po Europie, gdzie przyglądał się walkom podczas wojny trzydziestoletniej. Jako hetman wielki koronny zasłynął zwycięstwami nad Tatarami, Turkami i Kozakami, co ułatwiło mu objęcie tronu. W początkach rządów kontynuował wojny z Turcją, broniąc się umiejętnie przed silniejszym wrogiem. Za jego największy sukces uważa się odsiecz wiedeńską, która jednak nie przelożyła się na wymierne korzyści polityczne dla Rzeczypospolitej. Nadano mu wówczas przydomek „Lwa Lechistanu”. Ożenił się z Francuzką Marią Kazimierą d'Arquien.

■ ELEKCJA JANA III SOBIESKIEGO I WALKI Z TURCJĄ

Dzień przed bitwą pod Chocimiem zmarł Michał Korybut Wiśniowiecki. Po czterech latach w Rzeczypospolitej ponownie rozpoczęły się przygotowania do wyboru króla. Tradycyjnie stronnictwa magnackie wysunęły swoje kandydatury, partia profrancuska nawet dwie. Jednak faworytem mas szlacheckich był Jan Sobieski – wybitny wódz i pogromca Turków. Co więcej, jego żona **Maria Kazimiera d'Arquien** [czyt.: darkię] postarała się o poparcie dla niego ze strony francuskiego monarchy Ludwika XIV. Przesądziło to kwestię elekcji i w 1674 r. królem wybrano kolejnego „Piastę” – **Jana III Sobieskiego**.

Niemal natychmiast po wyborze nowego władcy powróciła sprawa turecka. Jeszcze w tym samym roku wojska koronne odbiły wiele miejscowości na Podolu. W odpowiedzi Turcy przeprowadzili kontrofensywę, którą jednak zatrzymano. Cały czas nie udawało się zebrać od szlachty podatków w wysokości pozwalającej wystawić silną armię, król musiał więc stosować taktykę defensywną, polegającą na obronie w kresowych

■ OBRONA TREMBOWLI

Zwycięstwo pod Chocimiem nie powstrzymało zagrożenia tureckiego i w kolejnych latach południowe rubieże Rzeczypospolitej znowu zaczęły być nękanie przez armie turecko-tatarskie. We wrześniu 1675 r. doszło do oblężenia Trembowli – ważnej polskiej fortecy, przez liczącą 10 tys. żołnierzy armię. Mimo że załoga zamku liczyła zaledwie 350 osób, udało się powstrzymać Turków. Ogromną rolę w czasie obrony odegrała Anna Dorota Chrzanowska, żona komendanta Trembowli, która zagrzewała żołnierzy do walki.

Piechur polski z czasów panowania Sobieskiego uzbrojony był w topór na długim drzewcu, czyli berdysz **1**, muszkiet **2** i pałasz **3**.

? Jakie znaczenie dla Polaków miała obrona Trembowli?

Bohaterska obrona Trembowli wzbudziła zainteresowanie w całej Europie. Opisom tego wydarzenia towarzyszyły często ilustracje, na których ukazano prowadzone walki.

■ kolorowana rycina, *Niderlandy*, 1690 r.

twierdzach i umocnionych obozach. Następny najazd turecki zatrzymał się podczas oblężenia obozu warownego, którego Turcy nie potrafili zdobyć. To właśnie tam, w Żurawnie, zawarto **rozejm w 1676 r.**, korzystnie zmieniający postanowienia z Buczacza. Ustalono w nim:

- ▶ zwrócenie Rzeczypospolitej niewielkiej części Ukrainy, lecz bez Podola i województwa braclawskiego,
- ▶ zniesienie obowiązku płacenia haraczu przez państwo polsko-litewskie.

W polityce zagranicznej Sobieski początkowo opowiedział się za współpracą z Francją, sprzymierzoną ówczesnie z Turcją i ze Szwecją. Porozumienie to miało ułatwić polskiemu władcy prowadzenie polityki bałtyckiej. Jej celem było przywrócenie kontroli nad Prusami Książęcymi, w których rządził władca Brandenburgii (zob. więcej na ten temat na s. 188). Ponadto odzyskane lenno pruskie miało stać się – zgodnie z zamiarami Sobieskiego – dziedzicznym księstwem rządzone przez jego najstarszego syna Jakuba i kolejnych następców. Dzięki temu polski król chciał uczynić ze swojego rodu dynastię liczącą się w Europie.

W wojnie z Brandenburgią o Prusy Książęce Rzeczypospolitą miały wesprzeć Szwecja i Francja. Sejm jednak nie popierał projektów króla, a do tego ich realizację pokrzyżował brandenburski władca Fryderyk Wilhelm, którego wojska przeprowadziły wyprzedzający

atak na szwedzkie posiadłości. Ostatecznie gdy w 1679 r. Francja, Szwecja i Brandenburgia zawarły pokój, plany Sobieskiego zakończyły się fiaskiem. Była to znacząca porażka dla władcy Rzeczypospolitej. Problemem było również narastanie magnackiej opozycji przeciw królowi, zarówno w Koronie, jak i na Litwie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA KAZIMIERA D'ARQUIEN

1641–1716

Królowa Polski, urodzona we Francji, żona Jana III Sobieskiego, zwana przez niego pieszczołtliwie Marysienką. Sprawowała wysokie funkcje na dworze królowej Ludwiki Marii Gonzagi. Jej związek z Sobieskim został zawarty z wielkiej miłości, czego świadectwem są listy małżonków. Doczekali się 13 dzieci, z których tylko czworo dożyło wieku dorosłego. Po śmierci męża bez skutku starała się o elekcję swojego syna na polskiego króla. Po tym niepowodzeniu opuściła Rzeczypospolitą i najpierw wyjechała do Rzymu, a później do Francji, gdzie zmarła.

WOJNA Z TURCJĄ

LEGENDA

- Rzeczypospolita
- imperium osmańskie i jego lenna
- posiadłości Habsburgów
- najdalszy zasięg zdobyczy osmańskich w 1683 r.
- granica ziem zajętych przez Habsburgów po pokoju w Karłowicach w 1699 r.

Działania wojsk w czasie wojny 1672–1676:

- turecko-tatarskich
- wojsk Rzeczypospolitej

Działania wojsk w 1683 r.:

- tureckich i tatarskich
- wyprawa Jana III Sobieskiego pod Wiedeń

- ✕ bitwy z Turkami i Tatarami
- miasta oblegane przez wojska turecko-tatarskie
- ważniejsze traktaty

1. Wskaż na mapie ziemie Rzeczypospolitej, które Turcja zdobyła w 1672 r.
2. Przedstaw przebieg wyprawy Jana III Sobieskiego w 1683 r.

■ WYPRAWA WIEDEŃSKA

Dalsze przymierze z Francją nie dawało już jakichkolwiek korzyści ani Rzeczypospolitej, ani rodowi Sobieskich. Z tego powodu władca postanowił zmienić swoją politykę. Do tej pory ze względu na to, że Turcja była francuskim sojusznikiem unikał z nią konfliktu. Tymczasem natrafiła się okazja, aby ponownie zmierzyć się z imperium osmańskim. W 1682 r. na Węgrzech, pozostających pod władzą cesarza, wybuchło antyhabsburskie powstanie. Przywódca tego zrywu ogłosił się wasalem sułtana. Turcy zaczęli też przygotowania do rozprawy z cesarzem Leopoldem I. Habsburgowie znaleźli się w trudnej sytuacji, więc szukali pomocy Sobieskiego. Wiosną 1683 r., zawarli

sojusz z Rzeczpospolitą, który zakładał w przypadku konfliktu z Turcją:

- ▶ podjęcie walki przez wojska cesarskie z armią sułtana na Węgrzech, a przez polskie – na Ukrainie i Podolu,
- ▶ wzajemną pomoc w wypadku ataku na którąś ze stolic państw, które zawarły porozumienie.

Wkrótce Turcy zgromadzili ogromną armię, na czele której stanął wielki wezyr Kara Mustafa i przystąpili do oblężenia Wiednia. Sobieski, wywiązując się z umowy, wyruszył na odsiecz cesarskiej stolicy. Po drodze połączył swoje siły z wojskami Leopolda I i sojusznikami oddziałami z Rzeszy. **12 września 1683 r.** rozegrała się **bitwa pod Wiedniem**, która zakończyła się

CIEKAWOSTKA

Polskie łupy spod Wiednia i... kawa

Wiktoria wiedeńska przyniosła zwycięzcom nie tylko chwałę, ale i bogate łupy: złoto, sztandary, broń i namiot wielkiego wezyra, prowiant armii tureckiej, zboże i bydło. Wśród nich było też kilkaset worków kawy, która była napojem cenionym przez tureckich żołnierzy. Sporą część tych zapasów otrzymał Polak Jerzy Kulczycki, który przebywał wtedy w Wiedniu. Po bitwie założył on pierwszą kawiarnię w tym mieście. Wprawdzie zwyczaj picia kawy znany był wcześniej, a kawiarnie w Anglii i we Francji zakładano już przed bitwą pod Wiedniem, to jednak znalezisko z tureckiego obozu przyczyniło się do powstawania w Europie dużej liczby takich lokali.

Powrót armii polskiej obciążonej zdobyczą po wiktoryi wiedeńskiej przedstawił na swoim obrazie Józef Brandt [czyt.: brant]. Do przewiezienia mnóstwa łupów trzeba było sprowadzić do Wiednia wiele wozów.

■ obraz, Polska, XIX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROROCCTWO O WIKTORII WIEDEŃSKIEJ

Mikołaj Dyakowski zapisał w swoim pamiętniku pod datą 9 września 1683 r. opis przepowiedni mówiącej o tym, kto zwycięży w bitwie pod Wiedniem.

Król poszedł na imprezę [wyprawę], gdzie kałauszowie [przewodnicy] niezwykłym traktem, bo wielkimi lasami i górami [Lasem Wiedeńskim], prowadzili wojsko, które przyszej wiktoryji otrzymało praesagium [przepowiednię] takowym sposobem. [...] W tym wykopują obraz Najświętszej Matki Niepokalanego Poczęcia, arkuszowy, na płótnie malowany, w trąbkę zwiniony [...], który, gdy przyniesiono do Króla, a Król go rozwinął, z wielką weneracją [czcią] pocałował go, aż w tym któryś ze stojących

mówi: „Mości Królu, są litery jakieś na drugiej stronie”. Król mówi: „czytaj”. Aż tam napis takowy łacińskim charakterem czyta: „Erit victor Joannes” [zwycięzcą będzie Jan]. Król się odzywa: „Co ty, bestyjo, gadasz?”. Czytający odpowiada: „Ja to czytam, co napisano”. Król mówi: „Daj mi go sam”. Czyta znowu sam Król, a że to samo, znowu pocałował ten obraz, mówiąc te słowa: „Któż to wi, co to za Joannes będzie victor [zwycięzcą]”.

Źródło: *Dyaryusz wiedeńskiej okazyj Jmci Pana Mikołaja na Dyakowcach Dyakowskiego podstolego łatycezewskiego*, oprac. J. Kosiński, J. Długosz, Warszawa 1983, s. 54.

1. Wyjaśnij, jaki był cel rozgłaszania informacji o odnalezionym przed bitwą prorocctwie.
2. Opisz, w jaki sposób Sobieski miał się odnosić do napisu na odwrocie wspomnianego w tekście obrazu.

sukcesem armii sprzymierzonych. Główna zasługa przypadła Sobieskiemu, ponieważ to on dowodził wojskami austriacko-niemiecko-polskimi. Atak polskiej husarii przełamał szyki Turków i następnie zmusił ich do ucieczki. Zwycięstwo ocaliło Wiedeń od upadku, a Rzeczpospolitą być może od kolejnego najazdu tureckiego. Nie udało się jednak wówczas odzyskać ziem utraconych w 1672 r.

Zaledwie miesiąc później Sobieski stoczył z Turkami dwie **bitwy pod Parkanami** na terytorium Węgier. Dopiero w drugiej udało mu się wygrać dzięki wsparciu wojsk cesarza. Jasne stało się, że do ostatecznego zwycięstwa nad imperium osmańskim potrzeba szerszej koalicji, a wojna będzie długotrwała. Dlatego w 1684 r. powstała **Liga Święta** – nowy sojusz antyturecki. W jej skład weszły państwa najbardziej zainteresowane odparciem Turcji: cesarstwo, Rzeczpospolita, Wenecja i papieństwo, a z czasem dołączyła też Rosja.

■ PÓŹNE LATA PANOWANIA JANA III SOBIESKIEGO

Sojusz z Habsburgami nie przyniósł pożądanych efektów, podobnie zresztą jak wcześniej przymierze z Francją. Sobieski starał się bezskutecznie wynieść z udziału w Lidze Świętej konkretne korzyści polityczne, w tym:

- ▶ odzyskanie utraconego Podola i województwa braclawskiego,
- ▶ opanowanie Mołdawii i przekształcenie jej w dziedziczne księstwo dla swojego najstarszego syna.

W tym czasie zakończył się konflikt Rzeczypospolitej z Rosją o wschodnie ziemie litewskie i ukraińskie, utracone na skutek podpisania rozejmu w Andruszowie. Jednak sytuacja międzynarodowa nie pozwoliła na wynegocjowanie korzystnych warunków. W 1686 r. zawarto **pokój Grzymułtowskiego** (zwany tak od nazwiska posła do Moskwy), w którym znalazły się następujące postanowienia:

- ▶ trwała utrata przez Rzeczpospolitą na rzecz Rosji lewobrzeżnej Ukrainy i Kijowa oraz ziemi smoleńskiej i czernihowskiej,

- ▶ odszkodowanie pieniężne od Rosji za ziemie utracone przez Rzeczpospolitą,
- ▶ zobowiązanie Moskwy do porzucenia sojuszu z Turcją i rozpoczęcia z nią wojny,
- ▶ gwarancja wolności religijnej dla innowierców: zapewnienie jej przez Rzeczpospolitą wyznawcom prawosławia, a przez Rosję katolikom.

Ostatnie lata panowania Sobieskiego były naznaczone walkami **fakcji**, czyli stronnictw magnackich i zrywaniem sejmów. Król, rozgoryczony fiaskiem swoich planów, w tym dynastycznych, coraz bardziej wycofywał się z życia politycznego. Nie dożył również zakończenia wojen z Turcją. Jego następca – August II Mocny (więcej o nim na s. 257) – także podejmował próby pokonania imperium osmańskiego kończące się niepowodzeniem. Dopiero pogłębiający się kryzys wewnętrzny w Turcji zmusił w **1699 r.** sułtana do uznania swojej porażki w wojnie z Ligą Świętą i zawarcia **pokoju w Karłowicach**. W ramach tego porozumienia ustalono:

- ▶ odzyskanie przez Rzeczpospolitą Podola i Braclawszczyzny,
- ▶ zajęcie przez Habsburgów Węgier i Siedmiogrodu,
- ▶ uzyskanie przez Wenecję Wysp Jońskich i greckiego Peloponezu.

To wydarzenie było jednocześnie końcem tureckiej ekspansji w Europie.

Traktat w Karłowicach – awers srebrnego medalu, przedstawiający scenę wręczenia gałązki oliwnej sułtanowi tureckiemu przez niemieckiego cesarza.

■ medal, Amsterdam, 1699 r.

ĆWICZENIA

1. Omów główne problemy, z jakimi zmagał się podczas swojego panowania Michał Korybut Wiśniowiecki.
2. Przedstaw, jak zmieniały się założenia polityki zagranicznej Jana III Sobieskiego.
3. Oceń panowanie Jana III Sobieskiego.
4. Wyjaśnij znaczenie pokoju w Karłowicach dla Rzeczypospolitej i Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Komarzyński, *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983.

Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1994.

Zwycięstwo pod Wiedniem

Venimus, vidimus et Deus vicit. [Przybyliśmy, zobaczyliśmy i Bóg zwyciężył.]

Jan III Sobieski w liście do papieża Innocentego XI

■ WIELKA BITWA I WIELKIE ZWYCIĘSTWO

Odsiecz wiedeńska jest jednym z największych zwycięstw polskiego oręża w dziejach. Latem 1683 r. władca Rzeczypospolitej Jan III Sobieski wywiązał się z postanowień traktatu sojuszniczego z cesarzem Leopoldem I i wyruszył na pomoc Wiedniowi, obleganemu przez armię turecką pod dowództwem Kara Mustafy. Polskie wojsko w sile 27 tys. ludzi stanowiło

ok. 1/3 sił sprzymierzonych i połączyło się na Morawach z oddziałami cesarza i Rzeszy Niemieckiej. Dnia 12 września 1683 r. doszło do decydującej bitwy. Wtedy uwidoczniły się strategiczne talenty głównodowodzącego Sobieskiego, który zajął dogodną pozycję do ataku na wzgórzu Kahlenberg [czyt.: kalenberg] tuż pod Wiedniem. Ponadto taktyka umiejętnego wykorzystania jazdy, piechoty i artylerii przyniosła wielki sukces. Był to dzień chwały polskiej jazdy pancernej

Bitwa pod Wiedniem była bardzo głośnym wydarzeniem, dlatego poświęcone mu obrazy zamawiali monarchowie i możnowładcy w całej Europie. Na przechowywanym w Wilanowie obrazie Gonzalesa Casteelsa [czyt.: kastelsa] główną postacią, podobnie jak na większości dzieł ukazujących tę bitwę, jest Jan III Sobieski **1**.

■ obraz, XVII w.

– szyki tureckie nie wytrzymały szarży husarii i rzu- ciły się do panicznej ucieczki. Zwycięzcy zdobyli obóz wroga i tabory. Wkrótce ponownie pokonano Turków w jednej z dwóch bitew pod Parkanami. Sława tego zwycięstwa rozniosła się szeroko. Chociaż wiktoria wiedeńska nie została należycie doceniona i umiesz- czona na liście przełomowych bitew w dziejach świata, które zmieniły losy wojen i państw, jest jednak uwa- żana za jedną z najistotniejszych batalii epoki nowo- żytniej. Armia Jana III Sobieskiego, która walnie przy- czyniła się do pokonania Turków, położyła wówczas tamę ich ekspansji w Europie. Ważne zwycięstwo nie przyniosło jednak Rzeczypospolitej znaczących ko- rzyści. Nawet odzyskanie utraconego w 1672 r. Podola dokonało się dopiero na mocy traktatu podpisanego w Karłowicach ćwierć wieku później. Ocalona przez Sobieskiego Austria po stu latach wzięła udział w roz- biorach państwa polsko-litewskiego.

■ ŚWIADKOWIE WIKTORII WIEDEŃSKIEJ

Zwycięstwo pod Wiedniem świętowano już jesienią 1683 r. Radosne wieści przekazał królowej Marii Kazi- mierze francuski dworzanin Filip Dupont [czyt.: *dipa*] kilka dni po bitwie. Wręczył monarchini nie tylko list od męża, ale również strzemie wielkiego wezyra (jego wizerunek zob. na s. 207). Następnie, po powrocie króla, zorganizowano okazałe uroczystości kościelne oraz pokazy przywiezionych trofeów wojennych. W katedrze wawelskiej monarcha złożył chorągiew wroga jako wyraz dziękczynienia za zwycięstwo.

Po śmierci Jana III Sobieskiego rozkwitł kult tego władcy, wychwalanego za ocalenie chrześcijańskiej Eu- ropy. Astronom Jan Heweliusz nazwał odkrytą przez siebie konstelację gwiazd Tarczą Sobieskiego, nawią- zując do jego zwycięstwa. Odsiecz wiedeńska stała się też tematem wielu dzieł literackich, malarskich i rzeź- biarskich. Już jej uczestnicy stworzyli pierwsze relacje przebiegu kampanii – *Diariusz wyprawy wiedeńskiej króla Jana III w roku 1683* spisał kasztelan lwowski i generał artylerii koronnej Marcin Kątski, a *Dyaryusz wiedeńskiej okazyj* – pokojowiec królewski Mikołaj Dyakowski (zob. [Tekst źródłowy](#) na s. 196).

■ PAMIĘĆ O ZWYCIĘSKIM KRÓLU

Dla uczczenia zwycięstwa pod Wiedniem organizo- wano kolejne jubileusze. Z okazji 10. rocznicy bitwy w pałacu w Wilanowie powstał pomnik konny pol- skiego monarchy. W związku z obchodami rocznicy stulecia król Stanisław August Poniatowski ufundował

Bitwa pod Parkanami była kolejnym etapem rozprawy z siłami tureckimi.

• rycina, Niemcy, XVII w.

Sobieskiemu pomnik w warszawskich Łazienkach. Komisja Edukacji Narodowej patronowała wówczas szkolnym uroczystościom rocznicowym. Ponadto Marcello Bacciarelli namalował obraz ukazujący Wiedeń wyzwany spod tureckiego oblężenia.

Bitwa pod Wiedniem na trwałe weszła do najważ- niejszych wydarzeń zbiorowej pamięci Polaków. Bu- dowała poczucie narodowej tożsamości i stała się ważną częścią polskiej tradycji. W XVIII w. stanowiła znaczący argument uzasadniający poczucie sarmac- kiej dumy (o sarmatyzmie przeczytasz na s. 204–205). Wielu reprezentantów szlachty szczyliło się tym, że ich przodkowie wzięli udział w tej kampanii. Wiedeń- ską batalię wspominano w okresie zaborów, a Jan III Sobieski był traktowany jako symbol wolności w cza- sach niewoli. W XIX w. dla pokrzepienia serc, na fali nastrojów patriotycznych, powstały arcydzieła malar- skie Jana Matejki i Józefa Brandta ukazujące bitwę pod Wiedniem. Obchody jej dwóchsetlecia w 1883 r., po klęskach narodowych powstań, stały się manifestacją polskości. Wydarzenia związane z bitwą wiedeńską przedstawił także Henryk Sienkiewicz w swojej po- wieści *Na polu chwały* (1906).

1. Wyjaśnij, dlaczego odsiecz wiedeńską uważa się za jedną z najważniejszych bitew epoki nowożytnej.
2. Podaj przykłady upamiętniania bitwy pod Wiedniem.

7 BAROK I SARMATYZM W RZECZYPOSPOLITEJ

Od schyłku XVI do początku XVIII w. w Europie rozwijał się barok. Szczególną popularność zyskał w państwach katolickich, gdzie sztuka była wykorzystywana do wspierania kontrreformacji. Dzieła barokowe odznaczały się przepychem, dynamiką oraz wyrafinowaniem. Czym wyróżniał się barok wielokulturowej Rzeczypospolitej? Czym był sarmatyzm?

■ POCZĄTEK BAROKU W RZECZYPOSPOLITEJ

Narodziny polskiego baroku, podobnie jak w innych państwach europejskich, przypadły na **koniec XVI w.** W początkach XVII w. współistniały ze sobą dwa style, ponieważ powstawały ciągle jeszcze dzieła późnego renesansu. Nowe zasady w sztuce, architekturze i literaturze zaczęły się upowszechniać także w związku z wdrażaniem kontrreformacji (więcej na ten temat na s. 79–82). Jej zasady ustanowione na soborze trydenckim (1545–1563) zostały przyjęte przez Kościół w Rzeczypospolitej w 1577 r. Zgodnie z ustaleniami soborowymi piękno sztuki i bogata liturgia miały odegrać wielką rolę w przyciąganiu wiernych do Kościoła katolickiego.

Sztukę barokową zaczęli najpierw poznawać magnaci, szlachta i bogaci mieszczaństwo dzięki zagranicznym podróżom, pielgrzymkom czy poselstwom. Dużą rolę w krzewieniu kanonów stylu barokowego odegrali jezuici, którzy w latach 60. XVI w. przybyli do Polski. Nie bez znaczenia dla szybkiego rozprzestrzeniania się baroku pozostawał również fakt hojnego **mecenatu** królewskiego, kościelnego i magnackiego. Dzięki niemu powstały wspaniałe wyposażone świątynie i pałace barokowe otoczone ogrodami. Styl ten rozwijał się w Rzeczypospolitej do **połowy XVIII w.**, ustępując później powoli miejsca klasycyzmowi.

W polskiej sztuce i literaturze sakralnej tego okresu propagowano kult Maryi i świętych, ponieważ ich historie były bliskie ludziom w odróżnieniu od trudnych rozważań na tematy teologiczne. Duchowni starali

się, aby odbiorcy jak najlepiej rozumieli treści religijne przekazywane im w kazaniach czy za pomocą dzieł sztuki. Opisuując niebo, czyściec czy piekło, chętnie sięgali po takie sformułowania związane z organizacją Rzeczypospolitej jak: sejm, sejmik, pospolite ruszenie czy hetman. Stąd w obrazach o tematyce biblijnej można było znaleźć typowo polskie stroje, broń czy fryzury. Spolszczenie przekazu wiązało się również z rosnącą ksenofobią, wynikającą z licznych wojen i najazdów, które spadły na Rzeczpospolitą w XVII w. Z tego powodu to, co było znane i bliskie, było chętniej przyswajane i akceptowane niż obce.

Kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie jest jedną z pierwszych budowli barokowych w Polsce.

■ kościół, Kraków, XVI/XVII w.

SZTUKA BAROKOWA

Wielkie znaczenie dla rozwoju sztuki baroku w Rzeczypospolitej miała działalność Zygmunta III Wazy, a później jego synów. Królowie z dynastii Wazów byli hojnymi mecenasami sztuki i sprowadzali do kraju cudzoziemskich artystów, głównie z Niderlandów, Italii czy państw niemieckich. Władysław IV był wielbicielem opery, dlatego za jego czasów często wystawiano przedstawienia operowe na warszawskim Zamku

Królewskim. Z kolei za panowania Jana III Sobieskiego zaczęły dominować wpływy francuskie. Władców chętnie naśladowali magnaci i zamożni mieszczaństwo. Przykładowo na znak przywiązania do katolicyzmu fundowali kościoły i klasztory, a także wyposażenie świątyń (ołtarze, kielichy, monstrancje). Wierzyli, że hojne fundacje i dary dla Kościoła przyczynią się do odkupienia ich grzechów, a dzięki temu osiągnięcia zbawienia i życia wiecznego.

WARTO WIEDZIEĆ

Holenderski architekt, który został szlachcicem

Jednym z czołowych architektów barokowych w Rzeczypospolitej był pochodzący z Niderlandów Tylman z Garamen, który za swoje zasługi otrzymał szlachectwo. Zasłynął z przywrócenia świetności Zamkowi Królewskiemu, ograbionemu i zdewastowanemu w czasie potopu. Do ważnych dokonań tego twórcy należą także m.in. liczne projekty założeń pałacowych, takich jak pałac Krasińskich w Warszawie, pałac w Nieborowie, pałac Czartoryskich w Lublinie, oraz przebudowa zamku Lubomirskich w Rzeszowie. Ponadto zaprojektował wiele kościołów, w tym jedyną świątynię katolicką w protestanckim Gdańsku – kaplicę Królewską. Pozostawił po sobie uczniów, którzy naśladowali jego styl.

Kaplica Królewska w Gdańsku – barokowa kaplica, wybudowana z inicjatywy gdańskich katolików z pomocą Jana III Sobieskiego. W tamtym czasie kościół Mariacki pozostawał w rękach protestantów.

■ kaplica, Gdańsk, ok. 1680 r.

Kościół Sakramentek w Warszawie – jeden z przykładów świątyni zaprojektowanej przez holenderskiego architekta został uwieczniony na obrazie Canaletta.

■ obraz, Warszawa, 1778 r.

Pałac w Otwocku Wielkim to jeden z najpiękniejszych pałaców barokowych w Polsce, wzniesiony w okolicach Warszawy pod koniec XVII w. Obecnie znajduje się tam Muzeum Wnętrz.

■ pałac, Otwock Wielki, koniec XVII w.

Odszukaj informacje o innych budowlach wzniesionych według projektów Tylmana z Garamen.

Ówczesna pobożność, wzmagana przez działalność kontrreformacji, przyczyniała się do upowszechniania architektury sakralnej w Rzeczypospolitej. Jej najbardziej znaczącymi przykładami są m.in. wawelska **kaplica Wazów**, kościoły św. Piotra i Pawła w Krakowie, a także kościół Dominikanów we Lwowie. Powstanie kultu pasyjnego, czyli związanego z męczeńską śmiercią Chrystusa, spowodowało wznoszenie **kalwarii**. Kalwarię Zebrzydowską, najsłynniejsze tego typu sanktuarium z kilkunastoma kaplicami stacji drogi krzyżowej, niedaleko od Krakowa wznosił Mikołaj Zebrzydowski (więcej o nim na s. 164).

W dobie baroku powstawały też wspaniałe budowle świeckie. W nowym stylu rozbudowano **Zamek Królewski** w Warszawie, przed którym ustawiono kolumnę Zygmunta. W drugiej połowie XVII w. wzorem dla projektantów rezydencji stał się **pałac w Wilanowie**, zbudowany dla Jana III Sobieskiego. Magnateria czerpała także z przykładów zagranicznych, czego dowodem jest **pałac Branickich** w Białymstoku, zwany polskim Wersalem.

W tym samym okresie ukształtował się ostateczny wzorzec **dworku szlacheckiego**. W malarstwie została wypracowana typowo polska forma barokowa – **portrety trumienne**. Na niewielkich cynowych blachach uwieczniano w realistyczny sposób wizerunki zmarłych ze stanu szlacheckiego, a następnie umieszczano je na trumnach. Z czasem powstał kanon, zgodnie z którym przez blisko dwa stulecia przedstawiano ich twarze.

Portret trumienny mocowano do trumny od strony głowy zmarłego szlachcica lub szlachcianki. Takie wizerunki cieszyły się popularnością w XVII i XVIII w.

• portrety, Polska, XVII w.

LITERATURA POLSKIEGO BAROKU

Początkowo w literaturze polskiego baroku chętnie czerpano z dorobku literatury europejskiej, którą przekładano lub się na niej wzorowano. Przeważały dzieła wyrażające niepokój kruchością ludzkiej egzystencji oraz przywołujące rozterki na temat wyboru między tym, co cielesne, a tym, co duchowe. W tym czasie wielką sławę nie tylko w kraju, lecz także w całej Europie zyskał tworzący po łacinie **Maciej Kazimierz**

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBRAZY W KOŚCIOŁACH KATOLICKICH

W 1621 r. synod krakowski wydał uchwałę, w której szczegółowo opisano wytyczne dotyczące malarstwa sakralnego.

W sprawie zaś nowych obrazów, które mają być powieszone w jakimś kościele i zastąpić mają stare, winna być zwołana nadzwyczajna komisja, by w owych obrazach nie znalazło się nic, co by zawierało fałszywy dogmat lub dawało maluczki sposób do niebezpiecznego błędu, czy też sprzeczne było z Pismem Świętym, z rytuałem Kościoła i tradycją. Uznajemy za właściwe przytoczyć w tym miejscu kilka spośród wielu przykładów takich obrazów, które chcemy, by były usunięte z kościołów:

1) Obrazy przedstawiające nagie postaci Adama i Ewy, które przeważnie maluje się w sposób swawolny [niepoważny]. 2) Także obrazy św. Anny przedstawionej z trzema

mężami, gdyż sprzeczne są one z tradycją Kościoła i powszechnymi jego dziejami [...]. 4) Nie zezwalamy, by obrazy tejże Najświętszej Marii Panny były malowane lub rzeźbione w stroju zbyt świeckim, a przede wszystkim w stroju zagranicznym i nieprzystojnym [niestosownym]. [...]

Mają kapłani pouczać często, zwłaszcza maluczkich, że katolicy obrazów godnych czci nie nazywają bogami, ani nie służą im jako bogom, ani nie pokładają w nich nadziei na zbawienie, ani nie oczekują od nich przyszłego sądu, lecz używają je ku przypomnieniu i ku naśladowaniu tych, których obrazy te przedstawiają, a uwielbienie i cześć im oddawana Bogu się należy.

Źródło: *Teoretycy, historyografowie i artyści o sztuce 1600–1700*, wyb. i oprac. J. Białostocki, red. i uzupełn. M. Poprzeczka i A. Ziemia, Warszawa 1994, s. 428–430.

- ?** 1. Wymień założenia, jakie miały spełniać nowe obrazy i rzeźby w kościołach.
2. Wyjaśnij, jak według tekstu źródłowego katolicy powinni odnosić się do obrazów sakralnych.

Sarbiewski. W pierwszej połowie XVII w. powstawały również liczne wiersze miłosne oraz pochwalające korzystanie z uciech życia. Poetyckie utwory barokowe cechowała wyszukana, zaskakująca forma pełna ozdobińców. Jako przedstawiciel **baroku dworskiego** zasłynął twórca kunsztownej poezji **Jan Andrzej Morsztyn**. Literaturą zajmowało się coraz więcej kobiet, w tym poetki: **Anna Stanisławska** i **Elżbieta Drużbacka**.

Do zasadniczych zmian doszło po potopie szwedzkim. Zaczęły wówczas przeważać utwory o tematyce religijnej i panegirycznej, czyli wychwalające czyny poszczególnych osób lub zasługi najznakomitszych rodów. Poniesione w wojnach straty wniosły do poezji i pisarstwa politycznego sporo pesymizmu. Z **nurtem szlachecko-ziemiańskim** związana też była literatura batalistyczna, w której autorzy opisywali własne przeżycia wojenne lub dokonania najwybitniejszych wodzów. Do grona znamienitych twórców tego okresu zalicza się **Zbigniewa Morsztyna** i **Wacława Potockiego** (poemat *Wojna chocimska*).

W baroku rozwinęło się również **pamiętnikarstwo**, czego dowodem są barwne opisy życia szlachcica i żołnierza utrwalone przez **Jana Chryzostoma Paskę**. W drugiej połowie XVII w. utwory rzadko drukowano, za to wykonywano ich ręczne odpisy. Powstała moda

CIEKAWOSTKA

Cenzura i księgi zakazane

W Rzeczypospolitej przypadki palenia dzieł naukowych lub literackich uznanych za nieprawomyślne zdarzały się rzadko. Na początku XVII w. opublikowano indeks ksiąg zakazanych, na którym umieszczono też dzieła polskich autorów (m.in. Reja i Kopernika). Ponadto od katolików chcących samodzielnie czytać Biblię wymagano uzyskania zgody biskupa. Uważano, że tylko duchowni czy teolodzy mogą rozwiewać wszelkie wątpliwości. Samodzielne zgłębianie Pisma św. mogłoby zaś prowadzić do wniosków skutkujących rozłamami i schizmami.

na księgi prowadzone w rodzinach szlacheckich, tzw. *silva rerum* (z łac. 'las rzeczy'). Właściciele wpisywali do nich wszystko, co wydawało im się ważne dla przyszłych pokoleń: poezję, dokumenty rodzinne, otrzymane przywileje i nominacje na urzędy, wspomnienia, mowy sejmowe, porady medyczne, a nawet... przepisy kulinarne. Charakterystyczne dla ówczesnej twórczości było stosowanie **makaronizmów**, czyli wplatanie w wypowiedź słów obcego pochodzenia, najczęściej łacińskich.

PAŁACE I DWORKI

Podczas gdy władcy i magnaci wznosili okazałe pałace w stylu barokowym, przedstawiciele średniej szlachty zaczęli budować dworki. Najczęściej były to parterowe budowle z drewna, z gankiem [1] z kolumnami [2] oraz tympanonem [3]. Naśladowały magnackie rezydencje, choć były mniejsze i skromniej ozdobiane.

Pałac w Wilanowie – barokowy pałac wzniesiony pod koniec XVII w. dla króla Jana III Sobieskiego i jego żony Marii Kazimiery. Obecnie muzeum oraz miejsce wydarzeń kulturalnych.

▪ pałac, Warszawa, XVII w.

Dwór w Krzykawce jest typowym przykładem dworu szlacheckiego z XVIII w.

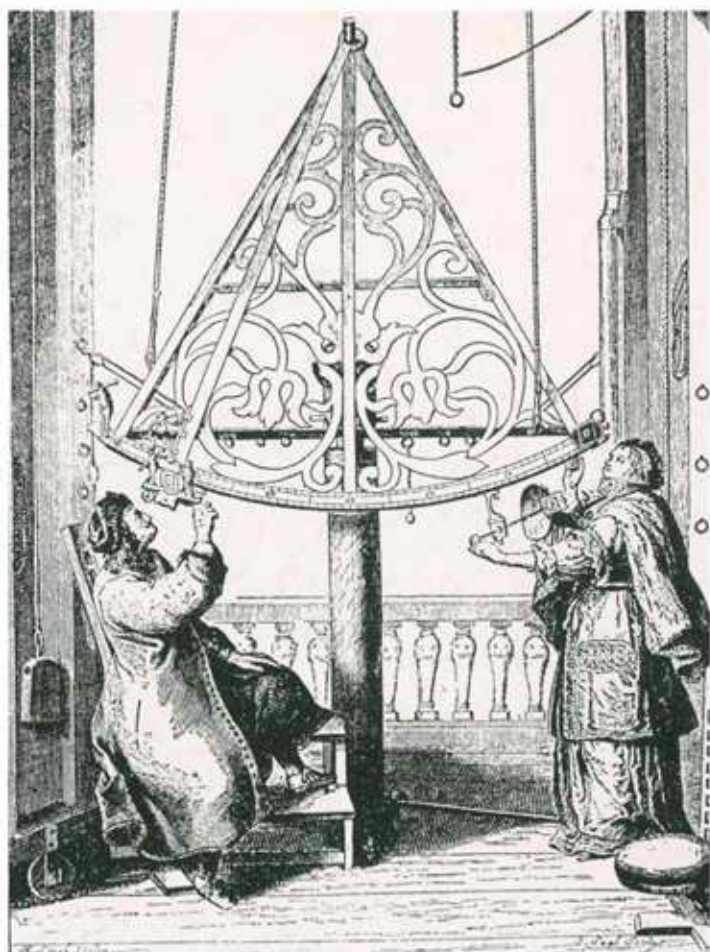
▪ dwór, Polska, XVIII w.

■ NAUKA I OŚWIATA

Rzeczypospolitej w dobie baroku był słabszy niż w renesansie. Odnotowano jednak osiągnięcia w naukach ścisłych. Astronomowie prowadzili badania nieba, a także opracowywali i wydawali kalendarze. Zajmowali się oni jednak nie tylko nauką, ale też astrologią i na podstawie skomplikowanych obliczeń tworzyli horoskopy. W humanistyce w nowy sposób zaczęto badać historię – uczeni zajęli się zbieraniem i wydawaniem drukiem źródeł historycznych. Podjęto wówczas również naukowe badania genealogiczne i heraldyczne, przykładowo **Kasper Niesiecki** opublikował herbarz liczący ponad 5 tys. stron. Wiadomości zawarte w tym dziele do dziś są cennym źródłem wiedzy o przeszłości oraz dziejach rodzin szlacheckich i magnackich.

W **szkolnictwie**, szczególnie od drugiej połowy XVII w., coraz widoczniejsze były przejawy upadku. Zmalała liczba szkół parafialnych umożliwiających zdobycie wykształcenia podstawowego. Wyłącznie na nauczanie uzyskał Kościół katolicki – zostało ono

Jan Heweliusz i jego żona Elżbieta Koopman przy pracy – rycina przedstawia małżeństwo gdańskich uczonych obserwujące niebo. Jednym z odkryć Heweliusza jest gwiazdozbiór Tarcza Sobieskiego, któremu nazwę nadał dla uczczenia wielkiego zwycięstwa pod Wiedniem.

■ rycina, Polska, XVII w.

w dużym stopniu opanowane przez zakony jezuitów i pijarów. Najbardziej rozpowszechnionym typem szkoły średniej stały się prowadzone przez nich **kolegia zakonne**, gdzie uczyli się głównie synowie przedstawicieli elit społecznych. Obniżał się poziom nauczania w szkołach wyższych w Krakowie, Wilnie i Zamościu, przestano rozwijać nauki ścisłe i przyrodnicze, a zaczęła dominować teologia. Innowiercy uczęszczali do znanych w Europie **gimnazjów protestanckich** w Gdańsku czy Toruniu. Z kolei dziewczęta ze stanu szlacheckiego zdobywały edukację na tzw. **pensjach**, czyli żeńskich szkołach zgromadzeń zakonnych. Mimo niechęci wobec cudzoziemszczyzny nie zaprzestano podróży edukacyjnych.

■ SARMATYZM

W XVII w. w Rzeczypospolitej upowszechnił się **mit sarmacki**. Na jego podstawie wywodzono pochodzenie polskiej szlachty od koczowniczych plemion Sarmatów z Europy Środkowej i Wschodniej, którzy w starożytności słynęli z waleczności i umiejętności jeździeckich. To dziedzictwo miało szlachtę odróżniać od pozostałych stanów i uzasadniać jej wysoki status w społeczeństwie („naród szlachecki”) oraz wyjaśniać przysługiwanie jej wyjątkowych praw. Ten mit dał początek **sarmatyzmowi**, specyficznej idei, która jednoczyła szlachtę polską, litewską i ruską. Jej fundamentalne wartości obejmowały początkowo patriotyzm, honor, męstwo i pracowitość. Z czasem związała się także z gloryfikacją „**złotej wolności**”, czyli zbioru przywilejów, praw i swobód nadanych szlachcie, w tym przede wszystkim wolnej elekcji i *liberum veto*. Mimo klęsk wojennych i kryzysów politycznych

Najważniejsze dokonania polskiej nauki w dobie baroku

Dziedzina	Imię i nazwisko	Osiągnięcia
Matematyka	Jan Brożek	badanie problemów geometrii i teorii liczb
Astronomia	Jan Heweliusz, Elżbieta Koopman Heweliusz	konstruowanie wielkich teleskopów, budowa obserwatorium astronomicznego w Gdańsku, odkrycia astronomiczne (gwiazdozbiór Tarcza Sobieskiego)
Astronomia	Stanisław Lubieniecki młodszy	badania nad kometami, szczegółowy opis wszystkich komet, które zarejestrowano do XVII w.
Historia	Kasper Niesiecki	badania genealogiczne, publikacja herbarzy

WARTO WIEDZIEĆ

Strój szlachecki

Strój szlachecki ukształtował się w XVI i XVII w. i wyraziście odróżniał szlachciców od mieszczan i chłopów. Zazwyczaj był barwny i bogato zdobiony, wykonany z drogich materiałów.

- 1 żupan – jedwabna wzorzysta szata spodnia w typie długiej sukni, zapinana na rząd drobnych guzików
- 2 kontusz – zakładany na żupan, przypominający płaszcz z rozciętymi rękawami (wylotami), który był bogato zdobiony
- 3 pas kontuszowy – długi (czasem na 4 m) jedwabny lub bawełniany pas materiału we wzory
- 4 baczmagi – wysokie, kolorowe (żółte lub czerwone) buty męskie ze skóry, z zadartymi nosami, w które wpuszczano spodnie
- 5 karabela – paradna szabla z bogato zdobionym futerałem, wieszana u pasa na sznurkach lub paskach (rapciach)
- 6 kolpak – czapka z futrzanym otokiem i piórem
- 7 długa i szeroka suknia kobieca
- 8 gorset, który zakładano na suknię

? Odszukaj informacje w innych źródłach, skąd szlachta czerpała wzory dla swojego ubioru.

większość szlachty pozostawała przekonana o wyższości ustroju Rzeczypospolitej nad innymi systemami rządów, a zwłaszcza nad absolutyzmem. Ponadto dla szlachcica-Sarmaty jego państwo stanowiło **przedmurze chrześcijaństwa**, czyli pierwszą linię obrony przed wrogami katolicyzmu. Z czasem po najazdach i wojnach w XVII w. elementem sarmackiego światopoglądu stała się także ksenofobia.

W kulturze sarmackiej mocno uwidoczniła się **orientalizacja**, czyli przejmowanie wpływów wschodnich, szczególnie perskich i tureckich. Szlachta chętnie nosiła zdobyte podczas walk z Turkami i Tatarami stroje, ozdoby i broń. Do wzorców orientalnych nawiązywał **narodowy strój szlachecki** (zob. [Warto wiedzieć](#) powyżej), służący do prezentowania wysokiego statusu oraz zamożności przedstawicieli tego stanu.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw cechy literatury polskiego baroku.
2. Wymień przykłady sztuki barokowej ze swojej najbliższej okolicy.
3. Podaj, czym charakteryzował się sarmatyzm.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grzybowski, *Sarmatyzm*, Warszawa 1996.

Malarstwo polskie. Manieryzm, barok, red. H. Andrzejewska, A. Gogut, Warszawa 1971.

Na co dzień za wzór stawiano harmonijne, pełne umiaru, zgodne z rytmem przyrody życie szlachcica prowadzącego własne gospodarstwo lub folwark. Ważnym elementem tradycji sarmackiej była gościnność. Szlachta podejmowała gości podczas wystawnych uczt oraz hucznych uroczystości związanych z życiem rodzinnym i religijnym, według ustalonych ceremoniałów. Był to także przejaw charakterystycznej dla baroku **teatralizacji** życia społecznego.

Obowiązywał patriarchalny model rodziny, który opierał się na władzy męża i ojca nad majątkiem i rodziną. Mężczyzna stojący na czele rodu podejmował wszystkie decyzje dotyczące potomków, w tym ich drogi życiowej – świeckiej bądź duchownej, czy też wyboru żony lub męża. Po śmierci głowy rodziny zarządzanie majątkiem oraz jego inne funkcje przejmowała wdowa lub najstarszy syn.

Podsumowanie rozdziału IV

Od potęgi do kryzysu Rzeczypospolitej

1 Początki rządów Wazów w Rzeczypospolitej

1. W 1587 r. doszło do podwójnej elekcji. Ostatecznie władcą Rzeczypospolitej został szwedzki królewicz – Zygmunt Waza.
2. Zygmunt III po śmierci ojca został też królem Szwecji, ale zdeponowano go po kilku latach. Dążenie do odzyskania tamtejszej korony było przyczyną wojen polsko-szwedzkich. Pierwsza toczyła się w latach 1600–1611, a wojska Rzeczypospolitej zwyciężyły m.in. w 1605 r. pod Kircholmem.
3. W 1606 r. przeciw projektom króla mającym zwiększyć jego władzę wybuchł rokosz Zebrzydowskiego. W bitwie pod Guzowem rokoszanie ponieśli klęskę, mimo to władca musiał zrezygnować ze swoich planów.
4. W latach 20. XVII w. Rzeczpospolita stoczyła dwie wojny ze Szwecją. Szczególnie dotkliwa była druga z nich, gdy wróg wkroczył do Prus Książęcych i Królewskich. Zakończył ją rozejm w Starym Targu (Altmarku) w 1629 r., przedłużony w 1635 r. w Sztumskiej Wsi.

2 Wojny z Moskwą w pierwszej połowie XVII wieku

1. Na przełomie XVI i XVII w. państwo moskiewskie przeżywało kryzys, zwany Wielką Smutą. Wygastała dynastia Rurykowiczów, a w kraju szerzyły się pogłoski o ocaleniu jej ostatniego przedstawiciela – carewicza Dymitra.
2. W 1604 r. rozpoczęły się dymitriady, których celem było osadzenie rzekomego Dymitra na tronie moskiewskim. Były to prywatne wyprawy magnaterii, lecz cieszące się aprobatą Zygmunta III.
3. W 1609 r. wybuchła wojna Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim. Po wygranej pod Kłuszynem w 1610 r. Polacy zajęli Moskwę. Bojarzy zaproponowali tron królewiczowi Władysławowi Wazie, jednak pod warunkiem przejścia na prawosławie. W 1612 r. polska załoga na Kremlu skapitulowała, a rok później carem został Michał Romanow. W 1619 r. zawarto rozejm w Dywilinie.
4. W 1632 r. po śmierci Zygmunta III władcą Rzeczypospolitej szlachta wybrała jego syna Władysława.

3 Wojny z Turcją w pierwszej połowie XVII wieku

1. Część Ukrainy zwaną Zaporoziem zamieszkiwali Kozacy, którzy pozostawali poza systemem stanowym. Stworzyli organizację wojskową i podlegali atamanom. Ich wyprawy na Turcję przysparzały Rzeczypospolitej problemów.
2. Na południowo-wschodnim krańcu Rzeczypospolita graniczyła z chanatem krymskim, który zamieszkiwali Tatarzy. Utrzymywali się oni głównie z łupieżczych najazdów i handlu ludźmi, których uprowadzali podczas swoich wypraw.
3. Przyczynami wojen polsko-tureckich były najazdy Kozaków i Tatarów, ekspansja państwa sułtana w Europie, interwencje Rzeczypospolitej w Mołdawii i pomoc Habsburgom udzielana przez Zygmunta III.
4. Konflikt pomiędzy Turcją i Rzeczpospolitą z lat 1620–1621 rozpoczął się w Mołdawii, gdzie pod Cecorą zwyciężyła armia sułtana. W kolejnym roku Polacy pod Chocimiem odparli turecki atak i zawarto pokój hetmański; w 1624 r. jego warunki powtórzono w pokoju wieczystym.

4 Powstanie kozackie

1. Przyczynami powstań kozackich były różnice wyznaniowe (Kozacy byli prawosławni) oraz kolonizacja Ukrainy przez polską szlachtę i magnaterię, co skutkowało nakładaniem powinności chłopskich na Kozaków i ograniczaniem ich rejestru.
2. Na początku 1648 r. wybuchło powstanie kozackie, na którego czele stanął Bohdan Chmielnicki. W pierwszym roku walk wojska Rzeczypospolitej przegrywały kolejne bitwy, a oddziały wroga doszły pod Lwów i Zamość.
3. W 1648 r. po śmierci Władysława IV nowym władcą Rzeczypospolitej został jego brat Jan Kazimierz. W kolejnym roku po bitwie pod Zborowem zawarto zgodę, lecz działania militarne trwały do 1653 r.
4. W 1654 r. w Perejaśławiu Chmielnicki oddał Kozaków i tereny nadnieprzańskie Ukrainy pod władzę Moskwy. Wywołało to wojnę, która zakończyła się w 1667 r. rozejmem w Andruszowie. Rzeczpospolita poniosła straty terytorialne na rzecz państwa moskiewskiego.

WYDARZENIA

1587–1632 – panowanie Zygmunta III Wazy

1626–1629 – wojna ze Szwecją o ujście Wisły

1610 – bitwa pod Kłuszynem

1605 – bitwa pod Kircholmem

1570

1580

1590

1600

1610

1620

KULTURA

1564 – przybycie jezuitów do Rzeczypospolitej

1596 – przeniesienie dworu królewskiego do Warszawy

1577 – przyjęcie uchwał soboru trydenckiego przez polski Kościół

5 Potop szwedzki i kryzys Rzeczypospolitej

1. W latach 1655–1660 toczyła się wojna Rzeczypospolitej ze Szwecją, nazwana potopem szwedzkim. Trudna sytuacja państwa polsko-litewskiego doprowadziła do podpisania traktatu o jego rozbiórce w 1656 r. w Radnot.
2. W 1657 r. Jan Kazimierz zawarł z władcą Brandenburgii traktaty welawsko-bygdoskie, znoszące zależność lenną Prus Książęcych od Rzeczypospolitej. Wojnę ze Szwecją zakończył pokój w Oliwie w 1660 r. Państwo to uzyskało potwierdzenie praw do Inflant, a Jan Kazimierz zrzekł się pretensji do szwedzkiej korony.
3. Rzeczpospolita była krajem zniszczonym w wyniku wojen w XVII w. Spadła liczba ludności, szerzyły się choroby i głód, kryzys gospodarczy dotknął wszystkie stany społeczne. Wzrastała też niechęć do innowierców i cudzoziemców. W polityce dominującą pozycję miała magnateria. W 1652 r. doszło do pierwszego zerwania sejmiku.
4. Jan Kazimierz chciał przeprowadzić reformy wewnętrzne i elekcję *vivente rege*. Spotkało się to ze sprzeciwem szlachty. Wybuchł rokosz Lubomirskiego (1665–1666), który zakończył się przegraną wojsk królewskich pod Mątwami i ugodą. W 1668 r. Jan Kazimierz abdykował.

6 Panowanie Jana III Sobieskiego

1. W latach 1669–1773 władcą Rzeczypospolitej był Michał Korybut Wiśniowiecki. W tym czasie doszło do wojny z Turcją i podpisania w 1672 r. traktatu w Buczacz. Na jego podstawie państwo polsko-litewskie utraciło część terytorium i miało płacić co rok haracz sułtanowi.
2. W 1674 r. królem wybrano Jana III Sobieskiego. Prowadzone przez niego działania militarne przyniosły podpisanie w 1676 r. w Żurawnie rozejmu z Turkami – odzyskano część terytorium i zniesiono obowiązek płacenia haracz.
3. Sobieski początkowo prowadził politykę profrancuską, jednak nie przyniosła ona odzyskania Prus Książęcych. Dlatego wybrał sojusz z Habsburgami i w 1683 r. wyruszył wspomóc obronę Wiednia przed Turkami. Zwycięska bitwa dla wojsk sprzymierzonych odbyła się 12 września.
4. W 1686 r. Rzeczpospolita zawarła z Rosją pokój Grzymułtowskiego, w którym utraciła lewobrzeżną Ukrainę oraz ziemie smoleńską i czernihowską. Już po śmierci Sobieskiego na mocy zawartego z Turcją pokoju w Karłowicach w 1699 r. państwo polsko-litewskie odzyskało Podole.

7 Barok i sarmatyzm w Rzeczypospolitej

1. Barok w państwie polsko-litewskim rozwijał się od końca XVI do początków XVIII w. Szybkie upowszechnianie tego stylu było możliwe dzięki wprowadzaniu zasad soboru trydenckiego i działalności jezuitów, a także mecenatowi królewskiemu, kościelnemu i magnackiemu.
2. Powstawały liczne budowle sakralne. Budowano również wiele posiadłości i rezydencji, a także dworów szlacheckich. W malarstwie polską specyfiką był portret trumienny, realistycznie przedstawiający zmarłego.
3. Szkolnictwo w coraz większym stopniu było przejmowane przez zakony jezuitów i pijarów. Rozwój nauki nie był tak dynamiczny jak w renesansie.
4. Polska literatura baroku czerpała z literatury europejskiej (poezja dworska) i kultury sarmackiej (poezja ziemiańska, pamiętniki, *silva rerum*).
5. W XVII w. upowszechnił się mit sarmacki, wywodzący pochodzenie szlachty od plemion Sarmatów. Wiązano z nim również pochwałę „złotej wolności”, czyli przywilejów nadanych tej warstwie społecznej. Szlachta uważała też Rzeczpospolitą za przedmurze chrześcijaństwa, w czym utwierdzały ją wojny prowadzone z muzułmanami.

Kara Mustafa – wielki wezyr dowodzący siłami tureckimi w bitwie pod Wiedniem po klęsce popadł w niewolę u sułtana i został skazany na śmierć.

■ rycina, Niemcy, XVII w.

Czy zdobycie tronu carów przez Wazów było możliwe?

Władcy Moskwy od czasów średniowiecza prowadzili politykę jednoczenia ziem ruskich. W drugiej połowie XVI w. podbijali sąsiednie terytoria, m.in. rozległą Syberię na wschodzie czy leżące nad Bałtykiem Inflanty. Ponadto carowie kilkakrotnie bez powodzenia zgłaszali też kandydatury własne lub swoich synów do elekcyjnego tronu Rzeczypospolitej. Czy odwrotna sytuacja – polski kandydat na carskim tronie – miała szansę powodzenia?

Wielka Smuta, czyli okres zamętu i walk o władzę po śmierci Iwana Groźnego, stworzyła możliwość zdobycia tronu carów. Rzeczpospolita podjęła w tym celu dwie próby. Za pierwszym razem wsparła pretensje dwóch Dymitrow Samozwańców – dymitriady (rozpoczęte w 1604 r.) miały charakter wojen prywatnych. Drugą próbą była wyprawa wojsk królewskich, która przyniosła trwałe efekty – Polacy wygrali bitwę pod Kłuszynem i zdobyli twierdzę Smoleńsk. Umiejętne wykorzystanie tego trudnego dla Moskwy okresu przyniosło doraźne powodzenie, lecz w 1612 r. polska załoga na Kremlu musiała się poddać. Nowym carem został Michał Romanow, który rozpoczął umacnianie państwa moskiewskiego.

Projekty zdobycia korony carskiej przez króla były w Rzeczypospolitej krytykowane przez szlachtę, niechętną uchwalaniu na ten cel wysokich podatków i bojącej się wzmocnienia władzy monarszej. Wprawdzie początkowo udzielono poparcia tym planom – Dymitr I zyskał pomoc magnatów i ich prywatnych armii, zaś do wojsk Dymitra II wstępowali uczestnicy rokoszu Zebrzydowskiego, znęcani perspektywą bogatych łupów i nagród finansowych. Jednakże po poddaniu się polskiej załogi na Kremlu szlachta domagała się zakończenia awantury moskiewskiej. Wkrótce też sejm zakazał prowadzenia w przyszłości wojen poza granicami państwa

i używania w nich pospolitego ruszenia bez zgody szlachty. Wprawdzie sejm zgodził się niebawem na wyprawę na Moskwę królewicza Władysława z hetmanem Chodkiewiczem, lecz zakończyła się ona niepowodzeniem.

Problem stanowiła też niespójna polityka Wazów. Propozycja objęcia tronu carskiego przez królewicza Władysława była trudna do zrealizowania, ponieważ wymagała przejścia przez niego na prawosławie. Na to nie chciał się zgodzić król Zygmunt III, gorliwy katolik, który myślał też o koronie carskiej dla siebie.

Istotne było również niechętnie nastawienie ludności rosyjskiej do przybyszów z zachodu. Polaków w służbie Dymitra Samozwańca od początku traktowano jako agresorów, a nie wiernych żołnierzy carskich. Zarzucano im pychę i pogardę wobec ludności Moskwy. Już w 1606 r. ta wrogość osiągnęła apogeum – Dymitra wówczas zabito i spalono, a jego prochy wystrzelono z armaty w kierunku, z którego przybył. Podburzony tłum mieszkańców stolicy wymordował też przynajmniej kilkuset Polaków.

Trwały podbój państwa moskiewskiego okazał się także niemożliwy z powodu konieczności opanowania i kontrolowania jego olbrzymiego terytorium, chociaż w początkach XVII w. nie sięgało jeszcze wybrzeży Pacyfiku. Jednak późniejsza historia pokazała, że żadnemu najeźdźcy nie udało się podbić tego państwa i utrzymać w nim władzy.

PODYSKUTUJMY

1. Czy – Twoim zdaniem – Zygmunt III podjął właściwą decyzję, nie pozwalając swojemu synowi dokonać konwersji na prawosławie, co uniemożliwiło mu tym samym objęcie moskiewskiego tronu?
2. Dlaczego Polacy spotkali się z wrogą reakcją mieszkańców państwa moskiewskiego?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Podaj skutki dążenia Zygmunta III Wazy do odzyskania korony w Szwecji.
2. Oceń politykę zagraniczną Zygmunta III Wazy.
3. Omów przebieg wojny Rzeczypospolitej z Turcją z lat 1620–1621.
4. Wymień najważniejsze bitwy powstania Chmielnickiego.
5. Podaj skutki potopu szwedzkiego dla Rzeczypospolitej.
6. Wyjaśnij, z jakiego powodu traktat w Buczaczu był określany jako haniebnny.
7. Określ, jaki wpływ na architekturę polskiego baroku miał mecenat królewski, kościelny i magnacki.

▪ Joseph Wright, *Filozof prezentujący model Układu Słonecznego*, obraz, Wielka Brytania, 1768 r.

V

EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE OŚWIECENIA

- 1 Przemiany gospodarcze i społeczne w XVIII wieku
- 2 Oświecenie
- 3 Absolutyzm oświecony w XVIII wieku

- 4 Powstanie Stanów Zjednoczonych
- 5 Rewolucja francuska
- 6 Republika Francuska

1 PRZEMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE W XVIII WIEKU

Widoczne w XVII w. różnice w rozwoju gospodarczym zachodniej i wschodniej Europy w kolejnym stuleciu jeszcze bardziej się pogłębiły. Szczególną rolę zaczęła wówczas odgrywać Wielka Brytania. Jakie były społeczne skutki przemian w sposobach produkcji i rolnictwie?

■ EKSPLOZJA DEMOGRAFICZNA

Po katastrofalnych wojnach toczonych w Europie w XVII w. kolejne stulecie – choć również obfitujące w konflikty – przyniosło znaczny wzrost zaludnienia kontynentu. Niezwykle dynamicznie rosła również liczba mieszkańców europejskich kolonii w Ameryce Północnej i Afryce, a najludniejszym kontynentem pozostawała Azja. W Europie w wielu państwach liczba mieszkańców wzrosła o połowę, w niektórych – nawet się podwoiła, dlatego zwykle to zjawisko określa się mianem **eksplozji demograficznej**. Wielki przyrost ludności wynikał z kilku przyczyn:

- ▶ dzięki upowszechnieniu upraw ziemniaków i kukurydzy oraz usprawnieniu transportu żywności ograniczono klęski głodu;

Wprowadzenie upraw ziemniaka w Europie znacząco poprawiło sytuację żywnościową jej mieszkańców. Ziemniaki oddaliły widmo głodu w wielu rejonach.

■ rysunek, XIX w.

- ▶ poprawa warunków sanitarnych i mieszkalnych oraz rozwój higieny osobistej pozwoliły zmniejszyć śmiertelność wśród niemowląt;
- ▶ zastosowanie efektywnych rozwiązań, takich jak kwarantanna czy kordon sanitarny, ograniczyło rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych, m.in. dżumy. Wszystkie te zmiany sprawiły, że w ciągu XVIII w. wzrosła **średnia długość życia** Europejczyków. Nadal jednak jej wskaźniki były bardzo niskie. Na najbardziej rozwiniętych obszarach mężczyźni żyli przeciętnie 27,5 lat, a kobiety – nieco ponad 28 lat, a więc zasadniczo trzy razy krócej niż obecnie. Zaledwie połowa dzieci dożywała pełnoletności.

■ ROZWÓJ GOSPODARCZY WIELKIEJ BRYTANII

Na początku XVIII w. w Wielkiej Brytanii nasilił się – toczący się tu od średniowiecza – proces **ogradzania** (więcej o nim na s. 28). Powstające teraz wielkie gospodarstwa nie były już jednak – tak jak w poprzednich stuleciach – nakierowane wyłącznie na produkcję wełny. Ze względu na rozwój miast wzrosło zapotrzebowanie na żywność, przez co zyskowne stało się poszerzenie produkcji o uprawę zbóż oraz hodowlę bydła. Pozwalało to z kolei na intensywne nawożenie gleby, co wraz z zastosowaniem płodozmianu (więcej na ten temat na s. 27) doprowadziło do znacznego podniesienia zbieranych plonów. Rosnące zyski z handlu żywnością tworzyły nadwyżki finansowe, które inwestowano w powstające wówczas pierwsze maszyny rolnicze, takie jak siewniki zbożowe i młockarnie. Stopniowo zatem gospodarstwa stawały się dochodowymi przedsiębiorstwami nastawionymi na produkcję masową. W ten sposób postępowała tzw. **rewolucja agrarna**.

Proces ten miał skutki społeczne. Pozbawieni ziemi chłopcy musieli znaleźć sobie nowe zajęcie w mieście lub wyemigrować do kolonii. Przybywający ze wsi bezrobotni znajdowali zatrudnienie w manufakturach i powstających właśnie fabrykach. Duże migracje wewnętrzne stały się więc impulsem do rozwoju miast i przemysłu. Na rozkwit tego ostatniego istotnie wpływało obowiązujące w Wielkiej Brytanii od XVII w. prawo patentowe, które było bardzo korzystne dla wynalazców. Niezwykle opłacalne stawało się konstruowanie nowych maszyn, ulepszanie już istniejących i wprowadzanie nowinek technicznych do przemysłu. Bardzo ważna dla przedsiębiorców była też dostępność kredytu – już u schyłku XVII w. został utworzony publiczny **Bank Anglii**, który pozwalał uzyskać odpowiednie środki finansowe na inwestycje.

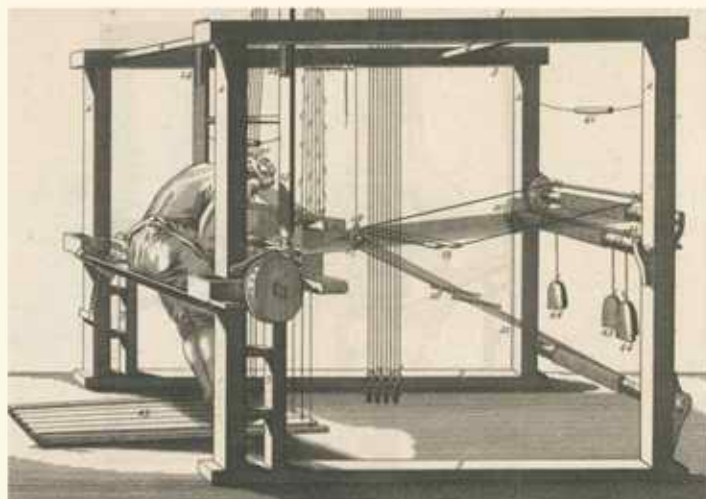
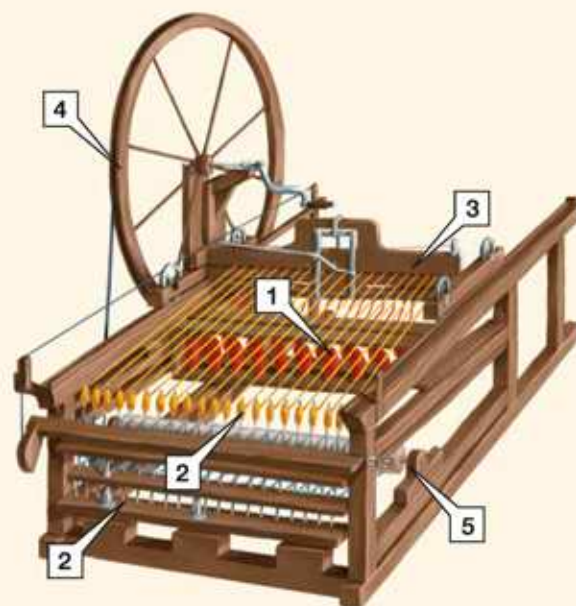
REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

Dynamiczny wzrost liczby mieszkańców Wielkiej Brytanii i jej kolonii tworzył ogromny rynek na produkowane tu towary codziennego użytku. Duże znaczenie w gospodarce kraju miało tradycyjnie włókiennictwo, a więc produkcja tkanin z wełny, pojawiały się jednak także wyroby z bawełny, którą sprowadzano z Indii. Zapotrzebowanie na tkaniny było tak wielkie, że nie mogły mu sprostać dotychczasowe ręczne sposoby produkcji rzemieślniczej (nawet w manufakturach). Stopniowo zaczęto zatem wdrażać urządzenia, które umożliwiały przyspieszenie poszczególnych czynności. Za pierwszą rewolucyjną zmianę w tkactwie uważa się wynalazek **Johna Kaya** [czyt.: dżona keja], który w **1733 r.** opatentował **latające czółenka**. Jego wprowadzenie pozwoliło znacznie

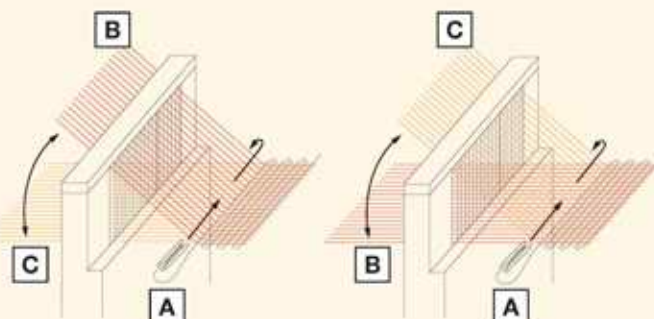
PIERWSZE MASZyny PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO I TEKSTYLNEGO

Pierwszą dziedziną gospodarki, którą ogarnęła rewolucja przemysłowa na Wyspach Brytyjskich, była produkcja przędzy i tkanin. Wynalezione i nieustannie udoskonalane maszyny pozwalały uprościć i wielokrotnie przyspieszyć proces produkcji. Z czasem do ich napędzania zaczęto stosować maszynę parową.

Mechaniczna przędzarka została skonstruowana przez Jamesa Hargreavesa w 1764 r. Pojedyncze pasma przeciągano od włókien **1** do wrzecion **2** pomiędzy dwiema listwami, które następnie zaciskano **3**. Później za pomocą korby obracano koło **4** połączone paskiem klinowym z walcem **5**, co z kolei – również dzięki paskom klinowym – wprowadzało w ruch kilkanaście wrzecion – szpułek, na które nawlekano gotową przędzę.

Warsztat z „latającym czółenkiem” umożliwiał szybką produkcję tkanin z przędzy. Czółenka **A**, wewnątrz którego nawinięta była przędza, wykonywały prosty i mechaniczny ruch pomiędzy dwoma na przemian podnoszonymi i opuszczanymi rzędami nici osnowy **B** i **C**.

? Jakie rozwiązania umożliwiły zwiększenie produkcji włókienniczej i tkackiej?

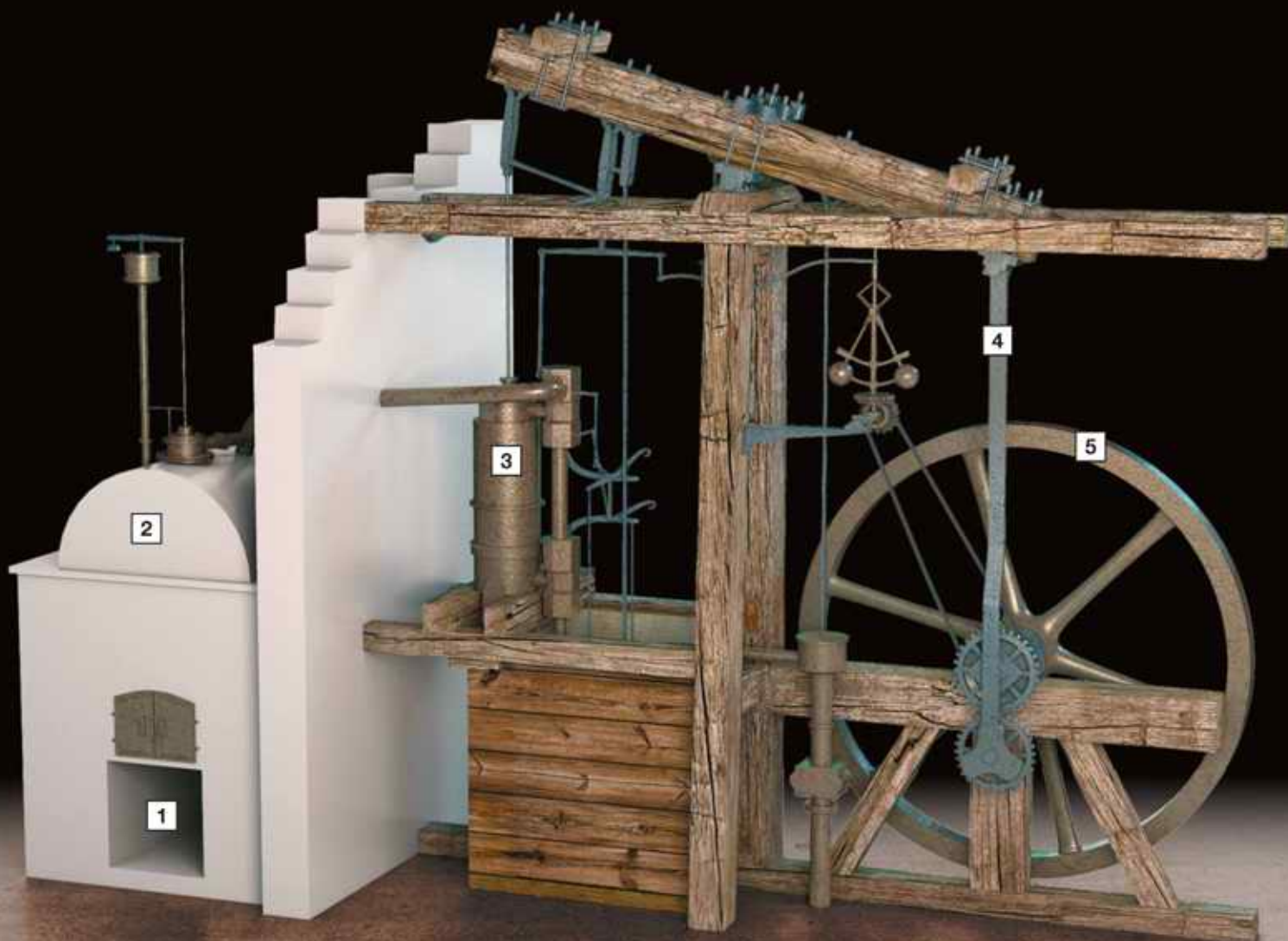
JAK NAPĘDZANO REWOLUCJĘ PRZEMYSŁOWĄ?

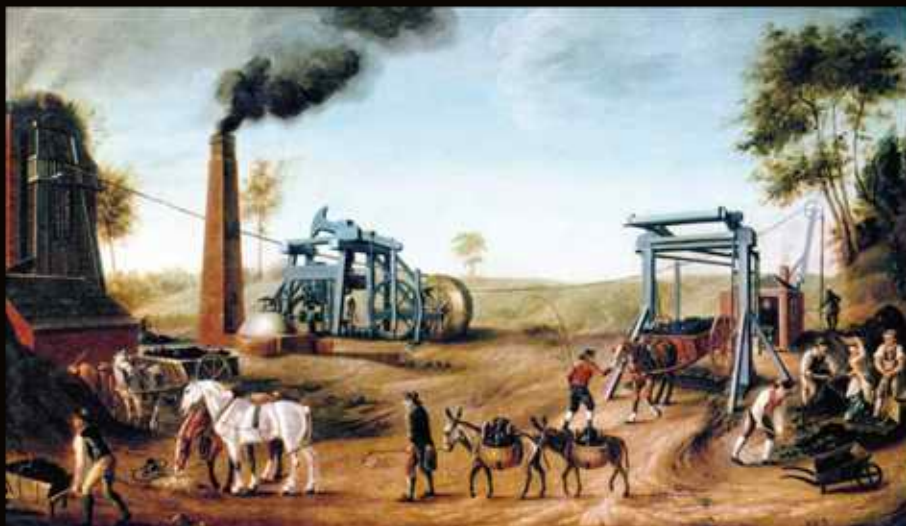
Rosnące zapotrzebowanie na towary przekraczało możliwości produkcji dotychczasowymi metodami. W XVIII w. zaczęto zatem szukać sposobów przyspieszenia tego procesu poprzez wykorzystanie maszyn. Prawdziwym przełomem w tym zakresie stało się wynalezienie maszyny parowej, która mogła służyć jako napęd wielu innych urządzeń. Jej użycie zapewniało ogromny wzrost tempa produkcji, pojawił się jednak problem zapewnienia odpowiedniej ilości niezbędnego opału.

Maszyna parowa

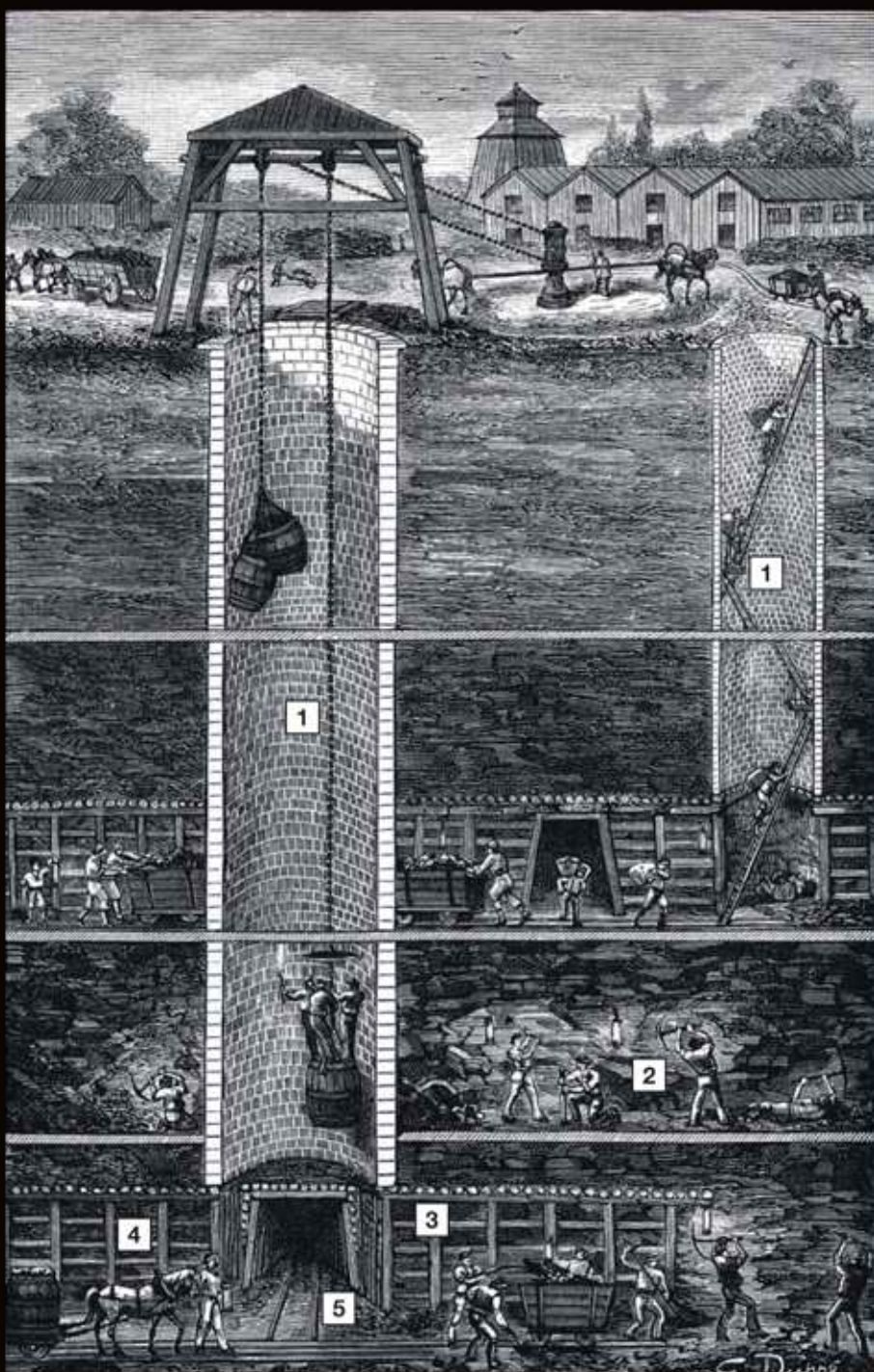
Pierwsze próby skonstruowania kotła parowego podjęto we Francji i w Anglii już w końcu XVII w. Jednak ówczesne „maszyny ogniowe”, jak je nazywano, nie znalazły praktycznego zastosowania. Dopiero w 1712 r. Thomas Newcomen [czyt.: tomas njukomen] wykorzystał ten napęd w konstrukcji pomp, za pomocą których usuwano wodę z kopalń. Jego wynalazek został znacznie udoskonalony przez Jamesa Watta, który w 1769 r. opatentował swój silnik parowy, a później przez 20 lat go ulepszał.

- 1** Palenisko było niezbędne, aby podgrzać wodę w kotle.
- 2** Kocioł znajdował się bezpośrednio nad ogniem i musiał być odporny nie tylko na wysoką temperaturę, lecz także na wysokie ciśnienie powstającej tu pary wodnej.
- 3** Cylinder zawierał dobrze dopasowany tłok, który poruszał się pod wpływem pary wpuszczanej naprzemiennie od góry i dołu.
- 4** Korbówód pozwalał zamienić pionowy ruch tłoka na ruch obrotowy, dzięki czemu silnik zyskiwał znacznie więcej zastosowań.
- 5** Koło zamachowe za pomocą pasów klinowych wprowadzało w ruch urządzenia zasilane przez maszynę parową.

Maszyna parowa służyła w kopalniach przede wszystkim jako napęd do wyciągarek, a więc umożliwiała wydobywanie na powierzchnię ludzi i węgla. Ułatwiała także wypompowywanie wody, która zbierała się w drążonych tunelach. Jednak nadal wydobywanie węgla opierało się przede wszystkim na fizycznej pracy ludzi, więc w kopalniach do połowy XIX w. pracowali często całe rodziny – mężczyźni, kobiety i dzieci.

Kopalnie węgla działały na Wyspach Brytyjskich już w czasach starożytnych, jednak dopiero w XVIII w. malejąca powierzchnia lasów i w związku z tym ilość drewna sprawiły, że to węgiel kamienny stał się głównym paliwem. Zastosowanie maszyn parowych znacznie zwiększyło zapotrzebowanie na węgiel, ale jednocześnie usprawniło pracę kopalni.

- 1 Szyb górniczy** stanowił drogę na powierzchnię zarówno dla samych górników, wykorzystywanych przez nich narzędzi i zwierząt, jak i dla wydobywanego przez nich węgla.
- 2 Górnicy** w swojej pracy korzystali z najprostszych, ręcznych narzędzi – przede wszystkim z kilofów.
- 3 Drewniane stemple** podtrzymywały ściany drążonych tuneli.
- 4 Zwierzęta pociągowe** – konie i osły – pracowały często wraz z ludźmi pod ziemią.
- 5 Szyny** – wykonywane początkowo z drewna, a z czasem ze stali pozwalały przewozić ciężki surowiec na wózkach.

- ?**
1. Wyjaśnij, jakie korzyści i jakie zagrożenia wiązały się z mechanizacją produkcji.
 2. Porównaj ilustracje kopalni i wyjaśnij, w jakim stopniu maszyna parowa zastąpiła pracę koni.

przyspieszyć proces wytwarzania tkanin, co z kolei wymusiło zmiany w pracy przadek, zajmujących się produkcją samego włókna, czyli nici. **W 1764 r.** James Hargreaves [czyt.: dżejms hagriws] skonstruował **mechaniczną przędzarkę**. Urządzenie określane jako „**Spinning Jenny**” (dosłownie „przędąca Joasia”) pozwalało kilkunastokrotnie przyspieszyć wyrabianie przędzy. W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się kolejne wynalazki, które przyspieszały produkcję tkanin, udoskonalaly ten proces bądź po prostu obniżały jego koszty. Stopniowo ulepszano także istniejące urządzenia, zastępując napęd oparty na sile ludzkich mięśni lub zwierzętach pociągowych kołem wodnym.

MASZYNA PAROWA

Dalszy rozwój fabryk, a więc zakładów produkcyjnych opartych na wykorzystywaniu maszyn, ograniczony był przez konieczność zakładania ich w pobliżu rzek, tak aby możliwe było posłużenie się napędem wodnym. Rozwiązaniem tego problemu stała się opatentowana w **1769 r.** przez **Jamesa Watta** [czyt.: dżejmsa łota] **maszyna parowa** (o jej konstrukcji przeczytasz więcej na s. 212), która szybko znalazła zastosowanie w różnych gałęziach przemysłu: kopalniach węgla, hutach żelaza i zakładach włókienniczych, a z czasem także w transporcie. Maszyny parowe składały się z części wykonanych z żelaza (kocioł, tłoki), a duże zapotrzebowanie na te urządzenia wywołało szybki **rozwój metalurgii i hutnictwa**. Obie gałęzie prze-

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAMES WATT

1736–1819

Był szkockim konstruktorem i wynalazcą. Sławę przyniosły mu przede wszystkim usprawnienia, które wprowadził do konstrukcji maszyny parowej. Dzięki nim maszyna stała się znacznie wydajniejsza – zużywała czterokrotnie mniej paliwa i stała się bardziej wszechstronna – zaczęła wykonywać ruch obrotowy. Na cześć konstruktora jednostkę mocy nazwano watem.

mysłu wymagały z kolei odpowiedniego opału. Deficyt drewna w Wielkiej Brytanii wymuszał zwiększenie wydobycia węgla, a tym samym ulepszanie technik górniczych poprzez zastosowanie odpowiednich urządzeń. W ten sposób rozwój poszczególnych gałęzi produkcji prowadził do doskonalenia innych, co już w drugiej połowie XVIII w. przyniosło przyspieszony rozwój całej gospodarki.

Zastosowanie kosztownych maszyn, które produkowały w szybkim tempie, zachęcało do tworzenia dużych zakładów produkcyjnych, tak aby w pełni

CIEKAWOSTKA

Świat z żelaza i stali

W erze rewolucji hutniczo-metalurgicznej żelazo i jego stopy (żeliwo, stal) zaczęły zastępować tradycyjne materiały budowlane (drewno, kamień i cegłę). Fabrykant John Wilkinson [czyt.: dżon lilkinson] był pionierem nowoczesnego hutnictwa i dużych konstrukcji żelaznych. Zainicjował budowę pierwszego mostu z żelaza, doskonał produkcję armat, wykonał ponad 20 km metalowych rur dla instalacji wodnej Paryża. Zaprojektował pierwszy statek o kadłubie z blachy. Produkował metalowe naczynia, meble, a nawet... kościelne ambony. Marzył o stworzeniu „żelaznego świata”. Został pochowany w żelaznej trumnie.

Most żelazny wzniesiony z inicjatywy Johna Wilkinsona w 1779 r. do dziś łączy oba brzegi rzeki Severn w zachodniej Anglii. Konstrukcję wykonano, wzorując się na rozwiązaniach stosowanych w budowliach drewnianych.

• fotografia współczesna, Anglia

wykorzystać ich potencjał. Upowszechniał się zatem stopniowo model **fabryki** – wielkiego, zmechanizowanego zakładu produkcyjnego, zatrudniającego znaczną liczbę osób. W fabrykach produkowano towary w niespotykanych dotąd ilościach, a jednocześnie znacznie taniej niż w dawnych warsztatach i manufakturach. Praca ręczna była w związku z tym w Wielkiej Brytanii stopniowo wypierana przez maszyny, a proces ten zyskał nazwę **rewolucji przemysłowej**. Podobne zmiany zaczęły się w Europie kontynentalnej dopiero w XIX w.

■ SKUTKI REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

Po wprowadzeniu maszyny parowej największe zakłady produkcyjne opłacało się wznosić w miejscach dobrze skomunikowanych i położonych w pobliżu złóż węgla. W efekcie na północnym zachodzie Anglii dawne małe lokalne ośrodki, takie jak Manchester [czyt.: manchester], Birmingham czy Leeds [czyt.: lids], szybko zwiększyły liczbę ludności, stając się dużymi miastami przemysłowymi. Dynamicznie rozwijające się także miasta portowe – Liverpool i Bristol – zbliżały się do 100 tys. mieszkańców. Londyn, który u schyłku stulecia liczył ok. 1 mln ludności, stał się zaś największą metropolią Europy.

Szybka **urbanizacja** kraju wiązała się nieuchronnie z przemianami społecznymi. Widoczna stała się nowa ścieżka awansu zawodowego i ekonomicznego. Wielu pomysłów inwestorów i wynalazców pochodziło z nizin społecznych, ale potrafiło się wzbogacić poprzez tworzenie zyskownych spółek bądź patentowaniu nowych rozwiązań technicznych. Równocześnie duże ryzyko porażki sprawiało, że obok wyrastających nieoczekiwanie fortun nie brakowało też spektakularnych bankructw. Warunki te stworzyły klimat bezwzględnej konkurencji, ale także nowy rodzaj elit społecznych – **arystokrację pieniądza**. Ogromne dochody z tworzonego przedsiębiorstwa wiązały się jednak nie tylko z mechanizacją produkcji, ale także z bezwzględnym wykorzystywaniem zatrudnianych ludzi. Nadmiar rąk do pracy w miastach, będący skutkiem napływu bezrobotnych mieszkańców wsi, sprawiał, że wynagrodzenia robotników były bardzo niskie. Przyczyniło się to do niepokojów społecznych i rozpoczęcia zmagania o polepszenie doli rodzącej się klasy robotniczej.

Rosnąca świadomość angielskiego społeczeństwa przyczyniła się też do zapoczątkowania walki o **równouprawnienie kobiet**. Za prekursorkę tej batalii uchodzi Mary Wollstonecraft [czyt.: mery łulstonkraft], autorka traktatów o potrzebie edukacji dziewcząt.

■ NOWE IDEE EKONOMICZNE

W XVIII w. obok dominującego merkantylizmu, w którym za fundament bogactwa państw i postępu ekonomicznego uważano rozwój handlu i gromadzenie pieniądza (więcej na s. 138), pojawiły się nowe koncepcje i strategie gospodarcze. W Niemczech popularność zdobyła odmiana merkantylizmu – **kameralizm**. Jego twórcy zakładali, że źródłem zwiększenia dochodów państwa są przede wszystkim dbałość o wzrost liczby ludności i uszczelnianie systemu podatkowego.

WARTO WIEDZIEĆ

Trudne położenie klasy robotniczej

W początkowym okresie rewolucji przemysłowej masowe migracje mieszkańców wsi do miast przemysłowych zapewniały tanią siłę roboczą. Zdesperowani przybysze, w poszukiwaniu jakiegokolwiek źródła zarobku, godzili się na bardzo ciężkie warunki pracy. Dziennie pracowano zatem niekiedy nawet 16 godzin, a do wyczerpujących prac kierowano zarówno kobiety, jak i dzieci (nawet w wieku 5–7 lat). Niskie płace robotników najemnych i rzemieślników szybko zaczęły rodzić oddolne ruchy sprzeciwu. Już w XVIII w. powstawały w Wielkiej Brytanii stowarzyszenia wzajemnej pomocy. Organizowano pierwsze strajki i wysuwano postulaty zwiększenia płac. Jednocześnie robotnicy obawiali się również, że dalsza mechanizacja produkcji odbierze im pracę i wepchnie ich w całkowitą nędzę, dlatego zdarzały się rozruchy, w trakcie których niszczyli maszyny przemysłowe.

Dzieci często zatrudniano za zaniżoną płacę do ciężkich, fizycznych prac. Powszechnie pracowały one np. w kopalniach węgla, gdzie zaletą stawał się ich nieduży wzrost.

■ grafika, Wielka Brytania, XIX w.

Jakie procesy gospodarcze i społeczne były wynikiem rozwoju brytyjskiego przemysłu?

W połowie stulecia popularność zyskała teoria francuskiego ekonomisty **François Quesnaya** [czyt.: fransła keneja] (przeczytaj poniższy [tekst źródłowy](#)). Za główną siłę gospodarki uznawał on rolnictwo, dlatego jego teorię określa się mianem **fizjokratyzmu** (z gr. *phýsis* – natura, *krátos* – władza). Jednocześnie fizjokraci wyznawali tzw. **leseferyzm** (z fr. *laissez faire*!; czyt.: lese fer – ‘Pozwólcie działać!’). Była to idea prowadzenia w pełni swobodnej działalności gospodarczej. Idee **liberalizmu gospodarczego** rozwinął **Adam Smith** [czyt.: smys]. Za warunki niezbędne do szybkiego rozwoju gospodarczego uznawał on funkcjonowanie wolnego rynku i wolnej konkurencji. Postulował zatem uwolnienie aktywności gospodarczej (rolnictwa, przemysłu, handlu i rzemiosła) spod nadzoru państwa oraz pozostawienia jej samoregulacji, tzw. **niewidzialnej ręki rynku**. Wierzył, że przyczyni się to do dobra całego społeczeństwa. Liberalizm zdominował gospodarkę brytyjską i Stanów Zjednoczonych. Stał się fundamentem XIX-wiecznego kapitalizmu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM SMITH

1723–1790

Szkocki ekonomista i filozof. W 1776 r. wydał swoje fundamentalne dzieło *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, które szybko stało się niezwykle popularne w Europie. Smith uznał, że źródłem bogactwa narodów jest ludzka praca, a ważną rolę w procesie bogacenia się odgrywa jej podział, a więc rozwinięta specjalizacja zawodowa. Uważał zatem, że państwo nie powinno ograniczać swobody prowadzenia działalności gospodarczej, a najlepszym mechanizmem regulującym funkcjonowanie rynku jest wolna konkurencja wśród przedsiębiorców.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZASADY FIZJOKRATYZMU

Swoje poglądy na źródła rozwoju gospodarczego François Quesnay ujął w wielu krótkich punktach – maksymach.

III. Niech naród i panujący mają to zawsze na widoku, że ziemia jest jedynym źródłem bogactw, i że pomnaża je rolnictwo. Albowiem zwiększenie bogactw zapewnia pomnożenie ludności; ludzie i bogactwa podnoszą prosto [rozwijają] rolnictwo, rozszerzają handel, ożywiają przemysł, przysparzają bogactw i utrwalają je. [...]

XI. Trzeba zapobiegać temu, żeby mieszkańcy opuszczali królestwo, wówczas bowiem zabieraliby ze sobą swoje dostatki.

XII. Niech dzieci zamożnych dzierżawców osiadają po wsiach, by tam utrwalić stan rolniczy. [...]

XIII. Niech każdy, dla osiągnięcia możliwie największego dochodu, uprawia na swym polu takie rośliny, jakie mu jego interes, środki i właściwości gleby wskazują. [...]

XIV. Trzeba popierać hodowlę bydła, gdyż ona właśnie dostarcza ziemi nawozu, który się przyczynia do bogatego plonu. [...]

XXV. Trzeba utrzymać całkowitą wolność handlu, bo zupełna swoboda współzawodnictwa jest najpoważniejszą, najściślejszą, najkorzystniejszą dla państwa i narodu rękomią handlu zewnętrznego i wewnętrznego.

Źródło: Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.), oprac. M. Stolarczyk, Rzeszów 1978, s. 216–218.

1. Wyjaśnij, do kogo były skierowane poszczególne punkty przytoczonego tekstu.
2. Wskaż, w jakich sprawach poglądy autora zbliżają się do poglądów Smitha, a w których pozostają od nich odległe.

ĆWICZENIA

1. Podaj, jakie czynniki doprowadziły w XVIII w. do eksplozji demograficznej w Europie.
2. Wyjaśnij, dlaczego rewolucja przemysłowa rozpoczęła się w Wielkiej Brytanii.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób XVIII-wieczne koncepcje ekonomiczne odbiegały od zasad merkantylizmu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Chodorowski, *Adam Smith (1723–1790). Życie i dzieło autora „Badań nad naturą i przyczynami bogactwa narodów”*, Wrocław 2002.
M. Kopczyński, *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

2 OŚWIECENIE

Odkrycia naukowe, ważne wynalazki i przemiany społeczne XVII w. torowały drogę dla nowej epoki. Po raz pierwszy twórcy i naukowcy podjęli wówczas próbę zerwania z dawnymi wzorcami życia społecznego i zaprojektowania lepszego świata.

Skąd popłynął impuls do tych przemian? Jakie zmiany proponowali czołowi twórcy i myśliciele epoki? Co udało im się osiągnąć?

■ GENEZA OŚWIECENIA

W początkach XVIII w. najważniejszym ośrodkiem kultury europejskiej pozostawała Francja Ludwika XIV, z której wzorce literatury, sztuk pięknych, architektury czy teatru promieniowały na resztę kontynentu. Stabilność absolutnych rządów Króla Słońce silnie kontrastowała z przemianami zachodzącymi po drugiej stronie kanału La Manche. Na skutek chwałebnej rewolucji z 1688 r. Anglia stała się bowiem monarchią

konstytucyjną, co w połączeniu z postępującymi przemianami gospodarczymi i społecznymi doprowadziło do rozwoju wolnej od cenzury publicystyki. W drukowanych traktatach coraz śmielej żądano równości wobec prawa oraz sprawiedliwej formy rządów. Ponadto atakowano monarchię absolutną, porządek feudalny i przywileje stanowe. Anglia stała się prawdziwą kolebką idei oświecenia.

Ostrej krytyce obowiązujących zasad społecznych towarzyszyło przekonanie, że świat można zmienić i naprawić poprzez edukację, a nowe idee i hasła trzeba szeroko rozpropagować. Termin **oświecenie**, który stał się nazwą epoki, wyrażało przekonanie ówczesnych myślicieli, że za pomocą rozumu i oświaty możliwe będzie rozproszenie mroków zabobonów i przesądów oraz podważenie ustalonych przez wieki zasad funkcjonowania społeczeństwa. Po śmierci Ludwika XIV w 1715 r. poglądy te zaczęły przenikać z Wielkiej Brytanii do Francji, skąd z czasem rozprzestrzeniły się w całej Europie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOLTER

1694–1778

Jeden z najwybitniejszych umysłów oświecenia. Był filozofem, historykiem i pisarzem. W młodości za radykalne poglądy polityczne został uwięziony w Bastylii i zmuszony do opuszczenia Francji. Udał się wówczas do Wielkiej Brytanii i Prus. Jako autor licznych i znanych dzieł (m.in. *Listów o Anglikach*) zdobył sławę i uznanie. Otwarcie krytykował światopogląd religijny oraz Kościół, doceniał ustrój Wielkiej Brytanii. Mimo to był jednocześnie zwolennikiem absolutyzmu oświeconego, a do jego protektorów należeli król Prus Fryderyk II i cesarzowa Rosji Katarzyna II.

■ GŁÓWNE IDEE OŚWIECENIOWE

Hasła oświecenia wyrastały z zachwyty nad możliwościami nauki. Szczególne wrażenie wywołało – sformułowane przez Newtona – **prawo powszechnego ciążenia**, objaśniające w stosunkowo prosty sposób zjawisko grawitacji, które wcześniej tłumaczono, odwołując się do praw wyznaczonych przez Stwórcę. Odkrycie to torowało drogę dla przekonania o potędze ludzkiego umysłu. Fundamentalną ideą oświeceniową, przenikającą wszystkie dziedziny życia, stał się

zatem – zaczerpnięty od Kartezjusza – **racjonalizm** (więcej o nim na s. 155), a więc przekonanie, że źródłem pewnej i niepodważalnej wiedzy o świecie jest rozum. Jednocześnie oczekiwano, iż nowe teorie naukowe uzyskają potwierdzenie poprzez odpowiednio przeprowadzone doświadczenia, czyli w sposób **empiryczny** (więcej o empiryzmie na s. 155).

To właśnie oczekiwanie, że twierdzenia naukowe zostaną sformułowane na podstawie dowodów uderzało w tradycyjną wizję świata opartą na autorytecie ksiąg świętych, dlatego wyraźnej zmianie uległo podejście do religii. Dystansowali się od niej głównie ci zwolennicy oświecenia, którzy postrzegali Kościół jako siłę hamującą pożądane przemiany społeczne. Popularność wśród nich zyskał przede wszystkim **deizm**, a więc pogląd, że Bóg co prawda istnieje, ale nie ingeruje w jego dalsze losy, dlatego odrzucali dogmaty Kościołów chrześcijańskich oraz potrzebę odgórnie

organizowanego kultu. Bardziej radykalne poglądy głosili zwolennicy **ateizmu**, którzy wprost podważali tezę o istnieniu Boga, twierdząc, że nie można przedstawić na nią naukowych dowodów. Ateizm pozostawał jednak mało popularny.

■ NAUKA I SZKOLNICTWO

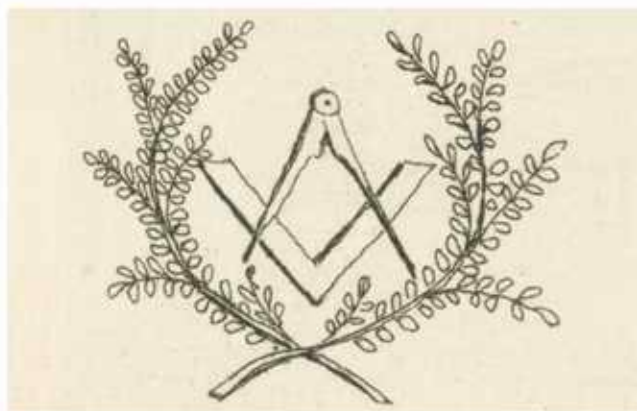
Ugruntowanie się metody doświadczalnej w nauce i wiara w potęgę ludzkiego rozumu zaowocowały rozwojem nauk ścisłych i przyrodniczych. Badania naukowe miały się charakteryzować: wnikliwością, obiektywizmem ocen i możliwością praktycznego wykorzystania ich efektów. W takim duchu prowadzono przede wszystkim doświadczenia z elektrycznością. Badania nad nią zapoczątkował Włoch **Alessandro Volta**, który zbudował kondensator i baterię elektryczną, z kolei Amerykanin **Benjamin** [czyt.: bendżamin] **Franklin** skonstruował pierwszy piorunochron. Wynalazek ten budził początkowo pewne opory, ale jego skuteczność okazała się tak duża, że szybko zaczął być stosowany powszechnie.

W XVIII w. organizowano liczne ekspedycje badawcze i podróże odkrywcze. Taki charakter miały trzy wyprawy angielskiego żeglarza **Jamesa Cooka** [czyt.: dżejmsa kuka], w trakcie których naukowcy opisywali

CIEKAWOSTKA

Początki masonerii

Pierwsze loże masonskie powstały w Anglii u schyłku XVII w. Według legendy miały się one wywodzić ze średniowiecznych cechów murarskich, grupujących mistrzów wznoszących gotyckie katedry. W XVIII w. te tajne stowarzyszenia zrzeszały już jednak niemal wyłącznie arystokratów i naukowców (także osobno kobiety), którym zależało na propagowaniu idei oświecenia: wolności sumienia i swobód obywatelskich, tolerancji i filantropii, a także samodoskonalenia poprzez zdobywanie wiedzy. Wbrew racjonalnemu światopoglądowi oświeceniowemu wolnomularstwo rozwinęło bogatą symbolikę i obrzędowość rytualną, a także wiele stopni wtajemniczenia.

Symbole masonerii – cyrkiel i węgielnica – wyrażały przywiązanie do mądrości, rozumu i równowagi. Przypominały także o początkach organizacji – węgielnica to jeden z podstawowych przyrządów murarskich, służący do wyznaczania kątów prostych narożników budynku, czyli węglów.

■ grafika, Niderlandy, XVIII/XIX w.

Antoine-Laurent de Lavoisier [czyt.: antuan lorą de lawlazej] podejmował pionierskie eksperymenty z fizyki i chemii. W tych działaniach wspierała go jego żona – **Marie-Anne Pirette Paulze** [czyt.: mari an piret polz], która uczestniczyła w jego eksperymentach, prowadziła ich dokumentację, tłumaczyła prace męża na angielski i sama je ilustrowała. Na portrecie małżonkowie zostali ukazani wśród sprzętów laboratoryjnych.

■ obraz, Francja, 1788 r.

florę i faunę odkrytej wówczas przez niego Australii, a także Oceanii, terenów polarnych i Hawajów. Poszerzaną w tym czasie wiedzę starano się usystematyzować. Wyrazem tendencji do porządkowania informacji pozostaje opracowana przez Szweda **Karola Linneusza** klasyfikacja roślin i zwierząt według gatunków. W wielokrotnie uzupełnianym przez autora zestawieniu znalazło się ich przeszło 10 tys. Podobne cele realizowało także monumentalne dzieło epoki, czyli złożona z 35 tomów **Wielka encyklopedia francuska**, którą wydawano przez trzy dekady od połowy XVIII w. Jej redaktorzy z **Denisem Diderotem** na czele starali się opisywać najnowsze zdobycze nauki, techniki i wytwory kultury, tak aby wiedza o nich stała się jak najbardziej powszechna. Rosnące zainteresowanie nauką znajdowało wyraz w zakładaniu nowych akademii i towarzystw naukowych, które miały służyć rozwojowi badań. Ich działalność często była finansowana przez oświeconych władców lub arystokratów.

Rzeczywistym narzędziem zmiany ludzkości miała być jednak nie tyle sama nauka, co **edukacja**. Na temat wychowania dzieci i oświaty wypowiadały się największe autorytety epoki, w tym Jean-Jacques Rousseau [czyt.: żą żak russo], autor traktatu *Emil, czyli o wychowaniu*. W ramach zmian myśliciele oświeceniowi postulowali utworzenie sieci **szkół powszechnych**, namawiali do łagodzenia kar i rozbudzania pasji uczniów. Zwracali również uwagę na rozwój fizyczny młodzieży, co uzasadniać miało hasło *W zdrowym ciele zdrowy duch*. W odpowiedzi na te postulaty w wielu państwach zaczęło się rozwijać świeckie szkolnictwo elementarne, a w Prusach wprowadzono nawet obowiązek szkolny dla chłopców. Zaczęto również zakładać specjalistyczne szkoły kształcące nauczycieli oraz nowoczesne uczelnie, w których szkolić się mieli przyszli oficerowie i urzędnicy.

WARTO WIEDZIEĆ

Badania Karola Linneusza

Karol Linneusz był synem pastora, którego pasją było ogrodnictwo. Zainteresowany od dziecka przyrodą Linneusz podjął studia na medycynie, co zapewniło mu dostęp do ogrodu botanicznego uniwersytetu w Uppsali. Właściwy materiał badawczy do swoich prac zebrał jednak w trakcie podróży badawczej po Laponii i wizyt w ogrodach botanicznych innych europejskich uczelni. Jego prace szybko stały się wzorem dla kolejnych badaczy.

Rysunki roślin były niezbędnym uzupełnieniem ich opisów. Do czasów wynalezienia i upowszechnienia fotografii członkowie wypraw badawczych musieli albo samodzielnie odwzorowywać odkrywane organizmy, albo korzystać w tym zakresie z pomocy rysowników.

▪ książka, Niemcy, XVIII w.

? Jakie korzyści mogło przynieść usystematyzowanie wiedzy przez Linneusza?

Kapitan James Cook zginął w trakcie swojej trzeciej wyprawy na skutek zatargu z mieszkańcami Hawajów. Na obrazie został przedstawiony jako rozjemca, próbujący nie dopuścić do rozlewu krwi. Bliższa prawdzie wydaje się jednak pierwotna wersja dzieła, opracowana na podstawie relacji uczestników podróży, na której ukazano go podczas walki z karabinem w dłoniach.

▪ akwarela, Wielka Brytania, XVIII w.

LITERATURA PIĘKNA I PRASA

Odpowiedzialność za szerzenie oświeceniowych idei spoczywała nie tylko na szkołach, ale w dużym stopniu również na twórcach poezji i prozy. Literatura miała kształtować właściwe postawy i piętnować wady, a w tym celu musiała przede wszystkim docierać do możliwie licznych czytelników. Z tego względu twórcy chętnie sięgali po formy stosunkowo przystępne, takie jak eseje, powieści i powiastki filozoficzne. Dydaktyczną wymowę powieści starano się uatrakcyjnić poprzez wprowadzenie do fabuły wątków przygodowo-fantastycznych. W Wielkiej Brytanii powstały najbardziej znane utwory tamtych czasów: **Daniela Defoe** [czyt.: defo] (*Przypadki Robinsona Crusoe*; czyt.: kruz-o) i Jonathana Swifta [czyt.: dżonatana sli-fta] (*Podróż Guliwera*). Popularne stały się również gatunki typowo moralizatorskie, jak satyra czy bajka. Druga połowa XVIII w. wydała nowy nurt literacki – **sentymalizm**, który skupiał się na ukazywaniu ludzkiej uczuciowości oraz zachwalał powrót człowieka do natury i nawiązywanie przez niego silnej więzi z przyrodą.

Udoskonalenie i upowszechnienie drukarstwa oraz poszerzające się grono ludzi potrafiących czytać i pisać doprowadziło do zwiększenia nakładów **prasy drukowanej**. Gazety pełniły funkcje informacyjne i opiniotwórcze, były zatem dobrym narzędziem do propagowania idei oświeceniowych i krytykowania jej przeciwników. Słynnym czasopismem pełniącym taką misję stał się angielski „**The Spectator**” [czyt.: de spektite]. Powstawały jednak wówczas także pierwsze dzienniki (np. wychodzący do dziś londyński „**The Times**” [czyt.: de tajms]) i czasopisma specjalistyczne.

W epoce oświeceniowej szczególnego znaczenia nabrały nieformalne, towarzyskie formy upowszechniania kultury oświeceniowej. Były nimi arystokratyczne i mieszczańskie **salony kulturalne**, w których dyskutowano o najnowszych dziełach literackich, słuchano koncertów bądź odczytów naukowych.

CIEKAWOSTKA

Zimno – ciepło – gorąco

W XVIII w. podjęto próby opracowania uniwersalnego systemu mierzenia temperatury. Szwed **Anders**

Celsjusz zauważył, że niezależnie od innych czynników woda zamarza zawsze w tej samej temperaturze, a temperatura wrzenia wody zależy od ciśnienia atmosferycznego. Ostatecznie Celsjusz zaproponował, aby pomię-

Anders Celsjusz

dzy wyznaczonymi w ten sposób punktami umieścić 100 stopni, przy czym 0 miało określać temperaturę wrzenia wody, a 100 – temperaturę jej zamarzania. Wkrótce jednak skalę odwrócono, nadając jej formę, którą posługujemy się do dziś. Wcześniej swoją skalę opracował urodzony w Gdańsku **Gabriel Fahrenheit** [czyt.: farenhajt]. Jego skala miała aż 212 stopni. Wartość 32°F określała moment topnienia lodu, a normalna temperatura ciała ludzkiego wynosiła 100°F. Skala nazwana jego nazwiskiem przyjęła się tylko w krajach anglosaskich.

WARTO WIEDZIEĆ

Człowiek w przestworzach

Marzenie o uniesieniu człowieka w powietrze udało się spełnić w drugiej połowie XVIII w. Pierwszą konstrukcję zdolną do takiego lotu stworzyli francuscy wynalazcy i przemysłowcy, bracia Jacques i Joseph Montgolfier [czyt.: żak i żozef mongofje]. W 1783 r. przygotowany przez nich balon, po wypełnieniu rozgrzanym powietrzem, uniósł się na wysokość przeszło 1500 m. Wkrótce inny konstruktor zaprezentował udaną próbę lotu balonu wypełnionego wodorem. Te pierwsze próby i pokazy miały charakter bezzałogowy, jednak jeszcze w tym samym roku przeprowadzono lot, w którym „załogę” balonu stanowiły baran, kaczka i kogut. Udało im się wzbić na wysokość ok. 500 m, a całkowity sukces ich ekspedycji umożliwił przeprowadzenie pierwszego lotu człowieka. W tym wypadku starano się jednak trzymać bliżej ziemi i nie przekraczać wysokości 30 m.

Pierwsze balony były bogato dekorowane, a ich loty budziły ogromne zainteresowanie i przyciągały tłumy gapiów. Nie brakowało również chętnych do odbycia lotów.

? Jakie obawy miał rozwiązać eksperymentalny lot z załogą złożoną ze zwierząt?

rycina, Francja, XVIII w.

Tego rodzaju aktywność prowadziły też kobiety. Czołowym salonem artystyczno-literackim Paryża kierowała madame Marie Geoffrin [czyt.: **mađam mari ʒofrę**]. Do rozprzestrzeniania myśli oświeceniowej przyczyniali się też członkowie **łóů masonóskich** (więcej o nich w **ciekawostce** na s. 218).

LITERATURA POLITYCZNA

Upowszechnienie się gazet i czasopism oraz salonów kulturalnych umożliwiło z kolei rozwój piśmiennictwa politycznego. Jeszcze u schyłku XVII w. w pismach angielskiego filozofa **Johna Locka** [czyt.: dżona loka] pojawiło się nowatorskie hasło **praw naturalnych**, a więc niezbywalnych praw jednostki do życia, wolności i własności, a także doktryna **umowy społecznej**. Koncepcja ta – rozwijana również przez Denisa Diderota i Jeana-Jacques’a Rousseau – zakładała, że świecka władza zwierzchnia jest wynikiem układu zawartego pomiędzy rządzącymi a społeczeństwem. Z tego powodu obywatele, podporządkowując się władzy, mają prawo oczekiwać w zamian ochrony i sprawnej organizacji życia społecznego. Jednocześnie mogą także

zerwać ten pakt, jeżeli rządzący przekraczają swoje uprawnienia. Kierując się tymi założeniami, domagano się zatem bardziej sprawiedliwych stosunków społecznych czy wręcz zlikwidowania przywilejów stanowych i odejścia od struktur społeczeństwa stanowego na rzecz równości wobec prawa i państwa obywatelskiego. Wskazywano na konieczność wprowadzenia absolutyzmu oświeconego (więcej na ten temat na s. 226), a nawet całkowitej likwidacji monarchii i ustanowienia **republiki**. Praktyczne konsekwencje idei umowy społecznej rozwinął w swoich dziełach francuski myśliciel **Karol Monteskiusz** (*O duchu praw*). Zaproponował on koncepcję ustroju opartego na **trójpodziale władzy**. Władza ustawodawcza (parlamenty) miała zajmować się uchwalaniem praw. Władza wykonawcza (monarcha z rządem), zgodnie z nazwą, miała wprowadzać prawa w życie i sprawować samodzielne rządy. Wreszcie władza sędziowska (sądy), miała dbać o egzekwowanie prawa i wymierzać kary za łamanie ustalonego porządku. Taki podział kompetencji miał zapewniać wzajemną kontrolę nad działaniami rządzących, zapobiegać tyranii i najlepiej zabezpieczać prawa poddanych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MONTESKIUSZ O WOLNOŚCI I WŁADZY

Rozważania Monteskiusza w dziele *O duchu praw* o relacjach pomiędzy władzą, prawem i wolnością jednostki pozostają aktualne także współcześnie.

Co to jest wolność? Prawda, iż w demokracji lud robi jakoby to, co chce; ale wolność polityczna nie polega na tym, aby robić to, co się chce. W państwie to znaczy w społeczności, w której są prawa, wolność może polegać jedynie na tym, aby móc czynić to, czego się winno chcieć, a nie być zmuszonym czynić tego, czego się nie powinno chcieć. Trzeba sobie wrazić w umysł, co to jest niepodległość i co to jest wolność. Wolność jest to prawo czynienia wszystkiego tego, na co ustawy pozwalają: gdyby zaś jeden obywatel mógł czynić to, czego one zabraniają, nie byłby już wolny, ponieważ inni posiadaliby z natury rzeczy tę samą możliwość.

[...] Demokracja i arystokracja nie są, z natury swojej, wolnymi państwami. Wolność polityczna istnieje jedynie w krajach umiarkowanych. Ale nie zawsze jest ona w państwach umiarkowanych. Jest w nich jedynie wówczas, kiedy się nie nadużywa władzy. Ale wiekiuste doświadczenie uczy, iż wszelki człowiek, który posiada władzę, skłonny jest jej nadużyć, posuwa się tak daleko, aż napotyka granice. [...] Iżby nie można nadużywać

władzy, trzeba, aby przez naturalną granicę rzeczy władza powściągała władzę. Ustrój może być taki, by nikt nie był zmuszony do czynienia rzeczy, których prawo nie nakazuje, i do zaniechania tych, których prawo dozwala.

Karol Monteskiusz, francuski prawnik i myśliciel, był twórcą koncepcji trójpodziału władzy, która do dziś stanowi fundamentalną zasadę ustrojową państw demokratycznych. Głosił również poglądy dotyczące równouprawnienia kobiet.

■ porcelana, Francja, XVIII w.

Źródło: Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.), oprac. M. Stolarczyk, Rzeszów 1978, s. 222.

- ?** 1. Wyjaśnij, w jaki sposób autor definiuje pojęcie „wolności”.
2. Wyjaśnij, jakie rozwiązanie prawne miało gwarantować zachowanie wolności przez jednostkę.

SZTUKA CZASÓW OŚWIECENIA

W pierwszej połowie XVIII w. w sztukach pięknych nadal utrzymywały się wpływy baroku i rokoka. Jednak podjęte wówczas wykopaliska archeologiczne w Herkulanum i Pompejach wywołały odrodzenie powszechnej fascynacji sztuką starożytnego Rzymu. Wkrótce barok zaczęto krytykować za schlebienie gustom odbiorców i nastawienie na dostarczanie przyjemności, podczas gdy – zdaniem oświeceniowych myślicieli – rolą sztuki miało być promowanie określonych postaw i wartości. Zaczęto zatem naśladować wzorce architektury starożytnej, wznosząc obiekty wyraźnie nawiązujące do gmachów i świątyń greckich oraz rzymskich. Z kolei w sztukach plastycznych chętnie sięgano po tematy z historii starożytnej Grecji i Rzymu. Wydzwięk wielu dzieł był głęboko moralizatorski. Sławiono cnoty obywatelskie: niezłomność, honor, patriotyzm, wierność zasadom i przysięgom. W tym nurcie tworzył najsłynniejszy malarz tego czasu, Francuz **Jacques-Louis David** [czyt.: żak lui dawi]. Rzeźbiarze naśladowali idealne proporcje i pozy posągów dłuta antycznych mistrzów.

Nowe formy klasycystyczne wprowadzono w muzyce. Najwybitniejszymi kompozytorami epoki byli **Wolfgang Amadeusz Mozart** [czyt.: mocart] i Joseph

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOLFGANG AMADEUSZ MOZART

1756–1791

Kompozytor austriacki, jeden z najwybitniejszych twórców w dziejach muzyki. Zaczął koncertować w wieku 6 lat, odwiedzając wraz z ojcem i siostrą liczne europejskie dwory. Ostatecznie osiedlił się w Wiedniu, gdzie stworzył swoje największe arcydzieła. Podczas 35 lat życia skomponował przeszło 600 utworów, w tym 20 oper, z których większość jest regularnie wystawiana do dziś.

Haydn [czyt.: jozef hajdn]. Rozwijał się również teatr. Powstawały sceny narodowe, dzięki którym spektakle mogli oglądać wszyscy chętni gotowi zapłacić za bilet, a nie tylko goście właścicieli teatrów należących do królów czy możnych. Przedstawienia teatralne również często upowszechniały postawy obywatelskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Koniec polowań na czarownice

Od końca XVI do końca XVII w. dochodziło w Europie na masową skalę do procesów o czary, zwanych polowaniem na czarownice. Tropiono też czarowników, ale większość (70–80%) skazanych i spalonych na stosie stanowiły kobiety. Obwiniano je o kontakty z diabłem i uprawianie czarnej magii. Zarzucano im także wyrządzanie szkód: sprowadzanie złej pogody, nieurodzaju, chorób, wywoływanie bezpłodności u ludzi i zwierząt. Działali duchowni i świeccy „łowcy czarownic”, potrafiący ponoć rozpoznać symptomy i sprawcę czarów, a nawet naprawić wyrządzone szkody. Szacuje się, że w krajach katolickich od XVI do XVIII w. kilkadziesiąt tysięcy osób zostało spalonych na stosie za czary. Epoka oświecenia przyniosła definitywny koniec polowań na czarownice w drugiej połowie XVIII w., gdy wiarę w czarną magię uznano za niezgodny z nauką zabobon. W Rzeczypospolitej sejm oficjalnie zakazał tortur i przeprowadzania procesów o czary w 1776 r. Ostatnia rzekoma czarownica została stracona w 1782 r. w Szwajcarii.

? Jakie znaczenie zyskało współcześnie określenie „polowanie na czarownice”?

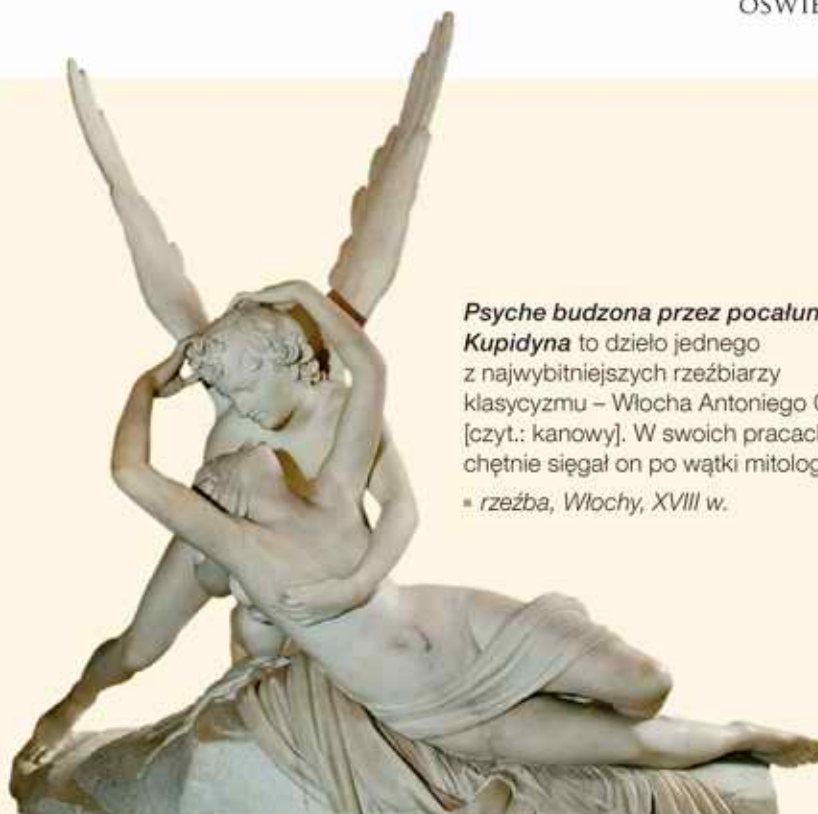

Pławienie, czyli próby zimnej wody, było jedną z tortur, którą stosowano w procesach o czary. Związaną oskarżoną wrzucano do rzeki, jeziora lub wielkiej beczki. Jeśli tonęła, była niewinna, zaś unoszenie się na wodzie było dowodem uprawiania czarów, co karano śmiercią.

■ rycina, Anglia, XVII w.

SZTUKA KLASYCYSTYCZNA

W okresie oświecenia nastąpił w kulturze europejskiej kolejny zwrot w stronę sztuki starożytnych Grecji i Rzymu, dlatego dominujący styl nazwano **klasycyzmem**. Artyści powielali i rozwijali rozwiązania techniczne i kompozycyjne, chętnie także sięgali po motywy i tematy mitologiczne. Przedstawiali również wzniosłe momenty z historii starożytnej i współczesnej. W architekturze i rzeźbie klasycystycznej ceniono równowagę, harmonię i symetrię. Obrazy często cechowała stonowana kolorystyka.

Psyche budzona przez pocałunek Kupidyna to dzieło jednego z najwybitniejszych rzeźbiarzy klasycyzmu – Włocha Antoniego Canovy [czyt.: kanowy]. W swoich pracach chętnie sięgał on po wątki mitologiczne.
■ rzeźba, Włochy, XVIII w.

Gmach Starego Muzeum w Berlinie wzniesiono w latach 20. XIX w. Główną fasadę budynku zdobi monumentalna kolumnada, nawiązująca wprost do portyków okalających ateńską agorę.

■ fotografia współczesna, Berlin

Przysięga Horacjuszy to obraz wybitnego francuskiego malarza Jacques'a-Louisa Davida. Artysta ukazał tu przysięgę trzech braci, którzy przed wyruszeniem na pojedynek ślubują ojcu zwyciężyć albo zginąć w walce o Rzym. Opowieść o Horacjuszach została zaczerpnięta z dzieła rzymskiego historyka Tytusa Liwiusza.

■ obraz, Francja, XVIII w.

? Oceń, czym sztuka klasycystyczna przypomina sztukę renesansową, a czym się od niej różni.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób zmieniła się edukacja w czasach oświecenia.
2. Przedstaw, jakiego społeczeństwa oczekiwali oświeceniowi myśliciele.
3. Oceń, czy oczekiwania stawiane w oświeceniu artystom poszerzały, czy ograniczały ich możliwość ekspresji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.

U. Im Hof, *Europa oświecenia*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 1995.

Wielka encyklopedia francuska

Wszechogarniająca koncepcja Encyklopedii w zasadzie nie pozwalała niczego pominąć czy wyminąć, nawet spraw najbardziej drażliwych. „Trzeba zbadać wszystko – pisał Diderot – wszystko bez wyjątku poruszyć, niczego nie oszczędzając”.

E. Rostworowski, *Wiek XVIII*, Warszawa 2000, s. 415.

Denis Diderot

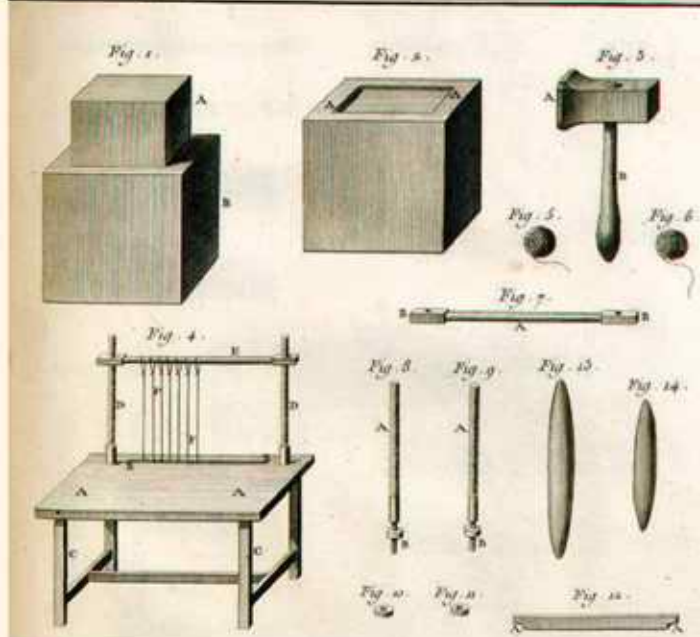
WIELE ENCYKLOPEDII – JEDNA WIELKA ENCYKLOPEDIA

Tytuł tej największej i najsłynniejszej oświeceniowej encyklopedii ma charakter umowny. Nadano go później w celu podkreślenia jej dużej objętości, a przede wszystkim ogromnego wpływu, jaki wywarła na życie umysłowe w Europie. Faktyczna nazwa *Wielkiej encyklopedii francuskiej* brzmiała inaczej – *Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*.

Francuzi nie byli pierwszym narodem tworzącym dzieła typu encyklopedycznego, czyli takie, których celem powstania było zawarcie całego współczesnego sobie stanu wiedzy z różnych dziedzin, ułożone według porządku alfabetycznego. Publikacje o takim charakterze powstawały już w antyku. W XVII w. kompendia i słowniki encyklopedyczne pisano oraz wydawano w Niemczech, Szwajcarii, Francji i Anglii. Właśnie Anglia, w której idee oświeceniowe pojawiły się najwcześniej, stała się inspiratorką tego rodzaju przedsięwzięcia. Jednak w swoich słownikach Anglicy skupiali się przede wszystkim na upowszechnianiu praktycznej wiedzy o zastosowaniach technicznych. Z kolei Francuzi poszerzyli znacznie tę formułę o bardziej teoretyczne treści filozoficzne, historyczne, religijne i społeczne.

ZAŁOŻENIA TWÓRCÓW

Za inicjatora projektu *Wielkiej encyklopedii francuskiej* uważa się paryskiego księgarza André le Bretona, który zaczął pracę nad nią w latach 1745–1747. Po uzyskaniu od Ludwika XV niezbędnego przywileju królewskiego głównymi redaktorami uczynił filozofa i pisarza Denisa Diderota oraz matematyka i fizyka Jeana d'Alemberta [czyt.: żana dalamberta]. *Encyklopedię* tworzyły najwybitniejsze jednostki i najtęższe umysły francuskiego oświecenia – poszczególne hasła pisali Wolter, Monteskiusz, Jean-Jacques Rousseau i wielu innych.

Ryciny wykorzystywano, aby zapoznać odbiorców encyklopedii z tymi zagadnieniami, które łatwiej było pokazać niż opisać. Na powyższej stronie przedstawiono pracę warsztatu guzikańskiego. Na głównej ilustracji ukazano postacie wykonujące kolejne czynności (od lewej do prawej), a poniżej zostały narysowane najważniejsze narzędzia i urządzenia wykorzystywane w tym procesie.

• książka, Francja, XVIII w.

Niektórzy redaktorzy wycofywali się z prac z różnych przyczyn, ale na ich miejsce przychodzili następni. Szacuje się, że w ciągu trzech dekad pracy w gronie współpracowników znalazło się ok. tysiąca osób.

Celem autorów encyklopedii było stworzenie spójnego zbioru najważniejszych i jak najnowszych informacji o możliwie jak najszerszym zakresie tematycznym. Mimo starań, kompetencji i erudycji autorów wiedza ta dość szybko się dezaktualizowała. Działo się tak wskutek dynamicznego rozwoju rewolucji przemysłowej, która napędzała postęp techniczny – cały czas pojawiały się nowe wynalazki. Także rozwój różnych dyscyplin nauki, szczególnie przyrodniczych i ścisłych, przynosił coraz to bardziej spektakularne odkrycia. Jednak głównym celem encyklopedystów było promowanie postępowej myśli oświeceniowej wśród współczesnych i pozostawienie jej potomnym.

■ NOWOCZESNA W FORMIE, POSTĘPOWA W TREŚCI

W tekstach *Encyklopedii* pokazywano najnowsze dzieła, zdobycze i osiągnięcia nauki, kultury, sztuki oraz techniki. Podjęto udaną próbę zebrania w jednym miejscu całego zasobu ówczesnej wiedzy ludzkiej obejmującej też zagadnienia z historii, geografii, ustroju, religii czy medycyny. Autorzy popierali reformy doskonalące stosunki społeczne i propagujące prawa obywatelskie. Z tego powodu krytykowali absolutyzm, odziedziczony po feudalizmie stanowy porządek społeczny, zabobony, nietolerancję wyznaniową oraz wszechwładzę Kościoła katolickiego. Nie zabrakło też wątków polskich – istniało osobne hasło „Polska” (*Pologne*; czyt.: *poloń*) oraz szereg innych poświęconych poszczególnym miastom.

Encyklopedia ukazywała się z pewnymi przerwami w latach 1751–1780. Tytaniczny wysiłek jej autorów pozwolił na wydanie łącznie aż 35 obszernych tomów, które były znakomicie ilustrowane. Jeszcze w latach 70. XVIII w., a więc w trakcie ukazywania się kolejnych tomów, w innych państwach pojawiły się konkurencyjne publikacje, często kopiujące treść *Encyklopedii*.

■ PRZESZKODY I TRUDNOŚCI

Prace redakcyjne były czasowo wstrzymywane przez ingerencję państwowej i kościelnej cenzury, która starała się utrudniać lub zatrzymać powstawanie kolejnych tomów. Wydawców dotykały nieprzychylnie działania sądów nakazujących wzmocnienie cenzorskiej kontroli oraz francuskiego króla zakazującego rozpowszechniania kolejnych tomów. Także papież Klemens XIII potępiał ideologiczną wymowę całego dzieła. Teksty *Encyklopedii* były bowiem głęboko przeniknięte

ENCYCLOPEDIE, OU DICTIONNAIRE RAISONNÉ DES SCIENCES, DES ARTS ET DES METIERS.

PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse, & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptus accedit honoris!* HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS.

Chez { BRIASSON, rue Saint-Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint-Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint-Jacques, à Saint Landry, le au Griffon.

M D C C L I

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY

Karta tytułowa pierwszego tomu *Encyklopedii*, który został wydany w Paryżu w 1751 r. Obejmował on hasła na literę A. W ostatnim wierszu u dołu strony wydawcy zaznaczyli, że encyklopedyści działają za zgodą i na podstawie przywileju królewskiego.

■ książka, Francja, 1751 r.

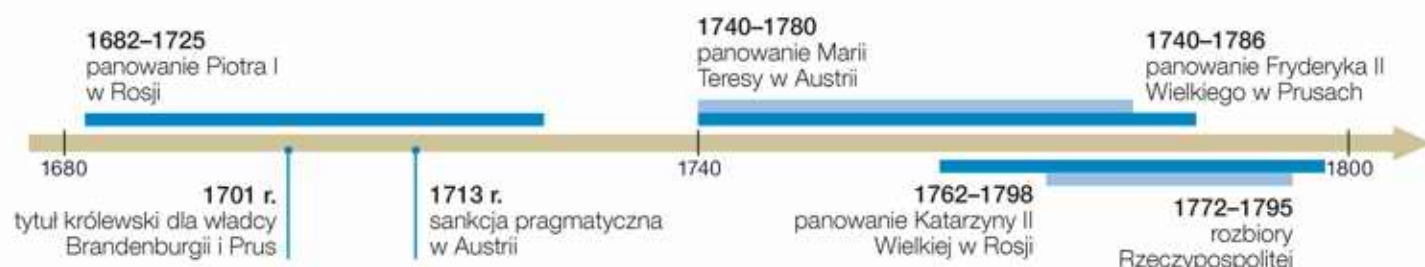
duchem racjonalizmu i krytycyzmu, lecz zgodnie z atmosferą epoki oświecenia starano się szanować wszelkie postawy i poglądy. Dlatego wśród autorów haseł encyklopedycznych można znaleźć ludzi o różnych przekonaniach – katolików, deistów, ateistów, osoby świeckie i duchowne. Sam redaktor naczelny Diderot był zdeklarowanym ateistą, ale przyświecał mu cel obiektywnego przedstawiania zagadnień. Pomimo przeszkód prace doprowadzono do końca, dzięki czemu powstał pomnik ludzkiego intelektu i świadectwo największych zdobyczy epoki oświecenia.

?

1. Przedstaw założenia, jakie względem *Wielkiej encyklopedii francuskiej* mieli jej twórcy.
2. Scharakteryzuj problemy, z jakimi borykali się autorzy *Encyklopedii*.

3 ABSOLUTYZM OŚWIECONY W XVIII WIEKU

Idee głoszone przez oświeceniowych myślicieli wzbudziły zainteresowanie nie tylko poddanych, lecz także samych monarchów. Doprowadziło to do rozwoju nowej formy rządów – absolutyzmu oświeconego. Czym się charakteryzowała ta koncepcja sprawowania władzy? Jak się sprawdziła w państwach sąsiadujących z Rzeczpospolitą?

■ IDEA ABSOLUTYZMU OŚWIECONEGO

Oświeceniowe hasła umowy społecznej i przysługujących każdemu człowiekowi jednakowych praw naturalnych pozostawały w sprzeczności z formą rządów, która dominowała w Europie na początku XVIII w. Mimo to szybko dostrzeżono, że właśnie w monarchii absolutnej możliwe jest sprawne przeprowadzenie gruntownych reform społecznych. Tak powstała koncepcja **absolutyzmu oświeconego**. Zakładała ona, że na tronie powinien zasiadać **władca oświecony** – wykształcony, sprawujący silną władzę dla dobra poddanych. Jego panowanie uznano za najwyższą formę służby państwu. Pod wpływem tej idei XVIII-wieczni monarchowie zaczęli wdrażać daleko idące reformy ustroju, gospodarki, administracji i sądownictwa.

■ ROSJA ZA RZĄDÓW PIOTRA WIELKIEGO

Zakończenie Wielkiej Smuty i umocnienie dynastii Romanowów na tronie carskim umożliwiło Rosji podjęcie skutecznej ekspansji terytorialnej. W pierwszej kolejności pozycję tego kraju na arenie europejskiej poprawiło zajęcie ziem na Ukrainie w XVII w. W prawdziwą potęgę przeobraził jednak Rosję dopiero **Piotr I**, panujący od 1682 r. Car, który w młodości podróżował po zachodniej Europie, zdawał sobie sprawę z zaco-fania społeczno-gospodarczego swoich ziem. W celu zmodernizowania państwa władca:

- ▶ zreformował administrację, podzielił kraj na gubernie oraz wprowadził tzw. tabelę rang, czyli hierarchię urzędów cywilnych i stopni wojskowych;

- ▶ zastąpił dumę, czyli złożoną z bojarów radę podległą sobie Senatem Rządzącym;
- ▶ utworzył regularną armię lądową – w jej skład wchodził żołnierze rekrutowani ze stanu chłopskiego, a zarządzaniem zajmowała się kadra oficerska, kształcona w założonych przez cara szkołach wojskowych – korpusach kadetów;
- ▶ stworzył pierwszą rosyjską flotę wojenną i do produkcji okrętów rozkazał założyć stocznie;
- ▶ uporządkował system podatkowy;
- ▶ ożywił handel i gospodarkę kraju poprzez sprowadzanie zagranicznych specjalistów.

Reformy Piotra I, choć niekiedy wprowadzane w sposób radykalny – jak np. zmuszanie bojarów

POSTAĆ HISTORYCZNA

PIOTR I WIELKI

1672–1725

Car rosyjski, cesarz Wszechrusi. Dobrze wykształcony, w młodości odbył podróż po Europie – zwiedzał wówczas zarówno instytucje naukowe, uniwersytety czy muzea, jak i zakłady produkcyjne oraz stocznie. Samodzielną władzę objął jako 17-latek w wyniku zamachu stanu. Dzięki reformom przeprowadzonym przez Piotra I Rosja stała się mocarstwem.

Car Piotr Wielki [1] podczas obcinania brody jednemu z bojów [2]. W ramach modernizacji państwa car oczekiwał, że zmiana ulegną także sposób ubierania się i obyczaje wyższych klas społeczeństwa Rosji.

• kolorowana rycina, Rosja, XVIII w.

do zgolenia bród i porzucenia tradycyjnych strojów – przyniosły efekty. Już w trakcie toczonych w latach 1700–1721 **wielkiej wojny północnej** armii rosyjskiej udało się zniszczyć główne siły Szwedów w bitwie **pod Połtawą w 1709 r.** To zwycięstwo miało duże znaczenie. Rosja trwale opanowała bowiem terytoria nad Bałtykiem, co umożliwiło jej rozwój handlu morskiego i floty. W uznaniu niewątpliwych zasług władcy uhonorowano tytułem cesarza Wszechrusi, nadano mu też przydomek: Wielki.

CIĘKAWOSTKA

Nowa stolica – Petersburg

Wśród dokonań Piotra I szczególne miejsce zajmuje założenie Petersburga – pierwszego całorocznego portu bałtyckiego Rosji. Jego budowę rozpoczęto w 1703 r., wkrótce po uzyskaniu kosztownego dla Szwecji dostępu do Bałtyku. Miasto otrzymało nazwę na cześć patrona władcy – św. Piotra (Sankt Petersburg). Wzniesienie metropolii na podmokłych terenach nie było zadaniem łatwym i kosztowało życie wielu ludzi, ale prace prowadzone na rozkaz cara postępowały bardzo sprawnie. Piotr I przeniósł tu swoją siedzibę już w 1712 r., gdy losy wojny północnej nie były jeszcze przesądzone.

■ ROSJA ZA CZASÓW KATARZYNY II WIELKIEJ

Za panowania następców Piotra Wielkiego władza cesarska w Rosji nie uległa osłabieniu. Gdy w 1762 r. rządy objął Piotr III, szybko zraził do siebie poddanych i już po kilku miesiącach został pozbawiony tronu. Zasiadła na nim wówczas jego żona **Katarzyna II**. Cesarzowa wiedziała, że aby utrzymać się przy władzy, musi zachować poparcie szlachty i znaleźć środki na opłacenie i zaopatrzenie kosztownej armii. Nadała zatem szlachcie nowe przywileje, zwalniając ją m.in. z płacenia podatków i obowiązku służby wojskowej. W zamian zwiększeniu uległy powinności chłopów, których przymusowo wcielano do armii i obciążano rosnącymi świadczeniami. Doprowadziło to do wybuchu buntów chłopskich, z których największym było **powstanie Pugaczowa** (1773–1775). Źródłem finansowania działań wojennych stała się też likwidacja klasztorów i konfiskata majątków cerkiewnych.

Katarzyna prowadziła aktywną politykę zagraniczną, a szczególne sukcesy odniosła kosztem pogrążonej w kryzysie Rzeczypospolitej. Ostatecznie jej działania doprowadziły do **trzech rozbiorów Rzeczypospolitej** w latach **1772–1795** (więcej o tym na s. 265, 287 i 295), dzięki którym Rosja zyskała nowe rozległe terytoria.

Sukcesem Katarzyny II zakończyła się również stoczona przez nią wojna z Turcją. Na tym froncie celem rosyjskiej polityki było zdobycie ważnego dla gospodarki dostępu do Morza Czarnego. Zadanie to udało się zrealizować już za panowania Piotra I, ale uzyskane wówczas nadmorskie terytoria szybko utracono. Podjęte przez cesarzową działania militarne pozwoliły w **1783 r.** wcielić chanat krymski ze strategicznie ważnym półwyspem Krym. Dalsze walki zakończyły się zawarciem

Egzekucja Jemieliana Pugaczowa, który po klęsce powstania chłopskiego (1773–1775) dostał się do niewoli, nie do końca odpowiadała propagandowemu obrazowi oświeconej władczyni. Pugaczow został, co prawda, ścięty, ale potem publicznie poćwiartowano jego zwłoki.

• rycina, Rosja, XIX w.

w 1792 r. pokoju rosyjsko-tureckiego, na mocy którego Rosja utrzymała cenne zdobycze terytorialne (przyjrzyj się [mapie](#) ze s. 229).

Rządy Katarzyny II były nie tylko czasem ekspansji terytorialnej, lecz także ważnych reform wewnętrznych. Władczyni, wychowana na dziełach oświeceniowych filozofów, kontynuowała modernizację Rosji podjętą przez Piotra Wielkiego. Wprowadziła zatem ograniczony samorząd w guberniach i miastach, uregulowała też prawa szlachty, mieszczan i chłopów. Cesarzowa przeprowadziła reformę edukacji. Dawne szkolnictwo przyklasztorne zostało przez nią zastąpione bezpłatnymi, koedukacyjnymi szkołami państwowymi, otwartymi dla dzieci z różnych warstw

społecznych. Pozwoliła na wydawanie prasy satyrycznej, rozpoczęła w Rosji akcję szczepień przeciwko ospie, hojnie wspierała artystów. Jej rządy wzbudzały entuzjazm wśród oświeceniowych myślicieli, z którymi zresztą utrzymywała ożywione kontakty. Faktycznie działania Katarzyny II miały jednak przede wszystkim na celu utrzymanie i umocnienie jej władzy.

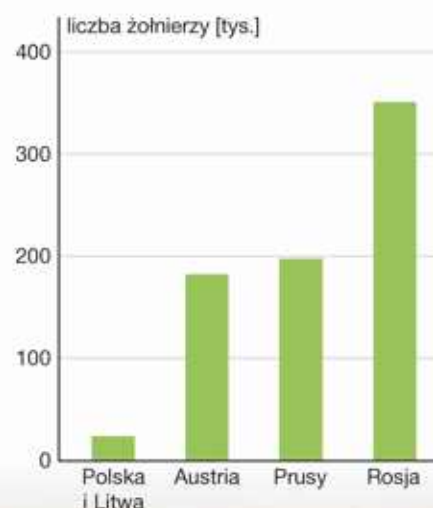
■ PRUSY NOWYM MOCARSTWEM

Rozpoczęty w XVII w. proces jednoczenia Brandenburgii i Prus był kontynuowany w następnym stuleciu. Już w 1701 r. korzystna sytuacja międzynarodowa pozwoliła władcy z dynastii Hohenzollernów sięgnąć po tytuł królewski – do tej godności został wyniesiony

Wojny i podboje Fryderyka II

Data	Nazwa konfliktu	Przeciwnik	Wynik i nabytki
1740–1742	I wojna śląska	Austria	Wygrana Prus, przyłączenie do państwa prawie całego Śląska i ziemi kłodzkiej
1744–1745	II wojna śląska	Austria	Wygrana Prus i potwierdzenie warunków z I wojny śląskiej
1756–1763	wojna siedmioletnia	Austria, Rosja, Francja, Hiszpania, Saksonia	Wygrana Prus i potwierdzenie warunków z I wojny śląskiej
1772	I rozbiór Rzeczypospolitej	Rzeczpospolita	Zabór Warmii, Prus Królewskich (bez Torunia i Gdańska), części Wielkopolski i Kujaw
1778–1779	wojna o sukcesję bawarską	Austria	Wygrana Prus i potwierdzenie sukcesji głównej linii Hohenzollernów w księstwach Ansbach i Bayreuth

Liczebność armii państw europejskich w XVIII wieku

Armia pruska cechowała się świetnym wyszkoleniem i żelazną dyscypliną. Podczas ataku żołnierze musieli utrzymywać idealną linię, co wraz z postępującym rozwojem artylerii i broni palnej nieuchronnie prowadziło do rosnących strat w ludziach.

• obraz, Niemcy, XX w.

Fryderyk I Hohenzollern. Wielkie reformy państwa kontynuował jego syn **Fryderyk Wilhelm I**. Monarcha, nazywany z powodu swoich zamiłowań królem-sierżantem, stworzył nowoczesną i niezwykle liczną jak na dość niewielki kraj armię. W pruskim wojsku panowała surowa dyscyplina (pruski dryl), jednak żołnierze mieli możliwość awansu. Utrzymanie rozbudowanych sił zbrojnych wymagało usprawnienia państwa i zwiększenia jego dochodów. W tym celu władca zlikwidował szlachecki samorząd i wprowadził administrację centralną, która bezwzględnie egzekwowała rosnące obciążenia podatkowe.

Armia pruska sprawdziła się w boju dopiero w czasach **Fryderyka II Wielkiego**, panującego w latach 1740–1786. Wkrótce po objęciu tronu władca zajął należący do Austrii Śląsk. Później przyłączył do Prus także rozległe ziemie Rzeczypospolitej, dzięki czemu powiększył dwukrotnie terytorium państwa. Mimo sukcesów militarnych władca został zapamiętany przede wszystkim jako **król-filozof**. Żywo zainteresowany sztuką i nauką, przeprowadził w swoim państwie wiele reform w duchu oświecenia. Król usprawnił pracę sądów, zakazał stosowania tortur, wprowadził **powszechny obowiązek szkolny**. W zakładanych przez niego szkołach świeckich zaczęto nauczać

praktycznych umiejętności niezbędnych np. w rolnictwie, z kolei uniwersytety miały przede wszystkim kształcić przyszłych urzędników. W państwie panowała tolerancja religijna, a jednocześnie władca ograniczał wpływy kleru. Monarcha troszczył się również o gospodarkę – zgodnie z zasadami merkantylizmu zabiegał o zwiększenie produkcji i eksportu, a także dbał o rozwój rolnictwa oraz rozbudowę szlaków lądowych i wodnych. Ogromną część uzyskanych w ten sposób dochodów przeznaczał na armię.

AUSTRIA I HABSBURGOWIE

Na początku XVIII stulecia wygasła hiszpańska linia Habsburgów, a z rywalizacji o koronę tego państwa (tzw. wojna o sukcesję hiszpańską) zwycięsko wyszli francuscy Burbonowie. Panujący wówczas w Austrii cesarz **Karol VI** zdołał przejąć jedynie należące do Hiszpanii Niderlandy Południowe oraz ziemie włoskie – Mediolan, Sycylię i Królestwo Neapolu. Oprócz utraty wpływów dynastii w Hiszpanii kolejnym problemem władcy stał się brak męskiego potomka. Aby rozwiązać tę kwestię, w 1713 r. cesarz wydał akt określany jako **sankcja pragmatyczna**. Dopuszczano w nim dziedziczenie austriackiej korony przez kobiety, a także scalono w jedno państwo Austrię, Czechy i Węgry.

ROSJA, AUSTRIA I PRUSY W XVIII WIEKU

LEGENDA

- posiadłości Habsburgów austriackich
- imperium osmańskie i jego lenna
- posiadłości kościelne
- Królestwo Pruskie
- granice terenów przyłączonych do Prus w 1742 r.
- granice cesarstwa rzymskiego
- Wojna siedmioletnia (1756–1763):
- działania wojsk rosyjskich
- ważniejsze bitwy
- granice Rzeczypospolitej przed rozbiorami w 1772 r.
- ziemie zabrane Rzeczypospolitej przez
- Prusy Rosję Austrię

1. Oceń, które z państw absolutystycznych najbardziej powiększyło swoje posiadłości podczas rozbiorów Rzeczypospolitej w porównaniu do wcześniejszego stanu posiadania.
2. Wymień państwa, przez których tereny przemaszerowała armia rosyjska podczas wojny siedmioletniej.

Zabiegi te miały umożliwić objęcie tronu przez jedną z jego córek. Po śmierci Karola VI w 1740 r. swoje pretensje do tronu zgłosili jednak także inni kandydaci, co doprowadziło do wojny o sukcesję austriacką. Zmuszona do walki z szeroką koalicją przeciwników **Maria Teresa** utrzymała ostatecznie większość odziedziczonych terytoriów, z wyjątkiem Śląska utraconego na rzecz Prus oraz niektórych ziem włoskich.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA TERESA

1717–1780

Cesarzowa z dynastii Habsburgów. Panowanie zawdzięczała swojemu ojcu – Karolowi VI, który wydał akt umożliwiający dziedziczenie tronu przez kobiety. Choć formalnie cesarzem rzymskim został jej mąż, książę lotaryński Franciszek I, to Maria Teresa sprawowała pełnię władzy w państwach Habsburgów. Była gruntownie wykształcona. Otaczała się utalentowanymi i oddanymi doradcami, dzięki czemu udało się jej wprowadzić wiele reform, kontynuowanych następnie przez jej syna Józefa II. Była matką szesnastorga dzieci.

■ ABSOLUTYZM OŚWIECONY
HABSBURGÓW

Stoczona u progu panowania Marii Teresy wojna przekonała ją, że kraj potrzebuje głębokich reform. Cesarzowa chciała usprawnić zarządzanie państwem, które było zróżnicowane pod względem prawno-instytucjonalnym. W tym celu powołała **Radę Państwa**, mającą służyć władczyni pomocą w podejmowaniu kluczowych decyzji, a także wiele centralnych instytucji, odpowiedzialnych za finanse, wojsko, politykę wewnętrzną i zagraniczną. Brak środków na utrzymanie armii i powtarzające się buntury chłopskie skłoniły cesarzową do zmian systemu podatkowego – ciężar utrzymania państwa przesunięto częściowo z chłopów na szlachtę i duchowieństwo. Stopniowo przejmowano też majątki klasztorne, a z uzyskanych środków utworzono m.in. sieć szkół państwowych.

Reformy zainicjowane przez Marię Teresę kontynuował jej syn, cesarz **Józef II**, który samodzielnie rządy rozpoczął w 1780 r. Władca chciał pogodzić w gospodarce zasady merkantylizmu i fizjokratyzmu. Zakazał importu towarów, które można było wytwarzać w kraju, ale zdecydował się także na polepszenie położenia stanu chłopskiego poprzez **zniesienie poddaństwa i pańszczyzny**. Cesarz wprowadził nową politykę wobec Kościoła katolickiego, zwaną od jego imienia **józefinizmem**. Niemal całkowicie zlikwidowano klasztory, a hierarchię i kler podporządkowano państwu. Pożytkane z majątków kościelnych środki przeznaczono na kolejne reformy edukacji – rosnący aparat administra-

TEKST ŹRÓDŁOWY

JÓZEF II I TOLERANCJA RELIGIJNA

Pod wpływem filozofii oświecenia cesarz Józef II ogłosił w 1781 r. Patent tolerancyjny. Dokument ten poszerzał prawa mniejszości religijnych w jego państwie.

Przekonani z jednej strony o szkodliwości wszelkiego ucisku sumienia, a z drugiej o wielkich korzyściach płynących dla religii i państwa z tolerancji prawdziwie chrześcijańskiej, uczuliśmy się skłonni do zezwolenia wszędzie wyznawcom religii augsburskiej i helweckiej, a także greckiej dyzunickiej, na odpowiadające ich religii prywatne jej wykonywanie [...].

Zezwalamy w szczególności:

1. Poddanym niekatolickim w miejscowościach, gdzie żyje 100 rodzin [...], wolno zbudować własny dom modlitwy ze szkołą.

2. Pozostawia się im swobodę ustanawiania własnych nauczycieli, utrzymywanych przez gminy [...].

3. Niekatolickim mieszkańcom jakieś miejscowości [zezwalamy] na wybór pastorów, o ile ich sami chcą utrzymywać i opłacać.

4. Sądownictwo w sprawach dotyczących religii niekatolików poruczymy [powierzamy] łaskawie sądom protestanckim [...] od orzeczeń tych przysługuje dalszy rekurs [odwołanie] do państwowych sądów nadwornych.

Źródło: Historia nowożytna 1648–1789. Wybór tekstów, oprac. K. Piłwarski, Warszawa 1954, s. 188–190.

1. Wymień mniejszości wyznaniowe, których dotyczyło przedstawione prawo, i określ, kogo w dokumencie pominięto.
2. Scharakteryzuj sytuację innowierców w państwie Józefa II przed ogłoszeniem Patentu tolerancyjnego.

cyjny państwa potrzebował bowiem wykształconych urzędników. Zgodnie z postulatami oświeceniowych filozofów cesarz wprowadził nowy kodeks karny zwany **Józefiną**. Ograniczono w nim stosowanie kary śmierci, za to znacznie rozszerzono kary więzienia, zrezygnowano również z tortur, pozostawiając jednak karę chłosty.

Józef II uniezależnił sądownictwo od administracji państwowej. W kraju panowała tolerancja religijna. Mimo to z czasem zaczęto rozbudowywać aparat kontroli nad społeczeństwem. Austria Józefa II zmieniła się tym samym w **państwo policyjne**, z silnymi strukturami tajnej policji i restrykcyjną cenzurą.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna siedmioletnia – pierwszy konflikt o zasięgu światowym

W połowie XVIII w. rosnąca pozycja Prus zaczęła budzić niepokój europejskich władców.

Do ograniczenia roli tego państwa dążyła przede wszystkim Austria, która liczyła na odzyskanie Śląska, ale do antypruskiego przymierza przystąpiły też Francja, Saksonia, Szwecja i Rosja.

Do wybuchu wojny siedmioletniej doszło w 1756 r.

Osamotnione Prusy popierała tylko Wielka Brytania. Mimo silnej armii nie mogły sprostać tak wielu przeciwnikom i szybko zaczęły ponosić porażki. Armia rosyjska opanowała teren dawnych Prus Książęcych, a później zajęła Brandenburgię i Berlin. Beznadziejna sytuacja Fryderyka II poprawiła się nieoczekiwanie w 1762 r. wskutek zmiany na rosyjskim tronie. Nowy car Piotr III był zafascynowany dokonaniem pruskiego władcy, dlatego zaoferował mu pokój. Gdy Francja także zrezygnowała z udziału w dalszych walkach, Austria została zmuszona w 1763 r. do zawarcia pokoju, na mocy którego Śląsk pozostał pod władzą pruską. Nieoczekiwane odwrócenie losów wojny na korzyść Prus określa się jako cud domu brandenburskiego.

Wojna siedmioletnia toczyła się również w koloniach. Lądowe i morskie walki toczono aż na czterech kontynentach: w Europie, Ameryce Północnej, Afryce i Azji. Z tego powodu wojna siedmioletnia uznawana jest za pierwszy konflikt zbrojny o zasięgu globalnym.

Kapitulacja Kołobrzegu

w 1761 r. była jedną z serii klęsk, które ponosili Prusacy w starciach z połączonymi armiami Austrii i Rosji. Rok wcześniej oddziały Fryderyka II zostały wyparte nawet z Berlina.

■ obraz, Niemcy, XIX w.

Co zadecydowało o nieoczekiwanym rozstrzygnięciu wojny siedmioletniej?

ĆWICZENIA

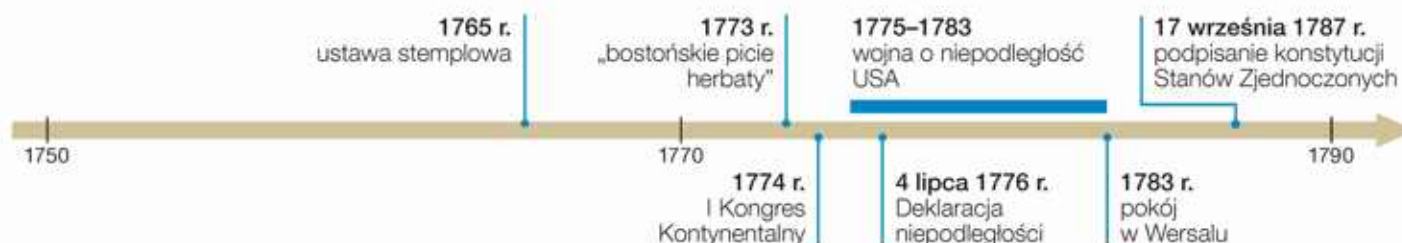
1. Wyjaśnij, co skłoniło XVIII-wiecznych władców absolutnych do podjęcia reform w ich państwach.
2. Porównaj reformy wdrażane w Rosji, Prusach i Austrii – wskaż podobieństwa i różnice.
3. Oceń, czy skutek zmian wprowadzonych przez władców oświeconych poprawił się poziom życia ich poddanych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu, red. J. Staszewski, Warszawa 1991.
W. Serczyk, *Piotr Wielki*, Wrocław 2003.

4 POWSTANIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH

Kolonie w Ameryce Północnej stały się schronieniem dla rozmaitych grup religijnych i narodowych, które musiały opuścić Europę w XVII w. W kolejnym stuleciu wszyscy tamtejsi koloniści znaleźli się pod panowaniem brytyjskim, które wkrótce dość nieoczekiwanie zrzucili, tworząc nowe państwo i nowy naród. Jak do tego doszło? Jakie zasady stanowiły podstawę ustroju Stanów Zjednoczonych?

■ KOLONIE BRYTYJSKIE W NOWYM ŚWIECIE

W połowie XVIII w. Wielka Brytania posiadała na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej 13 kolonii, zamieszkiwanych przez ok. 2 mln mieszkańców. Byli to głównie Anglicy, Irlandczycy, Szkoci i Niemcy, a także czarnoskórzy niewolnicy przywiezieni z Afryki. Tworzyli oni społeczność wielonarodową oraz wielowyznaniową, utrzymującą się głównie z rolnictwa i rzemiosła. Na północy dominowały mniejsze gospodarstwa farmerów, natomiast na południu prężnie rozwijały się wielkie plantacje produkujące bawełnę oraz tytoń

z wykorzystaniem pracy niewolniczej. Poszczególnymi koloniami w imieniu Korony Brytyjskiej zarządzali mianowani przez monarchę urzędnicy – **gubernatorzy**, ale pewien wpływ na ich funkcjonowanie miały także lokalne parlamenty, złożone z przedstawicieli miejscowej elity. Gospodarka kolonii opierała się na kontaktach handlowych z metropolią. Produkowane tu towary (bawełnę, tytoń) i wydobywane surowce wywożono na Wyspy Brytyjskie, skąd z kolei sprowadzano dobra pochodzące z innych kolonii imperium brytyjskiego – przede wszystkim herbatę, papier, przedmioty luksusowe i towary włókiennicze.

WARTO WIEDZIEĆ

Plemiona indiańskie w Ameryce Północnej

Rdzennymi mieszkańcami Ameryki Północnej byli Indianie, których liczebność jest dziś trudna do oszacowania. Dzieliли się oni na szereg plemion, spośród których za najliczniejsze uznaje się Irokezów i Huronów, zamieszkujących w rejonie Wielkich Jezior. Plemiona te walczyły po stronie Francji w XVIII-wiecznych wojnach francusko-brytyjskich o panowanie w Ameryce Północnej. Dakoci (Siuksowie), Czejenowie, Komancze, Apacze i Nawaho zajmowali z kolei obszary w głębi kontynentu. Poszczególne plemiona różniły się znacznie kulturą i gospodarką, toczyły również ze sobą liczne konflikty, co znacznie ułatwiło osadnikom z Europy zajęcie ich ziem. Jednak jednym z większych nieszczęść były nieznane dotąd choroby przywiezione przez Europejczyków do Ameryki. To przede wszystkim ospa, gruźlica czy tyfus zdziesiątkowały ludność indiańską.

Wymień plemiona, które walczyły po stronie Francji w wojnach francusko-angielskich w XVIII w.

Czarna Skala, wódz Siuksów, został przedstawiony na portrecie w tradycyjnym stroju i z włócznią.

■ obraz, Stany Zjednoczone, XIX w.

KONFLIKT Z WŁADZAMI BRYTYJSKIMI

Wyraźne zmiany w położeniu mieszkańców kolonii przyniosła stoczona w latach 1756–1763 **wojna siedmioletnia** (więcej o niej na s. 231). W Ameryce Północnej konflikt ten doprowadził do przejęcia dawnych terytoriów francuskich przez Wielką Brytanię. Zwycięstwo to oznaczało jednak w praktyce konieczność zwiększania sił wojskowych niezbędnych do ochrony pogranicza przed Indianami. Ponieważ Wielka Brytania borykała się wówczas z licznymi problemami finansowymi i gospodarczymi, kosztami utrzymania armii postanowiono obciążyć mieszkańców kolonii. W tym celu zaczęto restrykcyjnie przestrzegać – nie w pełni egzekwowanych w czasie wojny – przepisów gospodarczych, które ograniczały produkcję w koloniach. Poza tym podniesiono podatki. O ile ich zwiększanie podczas wojny z Francją nie budziło większego sprzeciwu, o tyle dalsze podnoszenie opłat, już po zakończeniu walk, spotkało się z ostrym protestem.

Największe oburzenie wywołała ogłoszona w 1765 r. **ustawa stemplowa** (*Stamp Act*), która wprowadzała opłaty od wystawiania wszelkich dokumentów. Zdecydowany protest kolonistów, którzy uznawali, że parlament brytyjski nie miał prawa nakładania nowych obciążeń bez ich zgody, wpłynął ostatecznie na zniesienie tej ustawy. Jednak już w 1767 r. władze metropolii podniosły cła na towary importowane do Ameryki Północnej, a w **1773 r.** ogłoszono ustawę o herbacie, która zapewniała Kompanii Wschodnioindyjskiej monopol na jej sprzedaż w koloniach.

Tym razem mieszkańcy kolonii nie ograniczyli się do zwyczajowych protestów i bojkotu towarów

CIEKAWOSTKA

Thomas Paine i Zdrowy rozsądek

Idea całkowitego oderwania kolonii od Wielkiej Brytanii zyskała dużą popularność dzięki broszurce *Zdrowy rozsądek* opublikowanej przez Thomasa Paine'a [czyt.: tomasa pejną] w 1776 r. Napisana sugestywnym językiem, jednoznacznie oskarżała brytyjskiego króla o nadużycia i wskazywała korzyści z ogłoszenia niepodległości. Jednym z jego argumentów było to, że mała wyspa nie powinna rządzić całym kontynentem. Hasła głoszone przez Paine'a wzbudziły żywą dyskusję w prasie, co dodatkowo zwiększyło popularność jego dzieła. W ciągu trzech miesięcy rozeszło się ono w 100 tys. egzemplarzy, a do końca wojny mogło osiągnąć nawet półmilionowy nakład.

Thomas Paine został przedstawiony na pomniku z piórem w dłoni i drugim spośród swoich najbardziej znanych dzieł – zatytułowanym *Prawa człowieka*. Ta opublikowana w Wielkiej Brytanii rozprawa również cieszyła się ogromnym powodzeniem.

▪ pomnik, Wielka Brytania, XX w.

Masakra bostońska, do której doszło 5 marca 1770 r., pogorszyła i tak złe relacje pomiędzy władzami brytyjskimi a mieszkańcami amerykańskich kolonii. Żołnierze brytyjscy podczas protestu przeciwko nowym podatkom zastrzelili 5 demonstrantów, a kilku innych zostało rannych.

▪ rycina, Ameryka Północna, XVIII w.

„**Bostońskie picie herbaty**” zaogniło konflikt pomiędzy mieszkańcami kolonii i władzami metropolii. Dzięki ustawie o herbacie Kompania Wschodnioindyjska uzyskała monopol na handel tym produktem. Zostało to uznane za zagrożenie dla wolności gospodarczych kolonii.

▪ grafika, Wielka Brytania, 1789 r.

importowanych z Wielkiej Brytanii, lecz zdecydowali się na inną formę protestu. Grupa mieszkańców Bostonu w przebraniu Indian wtargnęła na pokład statku brytyjskiego i zatopiła cały ładunek herbaty. Tak zwane „bostońskie picie herbaty” wywołało liczne represje wobec całej kolonii Massachusetts: zamknięto port w Bostonie, zawieszono działalność lokalnego samorządu, a na kolonistów nałożono obowiązek zapewnienia kwater dla 10 tys. żołnierzy. Dodatkowo władze metropolii zadecydowały o przyłączeniu do Kanady terenów leżących na zachód od Appalachów, co znacznie ograniczało rozwój terytorialny wszystkich kolonii i uderzało w interesy wielu tamtejszych mieszkańców.

Narastające konflikty z metropolią i rysująca się groźba otwartej wojny skłoniły kolonistów do ściśle-

szego współdziałania. W 1774 r. w Filadelfii odbył się zjazd przedstawicieli 12 kolonii brytyjskich (bez Georgii, czyt.: dżordzi), określany mianem **I Kongresu Kontynentalnego**. Jego uczestnicy zdecydowali o powołaniu milicji, czyli oddziałów samoobrony, potępieniu represyjnych ustaw władz brytyjskich i utrzymaniu bojkotu towarów angielskich. Uchwalili także deklarację wierności wobec króla Jerzego III i zobowiązali się pokryć koszty związane z wydarzeniami w Bostonie.

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ

Mimo pojednawczych gestów Kongresu formowanie milicji i gromadzenie broni przez mieszkańców kolonii nieuchronnie prowadziło do wybuchu rewolucji. Do pierwszego starcia pomiędzy siłami kolonistów

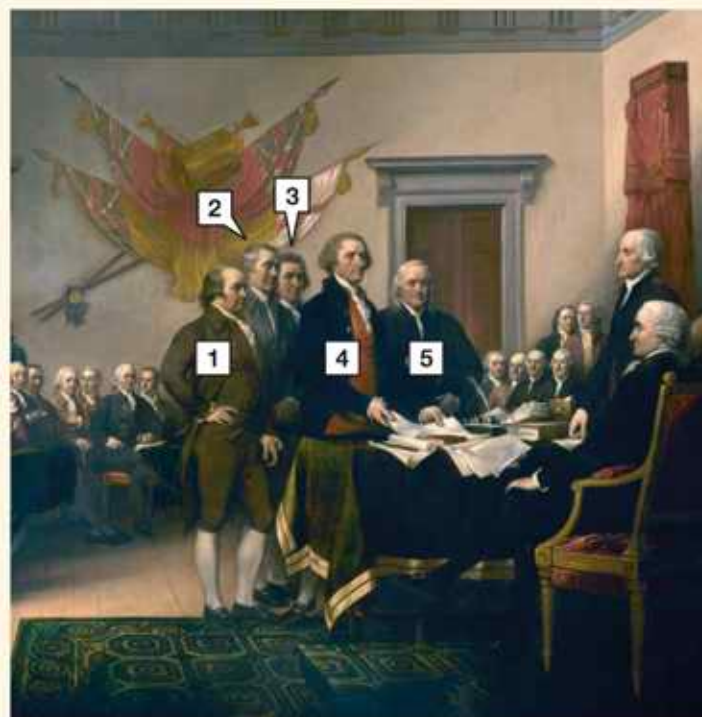
TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI Z 4 LIPCA 1776 ROKU

Dokument opracowany przez Thomasa Jeffersona, a uchwalony przez II Kongres Kontynentalny w Filadelfii, uzasadniał zerwanie więzów łączących 13 kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej z Wielką Brytanią.

Uważamy za niezbite i oczywiste następujące prawdy: że wszyscy ludzie stworzeni zostali równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niezbywalnych, w których rządzie na pierwszym miejscu należy postawić prawo do życia, do wolności i poszukiwania szczęścia; celem zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa ze zgody rządzonych; że ilekroć jakakolwiek forma rządu sprzeciwiała się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić rząd nowy na takich zasadach i na takiej organizacji władz oparty, jakie mu się wydadzą najodpowiedniejszymi do zapewnienia własnego bezpieczeństwa i pomyślności. Wprawdzie roztropność nakazuje nie zmieniać od dawna ustalonych rządów dla błahych i przemijających przyczyn [...]. Lecz jeśli długi szereg nadużyć i przywłaszczeń, dążący wciąż do jednego celu, wykazuje jawny zamiar narzucenia dawnemu narodowi jarzma absolutnego despotyzmu, naród ten ma nie tylko prawo, lecz i obowiązek obalenia podobnego rządu i zawarowania swego bezpieczeństwa na przyszłość za pomocą nowych rękojmi [...]. Dzieje panowania teraźniejszego króla Wielkiej Brytanii są jednym pasmem niesprawiedliwości i przywłaszczeń, dążących jawnie do rozciągnięcia nad tymi koloniami nieograniczonej tyranii.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. Bogusław-Lenard, Warszawa 1997, s. 470–472.

Deklaracja niepodległości to obraz Johna Trumbulla [czyt.: dzona trembela], ukazujący moment, gdy na forum II Kongresu Kontynentalnego treść tego dokumentu przedstawiają jego autorzy: John Adams [1], Roger Sherman [czyt.: rodżer szerman] [2], Robert Livingston [czyt.: liwinstołn] [3], Thomas Jefferson [4] i Benjamin Franklin [5].

■ obraz, Stany Zjednoczone, 1819 r.

1. Podaj, do jakich idei oświeceniowych odwoływali się twórcy Deklaracji.
2. Przedstaw argumenty, którymi autorzy deklaracji uzasadniali wystąpienie mieszkańców kolonii przeciw władzy Wielkiej Brytanii.

i regularną brytyjską armią doszło w 1775 r. pod **Lexington** [czyt.: legzinton]. Niedługo później w Filadelfii rozpoczęły się obrady **II Kongresu Kontynentalnego**. Jedną z jego pierwszych decyzji było przekształcenie oddziałów milicji w regularną **Armię Kontynentalną** i powierzenie jej dowództwa gen. **Jerzemu Waszyngtonowi**. Zmiana ta nie wpłynęła jednak istotnie na sytuację wojsk kolonistów, która była bardzo trudna. Żołnierzom brakowało nie tylko broni i mundurów, ale często też żywności. Same oddziały zbierały się i rozchodziły w zależności od pory roku i sytuacji na froncie.

Mimo to kolejne krwawe starcia z wojskami metropolii prowadziły nieuchronnie do radykalizacji nastrojów i żądań. Ostatecznie **4 lipca 1776 r.** Kongres uchwalił **Deklarację niepodległości**, w której zerwano zależność od Wielkiej Brytanii. Opracowany przez komisję kierowaną przez **Thomasa Jeffersona** [czyt.: tomasa dżefersona] dokument odwoływał się do oświeceniowej doktryny praw naturalnych człowieka (więcej o nich na s. 221). Na jego podstawie w miejsce dawnych kolonii wprowadzono niezależne stany (państwa), które w przyszłości miały utworzyć **państwo federacyjne** o nazwie **Stany Zjednoczone Ameryki** (*United States of America*, czyt.: junajted stejts of amerika).

POSTAĆ HISTORYCZNA

JERZY WASZYNGTON

1732–1799

Amerykański generał, polityk oraz pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych. Brał udział w wojnie siedmioletniej, walcząc w brytyjskiej armii przeciw Francji. Zdobyte wówczas doświadczenie oraz uznanie wpłynęły na decyzję Kongresu o powierzeniu mu dowodzenia Armią Kontynentalną. W 1781 r. przyjmował kapitulację wojsk brytyjskich pod Yorktown. Przewodniczył Federalnej Konwencji Konstytucyjnej, która opracowała tekst konstytucji Stanów Zjednoczonych. Jako prezydent nowo powstałego państwa, sprawując swój urząd przez dwie kadencje, dbał przede wszystkim o rozwój gospodarczy kraju oraz umacnianie ustroju. Za jego prezydentury Stany Zjednoczone rozpoczęły politykę izolacjonizmu, czyli unikania zaangażowania w konflikty toczące w Europie.

WALKI O NIEPODLEGŁOŚĆ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

LEGENDA

- posiadłości brytyjskie w 1773 r.
- posiadłości hiszpańskie z terytoriami odzyskanymi w 1783 r.
- działania floty i wojsk brytyjskich
- działania wojsk amerykańskich
- działania floty francuskiej i hiszpańskiej sprzymierzonych ze Stanami Zjednoczonymi
- zwycięskie bitwy wojsk brytyjskich
- zwycięskie bitwy wojsk amerykańskich
- uchwalenie i proklamacja Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych 4 VII 1776 r.
- granice Stanów Zjednoczonych w 1783 r.
- ① New Hampshire
- ② Rhode Island
- ③ Connecticut

- ?** 1. Wymień zwycięskie bitwy wojsk amerykańskich z okresu rewolucji.
2. Wymień państwa, które wspierały Amerykanów podczas walk o niepodległość.

Jerzy Waszyngton [1]

i francuski generał Jean-Baptiste Rochambeau [czyt.: ża batist roszambo] [2] wydają ostateczne rozkazy przed bitwą pod Yorktown. Starcie zakończyło się kapitulacją armii brytyjskiej i było ostatnią bitwą podczas tej wojny na terenie Stanów Zjednoczonych.

■ obraz, Stany Zjednoczone, 1836 r.

Ogłoszenie Deklaracji niepodległości nie wpłynęło jednak bezpośrednio na prowadzone walki. Latem 1776 r. Brytyjczycy przerzucili do Ameryki liczne regularne oddziały, które zapewniły im przewagę nad siłami Waszyngtona. Sytuacja odwróciła się dopiero po zwycięstwie kolonistów w bitwie **pod Saratogą w 1777 r.**

W kolejnych latach pomocy Amerykanom udzieliła Francja, która uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych. Wysłała na kontynent amerykański korpus swoich wojsk, a dodatkowo podjęła walkę na morzach z brytyjską flotą. Po stronie kolonistów opowiedziały się także Hiszpania i Holandia oraz rzesze ochotników przybywających do Ameryki z całej Europy. Rosnąca liczba przeciwników stanowiła coraz większe wyzwanie dla brytyjskiej armii. Zwycięstwo rewolucjonistów w bitwie **pod Yorktown** [czyt.: jorktałn] w **1781 r.** ostatecznie przesądziło o losach wojny. W **1783 r.** podpisano **pokój w Wersalu**, na mocy którego Brytyjczycy uznali niepodległość **Stanów Zjednoczonych Ameryki**.

■ KONSTYTUCJA STANÓW ZJEDNOCZONYCH

Nowo powstałe państwo pozostawało początkowo luźną federacją stanów, z których każdy miał własne prawa i organy władzy oraz prowadził odrębną politykę. Wypracowanie zasad współdziałania między nimi nie było jednak łatwe, a ostre spory dotyczyły zarówno uprawnień tworzonych władz centralnych, jak i kwestii społecznych: zniesienia niewolnictwa czy powszechności praw wyborczych. Ostatecznie **konstytucja Stanów Zjednoczonych** została podpisana **17 września 1787 r.**

Amerykańska ustawa zasadnicza określała strukturę władz państwa, cele rządu federalnego i metody

ich realizacji. Konstytucja wcielała w życie monteskiuszowski trójpodział władzy.

Władzę ustawodawczą miał odtąd sprawować **Kongres** złożony z **Senatu i Izby Reprezentantów**. Do Senatu wchodziło po dwóch przedstawicieli z każdego stanu, a do Izby Reprezentantów każdy stan wybierał liczbę kongresmenów proporcjonalną do jego liczby ludności. Prawa wyborcze uzależniono zasadniczo od **cenzusu majątkowego**, czyli od zamożności, a nie pochodzenia społecznego.

Strzelcy amerykańskiej milicji

nie mieli jednolitego uzbrojenia ani umundurowania. Ich podstawową bronią były strzelby myśliwskie [1], wśród których największą sławę zdobyła tzw. Kentucky Rifle [czyt.: kentaki rajfl]. Zalety tej broni stanowiły znakomita celność i zasięg (nawet do 250 m), dzięki czemu strzelcy potrafili przerzedzić szeregi Brytyjczyków, zanim ci zbliżyli się na odległość strzału ze standardowej strzelby wojskowej. Uda i nogi były zazwyczaj ochraniające przez spodnie [2], a na stopach często noszono mokasyny [3].

Obraz *Wolność zachęcająca do emancypacji czarnoskórych* jest pierwszym dziełem apelującym o zniesienie niewolnictwa w Stanach Zjednoczonych. W niektórych północnych stanach zlikwidowano je już w drugiej połowie XVIII w. Natomiast w stanach południowych funkcjonowało ono do zakończenia wojny secesyjnej i wprowadzenia 13. poprawki do konstytucji, czyli do 1865 r.

■ obraz, Stany Zjednoczone, 1792 r.

Władzę wykonawczą sprawował **prezydent**, wybierany na czteroletnią kadencję w wyborach dwustopniowych. Do jego uprawnień należało:

- ▶ prawo powoływania i odwoływania ministrów, mianowania oficerów i sędziów Sądu Najwyższego,
- ▶ prawo weta wobec ustaw Kongresu,
- ▶ zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi.

Zgodnie z oświeceniowymi ideami prezydent nie był nieusuwalny – prawo odsunięcia go od władzy otrzymał Kongres.

Na mocy ustawy zasadniczej powołano również **Sąd Najwyższy**. Do jego kompetencji należało m.in. rozstrzyganie sporów między stanami oraz interpretacja konstytucji i ocena zgodności nowych praw z jej treścią.

Nowo powstałe państwo stało się **federacją** (łac. *foedus* – związek) stanów, które zachowały dużą autonomię, własne prawa, sądy, administrację i władze wykonawcze. Jednakże za politykę zagraniczną,

funkcjonowanie armii i finansów odpowiadał odtąd wspólny **rząd federalny** (centralny).

Pierwszym prezydentem Stanów Zjednoczonych wybranym zgodnie z przyjętą konstytucją został w 1787 r. Jerzy Waszyngton. Za jego kadencji Kongres wprowadził 10 nowych poprawek do konstytucji, określanych mianem **Karty Praw**. Gwarantowały one podstawowe swobody obywatelskie, w tym wolność wyznania, sumienia, zgromadzeń, słowa i druku, nienaruszalność własności prywatnej, prawo do sprawiedliwego procesu, jak również prawo do noszenia broni. Z biegiem czasu doszło do ukształtowania się systemu dwupartyjnego w Kongresie. Federaliści, od XIX w. znani pod nazwą **republikanów**, domagali się dużych kompetencji dla urzędów federalnych oraz szybkiego równouprawnienia Afroamerykanów. Z kolei antyfederaliści, zwani **demokratami**, popierali większą samodzielność stanów oraz zdecydowanie sprzeciwiali się zniesieniu niewolnictwa.

Preambula Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki – wstęp do konstytucji rozpoczyna się od słynnych słów: *My, Naród Stanów Zjednoczonych...* Preambula wyjaśnia przyczyny uchwalenia konstytucji.

■ dokument, Stany Zjednoczone, XVIII w.

We the People of the United States, in order to form a more perfect Union, insure domestic Tranquility, provide for the common defence, promote the general Welfare, and our Posterity, do ordain and establish this Constitution for the United States of America.

Article 1

Section 1. All legislative Powers herein granted shall be vested in a Congress of the United States, which shall consist of a Senate and House of Representatives.

■ POLACY W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

W toczonych w trakcie rewolucji amerykańskiej walkach wzięli udział również Polacy. Przyjmuje się, że w sumie uczestniczyło w nich stu kilkudziesięciu Polaków i Amerykanów polskiego pochodzenia, w tym 15 oficerów ochotników, w większości byłych konfederatów barskich. Szczególną rolę odegrali jednak dwaj z nich: Tadeusz Kościuszko (więcej o jego działalności w Rzeczypospolitej na s. 289) oraz Kazimierz Pułaski. Kościuszko – absolwent założonej przez Stanisława Augusta Poniatowskiego Szkoły Rycerskiej – cieszył się opinią wybitnego projektanta fortyfikacji oraz inżyniera wojennego. Szczególne zasługi odniósł w przełomowej bitwie pod Saratogą. Przeprowadzone przez niego dokładne rozpoznanie terenu w znacznym stopniu przyczyniło się do zwycięstwa Amerykanów. W uznaniu dla jego umiejętności powierzono mu zaprojektowanie kluczowego dla działań wojskowych fortu w West Point [czyt.: łest point]. W 1783 r. został awansowany na generała brygady armii amerykańskiej. Z kolei Pułaski zaangażował się przede wszystkim w tworzenie oddziałów amerykańskiej kawalerii, a sam dowodził oddziałem zwanym Legionem Pułaskiego. Został śmiertelnie ranny podczas szarży pod Savannah [czyt.: sawana] 11 października 1779 r. Od 1929 r. corocznie w dniu jego śmierci w Stanach Zjednoczonych obchodzony jest Dzień Pamięci Generała Pułaskiego.

Pomnik Tadeusza Kościuszki w Waszyngtonie przedstawia bohatera wojny o niepodległość w amerykańskim mundurze z mapą fortyfikacji Saratogi w prawej dłoni i szablą w lewej.

■ fotografia współczesna, Stany Zjednoczone

Śmierć Pułaskiego pod Savannah

to obraz przedstawiający śmierć bohatera dwóch narodów na polu walki podczas oblężenia tego miasta 11 października 1779 r. Pułaski był najbardziej znanym oprócz Kościuszki Polakiem walczącym w amerykańskiej wojnie o niepodległość.

■ obraz, Polska, XX w.

? Wymień najważniejsze zasługi Kazimierza Pułaskiego w walce o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie czynniki doprowadziły do otwartej wojny brytyjskich kolonii z metropolią.
2. Oceń, jaką rolę w toczonych działaniach odegrało ogłoszenie Deklaracji niepodległości.
3. Scharakteryzuj ustrój Stanów Zjednoczonych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Ph. Jenkins, *Historia Stanów Zjednoczonych*, tłum. A. Oksiuta, Kraków 2009.

Z. Sułek, *Polacy w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych 1775–1783*, Warszawa 1976.

Choć Francja popierała republikańską rewolucję amerykańską, to pozostawała monarchią absolutną, a jej mieszkańcy byli pozbawieni w istocie jakichkolwiek praw politycznych. Idee oświeceniowe i wieści płynące zza oceanu powodowały jednak zmianę nastrojów społecznych, a pogarszająca się sytuacja gospodarcza kraju wkrótce doprowadziła do wybuchu otwartego buntu. Dlaczego nie udało się go uniknąć? Do jakich zmian doszło na skutek rewolucji francuskiej?

FRANCJA ZA LUDWIKA XVI

Zaprowadzony w XVII w. ustrój monarchii absolutnej utrzymywał się we Francji również w kolejnym stuleciu. Państwo to pozostawało wówczas najludniejszym krajem Europy, dysponowało jedną z większych armii lądowych i jedną z najpotężniejszych flot morskich, a dodatkowo posiadało rozległe kolonie. Poza tym Francja była także kulturalnym i intelektualnym centrum Europy, a językiem francuskim posługiwały się elity całego kontynentu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK XVI

1754–1793

Król Francji z dynastii Burbonów. Okres jego panowania to czasy kryzysu gospodarczego monarchii francuskiej. By zaradzić kryzysowej sytuacji, zwołał po 175 latach Stany Generalne. Jednak próby reform, na które musiałby zdobyć dodatkowe środki finansowe, zakończyły się wybuchem rewolucji. Początkowo próbował współpracować z siłami rewolucyjnymi, lecz później zdecydował się skorzystać z pomocy innych władców. Po próbie ucieczki z kraju został zdeponowany, skazany na śmierć i ścięty na gilotynie. W ten sam sposób stracono jego żonę – Marię Antoninę.

Korzystna sytuacja królestwa zachwiała się jednak w połowie stulecia, gdy zaangażowanie w toczoną w latach 1756–1763 wojnę siedmioletnią doprowadziło do utraty przez Francję wielu posiadłości kolonialnych w Ameryce Północnej oraz Indiach. Straty te znacznie zmniejszyły wpływy do skarbu państwa, co nie powstrzymało **Ludwika XVI** przed zaangażowaniem się w amerykańską wojnę o niepodległość. Zwycięska, ale bardzo kosztowna wojna na morzu i odległych lądach nie przyniosła Francji korzyści politycznych i gospodarczych. Ponadto na kraj spadły powtarzające się w kolejnych latach **klęski nieurodzaju**, które spowodowały znaczne zmniejszenie produkcji rolnej i tym samym – dochodów chłopów. Uderzało to również w produkcję wyrobów rzemieślniczych, bo pozbawieni środków mieszkańcy wsi nie mieli za co kupować innych dóbr. W efekcie wzrosło bezrobocie, obniżeniu uległy pensje pracowników, a dodatkowo topniały także wpływy państwa.

Nie wszystkie grupy społeczne jednakowo odczuwały skutki kryzysu. Ówczesne społeczeństwo francuskie było bowiem nadal podzielone – tak jak w średniowieczu – na **trzy stany**. Pierwszy z nich obejmował duchowieństwo, drugi – szlachtę, a trzeci – pozostałych mieszkańców państwa. Przedstawiciele dwóch pierwszych stanów posiadali wyłączne prawo piastowania najwyższych urzędów w państwie i armii, byli właścicielami dużej części ziem, a dodatkowo cieszyli się licznymi przywilejami – w tym również zwolnieniem od podatków.

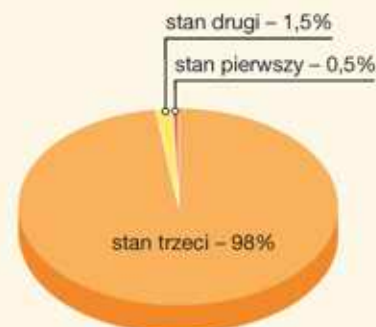
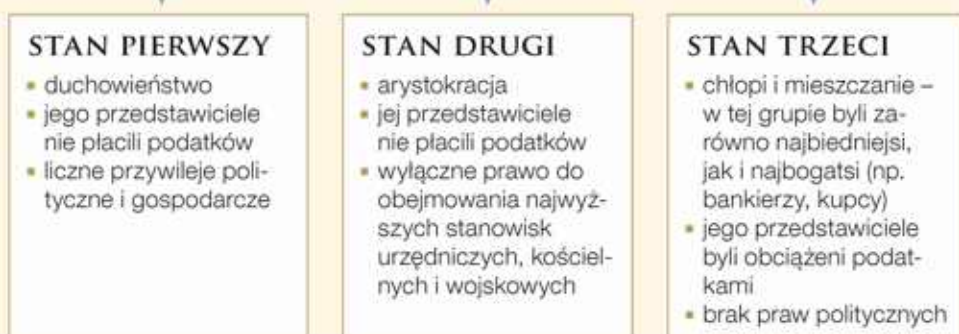
Jednak 98% społeczeństwa francuskiego stanowił stan trzeci, który współtworzyli mieszczaństwo i chłopcy. Byli to

■ FRANCUSKIE SPOŁECZEŃSTWO STANOWE

System społeczny od setek lat we Francji zasadniczo się nie zmieniał i stał w sprzeczności wobec coraz popularniejszych tam idei oświecenia.

SPOŁECZEŃSTWO FRANCUSKIE U SCHYŁKU MONARCHII

Podział społeczeństwa francuskiego na stany w XVIII wieku

? Oceń, której grupie stanu trzeciego mogło najbardziej zależeć na przeprowadzeniu reform.

ludzie o bardzo zróżnicowanym statusie majątkowym, a zatem nie tylko bezrolni chłopi, robotnicy i miejska biedota, ale także zamożne mieszczaństwo, zwane **burżuazją**: kupcy, właściciele zakładów produkcyjnych, bogaci miejscy rzemieślnicy, lekarze i prawnicy. Członkowie stanu trzeciego nie posiadali żadnych praw politycznych, mimo że dźwigali ciężar utrzymania państwa.

Katastrofalny stan finansów monarchii kontrastował z wystawnym życiem dworu, który nadal funkcjonował tak, jak w czasach największej świetności. Wydatki na utrzymanie Wersalu i rzeszy jego mieszkańców pochłaniały ok. 15% dochodów Francji, co budziło stopniowo rosnącą niechęć poddanych. Rozrzutność wypominano szczególnie żonie Ludwika XVI – **Marii Antoninie**, którą oskarżano także o rozmaite skandale obyczajowe. Sam monarcha również nie cieszył się autorytetem, a planowanych działań nie potrafił doprowadzić do końca. W efekcie nie powiodły się m.in. rozpoczęte przez jego ministrów reformy systemu podatkowego, którym skutecznie przeciwstawiły się szlachta i duchowieństwo.

■ ZWOŁANIE STANÓW GENERALNYCH

Podjęmowane przez królewskich ministrów próby reform sprawiły, że wiadomości o kryzysie finansowym państwa dotarły do społeczeństwa. W odpowiedzi zaczęto się domagać zwołania Stanów Generalnych –

Trzy stany zostały ukazane w karykaturze z okresu poprzedzającego rewolucję francuską. Duchowieństwo [1] i arystokracja [2] siedzą na plecach przedstawicieli trzeciego stanu [3], w tym przypadku chłopu podpierającego się motyką. W ten sposób zobrazowano wyzysk, jaki dotykał w monarchii francuskiej reprezentantów stanu niższego.

■ kolorowana rycina, Francja, XVIII w.

zgromadzenia złożonego z przedstawicieli wszystkich trzech stanów, które jako reprezentacja całego narodu mogłoby podjąć decyzje o naprawie finansów Francji. Monarcha uległ ostatecznie tym żądaniom i ogłosił, że obrady tego gremium rozpoczną się w maju 1789 r.

Okres poprzedzający posiedzenie upłynął w napiętej atmosferze. W toku dyskusji ustalono, że stan pierwszy i drugi wybiorą po 300 przedstawicieli, a stan trzeci – 600, co miało odzwierciedlać jego przewagę we francuskim społeczeństwie. Wybory delegatów miały charakter powszechny i wpłynęły na ożywienie publicystyki. Wśród tworzonych wówczas pism i pamfletów szczególną popularność zyskała broszura zatytułowana *Co to jest stan trzeci?*, której autorem był ksiądz Emmanuel-Joseph Sieyès [czyt.: emanuel żozef siejes]. Autor krytykował w niej ówczesną strukturę społeczną Francji, domagając się przyznania praw politycznych wszystkim Francuzom. Publikacja ta stała się programem ideowym stanu trzeciego, którego przedstawiciele zaczęli żądać:

- ▶ udziału we władzy,
- ▶ poprawy położenia materialnego,
- ▶ możliwości społecznego awansu,

- ▶ zniesienia przywilejów pierwszego i drugiego stanu.

Uroczyste otwarcie Stanów Generalnych nastąpiło **5 maja 1789 r.** w Wersalu. Prace rozpoczęły się od konfliktu o zasady obradowania. W przeszłości każdy stan obradował oddzielnie i dysponował jednym głosem. Takie rozwiązanie zapewniało stałą przewagę duchowieństwa i szlachty (2 głosy) nad stanem trzecim (1 głos). Dlatego członkowie tego ostatniego zaczęli się domagać wspólnych obrad i głosowań na zasadzie: jeden przedstawiciel – jeden głos. Propozycja ta została odrzucona, jednak część posłów reprezentujących duchowieństwo i szlachtę zaczęła obradować razem ze stanem trzecim.

Brak kompromisu zachęcił reprezentantów stanu trzeciego do podjęcia bardziej zdecydowanych działań. Uznając siebie za delegatów 98% społeczeństwa, 17 czerwca 1789 r. ogłosili się oni **Zgromadzeniem Narodowym**. W odpowiedzi król próbował uniemożliwić im dalsze prace poprzez zamknięcie głównej sali obrad, ale wówczas przeniesiono je po prostu do pobliskiej sali do gry w piłkę. Determinacja okazana przez deputowanych ze stanu trzeciego zmusiła Ludwika XVI do wydania zgody na wspólne prowadzenie dalszych

Obrady stanu trzeciego ze względu na utrudnienia ze strony króla miały odbyć się oddzielnie, w sali do gry w piłkę. Zgromadzeni delegaci uznali się za Zgromadzenie Narodowe i zobowiązali się nie rozchodzić aż do uchwalenia konstytucji. Moment składania tej przysięgi przedstawił na obrazie francuski malarz Jacques-Louis David.

■ obraz, Francja, 1791 r.

obrad. Ich uczestnicy stawiali sobie teraz za cel nie tylko poprawę finansów państwa, lecz także szerzej zakrojoną reformę ustroju. Dlatego 9 lipca 1789 r. ogłoszono powstanie **Zgromadzenia Konstytucyjnego** (tzw. **konstytuanty**), którego główną misją było opracowanie konstytucji.

■ WYBUCH REWOLUCJI

Polityczne sukcesy przedstawicieli trzeciego stanu budziły żywe emocje wśród mieszkańców Paryża, jednak zaczęły do nich docierać informacje o koncentracji wojsk królewskich pod Wersalem. Zostało to odczytane jako zapowiedź uderzenia na stolicę, w której obradowała konstytuanta. W efekcie w mieście wybuchły zamieszki, a jego mieszkańcy zaczęli tworzyć własne oddziały – milicje. Masowo wstępowali do nich najubożsi paryżanie, tzw. **sankiuloci** (fr. *sans-culottes*; czyt.: są **kjulots** – dosłownie: bez krótkich spodni; zob. [ilustrację](#) na s. 245). **14 lipca 1789 r.** wielotysięczny tłum uderzył na miejski arsenał, a następnie – już uzbrojony – przeprowadził **szturm na Bastylię**, paryskie więzienie, które uznawano za symbol królewskiej władzy absolutnej. Zdobycie Bastylii skłoniło króla do wykonania kilku pojednawczych gestów. Z miasta wycofano regularne oddziały wojskowe, a z mieszczańskich milicji została utworzona **Gwardia Narodowa**. Dowództwo nad nią objął gen. Marie Joseph de La Fayette [czyt.: **mari żozef de la fajet**], który był bohaterem amerykańskiej wojny o niepodległość i cieszył się popularnością wśród paryżan.

Wydarzenia, do których doszło w Paryżu, wywołały również rozruchy w innych miastach i skłoniły część arystokracji do opuszczenia kraju. Tymczasem wśród mieszkańców wsi, którzy nadal zmagali się

przede wszystkim z głodem i drożyzną, pojawiły się plotki o celowym niszczeniu pól przez arystokrację i zagraniczne wojska. W rezultacie w wielu regionach Francji wybuchła panika, zwana **wielką trwogą**. Przeświadczeni o czyhającym zagrożeniu chłopci tworzyli własne oddziały, które jednak – wobec braku rzeczywistego wroga – często napadały na posiadłości arystokratów. Niszczono wówczas przede wszystkim księgi, w których rejestrowano zobowiązania i długi chłopów.

W celu uspokojenia wystąpień w początkach sierpnia 1789 r. konstytuanta zadekretowała „całkowite obalenie systemu feudalnego”, w ramach czego:

- ▶ zniesiono poddaństwo chłopów,
- ▶ odwołano przywileje podatkowe szlachty,
- ▶ zlikwidowano dziesięcinę, czyli podatek płacony na rzecz Kościoła,
- ▶ przyznano prawo sprawowania urzędów wszystkim obywatelom.

■ ZMIANA USTROJU FRANCJI

Pod koniec sierpnia 1789 r. uchwalono zaś dokument, który wyznaczać miał kierunek dalszych reform państwa – **Deklarację praw człowieka i obywatela**. Nawiązywała ona do idei oświeceniowych oraz amerykańskiej Deklaracji niepodległości i miała się stać wstępem do właściwej konstytucji. Zgodnie z jej treścią:

- ▶ suwerenem powinien być lud, a nie monarcha,
- ▶ obywatele stali się wolni i równi,
- ▶ obywatele mieli prawo do buntu,
- ▶ wszyscy mogli brać udział w stanowieniu prawa i podatków,
- ▶ obowiązywała wolność słowa i prasy,
- ▶ ogłoszono tolerancję religijną.

Zdobycie Bastylii uznaje się za wydarzenie rozpoczynające rewolucję francuską. W twierdzy zwykle przetrzymywano osoby niewygodne dla władcy, lecz w momencie szturm znajdowało się tu jedynie kilku przypadkowych więźniów.

■ rycina kolorowana, Francja, XVIII w.

Ludwik XVI odmówił podpisania Deklaracji, a jednocześnie zwiększył liczbę oddziałów stacjonujących pod Paryżem. W odpowiedzi 5 października 1789 r. na pałac królewski w Wersalu skierował się tłum złożony głównie z rozwścieczonych, biednych i głodnych kobiet. Uczestniczki tzw. **marszu na Wersal** zmusiły Ludwika XVI do podpisania tekstu Deklaracji i przeniesienia się wraz z Marią Antoniną do Paryża. Odtąd król stał się faktycznie więźniem paryskiego ludu i stracił wpływ na wydarzenia polityczne. Trudne położenie monarchy skomplikowało się jeszcze bardziej w czerwcu 1791 r., gdy rodzina królewska podjęła nieudaną próbę ucieczki z Francji. W rezultacie Ludwik XVI utracił resztki autorytetu i został zawieszony w pełnieniu obowiązków, a konstytuanta przyspieszyła swoje prace.

Jej działalność zakończyło ostatecznie uchwalenie konstytucji i podpisanie jej przez Ludwika XVI we **wrześniu 1791 r.** Zgodnie z przyjętą ustawą Francja stała się wówczas **monarchią konstytucyjną**, a aparat państwowy miał się opierać na koncepcji **trójpodziału władzy**. Władzę ustawodawczą miało odtąd pełnić **Zgromadzenie Prawodawcze** (tzw. legislatura), zaś władzę wykonawczą miał sprawować nadal monarcha, tytułowany teraz „królem Francuzów”.

WARTO WIEDZIEĆ

Deklaracja praw kobiety i obywatelki

W odpowiedzi na Deklarację praw człowieka i obywatela Olympe de Gouges [czyt.: olamp de goż], francuska dramatopisarka, autorka licznych odezw do ludu i deklaracji, opublikowała w 1791 r. Deklarację praw kobiety i obywatelki. Domagała się w niej równouprawnienia kobiet

w kwestii praw społecznych i politycznych. W pierwszym artykule stwierdziła: *Kobieta rodzi się i pozostaje wolna i równa w prawach mężczyźnie, dalej zauważyła też: Skoro kobieta może zgodnie z prawem zawisnąć na szubienicy, winna również mieć prawo stanąć na mównicy*. Jej postulaty cieszyły się pewną popularnością, ale nie mogły wówczas zostać wcielone w życie. Ostatecznie de Gouges stała się jedną z ofiar rewolucji – w 1793 r. skazano ją na śmierć i ścięto na gilotynie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA I OBYWATELA

Uchwalona 26 sierpnia 1789 r. Deklaracja wyznaczała ramy dla przygotowywanej konstytucji Francji, ale stała się także punktem odniesienia dla wszystkich późniejszych ustaw zasadniczych.

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako ZGROMADZENIE NARODOWE, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka [...].

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. [...]

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nieprzedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.

Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. [...]

Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. [...]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę.

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym, z wyjątkiem wypadku, gdy tego wymaga w sposób oczywisty konieczność publiczna uznana przez prawo, wszelako pod warunkiem słusznego i z góry wypłaconego odszkodowania.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*,

oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 487–489.

1. Wskaż, jakie idee oświeceniowe znalazły swoje odzwierciedlenie w tekście Deklaracji.
2. Odwołując się do treści Deklaracji, wyjaśnij, w jakich sytuacjach wolność jednostki mogła lub powinna być ograniczona.

Jego kompetencje zostały jednak znacznie ograniczone. Przede wszystkim władca musiał podzielić się władzą z sześcioma ministrami. Byli oni mianowani przez monarchę, ale każdy jego dekret wymagał odtąd kontrasygnaty, a więc akceptacji i podpisu odpowiedniego ministra. Władca został także pozbawiony prawa wypowiedzania wojny i zawierania pokoju. Sądownictwo stało się niezależne, a państwo podzielono na częściowo samorządne departamenty.

Jako wstęp (preambułę) do konstytucji wykorzystano Deklarację praw człowieka i obywatela, jednak oba dokumenty nie były całkiem spójne. Wyraźnie niezgodne z Deklaracją były niektóre istotne zapisy Konstytucji z 1791 r., np. dopuszczenie do wyborów tylko zamożniejszych obywateli, czyli wprowadzenie **cenzusu majątkowego**. Ostatecznie zatem, choć prace konstytuanty doprowadziły do rewolucyjnych przekształceń we Francji i całkowitego zniesienia pozostałości systemu feudalnego, to nadal duża część społeczeństwa nie miała żadnego wpływu na losy państwa. Wciąż liczni byli zatem ci, którzy pragnęli dalszych, głębszych zmian społecznych.

Czapka Gwardii Narodowej – oddziałów ochotniczych, do których wstępowali zwolennicy rewolucji – została ozdobiona symbolami do dziś kojarzonymi z Republiką Francuską. Są to: fasces, czyli wiązki różg z wetkniętym toporem **[1]** – znak władzy w republice rzymskiej, oraz czapka frygijska **[2]** – rewolucyjny symbol wyzwolenia również nawiązujący do czasów antycznych.

■ czapka, Francja, 1790 r.

■ ZGROMADZENIE KONSTYTUCYJNE

Od 1789 r. poszczególne stronnictwa zasiadające w konstytuancie wydawały własne czasopisma i tworzyły swoje oddziały na prowincji. Jedną z najbardziej radykalnych formacji było **Towarzystwo Przyjaciół Konstytucji**. Należeli do niego tzw. **jakobini**, którym przewodził **Maximilien Robespierre** [czyt.: maksymilią robespie]. Początkowo obradowali oni w budynkach należących dawniej do dominikanów, określanych we Francji właśnie mianem jakobinów. Rywalizujący z nimi **kordelierzy**, wśród których prym wiedli **Jean-Paul Marat** [czyt.: żą pol mara] i **Georges Danton** [czyt.: żorż danta], spotykali się w klasztorze franciszkanów. Charakterystycznym elementem stroju tych zakonników był sznur (fr. *la corde*; czyt.: la kord), od którego powstała nazwa „kordelierzy”.

? Wymień najważniejsze różnice między poglądami arystokracji i jakobinów.

WARTO WIEDZIEĆ

Rewolucja a moda

W okresie rewolucji wyraźne zmiany zaszły w modzie, a ubiór przestał być tak ściśle związany z pochodzeniem. Mieszczanki oraz szlachcianki przestały nosić suknie dworskie, kojarzone z dawną władzą i stylem życia arystokracji. W modzie kobiecej zaczęły pojawiać się elementy stroju męskiego, przede wszystkim wojskowego. W efekcie popularny stał się wówczas żakiet. Z kolei mężczyźni, nawet z wyższych klas społecznych, jeśli chcieli uwidocznić swoje poparcie dla rewolucji, zakładali długie proste spodnie wzorowane na tych noszonych przez sankiulotów, zamiast krótkich i bufiastych, noszonych przez dworzan. Sympatię wobec rewolucji wyrażano także kolorami – popularne były barwy flagi Paryża (czerwona i niebieska) oraz kolor dynastii Burbonów (biel). Połączenie tych kolorów miało symbolizować współpracę narodu i króla. Kolejnym rewolucyjnym elementem stroju stała się czerwona czapka frygijska, określana również jako czapka wolności.

Wolność, obraz francuskiej malarki Nanine Vallain [czyt.: nanin wale], zdobił salę, w której spotykali się jakobini. Wolność ukazano tu jako kobietę, trzymającą Deklarację praw człowieka i obywatela [1] oraz pikę, na której zatknięta jest czapka frygijska [2].

• obraz, Francja, 1793 r.

Wyjaśnij, jakie zmiany zaszły w modzie pod koniec XVIII w. we Francji i jaki wpływ miała na nie rewolucja.

Sankiulota na obrazie Louisa-Léopolda Boilly [czyt.: luisa le-opolda buaji] został przedstawiony w sposób wyidealizowany. Podobne długie i proste spodnie [3] weszły do mody w okresie rewolucji francuskiej. Trójkolorowe kokardy [4] były z kolei powszechnie noszoną oznaką poparcia dla rewolucji.

• obraz, Francja, 1792 r.

ĆWICZENIA

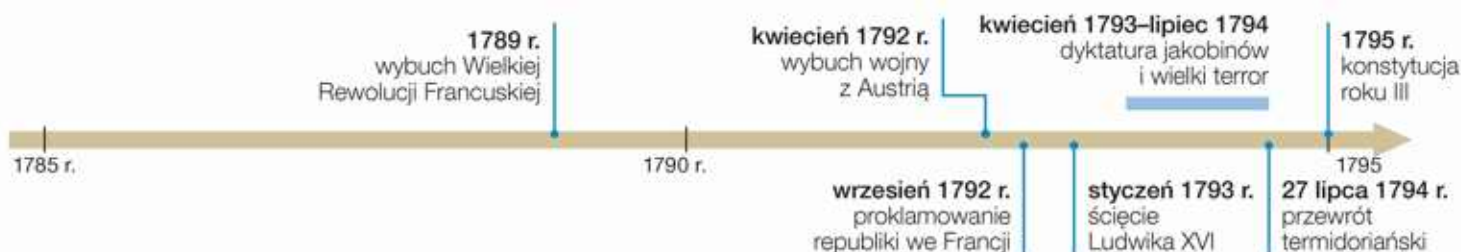
1. Wyjaśnij, jakie czynniki doprowadziły do zwołania Stanów Generalnych.
2. Oceń, jaki wpływ na prace konstytuanty miały działania podejmowane przez mieszkańców Paryża i prowincji.
3. Przedstaw, jakie zmiany ustrojowe i społeczne wprowadziła konstytucja z 1791 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794: społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.

T. Wysłobocki, *Obywatelki. Kobiety w przestrzeni publicznej we Francji przełomu wieków XVIII i XIX*, Kraków 2014.

Uchwalenie konstytucji nie uspokoiło sytuacji we Francji. Trwający kryzys gospodarczy i głębokie podziały polityczne prowadziły do formułowania kolejnych radykalnych postulatów. Tymczasem sytuacja w kraju i położenie króla coraz bardziej niepokoiły innych europejskich władców. Jakie działania zostały przez nich podjęte? Jak potoczyły się dalsze losy Francji, Ludwika XVI i przywódców rewolucji?

WOJNA Z AUSTRIĄ I PRUSAMI

Gwałtowne przemiany zachodzące we Francji budziły duży oddźwięk wśród mieszkańców innych państw europejskich. Docierały do nich nie tylko rewolucyjne druki, gazety i odezwy, lecz także opowieści uciekających z ojczyzny arystokratów i duchownych. Hasła wolności, równości i braterstwa przyjmowano zatem – w zależności od pozycji społecznej – z entuzjazmem lub z przerażeniem. Na dworach Hiszpanii, Austrii i Prus obawiano się o bezpieczeństwo Ludwika XVI i Marii Antoniny. Jednocześnie planowano działania, które ograniczyłyby ryzyko rozpowszechnienia się działań rewolucyjnych poza granice państwa francuskiego. Już w sierpniu 1791 r. władcy Austrii i Prus

oświadczyli, że będą dążyli do „przywrócenia porządku” w ogarniętym rewolucją królestwie.

Tymczasem wśród członków wybranego jesienią 1791 r. Zgromadzenia Prawodawczego popularność zyskała myśl, że rewolucję należy rozszerzyć na inne państwa europejskie. Takie hasło głosili przede wszystkim **żyrondyści**, którzy wówczas dominowali w rządzie. Za wojną opowiadał się także sam król Ludwik XVI. O ile jednak żyrondyści byli przekonani, że wojna przyniesie łatwe zwycięstwa rewolucyjnej armii, o tyle monarcha liczył na to, że położy ona kres rewolucji i przywróci mu pełnię władzy.

Ostatecznie w kwietniu 1792 r. Francja wypowiedziała wojnę Austrii i sama uderzyła na jej posiadłości

CIEKAWOSTKA

Marsylianka

Słowa dzisiejszego hymnu Francji napisał w 1792 r. Claude Joseph Rouget de Lisle [czyt.: kłód żozef roże de lil]. Pierwotnie utwór nosił tytuł **Pieśń wojenna Armii Renu**, ale ponieważ do Paryża dotarł wraz z oddziałami ochotników z Marsylii, stał się tu znany jako **Marsylianka**. W 1795 r. pieśń została uznana za hymn państwowy.

Tekst Marsylianki – tu jeszcze pod tytułem *Marsz marsylczyków* – ozdobiono wyobrażeniem oddziału żołnierzy śpiewających pieśń.

▪ druk ulotny, Wielka Brytania, 1792 r.

w Niderlandach. Francuscy żołnierze byli jednak początkowo słabo wyszkoleni i źle wyposażeni. Dodatkowo nie ufali swoim dowódcom, którzy nadal w większości wywodzili się z arystokracji. W efekcie, wbrew nadziejom żyrondystów, Austriacy odnosili łatwe zwycięstwa. Pomagała im w tym również znajomość francuskich planów wojennych, które potajemnie otrzymali od królowej Marii Antoniny. Położenie Francji znacznie się pogorszyło w lipcu 1792 r., gdy do wojny włączyły się również Prusy.

UPADEK MONARCHII

Dotkliwe porażki na froncie zaogniły sytuację w stolicy. Paryski lud uznał, że odpowiedzialność za klęski spoczywa na przeciwnikach rewolucji, a więc na kontrrewolucjonistach, do których zaliczano króla

i jego zwolenników oraz arystokrację. Rosnącą niechęć do monarchii wykorzystali jakobini, którzy do walki skierowali oddziały utworzone przez ochotników z prowincji i sankiulotów. 10 sierpnia 1792 r. ich siły przeprowadziły udany atak na siedzibę Ludwika XVI i aresztowały władzę.

Wydarzenia te przyniosły również kres Zgromadzenia Prawodawczego, które utraciło poparcie paryskiego ludu. We wrześniu 1792 r. zostało ono rozwiązane, a w zamian przeprowadzono wybory powszechne do nowego parlamentu, zwanego **Konwentem Narodowym**. Duże znaczenie uzyskali w nim jakobini i kordelierzy, nazywani wspólnie **góralami** (więcej o nich na schemacie na s. 248). Zgodnie z żądaniami demonstrujących paryżan **22 września 1792 r.** Konwent Narodowy zniósł monarchię i **proklamował republikę**.

WOJNA W OBRONIE REPUBLIKI

LEGENDA

- Królestwo Francji w 1789 r.
- obszary przyłączone do Francji do 1796 r.
- kraje zależne od Francji, tzw. republiki siostrzane
- obszar powstania chłopskiego, tzw. wielka trwoga (VII–VIII 1789 r.)
- powstanie w Wandei i rejon działania partyzantki antyrewolucyjnej w latach 1793–1796
- główny ośrodek rewolucji
- wystąpienia rewolucyjne w innych miastach
- ośrodki kontrrewolucji w latach 1792–1794
- miejsca egzekucji z liczbą osób straconych przez rewolucjonistów
- działania wojsk rewolucyjnych przeciwko siłom kontrrewolucyjnym
- bitwy wojsk rewolucyjnych z rojalistami
- działania wojsk francuskich przeciwko I koalicji
- działania wojsk I koalicji
- bitwy stoczone przez Francuzów z wojskami I koalicji
- 1792 data przyłączenia obszaru do Francji

1. Wymień trzy miejscowości, w których zginęło najwięcej ludzi uznanych za przeciwników rewolucji.
2. Wyjaśnij, skąd nacierały na Francję wojska I koalicji.

Sukcesom politycznym radykalnego skrzydła jakobinów towarzyszył rosnący terror. Śmiercią lub więzieniem karano za arystokratyczne pochodzenie, utrzymywanie kontaktów z emigrantami, a nawet za odmowę wzniesienia okrzyku: *Niech żyje Republika!* Jednocześnie walka z „wrogami rewolucji” przybrała także żywiołowy, niekontrolowany charakter – jeszcze przed wyborami do Konwentu sankiuloci uderzyli na paryskie więzienia i w ciągu kilku dni zamordowali ok. 1,5 tys. przebywających w nich osób. Z kolei Ludwik XVI został osądzony przez Konwent Narodowy, skazany na śmierć za zdradę i ścięty **21 stycznia 1793 r.**

■ SKUTKI EGZEKUCJI KRÓLA

Wykonanie wyroku śmierci na królu wywołało gwałtowną reakcję europejskich monarchów. Przeciwko rewolucyjnej Francji powstała **wielka koalicja**, w skład której oprócz Austrii i Prus weszły także Holandia, Wielka Brytania, Hiszpania, Portugalia, kraje włoskie i niemieckie.

Przeciwwstawienie się siłom koalicji wymagało nadzwyczajnych działań. Aby zwiększyć liczebność armii, ogłoszono pobór 300 tys. mężczyzn w wieku od 18 do 40 lat.

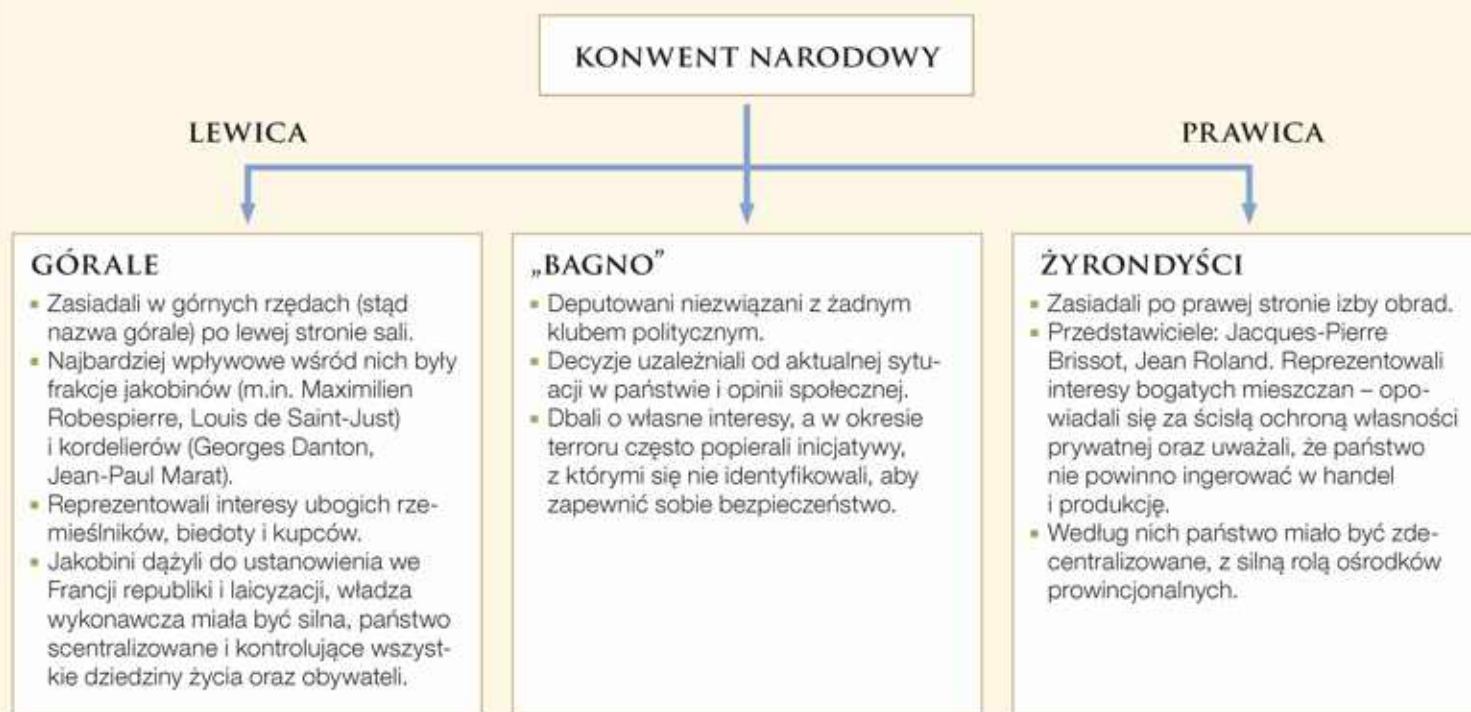
Decyzja ta uderzała przede wszystkim w ludność wiejską, która dotychczas stosunkowo niewiele zyskała na rewolucji, a w części regionów była przywiązana do religii i monarchii. Z oporem przyjmowała ona już wcześniejsze decyzje rewolucyjnych władz, które dążyły do osłabienia Kościoła i podporządkowania sobie kleru. Ogłoszenie informacji o poborze wywołało otwarte protesty w wielu mniejszych miejscowościach. Szczególny charakter miało jednak **powstanie w Wandei** – prowincji położonej na zachodzie kraju. Jej mieszkańcy dzięki pomocy Brytyjczyków przez trzy lata toczyli krwawe walki z regularnymi oddziałami republiki. Ostatecznie ich opór został przełamany, a okrutna pacyfikacja regionu przyniosła śmierć tysięcy Wandejczyków.

■ DYKTATURA JAKOBINÓW

Sukcesy wojsk koalicji antyfrancuskiej i niestabilna sytuacja wewnętrzna zmuszały do podjęcia dalszych radykalnych działań. W kwietniu 1793 r. utworzono **Komitet Ocalenia Publicznego**, który pełnił funkcję rządu, ale faktycznie zdominował Konwent i przejął w zasadzie pełnię władzy. W kolejnych miesiącach

■ KONWENT NARODOWY

Po uchwaleniu Konstytucji w 1791 r. zadanie Konstytuanty zostało zrealizowane. Ostatecznie w jej miejsce został powołany Konwent Narodowy.

Porównaj stronnictwa Konwentu Narodowego z podziałem konstytuanty. Jakie zmiany nastąpiły na prawej stronie sceny politycznej?

Egzekucja Ludwika XVI została przeprowadzona za pomocą gilotyny. Ta „maszyna do humanitarnego ucinania głowy” stała się z czasem symbolem rewolucyjnego terroru. Przed wybuchem rewolucji prawo do śmierci poprzez ścięcie przysługiwało tylko szlachcie, inni byli skazywani na śmierć przez powieszenie. Rewolucja zrównała w tej kwestii wszystkich obywateli.

■ grafika kolorowana,
Niemcy, 1793 r.

władzę we Francji sprawowali niepodzielnie jakobini. Wdrożyli oni szereg zmian, które istotnie poprawiły położenie najuboższych mieszkańców kraju – m.in. obniżyli ceny żywności i przekazali chłopom użytkowaną przez nich ziemię, a dodatkowo doprowadzili do uchwalenia przez Konwent nowej konstytucji. Była to ustawa niezwykle demokratyczna, lecz jej obowiązywanie zawieszono pod pretekstem konieczności walki z kontrrewolucją.

Jednocześnie okres **dyktatury jakobinów** przyniósł dramatyczne nasilenie terroru, za pomocą którego rozprawiano się z rzeczywistymi i urojonymi przeciwnikami aktualnej władzy. Oskarżeni stawali przed

utworzonym wówczas **Trybunałem Rewolucyjnym**, który mógł ich jedynie albo uniewinnić, albo skazać na śmierć. We wrześniu 1793 r. uchwalono ustawę o podejrzanych, która nakazywała natychmiastowe aresztowanie wszystkich podejrzewanych o wrogość wobec nowego ustroju. Na jej mocy zostało zatrzymanych nawet pół miliona ludzi. Twórcą aparatu terroru jakobińskiego był **Maximilien Robespierre**, który posługiwał się nim również do likwidacji swoich przeciwników politycznych. Taki los spotkał jednego z najwybitniejszych mówców okresu rewolucji – **Georges’a Dantona**. Szacuje się, że w latach 1793–1794 w skutek **wielkiego terroru** śmierć poniosło ok. 30–40 tys. osób.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKRET O PODEJRZANYCH

Ogłoszony we wrześniu 1793 r. dekret o podejrzanych doprowadził do aresztowania ogromnej grupy obywateli Francji, spośród których wielu zgilotynowano.

1. Niezwłocznie po ogłoszeniu niniejszego dekretu wszystkie osoby podejrzane znajdujące się na terytorium Republiki, a pozostające jeszcze na wolności, zostaną aresztowane.

2. Za podejrzanych uważa się: 1) wszystkich, którzy przez swoje postępowanie bądź stosunki, bądź wreszcie przez to, że w wypowiedziach bądź pismach swoich okazali się stronnikami tyranii czy feudalizmu albo też nieprzyjaciółmi wolności; 2) wszystkich, którzy nie będą w stanie wykazać [...] swoich źródeł dochodu i nie zdołają

udowodnić, iż wypełnili powinności obywatelskie; 3) wszystkich, którym odmówiono wydania świadectwa lojalności obywatelskiej; 4) urzędników publicznych zawieszonych lub usuniętych ze stanowisk przez Konwencję [Konwent] Narodową [...] i nieprzywróconych do urzędu; 5) wszystkich pochodzących z byłego stanu szlacheckiego, tj. mężów, żony, ojców, matki, synów, córki, braci, siostry i agentów osób przebywających na emigracji, którzy nie okazali stale swego przywiązania do rewolucji; 6) wszystkich, którzy emigrowali w czasie od lipca 1789 r. [...].

Źródło: Dekret o podejrzanych, w: J. Baszkiewicz, *Rewolucja francuska*, Warszawa 1983, s. 56.

1. Wyjaśnij, jakie kryteria według autorów dekretu decydowały o uznaniu za osobę podejrzaną.

2. Oceń, czy zapisy dekretu ściśle określały grupę podejrzanych, czy otwierały możliwości nadużyć.

Równolegle gwałtownemu zaostreniu uległa polityka wymierzona przeciwko Kościołowi katolickiemu. Księża, początkowo w znacznej części przychylni zmianom ustroju, z czasem zaczęli być postrzegani jako najbardziej zagorzali kontrrewolucjoniści. Ich położenie gwałtownie pogorszyło się właśnie w czasach dyktatury jakobinów, kiedy wprost podjęto próbę dechrystianizacji kraju. Duchownych zaczęto wówczas namawiać do porzucenia swoich funkcji i masowo aresztowano, niszczone także kościoły i klasztory oraz ich wyposażenie. Katolicyzm próbowano zastąpić deistycznym **kultem Istoty Najwyższej**. Zniesiono święta kościelne, a na ich miejsce wprowadzono święta narodowe. Opracowano również kalendarz rewolucyjny, dokonując nowego podziału roku, zmieniając nazwy miesięcy i dni. Jednocześnie walki z państwami koalicji, mimo że początkowo sytuacja wyglądała krytycznie, przebiegały pomyślnie dla Francuzów. Wkrótce siły Republiki wyparły najeźdźców z Francji i przystąpiły do zajmowania kolejnych sąsiednich krajów.

■ PRZEWROT TERMIDORIAŃSKI I DYREKTORIAT

Prowadzone przez jakobinów działania początkowo cieszyły się stałym poparciem ludu, jednak z czasem, gdy zakończyły się już walki w Wandei, a sytuacja na frontach znacznie się poprawiła, zaczęto dostrzegać, że skala terroru jest niewspółmierna do rzeczywistych zagrożeń. Dodatkowo decyzje Robespierre'a uderzały w interesy ekonomiczne wielu mieszkańców kraju.

Rekwizycje produktów rolnych na rzecz armii budziły niezadowolenie chłopów, kupcom nie podobały się ograniczenia w handlu, a sztywne określanie cen produktów było krytycznie oceniane przez burżuazję. Opory budziła również polityka wobec Kościoła.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAXIMILIEN ROBESPIERRE

1758–1794

Adwokat, jeden z najbardziej radykalnych przywódców rewolucji, członek klubu jakobinów. W 1789 r. został deputowanym do Stanów Generalnych, a w 1792 r. został wybrany do Konwentu Narodowego. Na początku kariery popierał monarchię konstytucyjną, jednak z czasem stał się zwolennikiem ustroju republikańskiego. W 1793 r. stanął na czele Komitetu Ocalenia Publicznego. Jego rządy opierały się na terrorze, ale Robespierre cieszył się także rzeczywistym poparciem paryskiej ulicy, a charyzmatycznymi wystąpieniami potrafił przekonywać również swoich przeciwników. Wprowadził radykalne reformy społeczne, m.in. opodatkował ludzi bogatych i wprowadził maksymalne płace i ceny, tak aby nie były zawyżane. Ostatecznie w 1794 r. został wraz z najbliższymi współpracownikami aresztowany i zgilotynowany.

Rekwizycja – zajęcie przez wojsko żywności lub innych zasobów za odszkodowaniem.

Obrady Konwentu Narodowego, które odbyły się 27 lipca 1794 r., przyniosły kres rządów jakobinów. Robespierre [1], Saint-Just [2] i ich najbliżsi współpracownicy zostali następnego dnia zgilotynowani.

■ obraz, Francja, 1891 r.

Robespierre gilotynuje kąt
to karykatura z okresu wielkiego terroru. Przywódca jakobinów po zgładzeniu wszystkich Francuzów osobiście ścina kąt.

■ grafika, Francja, 1794 r.

Zmiany nastrojów społecznych dostrzegali członkowie Konwentu Narodowego, którzy nie należeli do klubu jakobinów. W obawie przed kolejną falą egzekucji zawiązali oni spisek przeciwko Robespierre'owi i 27 lipca 1794 r. (**9 thermidora** [czyt.: termidora] według nowego kalendarza) odsunęli go od władzy. Następnego dnia czołowi działacze jakobinów zostali zgilotynowani w tym samym miejscu, w którym wcześniej zginęli Ludwik XVI i Danton. W ten sposób **przewrót termidoriański** zakończył okres dyktatury jakobinów, a stery rządów przejęła burżuazja. Stopniowo odchodzono od terroru. Wyrazem zmian stała się uchwalona w 1795 r. tzw. **konstytucja roku III**. Zgodnie z jej postanowieniami Francja pozostała republiką, lecz prawa wyborcze miały przysługiwać jedynie odpowiednio zamożnym obywatelom, co w konsekwencji oznaczało utrwalenie władzy burżuazji kosztem ludu. Władzę ustawodawczą miały sprawować Rada Pięciuset oraz Rada Starszych, a władzę wykonawczą objął pięcioosobowy **dyrektoriat**.

■ ZNACZENIE REWOLUCJI

Wielka Rewolucja Francuska przyniosła Europie ogromne zmiany. W ciągu kilku lat we Francji doszło do całkowitej likwidacji pozostałości systemu feudalnego opartego na podziałach i przywilejach stanowych. W zamian zaczęło się kształtować społeczeństwo obywatelskie złożone – teoretycznie – z ludzi równych i wolnych. Uchwalane w czasie rewolucji kolejne konstytucje wprowadziły i utrwaliły organizację aparatu państwowego opartą na monteskiuszowskiej koncepcji trójpodziału władzy (więcej na ten temat zob. s. 221).

Te zdobycze rewolucji stały się inspiracją dla mieszkańców innych państw ówczesnej Europy. Jednak obok haseł wolności, równości i braterstwa rewolucja przyniosła również katastrofalne straty ludnościowe, materialne i kulturowe. Odrzucenie zasad dawnego porządku okazało się zatem bardzo kosztowne.

Parady z okazji Dnia Bastylli to co roku jedno z najbardziej widowiskowych defilad na świecie. 14 lipca, w rocznicę wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej, jest obchodzone najważniejsze święto narodowe Francuzów. Tego dnia na głównej alei Paryża defilują francuskie i sojusznicze formacje wojskowe.

■ fotografia współczesna, Paryż

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jakich okolicznościach doszło do wprowadzenia we Francji republiki.
2. Przedstaw znaczenie maksymy *Rewolucja pożera swoje dzieci*, odnosząc się do wydarzeń rewolucji francuskiej.
3. Wyjaśnij, co przyczyniło się do upadku rządów Robespierre'a.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.
 J. Baszkiewicz, *Nowy człowiek, nowy naród, nowy świat: mitologie i rzeczywistość rewolucji francuskiej*, Warszawa 1993.
 M. Paradowski, *Dziedzictwo rewolucji francuskiej*, Wrocław 2001.
 R. Scurr, *Robespierre: terror w imię cnoty*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2008.

Podsumowanie rozdziału V

Europa i świat w okresie oświecenia

1 Przemiany gospodarcze i społeczne w XVIII wieku

1. W XVIII w. w Europie nastąpiła eksplozja demograficzna, czyli gwałtownie wzrosła liczba ludności. Wydłużyła się też średnia długość życia.
2. W Wielkiej Brytanii nastąpił niezwykle intensywny rozwój gospodarczy. W rolnictwie doszło do rewolucji agrarnej spowodowanej rosnącymi zyskami z handlu żywnością, które następnie inwestowano w maszyny rolnicze. Z kolei popyt na wyroby włókiennicze przyczynił się do kilku wynalazków, które zmechanizowały produkcję tkanin.
3. W 1769 r. James Watt opatentował maszynę parową. Szybko zastosowano ją w wielu gałęziach przemysłu i zmechanizowano produkcję. Zmiany, jakie dzięki temu zaszły, nazwano rewolucją przemysłową.
4. Skutkami rewolucji przemysłowej było wytworzenie się nowych grup społecznych – robotników i właścicieli przedsiębiorstw, powstanie miast przemysłowych i rozbudowa ośrodków portowych. Pojawiły się też nowe idee ekonomiczne: fizjokratyzm i liberalizm gospodarczy.

2 Oświecenie

1. W Anglii w XVII w. dzięki likwidacji cenzury możliwy był rozwój publicystyki. W prasie i traktatach żądano odrzucenia przywilejów stanowych i innych pozostałości porządku feudalnego. Domagano się, aby wszyscy byli równi wobec prawa i zapanowały sprawiedliwe rządy.
2. Wiek XVIII nazwano „wiekiem rozumu”, ponieważ najważniejszą ideą oświecenia był racjonalizm. Oświeceniowi myśliciele krytykowali zasady feudalizmu i rolę Kościoła w społeczeństwie. Nastąpił rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych, a także świeckiego szkolnictwa.
3. Idee oświecenia propagowano za pomocą literatury, którą rozpowszechniano w formie przystępnej dla czytelnika. Wydawano prasę. Myśl oświeceniowa była też upowszechniana w salonach kulturalnych. W drugiej połowie XVIII w. pojawił się nowy nurt – sentymentalizm.
4. W sztuce odwoływano się do wzorców antycznych, a dzieła czasami miały charakter moralizatorski.

3 Absolutyzm oświecony w XVIII wieku

1. Idea absolutyzmu oświeceniowego zakładała, że władca powinien być oświecony i dzięki temu wprowadzać reformy poprawiające los poddanych.
2. Zmiany w Rosji zapoczątkował car Piotr I pod koniec XVII w. Umożliwiły one opanowanie terytoriów nad Bałtykiem, rozwój handlu i zbudowanie silnej armii. Cesarzowa Katarzyna II w drugiej połowie XVIII w. kontynuowała te działania, przyłączyła też do państwa ziemie zdobyte kosztem Rzeczypospolitej i Turcji.
3. W 1701 r. władca Prus uzyskał tytuł królewski. Jego syn Fryderyk Wilhelm I utworzył silną armię i administrację centralną. Z kolei Fryderyk II Wielki znacząco powiększył obszar państwa i przeprowadził wiele reform, np. wprowadził powszechny obowiązek szkolny.
4. W 1740 r. cesarski tron w Wiedniu objęła Maria Teresa, która zaczęła reformować państwo w duchu oświecenia. Te działania kontynuował jej syn Józef II, który m.in. zniósł poddaństwo chłopów i pańszczyznę.

Fryderyk II Wielki [1] zasłynął m.in. jako wielki popularyzator uprawy ziemniaków. Dostrzegał wydajność tego typu upraw i miał świadomość, że mogą one uchronić jego poddanych od często powtarzających się w tych czasach klęsk głodu.

■ ilustracja, Niemcy, XIX w.

WYDARZENIA

1682–1725 – panowanie Piotra I w Rosji

1701 – tytuł królewski dla władcy Brandenburgii i Prus

1713 – sankcja pragmatyczna w Austrii

1670

1680

1690

1700

1710

1720

1730

KULTURA I GOSPODARKA

I poł. XVIII w. – wpływy baroku i rokoka w sztukach pięknych

4 Powstanie Stanów Zjednoczonych

1. W połowie XVIII w. kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej zamieszkiwało ok. 2 mln osób. Inne formy gospodarki dominowały na południu (wielkie plantacje), a inne na północy (mniejsze gospodarstwa farmerskie).
2. Konflikt kolonii brytyjskich z metropolią narastał w ciągu XVIII w. Mieszkańcy buntowali się przeciwko kolejnym podatkom narzucanym przez rząd brytyjski. Sprzeciwiali się również ograniczeniom handlowym, które na nich nałożano.
3. W 1773 r. doszło do celowego zniszczenia transportu herbaty przez amerykańskich kolonistów. Z kolei w 1775 r. pierwszy raz ich oddziały starły się z armią brytyjską. Dnia 4 lipca 1776 r. II Kongres Kontynentalny uchwalił Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki. Koloniści otrzymywali pomoc z Francji i innych państw europejskich. Ostatecznie Brytyjczycy musieli skapitulować, a w 1783 r. w Wersalu zawarto pokój.
4. W 1787 r. została uchwalona konstytucja Stanów Zjednoczonych, w której za podstawę ustroju przyjęto trójpodział władzy. Głową państwa został wybierany w wyborach prezydent.

5 Rewolucja francuska

1. W drugiej połowie XVIII w. Francja zaczęła odczuwać skutki kosztownego zaangażowania się w wojnę o niepodległość USA. Kraj dotknęły też klęski nieurodzaju. Najbardziej odczuli to chłopcy i mieszczaństwo, którzy mimo braku praw politycznych płacili wysokie podatki.
2. W związku z katastrofalną sytuacją finansową państwa Ludwik XVI zwołał Stany Generalne. Ich otwarcie nastąpiło 5 maja 1789 r. Reprezentanci stanu trzeciego od początku domagali się zmiany sposobu głosowania na korzystniejszy dla siebie. Doprowadziło to do powstania Zgromadzenia Narodowego (czerwiec 1789 r.), a następnie Zgromadzenia Konstytucyjnego (lipiec 1789 r.).
3. 14 lipca 1789 r. paryżanie przeprowadzili szturm na Bastylie – wydarzenie to jest uznawane za wybuch rewolucji.
4. W sierpniu 1789 r. konstytuanta zniósła poddaństwo chłopów, przywileje podatkowe szlachty i dziesięcinę. Następnie uchwaliła Deklarację praw człowieka i obywatela. Prace tego organu zakończyły się we wrześniu 1791 r., gdy uchwalono konstytucję, a Francja stała się monarchią konstytucyjną.

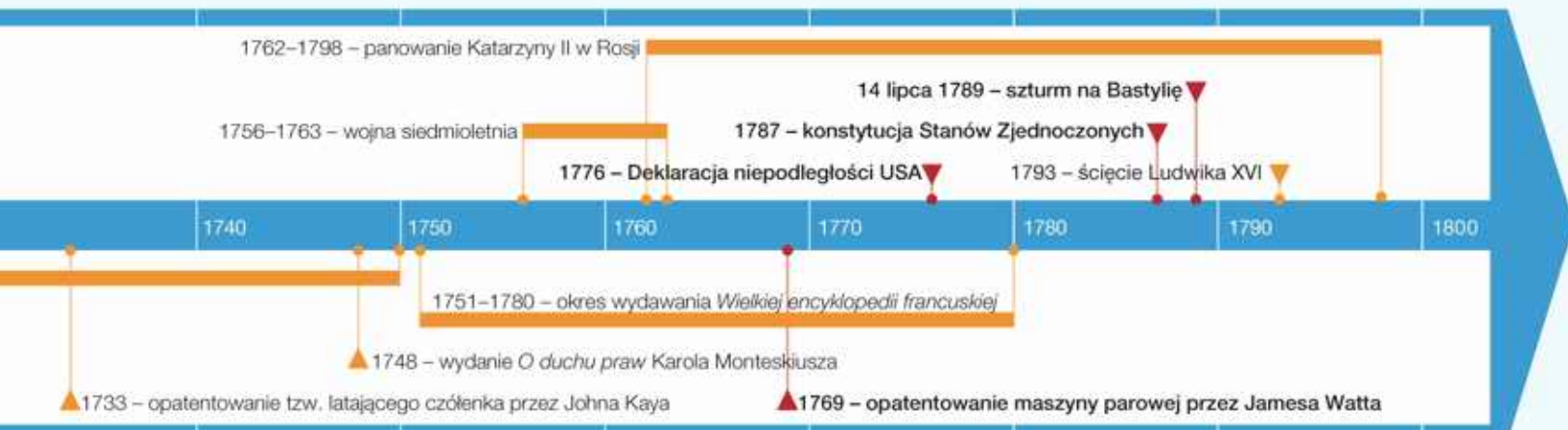
6 Republika Francuska

1. Sytuacja we Francji wywołała niepokój na dworach władców europejskich, co spowodowało w 1792 r. wybuch wojny z Austrią i Prusami. Ponoszone porażki doprowadziły w sierpniu do ataku ludu na siedzibę króla w Paryżu i aresztowania monarchy.
2. We wrześniu 1792 r. nowy parlament (Konwent Narodowy) zniósł monarchię i proklamował republikę we Francji. Osądził też Ludwika XVI i skazał go na śmierć – wyrok wykonano w styczniu 1793 r. Spowodowało to powstanie antyfrancuskiej koalicji europejskich państw.
3. W kwietniu 1793 r. utworzono Komitet Ocalenia Publicznego, który zdominował Konwent. Rozpoczął się okres wielkiego terroru, podczas którego jakobini dokonali krwawej rozprawy ze swoimi przeciwnikami politycznymi. Zakończył się 24 lipca 1794 r., gdy przeprowadzono przewrót termidoriański (9 thermidore'a według nowego rewolucyjnego kalendarza). W 1795 r. uchwalono zaś nową konstytucję.
4. Wielka Rewolucja Francuska zlikwidowała feudalny podział społeczeństwa i dotychczasowe przywileje, wprowadziła zaś trójpodział władzy. Rewolucja pociągnęła za sobą duże straty ludnościowe, materialne i kulturalne.

Święto ku czci Istoty Najwyższej było organizowane za rządów jakobinów w celu zastąpienia dotychczasowych uroczystości kościelnych. Podjęta wówczas próba dechrystianizacji społeczeństwa Francji zakończyła się porażką.

■ obraz, Francja, XVIII w.

Czy rewolucja francuska zmieniła sytuację kobiet?

Wśród wielu haseł, które podnoszono w trakcie rewolucji francuskiej, po raz pierwszy w dziejach głośno wybrzmiały postulaty zrównania praw kobiet i mężczyzn oraz nadania kobietom praw politycznych. Jednak droga do wcielenia ich w życie okazała się bardzo długa.

Położenie kobiet w przedrewolucyjnej Francji ściśle wiązało się z ich statusem społecznym. Szlachcianki miały możliwość kształcenia, które było jednak ukierunkowane głównie na późniejsze obowiązki – wychowywanie dzieci i zajmowanie się domem. Bogate mieszczańki mogły się cieszyć nieco większą swobodą obyczajową, lecz przypisana im była głównie rola matek i żon. Stosunkowo najwięcej wolności miały przedstawicielki biedniejszych grup społecznych, przy czym i o ich losie decydowali z zasady najpierw ojciec, a później – mąż. Bez względu na stan kobiety nie miały żadnych praw politycznych. Nie odróżniało ich to aż tak bardzo od mężczyzn, którzy we Francji rządzonej przez absolutystycznego monarchę również nie mieli żadnego wpływu na politykę państwa.

Postulaty nadania kobietom większej podmiotowości, zapewnienia im dostępu do kształcenia i wykonywania różnych zawodów pojawiły się już w petycjach kierowanych do króla w 1789 r. Apelowano także o zrównanie ich z mężczyznami w kwestii prawa do dziedziczenia i kar w przypadku zdrady małżeńskiej.

W atmosferze rosnących oczekiwań społecznych, szczególnie dotyczących równości wszystkich ludzi, pojawiły się wreszcie głosy, aby nadać kobietom prawa polityczne. Idea ta znalazła najpełniejszy wyraz w Powszechnej deklaracji praw kobiety i obywatelki (zob. [Warto](#)

[wiedzieć](#) na s. 243), napisanej przez Olympe de Gouges. Oczekiwanie to wydawało się zupełnie racjonalne, jako że kobiety czynnie uczestniczyły w burzliwym życiu politycznym Paryża, brały udział w wielu starciach i manifestacjach, w tym w słynnym marszu na Wersal (więcej o tym na s. 242).

Ostatecznie jednak właśnie żywe zaangażowanie kobiet w rewolucję stało się przyczyną odrzucenia ich żądań. Nawet radykalni działacze uznali, że nie powinny one uczestniczyć w ulicznych walkach, a ich „naturalne miejsce” jest zasadniczo w domu. Sama Olympe de Gouges została zgilotynowana, kobiece kluby rozwiązano, a wkrótce kobietom zabroniono w ogóle uczestniczyć w zgromadzeniach. Symbolicznym zwieńczeniem tego wycofywania się z reform zrównujących status obu płci stało się wprowadzenie w 1799 r. zakazu noszenia spodni przez kobiety.

Podjęta w okresie rewolucji walka o poszerzenie praw kobiet zakończyła się zatem klęską. Dodatkowo przyjęty kilka lat później Kodeks Napoleona (zob. [Symbole epoki](#) na s. 306–307) utrwalił patriarchalny model rodziny i znacznie osłabił pozycję żon, matek oraz córek. Hasła i żądania rewolucjonistek nie zostały jednak zapomniane i powracały regularnie w XIX w., choć ostatecznie prawa wyborcze Francuzki uzyskały dopiero w 1944 r.

PODYSKUTUJMY

1. Czy kobiety miały szanse na uzyskanie większych praw już pod koniec XVIII w.?
2. Jakie konsekwencje miały nierówności w prawach kobiet i mężczyzn?

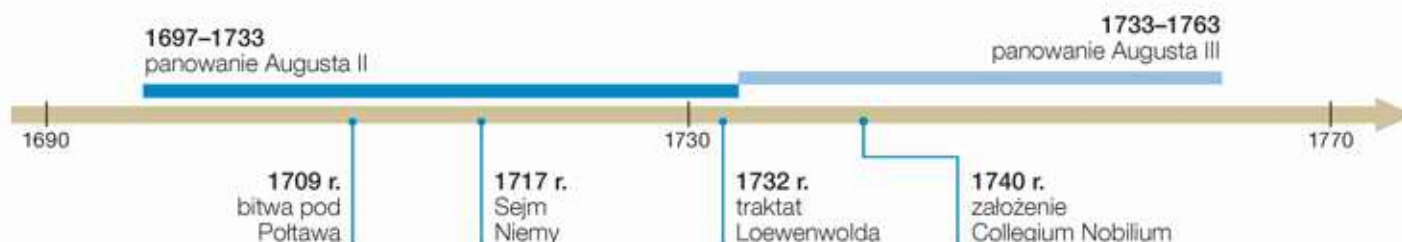
Ćwiczenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, co zmieniło wynalezienie maszyny parowej w gospodarce.
2. Wymień cechy charakterystyczne literatury oświeceniowej.
3. Przedstaw zmiany, jakie zaszły w szkolnictwie w epoce oświecenia.
4. Wymień najważniejsze – Twoim zdaniem – reformy oświeceniowych władców.
5. Wyjaśnij, czym było „bostońskie picie herbaty”.
6. Przedstaw, jak zmieniła się pozycja króla we Francji w latach 1789–1791.
7. Scharakteryzuj ustrój Francji w latach 1789–1795.

1 CZASY SASKIE

Panowanie Jana III Sobieskiego przyniosło Rzeczypospolitej ostatni wielki militarny tryumf, ale nie rozwiązało jej problemów gospodarczych i politycznych. Wyludnione i zubożałe państwo stało się areną rywalizacji pomiędzy magnackimi rodami. Coraz częściej do ich sporów włączali się także władcy sąsiednich państw. Jakie były skutki tych działań? Jakie zmiany zaszły w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVIII w.?

■ PANOWANIE AUGUSTA II MOCNEGO

Po śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 r. rywalizację o polską koronę podjęło trzech poważnych kandydatów: syn zmarłego króla Jakub Sobieski, książę francuski Franciszek Ludwik Conti [czyt.: kãti] oraz elektor Saksonii Fryderyk August Wettin. Ten ostatni cieszył się poparciem władców Austrii i Rosji, ale zdecydowanym faworytem pozostawał wspierany przez Francję książę Conti. Podczas wolnej **elekcji** w **1697 r.** większość zgromadzonych opowiedziała się rzeczywiście za francuskim księciem, jednak część szlachty – skuszona hojnymi łapówkami – obwołała królem Fryderyka Augusta. W tej sytuacji o rozstrzygnięciu ich rywalizacji zadecydować miała szybkość reakcji obu kandydatów. Ostatecznie saski władca wkroczył do Rzeczypospolitej ze swoją armią, przybył do Krakowa i tu został koronowany jako **August II**, zanim jeszcze jego konkurent podjął jakiegokolwiek działania.

Chociaż nowy król uzyskał polską koronę w dyskusyjnych okolicznościach, to zawarcie **polsko-saskiej unii personalnej** dawało pewne nadzieje na korzyści dla Rzeczypospolitej. Saksonia była krajem niewielkim, ale dobrze rozwiniętym gospodarczo – duże dochody przynosiła tu nie tylko produkcja rzemieślnicza, lecz także rolnictwo i handel. Kraj był sprawnie zarządzany, posiadał stałą armię, a dwór saskich władców cieszył się szacunkiem w Europie. Sam August II był człowiekiem energicznym i niepozbawionym talentów politycznych. Za cel postawił sobie umocnienie władzy królewskiej, ściślejsze zespolenie Saksonii i Rzeczypospolitej, a z czasem zapewnienie dziedziczności polskiego tronu swoim potomkom.

CIEKAWOSTKA

Order Orła Białego

Najstarsze i najwyższe odznaczenie państwowe – Order Orła Białego – zostało ustanowione przez Augusta II w 1705 r. Próby wprowadzenia podobnego orderu podejmowali wcześniej Władysław IV i Jan III Sobieski, ale zarówno polska szlachta, jak i magnateria były zbyt przywiązane do idei równości wszystkich przedstawicieli stanu, aby poprzeć pomysł wywyższania niektórych jego członków poprzez takie odznaczenia. Order otrzymywali początkowo głównie stronnicy króla Augusta II, wkrótce jednak zaczęto nim w zasadzie handlować, a u schyłku XVIII w. rozdawano go już masowo. Dzisiaj jego ranga nieporównywalnie wzrosła – jest nadawany za znamienite zasługi cywilne i wojskowe dla Rzeczypospolitej Polskiej.

Order Orła Białego jest obecnie najwyższym cywilnym odznaczeniem przyznawanym w Polsce.

■ odznaczenie, Polska, XX w.

POLITYKA ZAGRANICZNA

Panowanie Augusta II rozpoczęło się od zakończenia wojny z Turcją ciągnącej się od 1683 r. Zgodnie z postanowieniami zawartego w 1699 r. pokoju w Karłowicach (więcej na ten temat na s. 197) Rzeczpospolita odzyskała ziemie na Ukrainie. Dzięki uspokojeniu sytuacji na południu kraju władca mógł podjąć działania zmierzające do przejścia od Szwecji Inflant. Monarcha planował utworzyć tu własne dziedziczne księstwo, dlatego w walkach uczestniczyć miały siły saskie, a nie polsko-litewskie. Do wojny ze Szwedami byli skłonni także władcy Danii, Rosji i Prus, co pozwalało wierzyć, że zakończy się ona szybkim zwycięstwem. Nadzieje te szybko okazały się płonne, a konflikt określany jako **wielka wojna północna** trwał przeszło 20 lat. Już pierwsze działania zbrojne przeprowadzone w 1700 r. przez siły duńskie, rosyjskie i saskie zakończyły się porażkami. W 1702 r., po serii efektownych zwycięstw na różnych frontach, król szwedzki Karol XII wkroczył w granice – formalnie nieuczestniczącej w wojnie – Rzeczypospolitej. Przez lata obce armie pustoszyły i rabowały ziemie państwa polsko-litewskiego (zob. [mapa](#) s. 258).

Kolejne sukcesy Szwedów i rosnący chaos w kraju skłoniły część szlachty do wyjścia naprzeciw żądaniom

Karola XII, który chciał pozbawić Augusta II polskiego tronu. W 1704 r. nieliczni zwolennicy współpracy ze Szwecją zawiązali **konfederację warszawską** i ogłosili detronizację Augusta II. Na jego miejsce na przeprowadzonej w asyście szwedzkich żołnierzy elekcji zgromadzona szlachta wybrała wojewodę poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**. Zabieg ten nie spotkał się jednak z uznaniem większości społeczeństwa, a zwolennicy Augusta zawiązali w jego obronie **konfederację sandomierską**. W rozpoczętej w ten sposób wojnie domowej silniejsi okazali się stronnicy Leszczyńskiego, wspierani przez Szwedów, których główne siły zajęły w tym czasie Saksonię. W tych okolicznościach w 1706 r. August II zawarł z królem Szwecji **pokój w Altranstädt** [czyt.: altransztejt] i rzekł się polskiej korony na rzecz Leszczyńskiego.

Strony konfliktu w wielkiej wojnie północnej

• Dania • Prusy • Saksonia • Rosja • Hanower • w Rzeczypospolitej zwolennicy Augusta II (konfederacja sandomierska)	• Szwecja • Turcja • w Rzeczypospolitej zwolennicy Stanisława Leszczyńskiego (konfederacja warszawska)
--	--

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST II MOCNY

1670–1733

Elektor saski i król Polski. W młodości odbył podróż po dworach Europy, w trakcie której zafascynowała go monarchia absolutna Ludwika XIV. W wieku 24 lat rozpoczął panowanie w Saksonii, a trzy lata później sięgnął po polską koronę. Aby objąć tron polski, zdecydował się przejść z luteranizmu na katolicyzm. Oskarżany przez część historyków o nieudolne rządy, które przyczyniły się do upadku Rzeczypospolitej. Obecnie badacze częściej uważają jednak, że był władcą sprawnym i determinowanym, ale panującym w wyjątkowo trudnych okolicznościach. Za jego czasów Saksonia osiągnęła szczyt potęgi politycznej i świetności gospodarczej. To głównie te dokonania sprawiły, że otrzymał przydomek Mocny, choć nie brakowało przekazów o jego legendarnej sile fizycznej (np. łamaniu podków czy podnoszeniu mniejszych armat).

August II [1] i jego sojusznicy podczas wielkiej wojny północnej: królowie Danii – Fryderyk IV [2] i Prus – Fryderyk I [3].

• obraz, Niemcy, XVIII w.

Abdykacja Augusta II nie uspokoiła sytuacji w Rzeczypospolitej, w której nadal działała konfederacja sandomierska. Zmagania ze Szwedami prowadził także car Piotr I, który po klęsce Saksonii nie wycofał się z walki z Karolem XII. Ostatecznie losy wojny rozstrzygnęły się właśnie w starciu Szwecji z Rosją. W **1709 r.** główne siły Karola XII zostały całkowicie zniszczone w **bitwie pod Poltawą**. Stanisław Leszczyński stracił wówczas swojego protektora i musiał uchodzić z kraju, a tron ponownie objął August II.

SEJM NIEMY I JEGO ZNACZENIE

Powrót Augusta II nie załagodził napięć w Rzeczypospolitej. Niestabilna sytuacja na granicach posłużyła królowi za pretekst, aby wprowadzić do kraju 26-tysięczną saską armię. Jego ruch wzbudził niechęć szlachty, która obawiała się, że wojska te zostaną wykorzystane do wzmocnienia władzy królewskiej i ograniczenia praw. Nie godziła się na utrzymywanie saskich żołnierzy, którzy zresztą dopuszczali się rabunków i gwałtów. W efekcie w 1715 r. szlachta zawiązała **konfederację tarnogrodzką** z żądaniem usunięcia

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW LESZCZYŃSKI

1677–1766

Król Polski w latach 1704–1709 i 1733–1736, książę Lotaryngii i Bar. Wywodził się z magnaterii wielkopolskiej, piastował urząd wojewody poznańskiego. Po królewską koronę sięgał dwukrotnie. W 1704 r. został obrany na króla podczas elekcji, w której uczestniczyła część szlachty otoczona przez szwedzkich żołnierzy. Na elekcji w 1733 r. odniósł rzeczywiste zwycięstwo, jednak interwencja zbrojna Prus i Rosji zmusiła go do opuszczenia kraju. Ostatecznie osiadł we Francji, gdzie otrzymał w dożywocie władanie księstwem Lotaryngii. Został tam zapamiętany jako dobry władca. Jego córka Maria poślubiła króla Francji – Ludwika XV.

RZECZPOSPOLITA PODCZAS WIELKIEJ WOJNY PÓŁNOCNEJ

LEGENDA

- granice państw ok. 1700 r.
- granice cesarstwa rzymskiego
- Rzeczpospolita i Saksonia (w unii personalnej)
- ziemie należące do Szwecji przed wybuchem wielkiej wojny północnej
- Rosja i ziemie zdobyte w wyniku wielkiej wojny północnej
- Prusy oraz ziemie przyłączone do 1745 r.
- imperium osmańskie i jego lenna
- kraje we władaniu Habsburgów austriackich
- Działania wojenne podczas wojny północnej:
 - wojsk saskich
 - wojsk szwedzkich
 - wojsk rosyjskich
 - × ważniejsze bitwy
 - miejsca zawiązania konfederacji

1. Wymień nazwy państw, których armie toczyły walki na ziemiach Rzeczypospolitej w czasie wojny północnej.
2. Podaj nazwy państw sąsiadujących z Rzeczypospolitą, które podczas wojny północnej zachowały neutralność.

saskich wojsk z kraju. Ponieważ próby zawarcia porozumienia pomiędzy konfederatami i królem się nie powiodły, ci pierwsi zwrócili się z prośbą o mediację do Piotra I. Car przyjął tę ofertę i wysłał do Rzeczypospolitej swoją armię. W takich okolicznościach zwaśnione strony podpisały traktat i ustaliły, że jego postanowienia zostaną potwierdzone przez sejm. Na jego posiedzeniu marszałek miał nie udzielać głosu posłom i senatorom, aby zapobiec zerwaniu obrad przez *liberum veto*.

Zgodnie z ustaleniami tzw. **Sejm Niemy z 1717 r.** zatwierdził porozumienie króla i szlachty. Wprowadził także szereg zmian:

- ▶ powołanie stałej armii liczącej 24 tys. żołnierzy i ustalenie zasad jej finansowania,
- ▶ określenie zasad funkcjonowania unii polsko-saskiej oraz uprawnień ministrów saskich i urzędników Rzeczypospolitej,
- ▶ zakaz wprowadzania saskich wojsk na terytorium Rzeczypospolitej,
- ▶ ograniczenie uprawnień hetmanów i sejmików,
- ▶ zmniejszenie praw politycznych innowierców i zakazanie im wznoszenia nowych świątyń.

Część przyjętych rozwiązań usprawniła funkcjonowanie państwa i przyczyniła się do uspokojenia

sytuacji w kolejnych latach. Król zrezygnował z projektów wzmocnienia swojej władzy, ustały konflikty wewnętrzne, a kraj stopniowo zaczął się podnosić z ruiny gospodarczej. Jednocześnie udział rosyjskiego ambasadora w negocjacjach pomiędzy królem i szlachtą oraz jego podpis na zawartym przez obie strony traktacie stanowiły niebezpieczny precedens i świadectwo ograniczenia suwerenności Rzeczypospolitej.

Wyrazem podobnych tendencji było pominięcie przedstawicieli państwa polsko-litewskiego podczas negocjacji traktatów kończących wojnę północną. Zawarty w **1721 r. pokój w Nystad** [czyt.: nistat] umocnił pozycję Rosji i Prus, natomiast Rzeczypospolitej nie przyniósł żadnych korzyści. Stopniowo stawała się ona coraz bardziej zależna od decyzji podejmowanych przez władców sąsiednich mocarstw. Korzystając z niedoskonałości systemu politycznego państwa, umiejętnie podsycali oni konflikty pomiędzy monarchą, magnaterią i szlachtą. U schyłku panowania Augusta II, w 1732 r., władcy Rosji, Austrii i Prus przygotowali **traktat Loewenwolda** [czyt.: lewenwolda], który określał wspólną strategię mocarstw w czasie kolejnego bezkrólewia w Rzeczypospolitej.

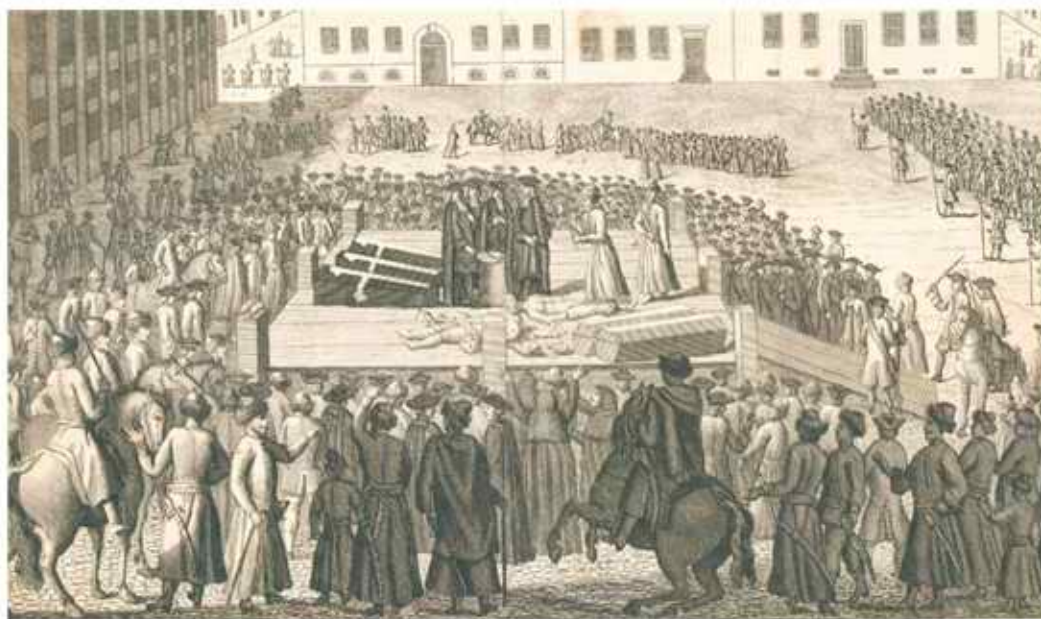
WARTO WIEDZIEĆ

Tumult toruński

W 1724 r. w Toruniu, w którym dominowali luteranie, doszło do kłótni i przepychanek pomiędzy protestantami i uczniami kolegium jezuitów. Konflikt zaczął się szybko wzmagać. Ostatecznie tłum protestanckich mieszczan napadł i zdemolował kolegium, niszcząc obiekty kultu i bijąc zakonników. Król, który zabiegał o poparcie szlachty na sejmie, postanowił wykorzystać te wydarzenia. Inaczej niż to było w zwyczaju, wydał surowe, choć zgodne z prawem wyroki. Ostatecznie za udział w tumultie stracono 9 mieszczan i burmistrza. Po tych wydarzeniach w Europie zaczęto uznawać Rzeczpospolitą za kraj nietolerancji religijnej.

Egzekucja protestantów w Toruniu odbiła się szerokim echem w całej Europie. Władze Prus umiejętnie wykorzystywały to wydarzenie, aby przekonać mieszkańców innych państw, że Rzeczpospolita jest krajem zacofanym i nietolerancyjnym.

■ rycina, Niderlandy, XVIII w.

? Jakie niebezpieczeństwa mógł przynieść wzrost napięcia religijnego w Rzeczypospolitej?

■ PODWÓJNA ELEKCJA 1733 ROKU

August II Mocny zmarł w 1733 r. Ostatnie lata życia król poświęcił na umacnianie pozycji swojego syna, który miał – wedle jego planów – włączyć zarówno w Saksonii, jak i w Rzeczypospolitej. Jednak w Polsce i na Litwie rosła niechęć do kandydatów z zagranicy, a umiejętne działania dyplomacji francuskiej sprawiły, że na sejmie elekcyjnym jednogłośnie obrano królem **Stanisława Leszczyńskiego**. Wybór ten był niezgodny z oczekiwaniami władców Austrii i Rosji, którzy w tej sytuacji postanowili wesprzeć syna poprzedniego monarchy. Rosyjskie wojska przekroczyły granice Rzeczypospolitej i szybko dotarły do Warszawy, gdzie przeprowadzono kolejne głosowanie, w którym zwyciężył kandydat z Saksonii.

Jawne pogwałcenie zasad wolnej elekcji spowodowało wybuch wojny pomiędzy Austrią i Francją, co jednak nie wpłynęło na wydarzenia w kraju. Licząc się z przewagą rosyjskiej armii, Stanisław Leszczyński udał się tymczasem do Gdańska, gdzie oczekiwał na pomoc z Francji. Ponieważ próba francuskiej odsieczy okazała się nieskuteczna, uciekł z oblężonego miasta i schronił się w Prusach Książących. W tej sytuacji na króla Polski koronowano w **1734 r.** elektora saskiego, który odtąd rządził jako **August III**. Zwolennicy Leszczyńskiego zawiązali jeszcze konfederację w obronie jego praw, ale szybko zdali sobie sprawę, że ich siły są niewystarczające do zwycięstwa. Rywalizację o koronę zakończono formalnie w 1736 r. na sejmie, który uznał, że prawowitym władcą jest August III.

■ PANOWANIE AUGUSTA III

Po objęciu tronu August III porzucił plany poprzednika dotyczące umocnienia władzy królewskiej w Rzeczypospolitej i starał się rządzić zgodnie z obowiązującymi w niej prawami. Okazało się to jednak bardzo trudne. Kraj był bowiem nie tylko stale zagrożony interwencją sąsiednich mocarstw, lecz także rozdarty przez poli-

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST III SAS

1696–1763

Elektor saski, król Polski. Przygotowywany przez Augusta II do rządzenia w obu państwach, ostatecznie polską koronę uzyskał dzięki rosyjskiej armii i poparciu Austrii. Świadomy niepowodzeń ojca, starał się rządzić tak, aby nie pogłębiać kryzysu w Rzeczypospolitej i nie dopuścić do interwencji obcych mocarstw. Tradycyjnie oceniany był jako władca nieudolny i pozbawiony większych ambicji, który swoje uprawnienia przekazał w ręce ministrów. Nowsze badania dowodzą, że August III samodzielnie podejmował kluczowe decyzje, prowadził konsekwentną politykę, dobierał kompetentnych ministrów i dobrze orientował się w sytuacji politycznej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

FRANCUSCY DYPLOMACI O RZECZYPOSPOLITEJ

Postępujący upadek organów władzy w Rzeczypospolitej i jej słabość zaczęto z czasem postrzegać jako jeden z elementów europejskiej równowagi politycznej. Trzeźwą ocenę sytuacji w państwie polsko-litewskim można odnaleźć m.in. w korespondencji francuskich dyplomatów.

Postępowano z Koroną Polską, jak z mocarstwami mającymi prawidłowy rząd, od których można się czegoś obawiać lub spodziewać – i popełniono ciężki błąd. [...]

Francja miała w tym ambicję, aby za pieniądze narzucać Polsce królów. Pod tym względem projekty jej się nie udały, ale gdyby się nawet udały, Francja zdołałaby tylko stworzyć tytuł bez władzy nad Polakami, tytuł, na którego utrzymaniu w takim położeniu jej samej zależy. Gdyby się zdarzyło, że pewien król miałby dość geniuszu

i talentów, aby wzniosłym duchem przywrócić porządek w Polsce, Francja powinna byłożyć koszt na pokrzyżowanie operacji podobnego władcy. [...]

Dawaliśmy dużo pieniędzy na zrywanie sejmów polskich. Nie wiem, kto to doradzał, atoli wiem, że gdybyśmy dwa razy tyle wydali na ich utrzymanie, nie dopięlibyśmy swego. Z tych faktów wynika, że prawdziwym naszym udziałem w Polsce jest nieład i że w danej chwili nie potrzebujemy ponosić trudów, ani kosztów dla utrzymania go.

Źródło: W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. 2: 1759–1763, Kraków 1911, s. 68–69.

- ?** 1. Przedstaw, w jaki sposób dyplomacja francuska starała się wpływać na sytuację polityczną w Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, jak autor listu oceniał wysiłki ponoszone przez Francję i jaką zalecał strategię dalszych działań.

tyczną rywalizację magnackich stronnictw. W okresie panowania Augusta III szczególną rolę odgrywał konflikt pomiędzy stronnictwem Czartoryskich, które określano mianem **Familii**, oraz zgromadzonymi wokół Potockich **republikantami**. Familia dążyła do głębszych reform ustrojowych i sojuszu z Rosją, natomiast republikanci byli przeciwnikami takich zmian i opowiadali się za współpracą z Francją i Prusami. Obok kwestii ideowych członkowie obu stronnictw toczyli spory przede wszystkim o najważniejsze państwowe urzędy, z których można było czerpać ogromne zyski. Ostra rywalizacja polityczna sprawiła, że podczas całego trzydziestoletniego panowania Augusta III tylko jeden sejm zakończył się przyjęciem uchwał. Pozostałe zrywano poprzez zgłaszanie *liberum veto*, przeciąganie obrad bądź rozchodzenie się posłów. W tej sytuacji szczególną rolę odgrywały sejmiki, których znaczenie wzrosło.

Paraliż sejmu uniemożliwiał prowadzenie efektywnej polityki zagranicznej, co jednak przyniosło nieoczekiwany pozytywny skutek. Podczas całego długiego panowania Augusta III Rzeczpospolita nie wzięła udziału w żadnej wojnie, a jej neutralność szanowano nawet wówczas, gdy do walk przystępowała Saksonia. W rezultacie kraj powoli odbudowywał się demograficznie i gospodarczo – rosła zamożność dworów szlacheckich, ożywiły się miasta i handel, rozwijała się nauka.

August III został przedstawiony w polskim stroju narodowym. Przyjmowanie mody i obyczajów polskiej szlachty zapewniło temu władcy dużą popularność.

■ figurka, Niemcy, XIX w.

Istotną rolę w tym procesie odgrywał sam władca, który był hojnym mecenasem artystów i finansował wyjazdy licznych polskich studentów do Drezna.

■ DĄŻENIA REFORMATORSKIE

Chociaż przeprowadzenie głębokich reform państwa okazało się niemożliwe, panowanie Augusta III przyniosło istotne ożywienie debaty nad ustrojem i gospodarką kraju. W publikowanych wówczas traktatach szukano przede wszystkim rozwiązań, które pozwoliłyby zakończyć proceder zrywania obrad sejmu. Stąd postulaty zniesienia *liberum veto*, wprowadzenia dłuższych, dwuletnich kadencji sejmu, a nawet głosowania większością głosów (dotąd wymagana była jednogłośnieść posłów). Zwolennicy reform dostrzegali także, że zagrożeniem dla szlacheckiej demokracji jest uzależnienie ekonomiczne szlachty gołoty od magnaterii. Sugerowali, że najuboższych członków stanu szlacheckiego należałoby odsunąć od udziału w obradach sejmików. Wiele miejsca poświęcano kwestii zwiększenia liczebności armii i zmianom sposobów jej opłacania. Część autorów uznawała, że drogą do uzdrowienia państwa jest rozwój gospodarki i wzrost zamożności kraju. Wyśuwano nawet pomysł poprawy doli chłopów i darowania im wolności osobistej.

Wszystkie te rozważania miały jednak charakter teoretyczny, bo nie mogły liczyć na poparcie szerokich mas szlacheckich. Zmianę tego stanu rzeczy w dalszej perspektywie miała przynieść reforma edukacji zainicjowana przez **Stanisława Konarskiego**. Był on m.in. założycielem **Collegium Nobilium** – pierwszej w Warszawie szkoły, w której zaczęto nauczać zgodnie z ideami oświecenia (więcej o tej placówce na s. 269).

Ważniejsze programy reform

Tytuł	Autor	Data
<i>Głos wolny wolność ubezpieczający</i>	Stanisław Leszczyński	1733/1743
<i>List ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego województwa</i>	Stanisław Poniąkowski	1744 r.
<i>O skutecznym rad sposobie</i>	Stanisław Konarski	1760–1763

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich sięgnęli po władzę August II i August III.
2. Porównaj sposób sprawowania władzy przez obu królów z dynastii Wettinów.
3. Oceń międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej za rządów obu Sasów.

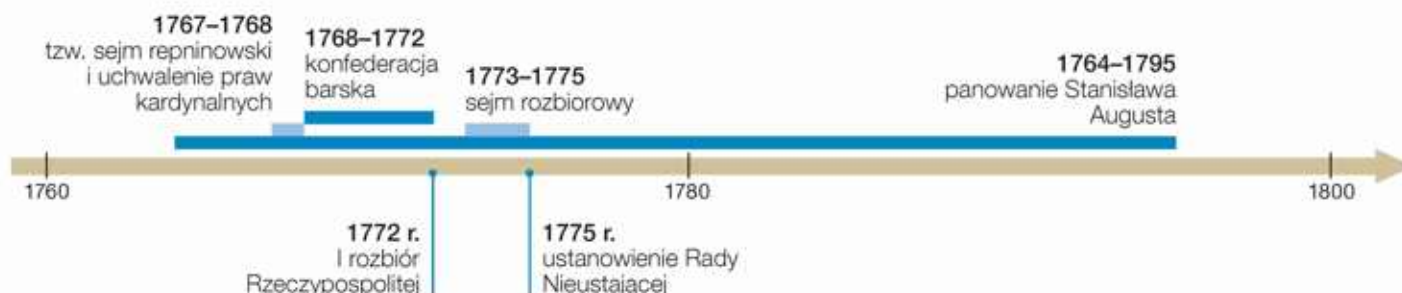
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Forycki, *Stanisław Leszczyński. Sarmata i Europejczyk 1677–1766*, Poznań 2006.

J. Staszewski, *Wettynowie*, Olszyna 2005.

POCZĄTKI PANOWANIA STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO

Pozbawiona armii i sprawnych władz Rzeczpospolita w pierwszej połowie XVIII w. całkowicie utraciła dawne znaczenie i znalazła się na marginesie życia politycznego w Europie. Wkrótce jednak sytuacja ta miała się trwale zmienić. Jakie wydarzenia do tego doprowadziły? Jakie szanse i zagrożenia wiązały się ze zmianami, które nastąpiły w państwie polsko-litewskim?

NOWY UKŁAD SIŁ

U schyłku panowania Augusta III w Europie doszło do gwałtownych zmian politycznych. Stoczona w latach 1756–1763 wojna siedmioletnia umocniła pozycję Rosji, natomiast osłabiła Austrię, Prusy i Francję. Władca Rzeczypospolitej zmarł w 1763 r., zaledwie kilka miesięcy po zakończeniu tego konfliktu. Śmierć monarchy wywoływała zwykle walkę o opustoszały tron, którego obsadzeniem były zainteresowane mocarstwa europejskie. Tym razem jedynym państwem, które mogło wpłynąć na przebieg zbliżającej się elekcji, była Rosja. Taka sytuacja otwierała przed **Familią**, czyli stronnictwem Czartoryskich, szansę na przeprowadzenie reform w Rzeczypospolitej w sojuszu z tym państwem. Dla Familii korzystna była także niedawna zmiana na carskim tronie: w 1762 r. zasiadła na nim **Katarzyna II** (więcej o niej na s. 227). Wobec osłabienia Austrii, która była tradycyjnym rosyjskim sojusznikiem w wojnach przeciwko Turcji, cesarzowa planowała ściślejsze podporządkowanie sobie Rzeczypospolitej. W jej kalkulacjach wdrożenie ograniczonych reform w państwie polsko-litewskim miało służyć dostarczeniu dodatkowych wojsk niezbędnych w wojnie z imperium osmańskim. Realizacja tych planów wymagała jednak znalezienia odpowiedniego kandydata na polskiego władcę.

OSTATNIA ELEKCJA

Po śmierci Augusta III – niepewni swojej przewagi nad stronnictwem republikantów, którego przywódcy dowodzili krajową armią – Czartoryscy wezwali do kraju rosyjskie wojska. Ruch ten pozwolił im całkowicie

zdominować **sejm konwokacyjny**, który zgodnie ze zwyczajem miał za zadanie przygotowanie właściwego sejmiku elekcyjnego. Tym razem jednak jego uczestnicy zawiązali konfederację i podjęli szereg uchwał, które usprawniały działanie państwa. Przede wszystkim zakazano stosowania *liberum veto* w trakcie sejmowych dyskusji o kwestiach podatkowych, a głosowanie takich

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW AUGUST PONIATOWSKI

1732–1798

Ostatni polski monarcha. Wywodził się z rodziny szlacheckiej blisko spokrewnionej z Czartoryskimi. Odebrał staranne wykształcenie. W młodości wyjechał w podróż po Europie, podczas której przekonał się o zapóźnieniu cywilizacyjno-ustrojowym Rzeczypospolitej. Koronę uzyskał dzięki osobistej decyzji Katarzyny II i wsparciu jej wojsk. Wdrożył szereg reform, które miały zmodernizować kraj. Walnie przyczynił się do uchwalenia Konstytucji 3 maja, choć ostatecznie był zmuszony przyłączyć się do wrogiej reformom konfederacji targowickiej. Z tego powodu jest krytykowany jako władca niestały w decyzjach i działaniach, który doprowadził do ostatecznego upadku Rzeczypospolitej. Był wielkim mecenasem sztuki, literatury i nauki.

uchwał miało się odtąd odbywać większością głosów. Ustalono również porządek obrad, tak aby sprawy o mniejszym znaczeniu były omawiane po sprawach ważniejszych. Istotnie zmieniono także sposób funkcjonowania sejmików, gdzie decyzje podejmować miało większością głosów, a od głosowania odsunięto gołotę, czyli szlachtę nieposiadającą własnych dóbr. Poza tym posłów zwolniono z konieczności przestrzegania instrukcji sejmikowych. Jednocześnie podjęto próbę uporządkowania finansów państwa:

- ▶ zlikwidowano wewnętrzne cła i myta,
- ▶ wprowadzono cło generalne – opodatkowano szlachtę mającą nieruchomości w miastach,
- ▶ utworzono koronne i litewskie Komisje Wojskowe i Komisje Skarbowe, które miały zapewnić większą kontrolę nad publicznymi wydatkami.

Podobnie jak sejm konwokacyjny, także **sejm elekcyjny** odbywał się w asyście rosyjskich wojsk. Jedynym poważnym kandydatem do korony był **Stanisław Poniatowski**, popierany przez Familię, ale faktycznie wybrany i wspierany przez Katarzynę II. Wybór ten wynikał z dwóch czynników. Przede wszystkim Poniatowski jako „Piast”, wywodzący się z mało znaczącego rodu, wydawał się całkowicie zależny od cesarzowej. Ponadto władczyni dobrze go znała, ponieważ łączył ich wcześniej romans. W tej sytuacji w **1764 r.** Stanisław Poniatowski został wybrany królem jako **Stanisław August**. Swoje panowanie nad pogrążonym w kryzysie państwem rozpoczynał otoczony nienawiścią mas szlacheckich, które słusznie widziały w nim władcę narzuconego przez Rosję.

■ PIERWSZE REFORMY

W pierwszych latach panowania Stanisław August kontynuował rozpoczęte na sejmie konwokacyjnym reformy porządkowe i gospodarcze:

- ▶ powołano do życia gabinet rządowy, który zajmował się dyplomacją i armią,
- ▶ otworzono mennicę państwową,
- ▶ zaczęto zakładać manufaktury i pierwsze spółki akcyjne,
- ▶ rozbudowano sieci połączeń pocztowych w celu poprawy komunikacji,
- ▶ w Warszawie powołano komisję dobrego porządku, która miała dbać o poprawę warunków życia jej mieszkańców i rozwój gospodarczy miasta,
- ▶ przeprowadzono lustrację, a więc przegląd stanu królewskich majątków ziemskich, które stanowiły główne źródło dochodów monarchii.

Król starał się również rozpropagować w kręgach szlacheckich przekonanie o konieczności reform państwa. W 1765 r. w Warszawie została otwarta **Szkoła Rycerska** – elitarna, świecka szkoła dla synów szlachty i magnaterii. Miała ona kształcić oficerów i urzędników w duchu patriotyczno-oświeceniowym. Szersze upowszechnienie takich idei miało także zapewnić utworzone w tym samym roku czasopismo „**Monitor**”, w którym promowano m.in. tolerancję religijną i odkrycia naukowe, dyskutowano o prawach mieszczan i chłopów oraz konieczności wprowadzenia reform gospodarczych, a zwalczano zacofanie, próżniactwo i pijaństwo.

Elekcja Stanisława Augusta została przedstawiona na płótnie jego nadwornego malarza – Marcella Bacciarellego. Obraz miał wyraźne cele propagandowe i zgodnie z zamówieniem ukazuje akt wyboru króla jako zgodny z prawem i obyczajem. Artysta namalował dwie wersje tego wydarzenia, ponieważ pierwotna wizja nie przypadła monarsze do gustu.

■ obraz, Polska, XVIII w.

■ SPRAWA DYSYDENTÓW

Reformy Stanisława Augusta budziły niepokój władców Rosji i Prus oraz niechęć wielu polskich magnatów. Zwrócili się oni zatem do Katarzyny II z prośbą o interwencję. Dogodnym pretekstem dla carskiej dyplomacji stała się sprawa **dysydentów**, czyli innowierców. Ich prawa polityczne i wyznaniowe zostały znacznie ograniczone w czasach saskich – wówczas zakazano udziału w sejmach niekatolikom, zabroniono im również wznoszenia zborów. Później sami dysydenci ubiegali się o cofnięcie tych zmian, jednak mimo poparcia ze strony władców Rosji i Prus nie udało im się do tego przekonać większości szlachty.

W 1767 r., kiedy postulaty dysydentów zostały kolejny raz odrzucone przez sejm, do Rzeczypospolitej wkroczyły oddziały rosyjskie. Pod ich osłoną szlachta innowiercza zawiązała dwie konfederacje: w Toruniu (protestanci) i Słucku (prawosławni). W odpowiedzi szlachta katolicka zawiązała **konfederację w Radomiu** pod hasłami detronizacji Stanisława Augusta i odwołania jego reform oraz odrzucenia postulatów dysydentów. Sprawne zabiegi rosyjskiego ambasadora **Mikołaja Repnina** spowodowały jednak, że w końcu konfederaci radomscy sami wystąpili do Katarzyny II z prośbą o zapewnienie nienaruszalności zasad ustroju Rzeczypospolitej.

Świadomy siły opozycji Mikołaj Repnin uwięził i zesłał w głąb Rosji jej najważniejszych przywódców. Dzięki temu posunięciu i obecności rosyjskich wojsk utrzymał kontrolę nad zebranymi posłami. Ostatecznie obradujący w latach 1767–1768 sejm (zwany sejmem repninowskim) przywrócił prawa dysydentom i – zgodnie z rzeczywistym celem rosyjskiej dyplomacji – uchwalił tzw. **prawa kardynalne**, takie jak:

- ▶ wolna elekcja,
- ▶ unia polsko-litewska,
- ▶ *liberum veto*,
- ▶ prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi przez szlachtę.

Bezprecedensowa operacja Repnina doprowadziła do zablokowania możliwości dalszego reformowania państwa, skłóciła króla ze szlachtą, a dodatkowo dała Katarzynie II doskonały pretekst do kolejnych interwencji w Rzeczypospolitej. Odtąd bowiem to Rosja stawała się gwarantem niezmienności ustroju państwa polsko-litewskiego.

■ KONFEDERACJA BARSKA

Niezgodne z prawem i obyczajem działania Repnina ukazały słabość Rzeczypospolitej i skalę jej zależności od Rosji. Ogromną niechęć szlachty budziły narzucone jej równouprawnienie dysydentów, uległość króla wobec carskiego ambasadora oraz stała obecność rosyjskich wojsk. Właśnie pod hasłami obrony wolności i wiary katolickiej zawiązano w 1768 r. **konfederację barską**, na której czele stanęli **Józef Pułaski** i **biskup Michał Krasiński**. Konfederaci liczyli na pomoc Francji, Turcji, Saksonii i Austrii, jednak otrzymali ją w bardzo ograniczonym zakresie. W kraju ruch cieszył się natomiast znacznym poparciem – do konfederacji przystąpiła część armii, a także prywatne oddziały magnatów. W takiej sytuacji Stanisław August ponownie skorzystał z pomocy rosyjskich wojsk. Wobec ich bezwzględnej przewagi prowadzone walki miały charakter partyzancki, ale nawet w takich potyczkach siły konfederatów rzadko odnosiły zwycięstwa. Stopniowo wśród przywódców konfederatów barskich doszło do radykalizacji postaw. W 1770 r. odmówili oni posłuszeństwa monarsze i ogłosili bezkrólewie. W kolejnym roku podjęli nawet nieudaną próbę porwania Stanisława Augusta, co pozbawiło ich poparcia części szlachty i dotychczasowych zagranicznych sojuszników. Mimo bohaterskich walk i talentów strategicznych **Kazimierza Pułaskiego**, jednego z głównych dowódców, konfederacja upadła ostatecznie w 1772 r., po kapitulacji obrońców Jasnej Góry i klęsce ostatnich oddziałów.

Konfederacji barskiej towarzyszyły niepokoje społeczne. Na Ukrainie wybuchło powstanie chłopskie. Wobec braku zdecydowanej reakcji wojsk, które w tym czasie były zajęte walkami z konfederatami, ruch ten szybko zyskiwał na sile, a do chłopów masowo dołączali Kozacy. Tworzone przez nich oddziały z łatwością zdobywały kolejne pozbawione ochrony miasta. Ataki te, początkowo łupieżcze, z czasem

Oddziały konfederatów barskich były na ogół bardzo niewielkie. Tylko największe z nich liczyły kilkuset żołnierzy. Walki miały zatem charakter partyzancki, a do potyczek nierzadko dochodziło przypadkiem.

■ obraz, Polska, XIX w.

Próba porwania Stanisława Augusta została podjęta przez konfederatów barskich 3 listopada 1771 r. Zamacchowcy łatwo pojmali króla, który miał nieliczną eskortę, jednak później pogubili się w stolicy. Ostatecznie monarsze towarzyszył tylko jeden z porywaczy, który uległ jego argumentom i zdecydował się zwrócić mu wolność. Niedoszli porywacze w większości zostali schwytani, osądzeni i skazani na kary śmierci oraz wygnania.

■ rycina, Niemcy, XVIII w.

przerodziły się w systematyczną rzeź polskiej szlachty, Żydów i unitów (więcej o unitach zob. s. 82). Do największej masakry ludności doszło w czerwcu 1768 r. w Humaniu, gdzie według różnych szacunków mogło zostać zamordowanych nawet 12–20 tys. osób. Po tym dramatycznym wydarzeniu powstanie zostało szybko i krwawo stłumione przez wojska polskie i rosyjskie.

■ I ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

Wkrótce po zawiązaniu konfederacji barskiej, jesienią 1768 r., do wojny z Rosją przystąpiła Turcja. Konflikt ten wydawał się korzystny i dla konfederatów, którzy liczyli na militarne wsparcie ze strony imperium osmańskiego, i dla Stanisława Augusta, który w tej sytuacji mógł oczekiwać zgody Katarzyny II na szersze reformy. Szybko jednak okazało się, że wojska rosyjskie zdecydowanie górują nad turecką armią. Ich sukcesy, w połączeniu z przeciągającymi się walkami z konfederatami barskimi, sprawiły, że cesarzowa zmieniła swoje dotychczasowe plany. W 1771 r. odrzuciła ideę utrzymywania całej Rzeczypospolitej jako rosyjskiego **protektoratu** i przyjęła projekt, z którym wystąpił król Prus Fryderyk II, aby dokonać podziału części państwa polsko-litewskiego. Wkrótce do negocjacji na temat przebiegu nowych granic zaproszono także Austrię.

Ostatecznie **traktaty rozbiorowe** pomiędzy Rosją, Austrią i Prusami podpisano **5 sierpnia 1772 r.** Zgodnie z zawartym porozumieniem Rzeczpospolita utraciła ponad 210 tys. km², czyli prawie 1/3 swojego **terytorium**. Zabrane ziemie i miasta zamieszkiwało łącznie ok. **4,5 mln ludzi**. Była to ludność w dużej mierze rdzennie polska, ale także litewska, ukraińska i niemiecka.

Największa część tych ziem przypadła Rosji, lecz były to słabo zaludnione województwa wschodnie,

które nie odgrywały większej roli w gospodarce kraju. Zdecydowanie bardziej dotkliwe było przyłączenie do Austrii południowych województw, które stanowiły trzon dawnego Królestwa Polskiego (w tym części województwa krakowskiego i sandomierskiego). Były to ziemie gęsto zaludnione, na których znajdowały się ważne miasta (m.in. Lwów) oraz niezwykle dochodowe kopalnie soli w Wieliczce i Bochni.

CIĘKAWOSTKA

Zdobycie Wawelu

Jednym z największych sukcesów konfederatów barskich było zajęcie wzgórza wawelskiego. W czasie gdy powstanie już dogasało, grupa ok. 500 konfederatów przekradła się nocą z 1 na 2 lutego 1772 r. starym kanałem na teren twierdzy, a następnie rozbroiła i wzięła do niewoli jej rosyjską załogę. Pomimo szturmów wojsk rosyjskich fortyfikacje udało się utrzymać przez prawie 3 miesiące. Obrońcy poddali się dopiero, gdy Rosjanie ściągnęli na miejsce ciężką artylerię. Ich bohaterska postawa nie mogła wpłynąć na losy samej konfederacji.

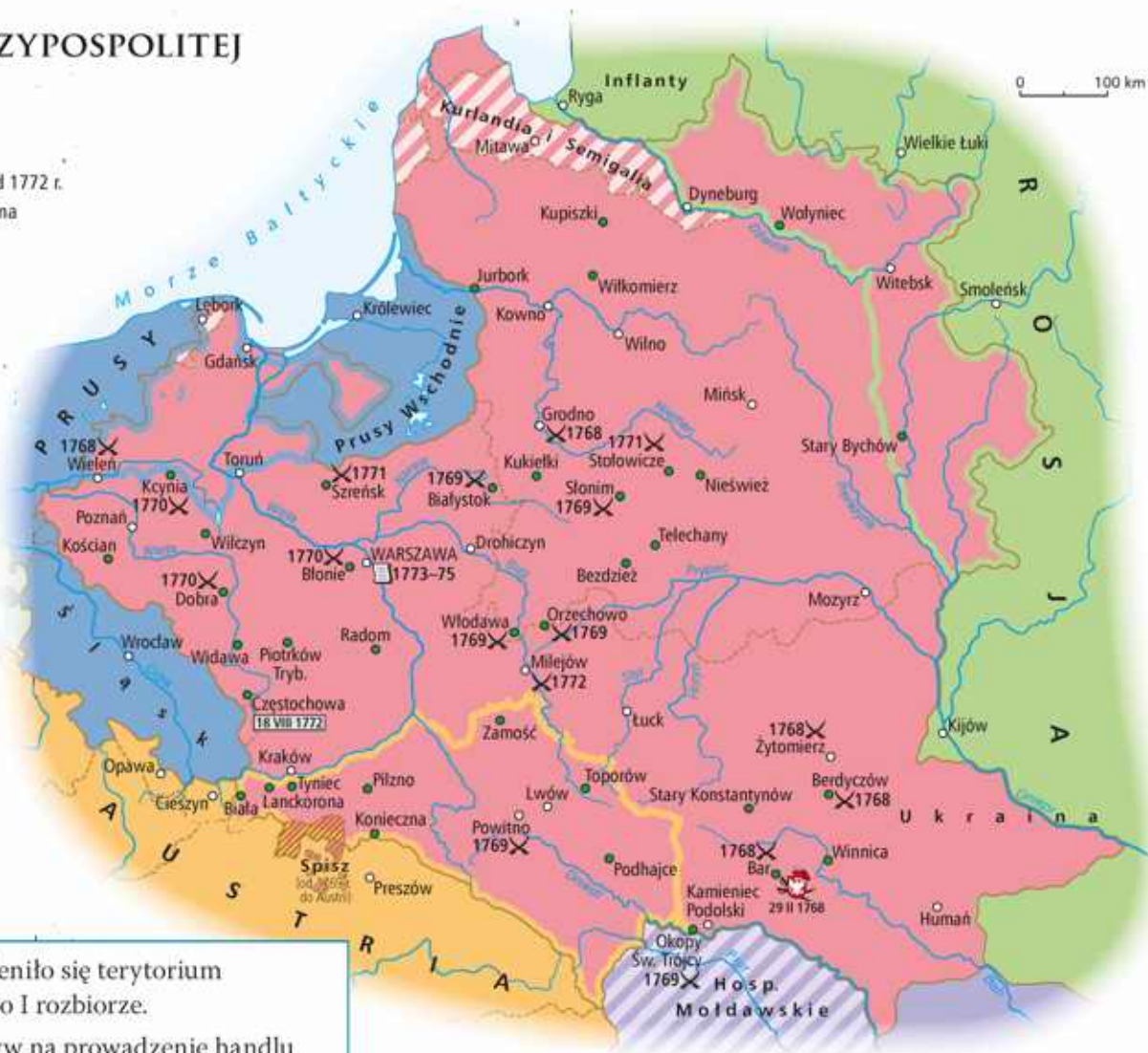
Ryngraf z Matką Boską Częstochowską był jednym ze znaków rozpoznawczych konfederatów barskich. Noszone ówczesne ryngrafy pełniły już tylko funkcję symboliczną (wcześniej były elementem opancerzenia żołnierzy).

■ fotografia współczesna, Polska

I ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

LEGENDA

- granice państw w 1768 r.
- Rzeczpospolita i jej lenna przed 1772 r.
- imperium osmańskie i jego lenna
- obszar zajęty przez Austrię w latach 1769–1770
- zawiązanie konfederacji w Barze
- miejsowości związane ze zbrojną walką konfederatów z wojskami rosyjskimi i królewskimi
- ostatni punkt oporu konfederatów
- ważniejsze bitwy i potyczki z okresu konfederacji barskiej
- Granice ziem zabranych Rzeczypospolitej w wyniku I rozbioru w 1772 r. przez:
- Prusy
- Rosję
- Austrię
- obradę sejmku rozbiorowego

1. Przedstaw, jak zmieniło się terytorium Rzeczypospolitej po I rozbirozie.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na prowadzenie handlu morskiego wywarł I rozbiór Rzeczypospolitej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEPEZA FRYDERYKA II DO PETERSBURGA

Największym zwolennikiem podziału terytorium Rzeczypospolitej był król Prus Fryderyk II, jednak pierwszy ruch wykonała Austria, która już w 1769 r. zajęła pograniczne starostwo spiskie. Pruski władca starał się przekonać Katarzynę II do rozbioru m.in. za pomocą tajnej depeszy przesłanej w marcu 1771 r.

Dwór wiedeński uważa te nabytki [m.in. starostwo spiskie] za trwale przyłączone do korony węgierskiej. Nie można nawet przypuszczać, by się ich kiedykolwiek dobrowolnie wyrzekł [...]. W związku z tym doszedłem do przekonania, że będzie najlepiej, jeśli Rosja i ja skorzystamy również z tej koniunktury i naśladując przykład dworu wiedeńskiego zabezpieczymy też nasze interesy. [...] Wydaje mi się rzeczą obojętną dla Rosji, jaką drogą otrzyma odszkodowanie, które się jej słuszenie należy za koszt poniesione w wojnie z Turcją. Ponieważ zaś wojna

ta wybuchła wyłącznie z powodu sprawy polskiej, nie widzę, dlaczego nie miałyby na jej granicach szukać tego wyrównania. Co do mnie, nie chciałbym, by przewaga znalazła się po stronie Austrii. Nie mógłbym więc sobie odmówić zajęcia w ten sam sposób niektórych części Polski. Będzie to dla mnie ekwiwalentem [rekompensatą, wyrównaniem] za subsydia [pieniądze przekazane Rosji] oraz straty i szkody poniesione przeze mnie również w tej wojnie. I rad będę, mogąc mówić, że przede wszystkim Rosji zawdzięczam ten nowy nabytek.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 410–411.

1. Wymień argumenty króla pruskiego przemawiające za rozbiorem Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Fryderyk II przedstawił wojnę Rosji z Turcją.

Druzgocącym ciosem dla gospodarki kraju była jednak utrata Prus Królewskich, części Wielkopolski i Kujaw. Choć w skład zaboru pruskiego nie weszły Gdańsk i Toruń, to Rzeczpospolita została pozbawiona wolnego dostępu do morza, a tym samym pełnej kontroli nad dolną Wisłą, co zamykało możliwość prowadzenia handlu wiślanego (przyjrzyj się zmianom na [mapie](#) na s. 266). Dokonany rozbiór potwierdził bezsilność Rzeczypospolitej i jej osamotnienie w Europie, w której niewiele było głosów protestu.

SEJM ROZBIOROWY

W celu zatwierdzenia dokonanej grabieży ambasadorowie państw zaborczych domagali się ratyfikacji traktatów rozbiorowych przez sejm. Oczywisty opór społeczeństwa przełamano groźbą kolejnych zaborów i hojnymi łapówkami, którymi jednak skuszono tylko nielicznych przedstawicieli szlachty. W celu wykluczenia jakiegokolwiek oporu i możliwości zerwania obrad postanowiono, że posłowie zawiążą konfederację. Ponadto na marszałka sejm wybrano Adama Ponińskiego,

Straty podczas I rozbioru

zaborca	obszar	ludność	główne miasta
Rosja	92 tys. km ²	1,3 mln	Witebsk, Dyneburg, Połock
Austria	83 tys. km ²	2,6 mln	Lwów, Zamość, Belz
Prusy	36 tys. km ²	0,6 mln	Elbląg, Malbork, Bydgoszcz, Inowrocław

który był stronnikiem Rosji. Tak przygotowane obrady sejmu rozpoczęły się w kwietniu 1773 r. i, pomimo rozpaczliwych prób ich wstrzymania przez grupę posłów z **Tadeuszem Rejtanem** na czele, przyniosły **zatwierdzenie I rozbioru Rzeczypospolitej** i zgodę na oddanie zabranych ziem.

Ciągnące się blisko dwa lata obrady sejmu doprowadziły także do istotnych zmian w systemie rządów. W 1775 r. powołano do życia **Radę Nieustającą**, a więc stały rząd. Miała się ona składać z króla, 18 posłów i 18 senatorów i została podzielona na 5 departamentów, którym podlegały:

- ▶ armia,
- ▶ skarbowość,
- ▶ dyplomacja,
- ▶ sprawy gospodarcze
- ▶ sądownictwo.

Utworzenie Rady zostało narzucone przez Rosję i miało służyć osłabieniu władzy króla, utrzymaniu rosyjskich wpływów i zablokowaniu dalszych reform. Te intencje były czytelne dla społeczeństwa, dlatego Radę ocenia się zwykle negatywnie, choć faktycznie stała się ona skutecznym ciałem zarządzającym. Ogromne znaczenie miało także ustanowienie w 1773 r. przez sejm **Komisji Edukacji Narodowej**. Miała ona zarządzać dobrami zlikwidowanego przez papieża zakonu jezuitów. Faktycznie jednak jej szeroko zakrojona działalność doprowadziła do unowocześnienia systemu szkolnictwa w Rzeczypospolitej.

Rejtan – Upadek Polski to jeden z najbardziej znanych obrazów Jana Matejki. Artysta uwypuklił tu dramatyczną samotność protestującego posła Tadeusza Rejtana **[1]**, któremu przeciwstawił całą grupę magnatów i dygnitarzy **[2]**. Z tyłu bezsilnie całej sytuacji przygląda się król Stanisław August **[3]**. Wyraźnie została ukazana także dominacja rosyjska: na ścianie sali wisi portret Katarzyny II **[4]**, w łóżu zasiada ambasador Repnin **[5]**, a w uchylonych drzwiach stoją już cesarscy żołnierze **[6]**.

• obraz, Polska, XIX w.

WARTO WIEDZIEĆ

Kołacz królewski

Rozbiór Rzeczypospolitej wzbudził duże zainteresowanie w Europie i szybko stał się tematem rysunków komentujących to wyjątkowe wydarzenie. Wiele z nich powstało na zamówienie władców państw zaborczych i miało charakter propagandowy. Przedstawiało rozbiór w dobrym świetle, jako pokojowe porozumienie i sprawiedliwe wyrównanie zobowiązań z przeszłości. Pojawiały się jednak również głosy krytyczne wobec rozbiorów. Rycina francuskich artystów: malarza Jeana-Michela Moreau [czyt.: żana miszela moro] i rytownika Nicolasa La Mire'a [czyt.: nikolasa la mira] przedstawiała władców Prus, Rosji i Austrii jednoznacznie negatywnie. Dzieło zdobyło dużą popularność, jednak wkrótce zabroniono je powielać, ponieważ władca Francji nie chciał pogarszać swoich relacji z państwami zaborczymi.

Kołacz królewski w wersji oryginalnej ukazał się w 1773 r. Przedstawiona scena ma dramatyczny charakter. Władcy Prus, Austrii i Rosji podczas dzielenia się ziemią Rzeczypospolitej rozdzielają jej mapę. Król Prus Fryderyk II [2] szpadą wskazuje na Gdańsk, który chciałby zagarnąć, cesarz Józef II [3] odrywa część z Małopolską, a cesarzowa Katarzyna II [4] – północno-wschodnie kresy Rzeczypospolitej. Stanisław August [1] z trudem przytrzymuje spadającą mu z głowy koronę. Skrzydlata bogini wieści i plotek – Fama [5] – rozprzestrzenia zaś wiadomości o tym wydarzeniu w całej Europie.

■ rycina, Francja, 1773 r.

Sytuacja w Polsce w 1773 r. – rycina zamówiona przez władców państw zaborczych miała zatrzeć wrażenie, jakie wywołał **Kołacz królewski**. Stanisław August [1] już nie trzyma kurczowo korony, ale spokojnie wskazuje na wiszące w powietrzu dokumenty [6], które mają świadczyć o legalności rozbiorów. Fryderyk II [2] bez szpady wygląda niegroźnie.

■ rycina, Niemcy, XVIII w.

? Czym różni się wydźwięk prezentowanych wersji rysunku?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Katarzyna II zdecydowała się osadzić na polskim tronie Stanisława Poniatowskiego.
2. Porównaj reformy wprowadzone przez sejm konwokacyjny i Stanisława Augusta w pierwszych latach panowania.
3. Opisz, jakie zmiany terytorialne, społeczne i gospodarcze przyniósł I rozbiór Rzeczypospolitej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Konopczyński, *Pierwszy rozbiór Polski*, Kraków 2010.

K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.

Pogrążona w chaosie politycznym Rzeczpospolita nie zerwała całkiem więzi z zachodnią Europą. Dzięki temu w kolejnych dekadach XVIII w. na polskie ziemie napływały idee oświeceniowe. W jaki sposób przenikały one do kraju? Kto odegrał największą rolę w ich upowszechnieniu? Jakie były najważniejsze osiągnięcia artystów tej epoki?

POCZĄTKI OŚWIECENIA NA ZIEMIACH POLSKICH

Wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą w XVII w. i w początkach kolejnego stulecia przyczyniły się do osłabienia kontaktów z najważniejszymi ośrodkami kultury europejskiej. Gwałtowne zubożenie społeczeństwa sprawiło, że podróże poza jego granice podejmowali jedynie najzamożniejsi obywatele, a więc członkowie rodzin magnackich, bogata szlachta i patrycjat miejski. Na Zachodzie stykali się oni z hasłami oświeceniowymi, jednak rodzime idee sarmatyzmu pozostawały im zwykle bliższe. Mimo kryzysu gospodarczego tradycyjną rolę okna na świat zachował Gdańsk. To właśnie tutaj już w drugiej dekadzie XVIII w. założono pierwsze w kraju czasopismo i towarzystwo naukowe.

Zapóźnienia cywilizacyjne zaczęto nadrabiać w czasach Augusta III, kiedy Rzeczpospolita przestała być areną konfliktów militarnych i zaczęła się podnosić z ruiny gospodarczej. Dodatkowo sam monarcha był miłośnikiem sztuki, a dzięki jego mecenatowi do państwa polsko-litewskiego zaczęli znowu przybywać artyści z Zachodu. Podejmowane inicjatywy sprawiły, że Warszawa odzyskała rolę intelektualnego i kulturalnego centrum kraju.

Za symboliczny początek epoki oświecenia na ziemiach polskich uznaje się **1740 r.**, kiedy właśnie w stolicy utworzono elitarną szkołę – **Collegium Nobilium** [czyt.: kolegium nobilium]. Jej twórcą był zakonnik – pijar **Stanisław Konarski**, który zapoznał się z ideami oświecenia i nowoczesnymi poglądami na temat edukacji podczas podróży do Francji. W efekcie opracował zupełnie nowy program nauczania, w którym kluczową rolę odgrywały już nie łacina i retoryka, ale nauki ścisłe

i przyrodnicze, języki nowożytne, historia oraz etyka. Ponadto podczas zajęć uczniowie mieli dyskutować o ważnych sprawach ustrojowych i społecznych, dzięki czemu nabierali poczucia odpowiedzialności za los Rzeczypospolitej. Duże znaczenie miało także założenie przez braci **Józefa i Andrzeja Załuskich** pierwszej polskiej biblioteki publicznej. Bogate zbiory otwartej w **1747 r. Biblioteki Załuskich** ułatwiała tworzenie rozpraw na temat historii i prawa, przyciągały również pisarzy i artystów, dzięki czemu ożywieniu uległa działalność naukowa i artystyczna.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW KONARSKI

1700–1773

Należał do czołowych postaci polskiego oświecenia. Był członkiem zakonu pijarów, pedagogiem i pisarzem politycznym, reformatorem szkolnictwa, a także zwolennikiem reformy ustroju państwa polsko-litewskiego. Pod wpływem idei nauczania w duchu oświeceniowym, z którymi zapoznał się w Rzymie i Paryżu, założył Collegium Nobilium, a następnie wdrożył reformę nauczania. W dziele *O skutecznym rad sposobie*, wydanym w latach 1760–1763, przeprowadził krytykę ustroju Rzeczypospolitej. Postulował m.in. zniesienie *liberum veto* i usprawnienie działania sejmu.

Przemiany zapoczątkowane w czasach saskich przyspieszyły wraz z objęciem tronu przez Stanisława Augusta w 1764 r. Nowy monarcha był miłośnikiem i znawcą sztuki, doceniał również znaczenie gospodarki. Był ponadto zwolennikiem głębokich reform państwa. Pragnął zmienić nie tylko ustrój Rzeczypospolitej, lecz także mentalność jej obywateli. Zaznajomiony dzięki zagranicznym podróżom z ideami oświecenia, król uważał, że podstawą modernizacji kraju powinna być edukacja, przekazująca uczniom aktualny stan wiedzy i kształtująca nowoczesny światopogląd. Wiedział również, że o ile wpływ na poglądy młodych szlachciców można wywierać przez szkoły, to do dorosłych dotrzeć należy raczej poprzez sztukę, literaturę i publicystykę. Poglądy oświeceniowe były popularne w polskiej kulturze jeszcze w dwóch pierwszych dekadach XIX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

STANISŁAW STASZIC O NAUCE HISTORII

W prowadzonych w epoce oświecenia rozważaniach o edukacji pojawiały się pomysły, które do dziś powracają w dyskusjach na temat polskiej szkoły. Taki charakter mają postulaty przedstawione przez Stanisława Staszica w pracy *Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego* z 1787 r.

Moralnej nauki poręką [gwarancją] jest historia krajowa. Tę każdy obywatel najpierwej umieć powinien. Dziecię, które najpierwszy raz otwiera swoje oczy, nic innego widzieć nie powinno nad Ojczyznę, dla której samej tylko zamknąć je niekiedy obowiązek będzie miało. Pierwszą książką, którą w rękę weźmie, niech będą dzieje tych ludzi, z którymi żyć mu trzeba. Ono jest nieczułe i głuche na los Asyryjczyków i Medów, z którymi nie ma związku żadnego, ale o swoich pradziadach, o swoim ojcu posłucha ciekawie i zawsze mu te powieści miłe będą. Wielki jest błąd w tych wszystkich edukacjach, które najpierwej historii czasów i krajów odległych uczyć się każą. [...] Młode dusze, zbałamuczone tymi państwami, w których żadną miarą żyć nie będą, a nie znając tego kraju, w którym koniecznie żyć muszą, stają się jeszcze w młodości męczennikami żądań próżnych: tam być pragną, co znają. W dalszym wieku już swego domu lubić nie będą; znudzą sobie kraj własny, którego nie znają. Będą tęsknić najwięcej do tego, o którym najwięcej słyszeli. Rodzice nieroztropni! Nie ukazujmy dziecięciu cacka, którego mu dać nie można, bo się rozplacze. Tak obywatel obrany za senatora lub ministra, za posła prawodawcę, cóż zaradzi o losie swojej Ojczyzny, kiedy on tylko o Francji myślał, a Polski stanu nie zna. [...] Taka jest

EDUKACJA I NAUKA

Wyrazem osobistego zainteresowania władcy oświatą stało się ufundowanie przez niego w 1765 r. **Szkoły Rycerskiej** w Warszawie. Elitarna placówka była utrzymywana przez państwo i miała kształcić oficerów i urzędników niezbędnych dla jego funkcjonowania. Właściwy przełom w kształceniu młodzieży nastąpił w **1773 r.**, kiedy papież zdecydował o rozwiązaniu zakonu jezuitów. Decyzja ta oznaczała koniec działalności jezuickich kolegiów, które stanowiły większość szkół średnich w Rzeczypospolitej. Aby zagospodarować powstałą w ten sposób pustkę, w tym samym roku sejm rozbiorowy powołał do życia **Komisję Edukacji Narodowej**. Podlegająca bezpośrednio królowi Komisja opracowała całokształt systemu świeckiego szkolnictwa, obejmujący zarówno

Stanisław Staszic był księdzem oraz wybitnym działaczem i pisarzem politycznym. Walczył o zachowanie niepodległości państwa i wprowadzenie reform ustrojowych. Swoje poglądy przedstawił w dziele *Przestrogi dla Polski*. Podczas krajowych i zagranicznych podróży badawczych zgłębiał zagadnienia geograficzne, geologiczne i etnograficzne. Swoje odkrycia spisał w pamiętnikach.

• obraz, Polska, ok. 1820 r.

natura człowieka, tak wyciąga szczęśliwość jego, aby to poznał najpierwej, co się wokoło niego dzieje. Historia narodowa najpierwej być uczoną powinna. [...] Potem uczyć trzeba historii państw sąsiednich, to jest z własnym krajem stykających się. Dopiero na końcu – i to niekoniecznie wszyscy – niechaj czytają historię czasów i państw odległych.

Źródło: S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego*, oprac. S. Czarnowski, Kraków 1926, s. 21–22.

- ?** 1. Wyjaśnij, jak miał wyglądać postulowany przez Staszica program nauczania historii, i podaj, jakie miał on zapewniać korzyści.
2. Oceń, czy argumenty, którymi posłużył się Staszic, są aktualne do dziś.

szkoły parafialne, jak i uniwersytety. Szczególny nacisk położono jednak na szkolnictwo średnie, które odgrywało największą rolę w kształceniu szlacheckich mas. W celu opracowania nowych programów nauczania i podręczników w 1775 r. powołano do życia **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych**. Skala wyzwań stojących przed jego członkami była ogromna ze względu na konieczność wdrażania nowatorskich rozwiązań. Przykładowo wiele spośród nowych przedmiotów szkolnych w ogóle nie miało polskiej terminologii. Ostatecznie jednak w ciągu 15 lat przygotowano przeszło 30 publikacji ułatwiających nauczanie.

W parze z reformami edukacji szedł także rozwój nauki. Symbolem odrodzenia uniwersytetów stało się przywrócenie nauczania o odkryciach Mikołaja Kopernika. Nawiązanie kontaktów z badaczami z zachodniej Europy przyniosło ożywienie nauk ścisłych i przyrodniczych, w których zaczęto wówczas powszechnie stosować eksperymenty. Jednocześnie zmiany zachodziły również w naukach humanistycznych. Podstawy nowoczesnych badań historycznych – opartych na analizie źródeł i odrzucaniu wątków legendarnych – stworzył wówczas **Adam Naruszewicz** (jego [biogram](#) obok).

MECENAT KRÓLEWSKI I SZTUKI PIĘKNE

Choć idee oświeceniowe przenikały do Rzeczypospolitej już w czasach saskich, to dopiero panowanie Stanisława Augusta przyniosło ich rozkwit. Zmiana ta była w znacznym stopniu efektem działań samego króla, który wierzył w hasła epoki i starał się przekonać do nich swoich poddanych. Osobisty mecenat monarchy umożliwił rozwój literatury, malarstwa, architektury

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM NARUSZEWICZ

1733–1796

Jezuita, biskup i senator, nadworny historyk i poeta. Do zakonu jezuitów wstąpił w wieku 15 lat, po wczesnej śmierci rodziców. Około 1770 r. związał się ze Stanisławem Augustem, dzięki czemu został m.in. redaktorem czasopisma „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”, w którym publikowano dzieła uczestników obiadów czwartkowych. W latach 1780–1788 wydał 6 tomów *Historii narodu polskiego*, w których przedstawił historię państwa od przyjęcia chrześcijaństwa po ślub Jagiellów z Jadwigą. Opracowanie Naruszewicza wyróżniało się krytycznym podejściem do wykorzystywanych materiałów i szeroką podstawą źródłową. Jej miarą pozostają zachowane do dziś tzw. Teki Naruszewicza – sporządzone w trakcie prac nad publikacją odpisy przeszło 38 tys. źródeł.

i teatru, a jego działania i poglądy wywarły duży wpływ na działalność Komisji Edukacji Narodowej. Bezpośredni wpływ króla na rozwój kultury sprawił, że okres jego panowania zyskał miano **oświecenia stanisławowskiego**. Panowanie Stanisława Augusta przypadło na okres, gdy w Europie słabły już wpływy baroku i rokoka. Popularność zyskiwał za to **klasycyzm**, a więc kolejny – po renesansie – styl, który czerpał

CIEKAWOSTKA

Król – kolekcjoner

Wyrazem zainteresowania Stanisława Augusta sztuką i nauką była także działalność kolekcjonerska. W trakcie swojego panowania monarcha zgromadził ponad 2 tys. obrazów, wśród których znalazły się dzieła najwybitniejszych europejskich twórców: Rembrandta, Leonarda da Vinci, Tycjana czy Breugla. Zostały one rozgrabione po upadku Rzeczypospolitej, a po kolejnych dziejowych zawieruchach dziś w zbiorach polskich znajduje się zaledwie 260 z nich. Imponująca była również królewska biblioteka, która u schyłku panowania Poniatowskiego obejmowała ok. 15–20 tys. tomów. Choć księgozbiór został z czasem wywieziony do Kijowa, to sala królewskiej biblioteki wygląda dziś tak samo jak u schyłku XVIII w.

W **Gabiniecie Portretowym** w pałacu Na Wodzie znajdowała się ekspozycja zbiorów malarstwa Stanisława Augusta.

■ fotografia współczesna, Warszawa

wprost z bogatego dorobku starożytnej Grecji i Rzymu. W architekturze oznaczało to przede wszystkim powrót do prostszych, uporządkowanych geometrycznie fasad i wnętrz o oszczędnej dekoracji. Dla upowszechnienia się nowego stylu w Rzeczypospolitej szczególne znaczenie miała zainicjowana przez króla przebudowa wnętrza Zamku Królewskiego w Warszawie. Objęła ona najbardziej reprezentacyjne sale budowli, a zatem te pomieszczenia, które były dostępne dla ogółu posłów i senatorów. Prace na zamku prowadzono pod kierunkiem królewskich architektów – Jakuba Fontany i Dominika Merliniego. Ten ostatni miał również

duży wpływ na ostateczny kształt prywatnej rezydencji monarchy, czyli **Łazienek Królewskich**. Zakupiony przez Poniatowskiego teren przekształcono w park, a w jego obrębie wzniesiono szereg budowli, w tym letnią siedzibę króla – **pałac Na Wodzie**. Z czasem rozwiązania te zaczęto powielać także w siedzibach magnackich, które również otaczano malowniczymi parkami. W kolejnych dekadach klasycyzm zdominował budownictwo świeckie i sakralne.

Mecenat królewski wywarł też ogromny wpływ na rozwój polskiego malarstwa. Król dążył do założenia – na wzór francuski – narodowej akademii sztuk.

INFOGRAFIKA

ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE

Początkowo Stanisław August Poniatowski planował swoją letnią rezydencję uczynić pałac Ujazdowski **1**. Jednak wkrótce uznał, że lepiej będzie zbudować zupełnie nową siedzibę. Wybrano teren w sąsiedztwie, gdzie dotąd stał jedynie budynek Łaźni. To właśnie jemu zawdzięcza swoją nazwę rezydencja ostatniego króla Polski. W latach 1764–1793 plany władcy znacznie się rozszerzyły, stąd wokół pałacu stworzono nie tylko wspaniały park, lecz także wzniesiono wiele różnorodnych budowli – w tym pałace, pawilony, a nawet amfiteatr.

Pałace i pawilony

2 **Pałac na Wodzie** jest najważniejszym i najokazalszym spośród pałaców Łazienek Królewskich. Powstał on w wyniku przebudowy dawnej łaźni. Po niej odziedziczył nieliczne barokowe elementy wystroju, jednak uzyskał klasycystyczny kształt. Przez prawie 20 lat zamieszkiwał w nim latem król i organizował tam m.in. słynne obiady czwartkowe.

3 **Pałac Myślewicki** został przez króla przekazany w użytkowanie jego bratankowi, księciu Józefowi Poniatowskiemu. Pałac ma oryginalny półkolisty kształt, a wejście główne znajduje się we wnętrzu o kształcie muszli.

4 **Biały domek** był pierwszym pawilonem w Łazienkach zbudowanym za czasów Stanisława Augusta. Władca mieszkał w tym drewnianym budynku, zanim zakończono wznoszenie pałacu na Wodzie.

Realizacji tych dalekosiężnych planów służyło sprowadzanie na dwór artystów z Zachodu, którzy mieli tu nie tylko tworzyć, ale także kształcić swoich uczniów. Ponadto opłacano zagraniczne podróże najzdolniejszych krajowych artystów. Kluczową postacią na dworze stał się Włoch **Marcello Bacciarelli** [czyt.: marczello baczcziarelli], który na zamówienie króla tworzył jego portrety oraz całe serie malowideł zdobiących wnętrza Zamku Królewskiego. Obrazy te – przedstawiające polskich monarchów i rozmaite sceny z historii państwa – miały wymowę dydaktyczną i patriotyczną. Do najwybitniejszych ówczesnych

malarzy należeli także Wenecjanin **Bernardo Bellotto**, zwany **Canaletto** [czyt.: kanaletto], oraz francuski rysownik **Jan Piotr Norblin**. Ten pierwszy znany dziś jest głównie z serii 30 obrazów, na których z niezwykłą precyzją ukazał najważniejsze budowle, ulice i place Warszawy w tym okresie oraz codzienność jej mieszkańców. Z kolei Norblin tworzył przede wszystkim sceny rodzajowe i historyczne. Z czasem zaangażował się w utrwalanie bieżących wydarzeń politycznych – narysował szereg szkiców ukazujących m.in. obrady Sejmu Wielkiego i epizody z powstania kościuszkowskiego.

- 5 Stara Kordegarda** to pawilon, w którym stacjonowali żołnierze gwardii królewskiej mający strzec bezpieczeństwa władcy. Budynek, zbudowany w stylu klasycystycznym, przypominał nieco zabytki antyczne.
- 6 Ermitaż**, czyli miejsce odosobnienia, miał zapewniać spokój i wypoczynek z dala od zgiełku dworskiego.
- 7 Wielka Oficyna** (Podchorążówka) to budynek dla służby obsługującej mieszkańców pałacu na Wodzie. Znajdowały się w niej: kuchnia, spiżarnia i piwnica pełna trunków.

Teatry i oranżerie

- 8 Nowa Kordegarda** to kolejny gmach wzniesiony dla gwardii królewskiej. Wcześniej w tym miejscu stał krótko budynek Teatru Małego (Komedyalni), w którym odgrywano dla króla i jego dworzan spektakle teatralne.
- 9 Amfiteatr** wzniesiono nad brzegiem stawu w pobliżu pałacu na Wodzie. Ten niezadaszony teatr był bardzo nastrojowym miejscem – wyglądem miał przypominać antyczne ruiny w Herkulanum.
- 10 Stara Oranżeria** w okresie chłodów stanowiła miejsce przechowywania drzewek pomarańczowych i innych egzotycznych roślin zdobiących aleje parku. Mieściły się w niej również Teatr Królewski oraz Królewska Galeria Rzeźby, w której Stanisław August zgromadził kolekcję marmurowych posągów i gipsowych odlewów znanych dzieł starożytnych.

- ?**
- Wyjaśnij, jakie funkcję pełniły Łazienki Królewskie w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego.
 - Odszukaj informacje o pozostałych, nieuwzględnionych na infografice budynkach i pomnikach znajdujących się w Łazienkach.

LITERATURA

Starannie zaprojektowane rezydencje monarchy służyły mu również jako miejsca regularnych spotkań ze skupionymi wokół niego artystami i literatami. W trakcie cotygodniowych **obiadów czwartkowych** czytali oni własne utwory i przekłady z dzieł obcych, dyskutowali z królem o literaturze, sztuce, nauce oraz reformach politycznych i ustrojowych. Powstające wśród uczestników tych spotkań dzieła mieściły się w nurcie klasycystycznym. Sięgali oni zatem po gatunki literackie wywodzące się ze starożytności, takie jak dramat, komedia, satyra czy bajka, które – dzięki lekkiej i przystępnej formie – pozwalały im przekonywać odbiorców do poglądów oświeceniowych. Jednocześnie piętnowano i wyśmiewano przejawy zacołania i niechęci do zmian politycznych i społecznych. Za najwybitniejszego pisarza i poetę tej epoki uważa się biskupa **Ignacego Krasickiego**, który w swoich satyrach i bajkach wyszydzał dawne przesady i potępiał przywary duchowieństwa. Twórczość o podobnym charakterze uprawiał także pedagog i komedio-pisarz **Franciszek Bohomolec**. Z kolei **Stanisław Trembecki** tworzył przede wszystkim **panegiryki** na cześć króla i poematy wychwalające jego działania.

Przyspieszony rozwój literatury w czasach Stanisława Augusta wiązał się z udoskonaleniem technik druku i pojawieniem się prywatnych oficyn drukarskich, które nie musiały się liczyć z obowiązującą formalnie

Ignacy Krasicki, nazywany księciem poetów polskich, oprócz licznych bajek napisał też pierwszą polską powieść *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*. Jest autorem słów: *Wiesz, dlaczego dzwon głośnie? Bo wewnątrz jest próżny*.

• obraz, Polska, ok. 1767 r.

cenzurą kościelną. Ogromne znaczenie dla upowszechniania dzieł tworzonych przez stronników króla miało także odrodzenie teatru. Już w **1765 r.** król założył **Teatr Narodowy**. Wkrótce instytucja ta otrzymała nowy reprezentacyjny budynek, a jej dyrektorem został **Wojciech Bogusławski**. Popularność teatru pozwalała w szerszym zakresie wpływać na poglądy i działania szlachty. W 1791 r., w okresie najgorętszych sporów podczas obrad Sejmu Wielkiego, wystawiono tu komedię *Powrót pośła* **Juliana Ursyna Niemcewicza**. Utwór bezpośrednio uderzał w przeciwników reform ustrojowych, promując nowy wzór idealnego obywatela, który łączy przywiązanie do ojczyzny i jej instytucji z krytyczną oceną ich funkcjonowania.

Panegiryk – utwór literacki sławiący jakąś osobę lub jej czyn.

Krakowskie Przedmieście w stronę kolumny Zygmunta to jeden z widoków Warszawy namalowany przez Canaletta. Artysta przedstawił szczegóły zabudowy reprezentacyjnej ulicy, m.in. barokową fasadę kościoła św. Anny, która obecnie wygląda inaczej [1], kolumnę Zygmunta [2] i figurę Matki Boskiej Passawskiej – jednego z najstarszych pomników w Warszawie [3]. Malarz uwiecznił też ówczesne środki lokomocji – luksusowe karety [4] oraz wozy zaprzężone w konie [5] i woły [6] – a także sceny z życia codziennego, takie jak występ muzykantów [7] czy handel uliczny [8].

• obraz, Polska, 1774 r.

Równolegle z klasycyzmem rozwijał się także odmienny nurt literacki, zwany **sentymalizmem**. Jego przedstawiciele pozostawiali na boku bieżące spory polityczne i ideowe, zajmowali się natomiast uczuciami swoich bohaterów, którzy z zasady kierowali się sercem, a nie rozumem i starali się żyć w zgodzie z naturą. Najwybitniejszym spośród twórców tego nurtu był **Franciszek Karpiński**, autor sielanek oraz wielu

pieśni religijnych, a także kolęd, znanych i śpiewanych do dziś (m.in. *Bóg się rodzi...*). Ośrodkiem sentymalizmu stała się siedziba rodu Czartoryskich w **Puławach**. Z czasem w przylegającym do pałacu rozległym parku wzniesiono tu również specjalny budynek muzealny, zwany Domkiem Gotyckim, w którym na polecenie Izabeli Czartoryskiej gromadzono i ekspozowano pamiątki związane z historią Polski.

CIKAWOSTKA

Kulturalna emancypacja kobiet

W czasach oświecenia polskie arystokratki korzystały z rosnącej życiowej samodzielności. Częściej podróżowały za granicę, uzupełniając swoją domową edukację i kształcąc gust artystyczny. Dzięki bogactwu prowadziły rozległy mecenat oraz gromadziły w swoich rezydencjach kolekcje dzieł sztuki i księgozbiory. Izabela z Flemmingów Czartoryska zasłynęła stworzeniem w Puławach centrum życia umysłowego. Napisała również traktat o zakładaniu ogrodów. Izabela z Czartoryskich Lubomirska doprowadziła z kolei do przebudowy pałaców w Wilanowie i Łańcutcie. Anna z Sapiechów Jabłonowska przejawiała wielkie ambicje polityczne, czynnie wspierając sprawę konfederatów barskich. Wprowadzała w swoich dobrach śmiałe reformy gospodarcze i utworzyła słynny przyrodniczy gabinet historii naturalnej.

Świątynia Sybilli wzniesiona w Puławach z inicjatywy Izabeli Czartoryskiej była jedną z najoryginalniejszych budowli w stylu klasycystycznym zbudowanych na ziemiach polskich.

■ fotografia współczesna, Puławy

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze polskie czasopisma

W czasach stanisławowskich nastąpił rozwój polskiej prasy. Z inicjatywy Stanisława Augusta w 1765 r. zaczęto wydawać „Monitor” – czasopismo o tematyce społeczno-politycznej, na którego łamach krytykowano zacofanie szlachty i postulowano reformy w duchu oświecenia. Jego redaktorami byli Ignacy Krasicki i Franciszek Bohomolec.

Strona tytułowa tygodnika „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”, pierwszego polskiego czasopisma literackiego, które ukazywało się w latach 1770–1777. Swoje utwory publikowali w nim uczestnicy obiadów czwartkowych, m.in. Ignacy Krasicki i Stanisław Trembecki.

■ czasopismo, Polska, 1775 r.

? Z jakim środowiskiem były związane pierwsze polskie czasopisma?

ĆWICZENIA

1. Oceń, dlaczego idee oświeceniowe pojawiły się w Rzeczypospolitej z opóźnieniem.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki wpłynęły na system edukacji w Rzeczypospolitej w XVIII w.
3. Przedstaw, jaką rolę odgrywał w okresie oświecenia mecenat królewski.
4. Scharakteryzuj sztukę klasycyzmu. Wyjaśnij, w jakich dziedzinach jej wpływ był szczególnie dostrzegalny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Parkitny, *Nowoczesność oświecenia. Studia o literaturze i kulturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku*, Poznań 2018.
M. Wallis, *Canaletto – malarz Warszawy*, Warszawa 1971.

Obiady czwartkowe

W gronie tym poruszano nieraz tematy wagi państwowej, np. sprawę kodyfikacji praw, prowadzono dyskusje filozoficzne, przede wszystkim jednak występowali tam autorzy ze swoimi utworami. Często inspiratorem wierszy lub przekładów był sam Stanisław August, który urządził rodzaj turnieju poetyckiego.

M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 2002, s. 127–128.

KTO UCZESTNICZYŁ W SPOTKANIACH U KRÓLA?

Wśród symboli czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego szczególne miejsce zajmują organizowane przez niego obiady czwartkowe. Odbływały się one regularnie co tydzień. Monarcha spotykał się na nich z artystami, pisarzami, poetami, a także działaczami politycznymi i społecznymi, aby prowadzić intelektualne dyskusje.

Pomysł spotkań w takim gronie nie był jednak autorskim pomysłem króla. Władca przeniósł po prostu do kraju zwyczaj, który poznał w czasie pobytu we Francji.

Działające tam w XVIII w. salony literackie (więcej o nich na s. 220–221) były przede wszystkim wyszukaną formą rozrywki dla elit intelektualnych i arystokracji. Podczas spotkań rozmawiano o sztuce i literaturze, odczytywano fragmenty utworów, słuchano muzyki, dyskutowano o bieżących sprawach. Taki sposób spędzania czasu odpowiadał monarsze, który był człowiekiem wykształconym i rozmiłowanym w sztuce. Chętnie też otaczał się artystami i intelektualistami. Wkrótce po objęciu rządów Poniatowski sam zaczął zatem organizować podobne spotkania w swoich rezydencjach – na Zamku Królewskim i w Łazienkach.

Stanisław August ¹ fascynował się sztuką. Ukazując bogatą kolekcję obrazów króla i jego otoczenie pochłonięte rozmowami o kulturze, autor obrazu, Jan Matejko, sugeruje, że władca powinien był większą wagę przykładać do spraw państwowych.

■ obraz, Polska, XIX w.

Obiady czwartkowe nie gromadziły wielu osób. Zwykle uczestniczyło w nich 10–12 starannie dobranych gości. Zasiadali oni wokół okrągłego stołu. Z jednej strony ułatwiało to prowadzenie rozmów, a z drugiej – sugerowało, że wszyscy zgromadzeni są sobie równi. Inaczej niż we Francji, w której salony często prowadzone były przez kobiety, w obiadach czwartkowych uczestniczyli wyłącznie mężczyźni. Wśród regularnych uczestników biesiad znajdowali się najwybitniejsi przedstawiciele polskiego oświecenia oraz czołowi działacze polityczni, tacy jak: Franciszek Bohomolec, Stanisław Konarski, Ignacy Krasicki, Adam Naruszewicz, Hugo Kołłątaj, Józef Wybicki, Franciszek Karpiński czy Adam Zamojski.

■ O CZYM ROZMAWIANO PRZY OKRĄGŁYM STOLE?

Tematy, które poruszano podczas spotkań, nie były z góry narzucone. Niekiedy rozmawiano o przygotowywanych przez uczestników dziełach literackich czy o ciekawych publikacjach, które właśnie się ukazały. Kiedy indziej ważniejsze stawały się aktualne wydarzenia międzynarodowe czy gospodarcze. Obecność pierwszoplanowych postaci życia politycznego zachęcała również do prowadzenia dyskusji na temat aktualnych wydarzeń w kraju. Wiadomo np., że podczas obiadów szeroko rozprawiano na temat przygotowywanej wówczas próby reformy prawnej związanej z wprowadzeniem kodeksu Zamojskiego (więcej o nim na s. 278), a przy okazji także o historii polskiego prawodawstwa. Dyskusje te miały wpływ na

Pokój Żółty na Zamku Królewskim pełnił funkcję prywatnej jadalni króla, w której organizowano obiady czwartkowe.

■ fotografia współczesna, Warszawa

losy państwa, ale ich treści nie jesteśmy dziś w stanie odtworzyć. Znane są nam jednak utwory literackie, które prezentowano podczas spotkań. Wiele spośród nich zostało bowiem opublikowanych w tygodniku „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”. Dzięki temu z ideami i poglądami oświecenia zetknąć się mogło znacznie szersze grono osób. Czasopismo to służyło także jako narzędzie królewskiej propagandy – ukazywało Stanisława Augusta w dobrym świetle i zachęcało do wspierania jego polityki.

■ CO JEDZONO PODCZAS OBIADÓW CZWARTKOWYCH?

Obiady czwartkowe były ucztami nie tylko dla intelektu, ale i dla podniebienia. Toczyły się wokół stołu, na który doskonale dania dostarczał królewski kuchmistrz Paul Tremo. Jako pierwsze danie podawano zazwyczaj *barszcz z uszkami*, potem *na przystawkę wędliny, marynaty, kiszki, kielbasy, paszteciki, wszystko wykwiśnięte i wyborne dla smaku i dla oka*. Później na stole pojawiały się pieczenie mięsne lub ryby. Choć bogata lista potraw może robić wrażenie niezwykle obfitości, w rzeczywistości cechą obiadów czwartkowych był raczej umiar. Wyraźnie odróżniały się one od bogatych i wystawnych uczt z czasów saskich. Wstrzemięźliwość ta widoczna była przede wszystkim w spożywaniu trunków. Sam władca pił wyłącznie wodę, a zatem i pozostali uczestnicy, którym oferowano wyborne wina, z zasady korzystali z nich w ograniczony sposób. W zamian pito również herbatę i kawę. Kontrast pomiędzy dawnym i nowym sposobem ucztowania celnie uchwycił XIX-wieczny historyk Łukasz Gołębiowski, który pisał: *Za trzeźwego Stanisława Augusta, w skutku lepszego wychowania, szlachetniejszych przykładów i wznioślejszych uczuć, pijatyka ustaje*.

Pomimo że obiady czwartkowe odbywały się regularnie tylko przez siedem lat (1770–1777), ich dorobek okazał się bardzo obszerny i różnorodny. Zainspirowane przez władcę dyskusje przyczyniły się do powstania szeregu wartościowych dzieł literackich. Nadały też kształt wielu projektom reform oraz doprowadziły do zjednoczenia środowiska, które w kolejnych latach podjęło trud głębokiej reformy państwa.

- ?
1. Wyjaśnij, jaki był cel organizowania obiadów czwartkowych przez Stanisława Augusta.
 2. Przedstaw, w jaki sposób król chciał wpłynąć na obyczaje i poglądy szlachty.

Pierwszy rozbiór przyniósł Rzeczypospolitej znaczne straty terytorialne i ludnościowe, a dodatkowo umocnił jej zależność od Rosji. Konieczność reform ustrojowych stała się oczywista. Mimo to szlachta nie była w stanie porozumieć się co do ich zakresu, a wszelkie zmiany o tym charakterze wymagały zgody rosyjskiej cesarzowej Katarzyny II. Jak rozwiązano te problemy? W jaki sposób udało się rozpocząć proces modernizacji państwa?

RZECZPOSPOLITA PO I ROZBIORZE

Przeprowadzony w 1772 r. podział terytorium Rzeczypospolitej nie zmienił znacząco jej sytuacji politycznej. Chociaż w myśl traktatów rozbiorowych gwarantami ustroju państwa stały się wszystkie trzy mocarstwa zabiorcze, to w rzeczywistości pozostawało ono rosyjskim protektoratem, w którym dominujący wpływ na politykę miał ambasador Katarzyny II. Umiejętnie podsycał on konflikt pomiędzy środowiskiem Stanisława Augusta a magnatami i szlachtą, gdyż brak porozumienia tych sił pozwalał utrzymywać Rzeczpospolitą w zależności od Rosji.

Polski monarcha pogodził się z myślą, że bez zgody cesarzowej nie uda się wdrożyć głębokich zmian ustrojowych, nadal jednak dążył do modernizacji państwa. Za pomocą powołanej na sejmie rozbiorowym Rady Nieustającej (więcej o niej na s. 267) przeprowadził zatem szereg reform gospodarczych, administracyjnych, wojskowych oraz kulturalnych. Równoległe dzięki szeroko zakrojonym pracom Komisji Edukacji Narodowej rozwijano także szkolnictwo (więcej o nim na s. 270). Niepowodzeniem zakończyła się natomiast próba kodyfikacji prawa. Przygotowany przez kancлера wielkiego koronnego Andrzeja Zamojskiego tzw. **kodeks Zamojskiego**, w którym przewidziano m.in. rozszerzenie praw mieszczan i chłopów oraz ograniczenie zależności polskiego Kościoła od Stolicy Apostolskiej, został zdecydowanie odrzucony przez szlachtę.

Współpraca monarchy z przedstawicielem Katarzyny II, choć była wymuszona, układała się zgodnie i doprowadziła do uspokojenia sytuacji w Rzeczypospolitej. Dzięki temu w 1780 r. – po przeszło 16 latach –

kraj opuściły rosyjskie wojska. Jednakże wśród szlachty **rządy królewsko-ambadorskie** budziły coraz większą niechęć, a popularność zyskiwały hasła głębszych, ustrojowych reform państwa.

Katarzyna II została sportretowana w stroju koronacyjnym z berłem i jabłkiem w dłoniach oraz wspaniałą Wielką Koroną Imperialną na głowie. Wykonana w 1762 r. korona jest ozdobiona blisko 5 tys. diamentów.

■ obraz, Rosja, XVIII w.

■ ZMIANA SYTUACJI W EUROPIE

Nadzieję na zmianę położenia Rzeczypospolitej przyniósł dopiero koniec lat 80. XVIII w. Wówczas Katarzyna II podjęła próbę umocnienia swoich wpływów nad Morzem Czarnym. W obliczu spodziewanej wojny rosyjsko-tureckiej Stanisław August przygotował dla cesarzowej propozycję sojuszu. Oferta została przedstawiona w maju 1787 r., podczas spotkania obojga władców w Kaniowie na Ukrainie. Doprecyzowano ją zaś jesienią tego roku, gdy wojna już trwała. W zamian za dostarczenie Rosji 45-tysięcznego korpusu piechoty i jazdy monarcha oczekiwał pozwolenia na:

- ▶ przeprowadzenie reform politycznych,
- ▶ powiększenie armii,
- ▶ zwołanie sejmu pod wężłem konfederacji, co chroniłoby go przed zerwaniem za pomocą *liberum veto*.

Ostateczna odpowiedź od Katarzyny II nadeszła dopiero latem 1788 r. Cesarzowa zaakceptowała propozycję sojuszu, lecz wystawiony przez Rzeczpospolitą oddział miał składać się jedynie z 12 tys. kawalerzystów. Wyraziła również zgodę na zwołanie sejmu pod wężłem konfederacji i powiększenie wojska, natomiast odmówiła zgody na reformy polityczne.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HUGO KOŁŁATAJ

1750–1812

Duchowny, pisarz i publicysta oświeceniowy, polityk, jeden z najbardziej wpływowych uczestników Sejmu Wielkiego. Studiował w Krakowie, Wiedniu i Rzymie. Po powrocie do kraju uczestniczył w działaniach Komisji Edukacji Narodowej oraz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W 1786 r.

osiadł w Warszawie i zaangażował się w prace na rzecz reformy Rzeczypospolitej. W okresie obrad Sejmu Wielkiego skupił wokół siebie grupę zdolnych publicystów (tzw. Kuźnica Kołłątajowska), którzy popierali radykalne reformy społeczne. Był jednym z autorów Konstytucji 3 maja, ale kiedy Polacy przegrywali wojnę w jej obronie, poparł porozumienie z Katarzyną II i przystąpił do konfederacji targowickiej. Później uczestniczył w przygotowaniach do powstania kościuszkowskiego, a w jego trakcie wspierał zwolenników najbardziej radykalnych reform. Po upadku Rzeczypospolitej przez 8 lat przebywał w austriackim więzieniu.

Przedłużające się tajne negocjacje prowadzone przez Stanisława Augusta z Katarzyną II osłabiały pozycję króla w kraju, jako że wśród szlachty dominowały nastroje antyrosyjskie. Zdecydowanym przeciwnikiem przymierza polsko-rosyjskiego był także władca Prus, który obawiał się, że odetnie mu ono drogę do dalszych nabytków terytorialnych kosztem Rzeczypospolitej. Podjęte przez niego działania dyplomatyczne skłoniły Katarzynę II do porzucenia planu sojuszu z Rzeczpospolitą, jednak doszło do tego zbyt późno, aby odwołać obrady sejmu.

■ POCZĄTEK OBRAD SEJMU

Obrady zwołanego za zgodą Katarzyny II sejmu rozpoczęły się **6 października 1788 r.** od zawiązania konfederacji i wybrania na marszałków: **Stanisława Małachowskiego** i **Kazimierza Nestora Sapiehy**. W społeczeństwie rosła świadomość konieczności przeprowadzenia szybkiej naprawy państwa i jednocześnie przekonanie o dogodnej sytuacji międzynarodowej. Oczekiwania w stosunku do sejmu były więc ogromne. Gorące dyskusje toczyły się na łamach czasopism i gazet, a szeroki odzew budziły dzieła

Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Wielkiego, był zwolennikiem reform ustrojowych i doświadczonym politykiem. W trakcie obrad Sejmu Wielkiego zaangażował się w prace nad nową konstytucją.

• obraz, Polska, XVIII w.

najwybitniejszych pisarzy politycznych tego czasu: **Stanisława Staszica i Hugona Kołłątaja**.

Posłowie na skutek rozbieżności w poglądach podzielili się na trzy główne obozy. Skupione wokół Stanisława Augusta **stronnictwo królewskie** dążyło do wzmocnienia władzy wykonawczej i zniesienia *liberum veto*. Reformy te miały być jednak wprowadzane stopniowo, za wiedzą i zgodą Katarzyny II, tak aby nie spowodować interwencji pozostałych państw zaborczych. Plan monarchy opierał się na ostrożnej ocenie sytuacji międzynarodowej Rzeczypospolitej. Większość szlachty chciała jednak całkowicie zerwać z Rosją i domagała się większych zmian. W efekcie liczba stronników króla szybko stopniała.

Zwolennicy tradycyjnego ustroju Rzeczypospolitej byli skupieni w **stronnictwie hetmańskim**, na którego czele stali: Stanisław Szczęśny Potocki, hetmani Franciszek Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski oraz Kazimierz Nestor Sapieha. Członkowie tego obozu głosili hasła o doskonałości dotychczasowych rozwiązań, choć w rzeczywistości mieli na uwadze tylko własne interesy. Blokowali wszelkie próby reform ustrojowych, które mogłyby ograniczyć ich wszechwładzę i pozbawić pensji wypłacanych im za działania na rzecz Rosji przez rosyjskiego ambasadora.

Najszerzy program reform ustrojowych sformułowali działacze tzw. **stronnictwa patriotycznego** na czele z księciem Adamem Kazimierzem Czartoryskim, Ignacym Potockim oraz Stanisławem Małachowskim. Opowiadali się oni m.in. za zniesieniem wolnej elekcji i *liberum veto* oraz za likwidacją Rady Nieustającej. Szansy na przeprowadzenie tych zmian upatrywali

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY POTOCKI

1750–1809

Działacz polityczny doby stanisławowskiej, przywódca stronnictwa patriotycznego, pisarz. Był wychowankiem pijarskiego Collegium Nobilium w Warszawie, później studiował również nauki prawne w Rzymie. Uczestniczył w pracach Komisji Edukacji Narodowej i Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Był zwolennikiem głębokich reform państwa, sprzeciwiał się prorosyjskiej polityce prowadzonej przez Stanisława Augusta, a szansę na naprawę Rzeczypospolitej widział w sojuszu z Prusami. W trakcie obrad Sejmu Wielkiego dostrzegł jednak konieczność podjęcia współpracy z królem. Po klęsce wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r. wyemigrował do Dreżna, gdzie razem z Tadeuszem Kościuszką przygotowywał powstanie, w którym następnie wziął udział. Po upadku insurekcji kościuszkowskiej był więziony.

w niezależnieniu Rzeczypospolitej od Rosji i nawiązaniu sojuszu z Prusami.

Nadzieje na zerwanie z zależnością od Rosji umiejętnie podsycił pruski król Fryderyk Wilhelm II. Tydzień po rozpoczęciu obrad posłowie wysłuchali deklaracji jego ministra, w której ukazano korzyści z zawarcia przymierza z Prusami. W zamian za odstąpienie

■ STRONNICTWA POLITYCZNE PODCZAS OBRAD SEJMU CZTEROLETNIEGO

? Ze wsparcia których państw korzystały stronnictwa polityczne Sejmu Czteroletniego?

TEKST ŹRÓDŁOWY

HUGO KOŁŁATAJ O REFORMIE PAŃSTWA

Obradom sejmowi towarzyszyły wyjątkowo gorące odezwy publicystów. Wśród ówczesnych autorów szczególną rolę odgrywał Hugo Kołłątaj, który zachęcał do głębokich reform państwa.

Narodzie nieszczęśliwy! Dopóki jeszcze będziesz igrzyskiem namiętności przewodzącego nad Tobą możnowładztwa? Mocarstw otaczających Cię naokoło niewolniczym ludem i Twej własnej ciemnoty? [...]

Słychanaż jest to rzecz, aby na końcu osiemnastego wieku, w tym czasie, gdzie niewolnicze narody odważnie swe potargaly kajdany, Polska jedna w przeciagu lat dwóch, po wszystkich pracach, usiłowanych, po tylu doświadczeniach została się bez rządu, bez wolności, bez pewnej nadal egzystencji [bytności, istnienia]? Mamy tak okropną sami na siebie wyznawać prawdę: że Polak jest w stanie wszystkie rządy europejskich narodów przewrócić, lecz nie jest zdolny sam dla siebie rządu napisać? [...] Chcecież być wolnymi? Trzeba, żebyście wolności istotne przepisali pravidła. [...] Prawodawca, mówię,

powinien najprzód rozebrać [tu: rozważyć] u siebie, dlaczego to nowej konstytucji potrzeba? Dlaczego niszczał i upadał pod dawną? Powinien rozebrać stan nasz zewnętrzny, szukać przyczyny nieszczęścia powszechnego w rządzie dawnym, a wynalazłszy, wszelkiego przyłożyć usiłowania, aby złe poprawić, niebezpieczeństwu zapobiec, swobodę powszechną upewnić. [...]

Dlatego, jeżeli naród polski pragnie dźwignąć się przez nowe prawodawstwo, należy mu wybrać jedną lub kilka osób, w których by ręce cały los [...] powierzył; winien położyć taką ufność w wybranej lub w wybranych osobach, żeby cała nowa legislacja od ich woli zupełnie zależała, winien na koniec z takim posłuszeństwem przepisane sobie przyjąć prawa, jak gdyby je z rąk samego nieba odebrał. [...]

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1997, s. 428–429.

- ?** 1. Przedstaw, jak autor tekstu scharakteryzował sytuację międzynarodową Rzeczypospolitej i jej społeczeństwo u schyłku XVIII w.
2. Wyjaśnij, jakie działania należało podjąć według Kołłątaja, aby mieszkańcy Rzeczypospolitej stali się „wolni”.

od porozumienia z Rosją władca deklarował pomoc w utrzymaniu niepodległości i niepodzielności terytorialnej państwa, podkreślał również, że nie będzie ingerował w jego sprawy wewnętrzne. Zapowiedzi te wzbudziły entuzjazm posłów, którym brakowało politycznego doświadczenia, aby przejrzeć intencje pruskiego króla. W rzeczywistości dążył on do osłabienia rosyjskich wpływów w Rzeczypospolitej, co umożliwiłoby mu kolejny podział jej terytorium.

■ PIERWSZE REFORMY

Zachęteni obietnicami pruskiego króla posłowie podjęli działania prowadzące do uniezależnienia państwa polsko-litewskiego od Rosji. Już w październiku 1788 r. przyjęta została uchwała o zwiększeniu liczebności wojska, zgodnie z którą miało ono liczyć 100 tys. żołnierzy. Powiększonej armii nie chciano pozostawić pod władzą Rady Nieustającej, dlatego zlikwidowano jej Departament Wojskowy, a na jego miejsce powołano sejmową Komisję Wojskową. Wkrótce w podobny sposób pozbawiono Radę kontroli nad dyplomacją, a już w styczniu 1789 r. podjęto uchwałę o całkowitej **likwidacji Rady Nieustającej**. Odtąd sejm pełnił funkcje zarówno władzy ustawodawczej, jak i wykonawczej.

Zwiększenie liczby wojska wymagało znacznych nakładów finansowych, co wymuszało reformy skarbu. Wiosną 1789 r. uchwalono tzw. **ofiarę wieczystą**, czyli stały podatek, który nałożono zarówno na szlachtę, jak i na duchowieństwo. Odtąd szlachta miała płacić tzw. **ofiarę dziesiątego grosza**, czyli 10% podatku od swoich dochodów, a duchowieństwo – jako stan niewalczący – 20%. Równocześnie podniesiono także szereg wcześniejszych opłat. Ostatecznie jednak nałożenie nowych świadczeń nie przyniosło oczekiwanych rezultatów, gdyż zeznania podatkowe często fałszowano. Konieczne stało się zatem ograniczenie wielkości tworzonej armii do 65 tys. żołnierzy.

Popularną wśród posłów ideę zawarcia **przymierza z Prusami** zrealizowano dopiero w marcu 1790 r. Przyjęty przez sejm i podpisany przez Stanisława Augusta Poniatowskiego traktat gwarantował obu państwom integralność terytorialną i wzajemną pomoc zbrojną w razie ataku państwa trzeciego. Sojusz był zasadniczo skierowany przeciwko Austrii, od której Rzeczpospolita chciała odzyskać ziemie zajęte w czasie rozbioru. Wkrótce jednak okazało się, że w obliczu komplikującej się sytuacji międzynarodowej Austria i Prusy zawarły porozumienie. Ostatecznie głównym

efektem podpisania sojuszu stał się wzrost uznania w społeczeństwie dla króla. Choć sam nie wierzył on pruskiemu władcy, to zdecydował się wyjść naprzeciw oczekiwaniom szlachty i zaakceptować przyjęte przez sejm przymierze. W ten sposób oba stronnictwa prorפורmatorskie, to królewskie i patriotyczne – zbliżyły się do siebie, a popularność zaczęło zyskiwać hasło: *Król z narodem, naród z królem*.

■ SEJM CZTEROLETNI

Gdy zbliżał się już koniec dwuletniej kadencji sejm, prace nad reformami ustrojowymi państwa nie były jeszcze zakończone. W tej sytuacji konieczne stało się wypracowanie rozwiązania, które umożliwiłoby ich kontynuację. W czerwcu 1790 r., dzięki poparciu członków obu stronnictw opowiadających się za reformami, ustalono, że kadencja sejm, zostanie przedłużona, a wybrani w nadchodzących wyborach posłowie dołączą do już obradujących. W taki sposób ten sejm przeszedł do historii jako **Sejm Czteroletni**. Nowi posłowie, wybrani przez sejmiki pozostające pod wpływem nastrojów patriotycznych, byli w większości zwolennikami zmian. Jednocześnie coraz większy wpływ na prace sejm, wywierały rewolucyjne wydarzenia toczące się we Francji.

W nowych warunkach prace nad całościową reformą ustroju znacznie przyspieszyły, choć prowadzono je w tajemnicy. Równolegle opracowywano dwie inne, szczegółowe ustawy. W marcu 1791 r. przyjęto **Ustawę o sejmikach**, która odbierała gołocie, czyli szlachcie nieposiadającej ziemi, prawo do udziału w tych zjazdach szlachty. Z kolei 18 kwietnia 1791 r. uchwalono **Prawo o miastach królewskich**, które istotnie zmieniło położenie ich mieszkańców. Odtąd otrzymali oni, podobnie jak szlachta, prawo nietykalności osobistej i majątkowej, prawo nabywania ziemi oraz powoływania samorządów. Zagwarantowano im również dostęp do niższych urzędów, godności duchownych i rang oficerskich. Dodatkowo uproszczono zasady nobilitacji, a jednocześnie pozwolono szlachcie sprawować urzędy miejskie oraz zajmować się handlem i rzemiosłem.

WARTO WIEDZIEĆ

Czarna procesja – wielka manifestacja mieszczan

2 grudnia 1789 r. reprezentanci 141 miast, ubrani na czarno, udali się na Zamek Królewski. Tam złożyli na ręce króla Stanisława Augusta petycję z prośbą o przyznanie mieszczanom praw publicznych. Inspira-torem akcji był Jan Dekert, ówczesny prezydent Warszawy, który zaprosił do stolicy przedstawicieli miast królewskich. Zebrali się oni w Ratuszu Staromiejskim i tam zredagowali petycję przekazaną następnie królowi. Inicjatywa ta wywarła duże wrażenie na zgromadzonych posłach, dlatego też powołano specjalną komisję do spraw reformy miast. Żądania uczestników manifestacji wspierał Hugo Kollataj, który dążył do przekształcenia Rzeczypospolitej z państwa szlacheckiego w państwo szlachecko-mieszczańskie. Według jego koncepcji pełne prawa polityczne miały przysługiwać nie tylko właścicielom majątków ziemskich, ale także nieruchomości miejskich.

Jan Dekert, prezydent Warszawy w czasach Sejmu Wielkiego, był zamożnym kupcem, który majątek zbil m.in. na dostawach dla rosyjskiej armii. Energicznie walczył o prawa mieszczan, dzięki czemu zyskał dużą popularność.

■ fotografia obrazu, Polska, XIX w.

? Dlaczego żądania mieszczan mogły budzić niepokój szlachty i króla?

Mieszczanie uzyskali także pewien wpływ na ustawodawstwo. Ich przedstawiciele mieli zasiadać w sejmie i zabierać głos w sprawach dotyczących miast i mieszczan. W ustawie znalazła się część postulatów wyrażonych w trakcie tzw. czarnej procesji, która przeszła ulicami Warszawy w 1789 r. (więcej o niej w [Warto wiedzieć](#) powyżej). Wiele spośród zapisów tej ustawy zapowiadało dalsze radykalne zmiany w funkcjonowaniu państwa.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności, które umożliwiły zwołanie Sejmu Wielkiego.
2. Scharakteryzuj stronnictwa polityczne ukształtowane w czasach Sejmu Wielkiego.
3. Oceń dorobek I kadencji Sejmu Wielkiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Cat-Mackiewicz, *Stanisław August*, Kraków 2009.

W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1–2, Warszawa 1991.

Sejm Czteroletni i jego tradycje, red. J. Kowecki, Warszawa 1991.

Podwojenie składu sejmu znacznie umocniło obóz reformatorski, a zbliżenie pomiędzy jego przywódcami i Stanisławem Augustem pozwoliło rozpocząć reformę ustroju państwa. W jaki sposób udało się tego dokonać? Jakie zmiany wówczas wprowadzono? Jak na działania króla i pozostałych zwolenników reform zareagowały mocarstwa zaborcze?

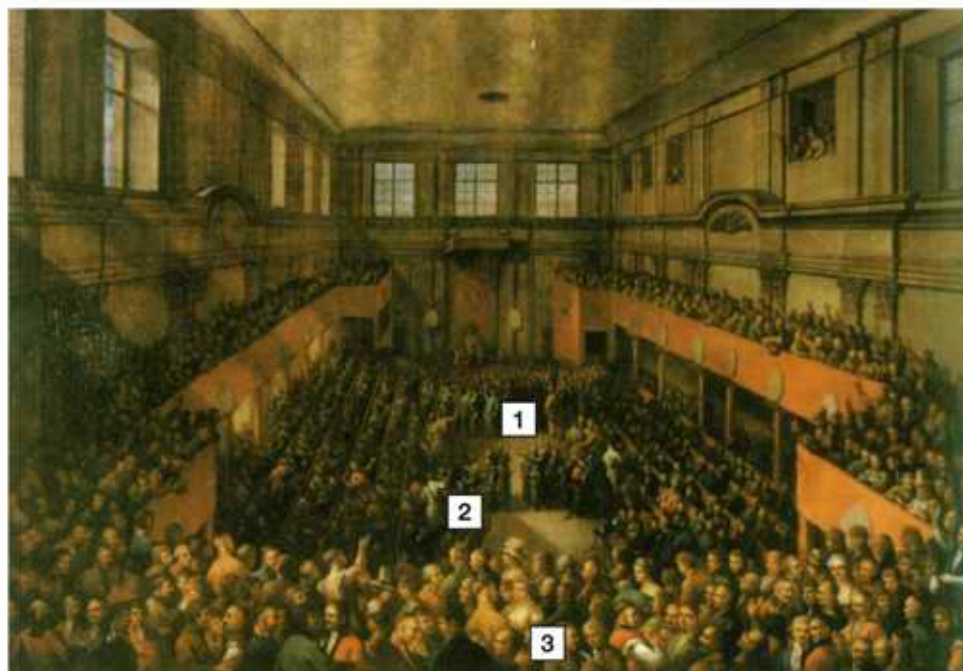

■ UCHWALENIE KONSTYTUCJI 3 MAJA

Prace nad ustawą określającą nowy ustrój polityczny Rzeczypospolitej znacznie przyspieszyły po powiększeniu sejmu o posłów wybranych w 1790 r. Prowadzono je jednak w tajemnicy w obawie przed reakcją członków stronnictwa hetmańskiego, którzy konsekwentnie sprzeciwiali się jakimkolwiek reformom. Szczególną rolę w przygotowaniu przyszłej konstytucji odegrali: król Stanisław August Poniatowski, Ignacy Potocki, Hugo Kołłątaj oraz sekretarz monarchy, Włoch Scipione [czyt.: szipione] Piattoli. Tekst dokumentu omawiano w czasie licznych spotkań i dyskusji także w szerszym gronie zwolenników przemian.

Pomimo silnej pozycji stronnictwa patriotycznego w sejmie zwlekano z publicznym ogłoszeniem projektu

konstytucji, czekając na odpowiedni moment. Ostatecznie zadecydowano, że głosowanie nad jej przyjęciem odbędzie się podczas ferii wielkanocnych. Wykorzystać chciano nieobecność posłów stronnictwa hetmańskiego, którzy nie wiedzieli o prowadzonych pracach i wyjechali w swoje rodzinne strony. Przyjęto również, że projekt zostanie od razu poddany pod głosowanie, bez dyskusji nad jego poszczególnymi punktami. W celu zapewnienia bezpieczeństwa obradujących Zamek Królewski został otoczony przez wojsko. W ten sposób **3 maja 1791 r.**, przy obecności zaledwie 182 posłów i senatorów, uchwalono pierwszą polską konstytucję. Jej przyjęcie wywołało szczerzy entuzjazm warszawskiego mieszczaństwa, które tłumnie zgromadziło się przed Zamkiem Królewskim i na samej sali obrad.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja odbyło się w Sali Senatorskiej Zamku Królewskiego w Warszawie. Na obrazie ukazano moment zaprzysiężenia Ustawy rządowej przez monarchę. Sam król [1] – choć znalazł się w centrum otoczony posłami i senatorami [2] – jest tu jednak ledwo widoczny. Natomiast najbardziej zauważalne są tłumy rozentuzjasmowanych obserwatorów tego wydarzenia [3].

■ obraz, Polska, 1806 r.

■ POSTANOWIENIA KONSTYTUCJI

Konstytucja, czyli Ustawa rządowa z 3 maja, zawierała podstawowe zasady ustroju Rzeczypospolitej. Na jej mocy państwo stało się **monarchią konstytucyjną**, w której obowiązywała monteskiuszowska zasada **trójpodziału władz** (zob. więcej o niej na s. 221).

- ▶ **Władzę ustawodawczą** miał sprawować dwuizbowy sejm, składający się z izby poselskiej i senatu. W celu usprawnienia jego pracy **zlikwidowano liberum veto** – odtąd decyzje miały być podejmowane większością głosów. Sejm, w razie konieczności, miał pozostawać gotowy do podjęcia pracy przez całą dwuletnią kadencję.
- ▶ **Władza wykonawcza** należała do króla oraz powoływanej przez niego Straży Praw, czyli rządu. W jej skład wchodziło 5 mianowanych przez monarchę ministrów, którzy zajmowali się sprawami wewnętrznymi, edukacją, wojskiem, dyplomacją oraz skarbem. Byli oni zatwierdzani przez sejm i mogli zostać przez niego odwołani. Do Straży Praw należał również prymas, który dodatkowo pełnił funkcję prezesa Komisji Edukacji Narodowej.
- ▶ **Władza sądownicza** miała być zasadniczo niezależna od organów władzy ustawodawczej i wykonawczej, a sądy zachowały charakter stanowy – osobno byli sędziemi mieszcianie i szlachta.

Umocnieniu władzy króla służyć miało także zniesienie wolnej elekcji. Ustalono, że po śmierci Stanisława Augusta tron będzie dziedziczny, a na przyszłego władcę wyznaczono tymczasem elektora saskiego Fryderyka Augusta (wnuka Augusta III).

Konstytucja 3 maja zachowała podziały stanowe i dominację polityczną szlachty. Potwierdzała jednak – przyjęte wcześniej na sejmie – Prawo o miastach królewskich, które umożliwiała mieszczanom m.in. łatwiejsze przenikanie do stanu szlacheckiego. Z tego względu także sama konstytucja cieszyła się ogromnym poparciem mieszkańców miast. Mniejszy entuzjazm mogła natomiast budzić wśród działaczy, którzy apelowali o poprawę położenia chłopów. W tym zakresie w ustawie zadeklarowano jedynie mgliście, że stan chłopski zostanie *wzięty pod opiekę prawa i rządu krajowego*. Mimo tych ograniczeń konstytucja wyrażnie zmieniała **pojęcie narodu**, którym zaczęto wówczas określać nie tylko samą szlachtę, ale także innych mieszkańców państwa.

■ KONFEDERACJA TARGOWICKA

Uchwalona w nie całkiem regulaminowy sposób Konstytucja 3 maja została zaakceptowana przez zdecydowaną większość szlachty. Miarą poparcia społecznego dla Ustawy rządowej stały się sejmiki ziemskie,

TEKST ŹRÓDŁOWY

PREAMBUŁA KONSTYTUCJI 3 MAJA

Idee, które stały za opracowaniem Ustawy rządowej, zostały przedstawione przez jej autorów w preambule (wstępie) do samego dokumentu.

W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedyne.

Stanisław August z Bożej łaski i woli Narodu Król Polski. Wielki Książę Litewski [...] wraz ze stanami skonfederowanymi, w liczbie podwójnej Naród Polski reprezentującymi.

Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucji narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje i z tej dogorywającej chwili, która nas samych sobie wróciła, wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, ceniąc nad życie, nad szczęśliwość osobistą – egzystencją polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność

wewnętrzną narodu, którego los w ręce nasze jest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych pokoleń zasłużyć, mimo przeszkód, które w nas namiętności sprawować mogą, dla dobra powszechnego, dla ugruntowania wolności, dla ocalenia Ojczyzny naszej i jej granic z największą stałością ducha niniejszą konstytucję uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, dopóki by naród w czasie prawem przepisany, wyraźną wolą swoją nie uznał potrzeby odmienienia w niej jakiego artykułu. Do której to konstytucji dalsze ustawy sejmu terazniejszego we wszystkim stosować się mają.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1997, s. 431.

1. Przedstaw, jak autorzy dokumentu oceniali ówczesną sytuację polityczną Rzeczypospolitej.
2. Wymień argumenty, którymi autorzy konstytucji uzasadniali konieczność jej przyjęcia.

które rozpoczęły swoje obrady w lutym 1792 r. Tylko jeden z nich nie przyjął konstytucji, natomiast pozostałe odniosły się do niej zdecydowanie przychylnie. Inaczej postrzegano Ustawę rządową w stolicach państw zaborczych. Umacnianie się Rzeczypospolitej wywołało ponowne zbliżenie pomiędzy Rosją i Prusami, które obawiały się utraty ziem przyłączonych w 1772 r. Życzliwie na wprowadzane reformy patrzył tylko władca Austrii, który jednak zmarł w początkach

1792 r. Gwałtowne pogorszenie sytuacji międzynarodowej nadeszło w styczniu 1792 r., gdy Rosja zakończyła wojnę z Turcją, zaś Austria zawarła z Prusami porozumienie przeciwko rewolucyjnej Francji. W tych okolicznościach do interwencji rosyjskiej brakowało w zasadzie już tylko odpowiedniego pretekstu.

Tymczasem właśnie do Rosji wyemigrowali przywódcy stronnictwa hetmańskiego – **Stanisław Szczęśny Potocki, Seweryn Rzewuski, Szymon Kossakowski**

■ ZAPRZYSIĘŻENIE KONSTYTUCJI OCZAMI MATEJKI

Emocje towarzyszące uchwaleniu Konstytucji 3 maja oddał na swoim obrazie Jan Matejko. Ukazany został tu moment, gdy prowadzeni przez króla posłowie docierają do drzwi kolegiaty św. Jana. Barwny orszak, chroniony przez oddziały wojska, wypełnia szczelnie ulicę Świętojańską, na której wylocie widoczna jest wieża zamku – Wieża Zygmuntońska.

W centrum obrazu Matejko umieścił dwóch marszałków Sejmu Wielkiego – Stanisława Małachowskiego [1] i Kazimierza Nestora Sapiehę [2]. Obaj są niesieni na rękach przez posłów, a nastrój radosnego tryumfu podkreśla gest Małachowskiego, który w uniesionej prawej dłoni trzyma tekst konstytucji. Sam król [3], którego artysta ukazał w płaszczu koronacyjnym, wchodzi już po schodach do kościoła, gdzie witany jest symbolem zwycięstwa – wieńcem laurowym. Na pierwszym planie Matejko przedstawił z kolei epizod, do którego w rzeczywistości doszło jeszcze w Sali Senatorskiej: protestujący przeciw konstytucji poseł z ziemi kaliskiej [4] grozi, że zamorduje własnego syna, aby nie musiał żyć w niewoli, jaką miałaby rzekomo przynieść zmiana ustroju.

■ obraz, *Polska, XIX w.*

? Oceń, czy obraz pozwala określić, jaki był stosunek Jana Matejki do Stanisława Augusta Poniatowskiego.

oraz **Franciszek Ksawery Branicki**, którzy nie pogodzili się z reformami Sejmu Wielkiego. Pod koniec kwietnia 1792 r. w Petersburgu podpisali akt konfederacji, w którym zwrócili się do Katarzyny o pomoc w przywróceniu dawnych przywilejów i wolności szlacheckich zlikwidowanych przez Ustawę rządową. Ponieważ konfederacja nie mogła zostać zawiązana poza granicami państwa, akt ten ogłoszono dopiero 14 maja 1792 r. w położonej na Ukrainie Targowicy. Zawiązanie **konfederacji targowickiej** pozwoliło Katarzynie II rozpocząć interwencję w Rzeczypospolitej i przedstawić ją jako misję w obronie demokracji szlacheckiej, podjętą na prośbę prawdziwych patriotów. Jednak dla współczesnych i potomnych konfederacja targowicka stała się symbolem zdrady narodowej.

WOJNA W OBRONIE KONSTYTUCJI

Zgodnie z oczekiwaniami konfederatów w maju 1792 r. niemal stutysięczna armia rosyjska wkroczyła w granice Rzeczypospolitej. Oddziały Katarzyny II były dobrze wyposażone, a przede wszystkim zaprawione w bojach dzięki wcześniejszym walkom w Turcji. Przeciwko nim stanęło jedynie ok. 65 tys. żołnierzy, spośród których wielu nie brało nigdy udziału w żadnej wojnie. Mimo to polskie siły odniosły pojedyncze zwycięstwa. W czerwcu 1792 r. wojska dowodzone przez **księcia Józefa Poniatowskiego** zwyciężyły **pod Zieleńcami** na Wołyniu, a 18 lipca w bitwie **pod Dubienką** polskie oddziały z **Tadeuszem Kościuszką** na czele zadały Rosjanom poważne straty. Sukcesy te nie mogły jednak zahamować szybkich postępów rosyjskiej armii. Sytuację sił polskich pogarszały zdrada

WARTO WIEDZIEĆ

Po stronie Rosji

Na kartach historii przywódcy konfederacji targowickiej zapisali się jako zdrajcy, lecz ich postawy i życiorysy były dość zróżnicowane.

Stanisław Szczęśny Potocki, wojewoda ruski, jeden z najbogatszych polskich magnatów. Jeszcze u schyłku lat 80. XVIII w. cieszył się powszechnym szacunkiem, jednak w czasie Sejmu Wielkiego jako przeciwnik wszelkich zmian ustrojowych całkowicie utracił popularność.

■ obraz, Polska, XVIII w.

Seweryn Rzewuski, hetman polny koronny, długo uchodził za wzór cnót, co zawdzięczał swojej niezłomnej antyrosyjskiej postawie podczas sejmiku z 1767 r. Z czasem jednak stał się zaciekłym przeciwnikiem wszelkich prób osłabienia władzy hetmanów.

■ obraz, Polska, XVIII w.

Franciszek Ksawery Branicki, hetman wielki koronny, konsekwentnie bronił szerokich uprawnień hetmanów i reprezentował poglądy prorosyjskie, za co został sowicie wynagrodzony przez Katarzynę II.

■ obraz, Polska, XVIII w.

? Dlaczego przedstawiciele najbardziej wpływowych rodów Rzeczypospolitej zawiązali konfederację targowicką?

ARMIA RZECZYPOSPOLITEJ

Kolejne ustawy zapowiadały zwiększenie liczebności wojsk koronnych i litewskich, ale realizacja tych postulatów bez odpowiednich środków była bardzo trudna. U progu wojny z Rosją armia liczyła ok. 65 tys. żołnierzy, z czego nieco ponad połowę stanowiła piechota.

Żołnierze piechoty byli uzbrojeni w stosunkowo nowoczesne karabiny **1** z bagnetami i pałasze **2**.

? Czym różniło się wyposażenie kawalerii narodowej od wcześniej przedstawionych formacji jazdy polskiej?

Kawaleria narodowa została utworzona w 1775 r. po likwidacji tradycyjnych oddziałów husarii i jazdy pancernej. W nowej formacji obowiązywał jednak dawny podział na towarzyszy i pocztowych (szeregowych), co wpływało na różnice w uzbrojeniu. Towarzysze dysponowali parą pistoletów i szablą, pocztowi – parą pistoletów, pałaszem **2** i karabinkiem **1**.

części dowódców, np. Ludwika Wirtemberskiego, i spadek poparcia dla obozu reformatorów. Do targowiczian przyłączyła się część szlachty oraz większość magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego. W obliczu nieuchronnej klęski do konfederacji zaczęli przyłączać się także przedstawiciele stronnictwa reformatorskiego. W lipcu 1792 r., pod naciskiem przywódców sejmowych, taką decyzję podjął również Stanisław August, który miał nadzieję, że jego decyzja pozwoli uchronić Rzeczpospolitą przed całkowitą katastrofą. Na mocy rozkazu króla jako naczelnego wodza przerwano wówczas działania wojenne.

■ II ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

Po zwycięstwie sił rosyjskich targowiczanie przejęli władzę w państwie. Z zapałem grabili mienie państwowe oraz majątki zwolenników Konstytucji 3 maja, którzy – aby uniknąć prześladowań – musieli opuścić kraj. Katarzyna II dążyła początkowo do ponownego podporządkowania sobie całej Rzeczypospolitej. Taki plan nie odpowiadał jednak Prusom, które w zamian za pozostanie w koalicji antyfrancuskiej zaczęły domagać się dalszych polskich ziem. Zwolennikami kolejnego rozbioru byli także przedstawiciele rosyjskich elit, którzy liczyli na przejęcie majątków polskich magnatów. Z kolei Austria godziła się na rozbiór Rzeczypospolitej, oczekując w zamian przyzwolenia na zagarnięcie Bawarii.

W takich okolicznościach **23 stycznia 1793 r.** Rosja i Prusy podpisały nowy **układ rozbiorowy**. W jego wyniku Prusy zajęły resztę Wielkopolski z Poznaniem, Gnieznem i Kaliszem, Kujawy, część Mazowsza, ziemię sieradzka i łęczycką oraz Toruń i Gdańsk, a Rosja przejęła większą część Ukrainy i Białorusi. Rzeczpospolita stała się państwem o powierzchni ok. 215 tys. km², pozbawionym podstaw samodzielnego bytu.

Drugi rozbiór Rzeczypospolitej, podobnie jak pierwszy, został zatwierdzony przez sejm. Jego obrady rozpoczęły się w **Grodnie** w czerwcu **1793 r.**, a uczestniczyli w nich jedynie posłowie z tych ziem, które miały nadal przynależeć do kraju. Pod naciskiem rosyjskich i pruskich wojsk oraz gróźb dalszego uszczuplenia terytorium państwa w sierpniu ratyfikowano traktat

Straty podczas II rozbioru

zaborca	powierzchnia	ludność	główne miasta
Prusy	58 tys. km ²	1 mln	Gdańsk, Toruń, Poznań, Kalisz
Rosja	240 tys. km ²	3 mln	Braclaw, Mińsk, Słuck

WARTO WIEDZIEĆ

Order Virtuti Militari

W 1792 r. po bitwie pod Ziębicami książę Józef Poniatowski zwrócił się do króla z prośbą o utworzenie medalu przyznawanego za zasługi na polu bitwy. Monarcha wyraził zgodę na ten pomysł i wkrótce wysłał do obozu polskich wojsk pierwsze odznaczenia, które wręczono już w czerwcu 1792 r. Po zakończeniu wojny targowiczanie zakazali przyznawania oraz noszenia orderu, a od odznaczonych nim żołnierzy zażądano jego zwrotu. Order przywrócono w czasach Księstwa Warszawskiego, nadając mu nazwę Orderu Wojskowego Księstwa Warszawskiego. W 1832 r. został zniesiony przez cara Mikołaja I, a kolejny raz przywrócono go w 1919 r., wkrótce po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Dziś Order Wojenny Virtuti Militari pozostaje najwyższym odznaczeniem wojennym.

Order Virtuti Militari (łac. 'męstwo wojennemu') początkowo miał postać owalnego medalika (po lewej), szybko jednak wprowadzono formę krzyża i podział na pięć klas orderu. Najwyższą z nich stanowił bogato dekorowany Krzyż Wielki (po prawej), na który mogli liczyć jedynie szczególnie zasłużeni najwyżsi dowódcy.

• fotografie współczesne

? Jaką rolę odgrywał Order Virtuti Militari w czasach wojen i zaborów?

rozbiorowy z Rosją, a we wrześniu – z Prusami. Dodatkowo na sejmie zatwierdzono także „sojusz” rosyjsko-polski, który całkowicie pozbawiał Rzeczpospolitą suwerenności. Od tego momentu jej władze straciły jakiegokolwiek wpływ na politykę zagraniczną swojego państwa i kwestie ustrojowe, a w razie konfliktu zbrojnego na czele połączonych wojsk miał stać dowódca wyznaczony w Petersburgu.

Sejm grodzieński opracował również nowe prawa kardynalne:

- ▶ przywrócono elekcyjność tronu oraz ograniczone *liberum veto*,
- ▶ potwierdzono przywileje szlachty, w tym prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze.

Organem władzy ustawodawczej miał być jednoizbowy sejm, a funkcję rządu ponownie objęła Rada Nieustająca. Odrzucona została większość ustawodawstwa Sejmu Wielkiego, jednak zachowano część praw przyznanych mieszczanom oraz trójpodział władzy.

Podjęta w 1792 r. interwencja Rosji zniweczyła największe dzieło Sejmu Wielkiego. Konstytucja 3 maja w praktyce nie weszła w życie, ale jej znaczenie dla narodu polskiego było ogromne. Polacy po wieloletnim okresie całkowitej bezwładności państwa, rozbioru

i protektoratu Rosji starali się wykorzystać sprzyjającą sytuację międzynarodową i rozpocząć dzieło naprawy Rzeczypospolitej. Dzieło to – inaczej niż we Francji – starano się poprowadzić bezkrwawo i mniej radykalnie, szukając kompromisów pomiędzy oczekiwaniami władcy i szlachty oraz aspiracjami mieszczaństwa. Ostatecznie, chociaż reformy ustrojowe podjęte na Sejmie Wielkim zakończyły się całkowitym fiaskiem, idee wyrażone w Konstytucji 3 maja i duch wspólnego działania okazały się bardzo żywotne.

II ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

LEGENDA

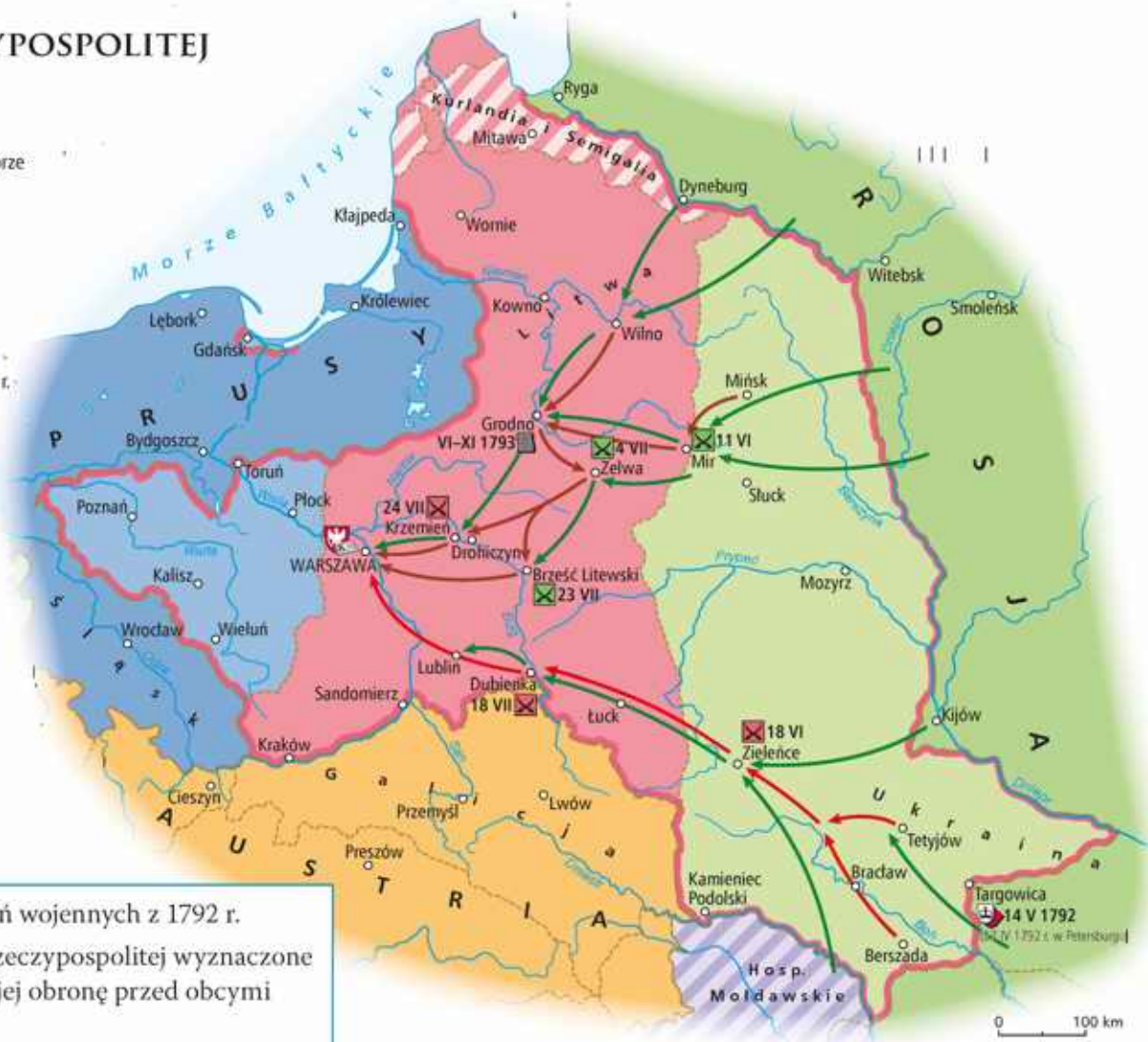
- Rzeczpospolita i jej lenna po II rozbiorze
- lenna imperium osmańskiego
- granice państw w 1792 r.
- granice Rzeczypospolitej w 1792 r.

Ziemię zabrane Rzeczypospolitej w 1793 r. w wyniku II rozbioru przez:

- Prusy
- Rosję
- obrady Sejmu Wielkiego i uchwalenie Konstytucji 3 maja 1791 r.
- ogłoszenie konfederacji targowickiej w maju 1792 r. (zawiązanej w kwietniu 1792 r. w Petersburgu)

Działania wojenne wojsk:

- koronnych
- litewskich
- rosyjskich
- bitwy zakończone zwycięstwem wojsk koronnych i litewskich
- bitwy zakończone zwycięstwem wojsk rosyjskich
- obrady sejmu zatwierdzającego II rozbiór Rzeczypospolitej

1. Omów przebieg działań wojennych z 1792 r.
2. Oceń, na ile granice Rzeczypospolitej wyznaczone w 1793 r. umożliwiały jej obronę przed obcymi wojskami.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do uchwalenia Konstytucji 3 maja.
2. Przedstaw najważniejsze zmiany ustrojowe, które wprowadziła Konstytucja 3 maja.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do wybuchu wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r. i przedstaw jej przebieg.
4. Oceń znaczenie Konstytucji 3 maja dla dalszych dziejów Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- S. Cat-Mackiewicz, *Stanisław August*, Kraków 2009.
 J. Łojek, *Ku naprawie Rzeczypospolitej. Konstytucja 3 maja*, Warszawa 1988.
 M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski: studium historiograficzne*, wyd. 2, Warszawa 2009.

Po całkowitym zniszczeniu dzieła Sejmu Wielkiego i II rozbiórze Rzeczypospolitej jej mieszkańcy zdali sobie sprawę, że ich państwo nie tylko utraciło resztki samodzielności, ale zupełnie może przestać istnieć. Ostatnią szansą na jego ocalenie wydawało się ogólnonarodowe powstanie. Jak doszło do tego zrywu? Jakie idee głosili jego przywódcy? Jakie były skutki podjętej walki?

PO II ROZBIORZE

Wojna w obronie Konstytucji 3 maja zakończyła się przegraną wraz z przystąpieniem do konfederacji targowickiej króla, który nakazał kapitulację polskim oddziałom. W ten sposób został przypieczętowany los zarówno samej ustawy zasadniczej, jak i Rzeczypospolitej. Wbrew oczekiwaniom monarchy i szlachty, którzy liczyli, że ich ustępstwa złagodzą gniew Katarzyny II, tym razem kraj potraktowano jak terytorium pod okupacją. Rosyjskie wojska prowadziły rekwizycje i grabieże, w państwie zaczęły działać cenzura i tajna policja. Utrata ważnych ziem wywołała całkowitą zapaść gospodarki, co z kolei sprawiło, że w Rzeczypospolitej szerzyły się nędza i głód. Wpływało to na wzrost społecznego niezadowolenia. Jednocześnie wśród oficerów i działaczy politycznych rosło przekonanie, że kapitulacja w wojnie była przedwczesna. Ich zdaniem jedyną szansą na uniknięcie kolejnego podziału ziem polskich jest zbrojne przeciwstawienie się zaborcom.

Sami przywódcy stronnictwa patriotycznego – m.in. Hugo Kołłątaj i Ignacy Potocki – w obawie przed zemstą targowiczian wyemigrowali do Saksonii. Tam wraz z **Tadeuszem Kościuszką** zawiązali sprzysiężenie i zaczęli przygotowania do powstania, dla którego chcieli uzyskać pomoc od elektora saskiego i władz rewolucyjnej Francji. Tajne sprzysiężenia patriotyczne powstawały także na terenie okrojonej przez zaborców Rzeczypospolitej. Energiczną działalność organizacyjną podjął tu już wiosną 1793 r. **Ignacy Działyński**. Oba środowiska – krajowe i emigracyjne – zgodnie na przywódcę przyszłego zrywu

wyznaczyły Tadeusza Kościuszkę. Za jego kandydaturą przemawiały doświadczenie zebrane w trakcie rewolucji amerykańskiej (więcej na ten temat na s. 238) oraz niezłomna postawa w czasie walk z Rosją.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ KOŚCIUSZKO

1746–1817

Naczelnik insurekcji kościuszkowskiej, uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Ukończył Szkołę Rycerską, a następnie studiował we Francji inżynierię wojskową. W trakcie wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych okazał się zdolnym inżynierem i uzyskał stopień generała brygady. W 1784 r. powrócił do Rzeczypospolitej. W trakcie wojny z Rosją dowodził częścią wojsk koronnych, nie przegrał żadnej bitwy, a za swój udział w zwycięstwie pod Zielenicami został odznaczony orderem Virtuti Militari. W 1794 r. został wybrany na naczelnika powstania. Po klęsce w bitwie pod Maciejowicami został ranny i trafił na dwa lata do rosyjskiej niewoli. W 1796 r. car Paweł I w zamian za obietnicę zaniechania walk przeciw Rosji zwolnił go z więzienia. Ostatnie lata życia spędził we Francji oraz w Szwajcarii.

■ WYBUCH POWSTANIA

Kościuszko zdawał sobie sprawę z ogromnej przewagi militarnej zaborców, dlatego w 1793 r. udał się do Paryża, aby zabiegać o wsparcie władz rewolucyjnej Francji. Wobec niepowodzenia tej misji postanowił wstrzymać wybuch walk i oczekiwać na dogodny moment do działania, prowadząc dalsze przygotowania. Tymczasem jednak znacznemu pogorszeniu uległa sytuacja spiskowców w kraju. Na polecenie rosyjskiego ambasadora Rada Nieustająca podjęła decyzję o zmniejszeniu liczebności wojsk polsko-litewskich do 15 tys. żołnierzy i wcieleniu zwalnianych z armii żołnierzy bezpośrednio do oddziałów zaborców. Postanowienia te wiązały się częściowo z planami przesunięcia rosyjskich sił w stronę granic z Turcją, były jednak także skutkiem wykrycia przez Rosjan polskich zamiarów. W odpowiedzi na rozkaz o likwidacji jego oddziału 12 marca 1794 r. brygadier **Antoni Madaliński** wyruszył wraz ze swoimi żołnierzami z Ostrołęki do Krakowa. Kilka dni później w stronę dawnej stolicy skierował się również Tadeusz Kościuszko. Mimo że przygotowania do powstania nie były jeszcze zakończone, jego wybuchu nie można już było odwlekać.

Właśnie w Krakowie **24 marca 1794 r.** Tadeusz Kościuszko ogłosił **akt insurekcji** (z łac. *insurrectio* – powstanie) i jako **Najwyższy Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej** złożył przysięgę na wierność narodowi polskiemu. Kościuszko zobowiązał się także do *uwolnienia Polski od obcego żołnierza, przywrócenia i zabezpieczenia jej granic, wyłączenia wszelkiej przemocy i uzurpacji, tak obcej jak i domowej, ugruntowania wolności narodowej i niepodległości*. Obejmując funkcję naczelnika, Kościuszko stanął na czele polskiego wojska, ale kwestie polityczne i organizacyjne planowano powierzyć osobnemu organowi władzy – Najwyższej Radzie Narodowej (więcej o niej na s. 294).

■ CIEKAWOSTKA

Kobiety a powstanie

Ogłoszonemu 24 marca 1794 r. aktowi insurekcji towarzyszył szereg odezw, wśród których nie brakło apelu skierowanego bezpośrednio do kobiet. Już sam fakt nazwania ich „współobywatelkami” był wydarzeniem jak na owe czasy bez precedensu. Kościuszko zachęcał kobiety do wspierania działań powstańczych, prosząc o robienie szarpi (opatrunków) i bandaży dla wojska. Faktycznie ich udział w prowadzonych walkach okazał się znacznie większy. Kobiety zbierały składki na insurekcję, przekazywały dowódcom informacje o ruchach wojsk rosyjskich, brały również udział w budowie wałów wokół Warszawy. W te ostatnie działania miały się angażować solidarnie przedstawicielki wszystkich warstw ludności miasta, *od dam wysoko urodzonych [...] aż do przekupek ze straganów*.

■ INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA

Zasadniczym celem Kościuszki było przebicie się do Warszawy, czego jednak domyślali się Rosjanie, którzy dążyli do szybkiego zniszczenia skupionych przez niego sił. Do pierwszej bitwy doszło **4 kwietnia 1794 r. pod Racławicami**. Powstańcy odnieśli w tym starciu błyskotliwe zwycięstwo, które miało duże znaczenie moralne i propagandowe. Kościuszko nadal musiał się jednak liczyć z przewagą wojsk rosyjskich, oddzielających ich od stolicy.

17 kwietnia 1794 r. doszło do wybuchu walk w Warszawie. W dwudniowych starciach współpracowały ze sobą regularne polskie oddziały i siły mieszkańców miasta dowodzone m.in. przez szewca **Jana Kilińskiego**. Ich działania doprowadziły do rozbicia liczącego 7,5 tys. żołnierzy garnizonu rosyjskiego,

Przysięga Tadeusza Kościuszki

miała charakter publiczny – została złożona w obecności wojska i licznie zgromadzonych mieszkańców miasta. Obrazy i rysunki ukazujące to wydarzenie przedstawiają krakowski rynek przed XIX-wiecznymi zmianami w jego zabudowie. Dobrze widoczne są zatem budynek ratusza, z którego dziś zachowała się jedynie wieża zegarowa, oraz liczne przybudówki otaczające sukiennice. Ponad ich charakterystyczną renesansową attyką widoczne są helmy wież kościoła Mariackiego.

■ gwasz, Polska, 1804 r.

dzięki czemu przejęto także jego dobrze wyposażone magazyny. Kolejny sukces powstańców nadszedł kilka dni później, gdy niewielki oddział dowodzony przez **Jakuba Jasińskiego** zajął Wilno.

Od samego początku powstania Kościuszko dążył do zaangażowania w walkę wszystkich grup społecznych. Zdawał sobie sprawę, że utworzenie armii, która byłaby zdolna mierzyć się z wojskami Rosji i Prus, będzie niemożliwe bez masowego udziału mieszczan i chłopów. W tym przekonaniu umocniły go dodatkowe zwycięstwa odniesione pod Racławicami i w Warszawie, gdzie istotną rolę odegrały oddziały złożone z przedstawicieli tych stanów. Aby zachęcić chłopów do wstępowania do armii, **7 maja 1794 r.** ogłosił w obozie pod Połańcem akt, który poprawiał ich położenie.

Tak zwany **Uniwersał połański** gwarantował:

- ▶ nadanie chłopom wolności osobistej,
- ▶ znaczne zmniejszenie pańszczyzny,
- ▶ nieusuwalność z uprawianej ziemi pod warunkiem wypełniania swoich zobowiązań.

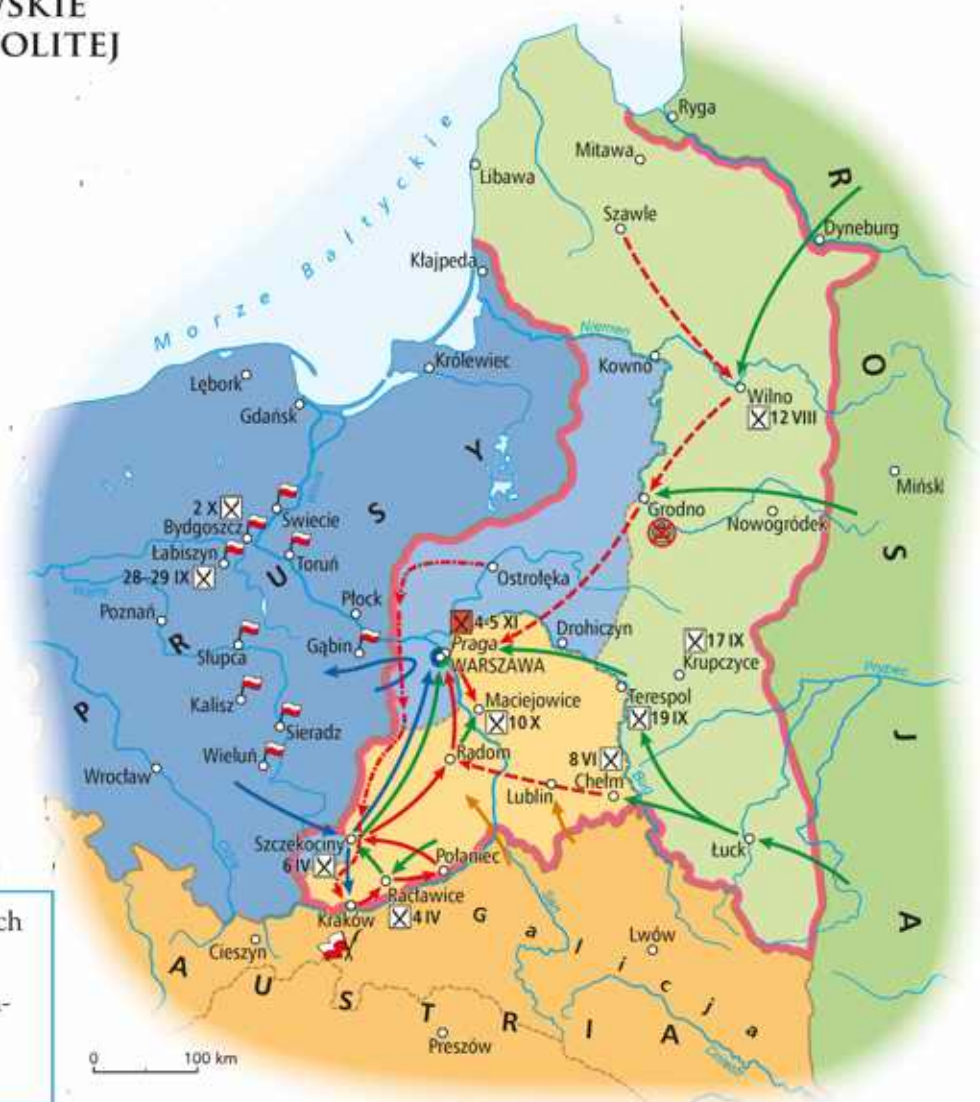
Jan Kiliński pochodził z Wielkopolski, a do Warszawy przybył w młodości. Tu uzyskał tytuł mistrza szewskiego, a następnie został wybrany do rady miasta. W starciach toczonych w stolicy 17 i 18 kwietnia 1794 r. przewodził oddziałowi złożonemu z mieszkańców miasta. Brał również udział w dalszych walkach, a po ich ustaniu przez dwa lata przebywał w rosyjskim więzieniu.

■ fotografia współczesna, Warszawa

POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE I III ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

LEGENDA

- granice państw w 1794 r.
- granice Rzeczypospolitej w 1794 r.
- ☒ miejsce przysięgi Tadeusza Kościuszki (24 III 1794 r.)
- kierunek marszu brygady gen. Antoniego Madalińskiego w marcu 1794 r.
- główne kierunki działań wojsk gen. Tadeusza Kościuszki
- główne kierunki działań wojsk innych generałów polskich
- Główne kierunki działania wojsk:
 - rosyjskich
 - pruskich
 - austriackich
- ☒ ważniejsze bitwy powstania kościuszkowskiego
- oblężenie Warszawy przez wojska pruskie i rosyjskie (IX–X 1794 r.)
- ☒ ośrodki powstania w Wielkopolsce (VIII–X 1794 r.)
- ☒ rzeź Pragi i kapitulacja Warszawy (4–5 XI 1794 r.)
- Ziemie zabrane Rzeczypospolitej w 1795 r. w wyniku III rozbioru przez:
 - Prusy
 - Rosję
 - Austrię
- ☒ abdykacja króla (25 XI 1795 r.)

- ? 1. Przedstaw szlak wojsk dowodzonych przez Tadeusza Kościuskę.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w czasie powstania kościuszkowskiego odegrały wojska pruskie i austriackie.

BITWA POD RACŁAWICAMI

Stoczona 4 kwietnia 1794 r. bitwa pod Racławicami, choć nie była decydującym starciem w tym powstaniu, zakorzeniła się w świadomości narodowej Polaków. Udział chłopstwa w obronie polskiej państwowości uznano za ważny moment kształtowania się narodu polskiego. Kosynierzy stali się w XIX w. symbolem chłopskiego patriotyzmu, a sama bitwa jednym z najważniejszych tematów sztuki zaangażowanej patriotycznie.

Modlitwa przed bitwą (Racławice) to jedno z dzieł Józefa Chelmońskiego o tematyce patriotycznej. W ciepłych, nieco zamglonych barwach przedstawił kosynierów podczas porannej modlitwy w dniu bitwy. Chłopi, ubrani w charakterystyczne białe sukmany zamiast mundurów, są uzbrojeni w kosy postawione na sztorc. Tego typu broń w bezpośrednim starciu była poręczniejsza i groźniejsza od bagnatów.

▪ obraz, Polska, 1906 r.

Panorama Racławicka autorstwa Wojciecha Kossaka i Kazimierza Styki to najslynniejsze dzieło dotyczące bitwy pod Racławicami, a zarazem największy obraz w Polsce. Ma 15 m wysokości i aż 114 m długości. Do jego ekspozycji zbudować trzeba było specjalne okrągłe budowle – rotundy, pozwalające podziwiać to dzieło. Pierwsza z nich powstała we Lwowie w 1894 r., druga zaś w 1985 r. we Wrocławiu.

▪ obraz, Lwów, 1893 r.

Scena szturmu kosynierów na armaty jest jedną z najbardziej dynamicznych scen *Panoramy Racławickiej*. Główną postacią jest chłop Bartosz Głowacki **1**, który podczas szturmu czapką zgasił lont naładowanej armaty, czym uchronił od skutków wybuchu innych nacierających kosynierów.

Obraz *Kościuszko pod Racławicami* autorstwa Jana Matejki przedstawia scenę prezentacji zdobytych armat po zwycięskiej bitwie. Na obrazie widać postaci triumfujących Tadeusza Kościuszki **8** i Bartosza Głowackiego **9**.

▪ obraz, Polska, 1906 r.

Jeńcy rosyjscy **2** są prowadzeni do niewoli przez polskich żołnierzy **3**.

Potyczka polskich ułanów **4** z kozakami **5**, czyli żołnierzami lekkiej rosyjskiej jazdy, zakończyła się klęską i ucieczką tych ostatnich.

Wrocławska rotunda została zaprojektowana specjalnie w celu wystawiania *Panoramy Racławickiej*. Światło dzienne wpada przez szklane świetliki na dachu **6**, wewnątrz zaś specjalne tarasy **7** pozwalają podziwiać płótno z różnych stron.

- ?**
- Wyjaśnij, dlaczego bitwa pod Racławicami zyskała szczególną popularność wśród polskich XIX-wiecznych artystów.
 - Odszukaj informacje na temat późniejszych polskich formacji wojskowych, w których występowali kosynierzy, oraz takich, które odwoływały się do ich tradycji.

Zapisy dokumentu nawiązywały wprost do Konstytucji 3 maja, jednak spotkały się z wyraźnym sprzeciwem części szlachty i duchowieństwa, których gospodarstwa funkcjonowały dzięki pracy pańszczyźnianej. Tymczasem bez wsparcia z ich strony trudno było upowszechnić treść uniwersału wśród samego chłopstwa. W efekcie przedstawiony przez naczelnika program poprawy losu chłopów nie wpłynął istotnie na losy powstania.

Pod koniec maja 1794 r. Kościuszkowski powołał do życia – zapowiadana już w akcie insurekcji – **Radę Najwyższą Narodową**. Był to organ o szerokich uprawnieniach rządowo-administracyjnych, ustawodawczych, wojskowych oraz skarbowych. Spośród ośmiu wydziałów rady kluczową rolę odgrywał Wydział Skarbu, który zajmował się pozyskaniem środków na prowadzenie działań powstańczych. Stojący na jego czele Hugo Kołłątaj starał się je uzyskać m.in. poprzez emisję pierwszych polskich papierowych pieniędzy (banknotów) – tzw. biletów skarbowych. Działania te jednak nie mogły rozwiązać kluczowego problemu, którym od początku pozostawała dramatyczna przewaga liczebna rosyjskiej armii.

■ UPADEK POWSTANIA

Ciężkie położenie powstańców dodatkowo pogorszyło się w początkach czerwca 1794 r., gdy wobec nieskuteczności własnych dowódców Katarzyna II

poprosiła o wsparcie w tłumieniu insurekcji władców Prus i Austrii. Już **6 czerwca 1794 r.** połączona armia prusko-rosyjska, dowodzona przez Fryderyka Wilhelma II, zmierzyła się z siłami powstańców w **bitwie pod Szczekocinami**. W starciu z wyraźnie przeważającym liczebnie przeciwnikiem – dysponującym 25 tys. żołnierzy wobec 15 tys. powstańców – armia Kościuszki poniosła porażkę. Nie dała się jednak całkiem rozbić i wycofała się z pola bitwy w kierunku Warszawy.

Obecność naczelnika w stolicy istotnie zwiększyła szanse na jej obronę przed zbliżającymi się siłami obu zaborców. Wzniesione według jego wytycznych fortyfikacje okazały się na tyle dobrze przygotowane, że miasto wytrzymało ciągnące się od lipca do września oblężenie. Wówczas chwilową ulgę mieszkańcom Warszawy przyniósł wybuch walk w Wielkopolsce i na Kujawach. Konieczność stłumienia tych wystąpień zmusiła bowiem armię pruską do opuszczenia przedpola stolicy.

Mimo to te drobne sukcesy nie mogły przesądzić o losach całego powstania. Już w sierpniu oddziały rosyjskie zdławiły insurekcję na Litwie, zaś Austriacy rozpoczęli okupację Małopolski. Równocześnie Katarzyna II otrzymała od Turcji gwarancję, że ta nie rozpocznie z Rosją wojny, co pozwoliło jej skierować do pacyfikacji Rzeczypospolitej dodatkowe doświadczone oddziały dowodzone przez **Aleksandra Suworowa**.

WARTO WIEDZIEĆ

Polscy jakobini

Wybuch powstania zachęcił do powrotu do kraju dawnych działaczy Kuźnicy Kołłątajowskiej. Zainspirowani wydarzeniami z Francji, utworzyli oni teraz **klub polskich jakobinów** i domagali się reform społecznych, zniesienia przywilejów feudalnych oraz ukarania zdrajców ojczyzny. Spośród tych postulatów możliwy do zrealizowania był przede wszystkim ostatni. W maju 1794 r. sąd powstańczy wydał wyroki śmierci na uczestników konfederacji targowickiej, w tym na biskupa Józefa Kossakowskiego i hetmana Piotra Ożarówskiego. W czerwcu dokonano kilku samosądów. Śmiercią grożono także królowi i jego bratu, prymasowi Michałowi Poniatowskiemu. W przypadku gdy skazani przebywali poza miastem, na szubienicach wieszano ich portrety lub tablice z ich nazwiskami.

? Dlaczego postulaty społeczne polskich jakobinów były trudne do spełnienia?

Wieszanie portretów zdrajców miało symbolicznie wypełnić wyroki śmierci, które wydano na osoby przebywające poza granicami kraju. Wśród ukaranych w ten sposób znaleźli się przywódcy konfederacji targowickiej.

• obraz, Polska, XVIII w.

W obliczu rosnącej przewagi wroga Kościuszko starał się zapobiec połączeniu jego sił i **10 października 1794 r.** starł się z jedną z armii rosyjskich w **bitwie pod Maciejowicami**. Próba ta zakończyła się jednak klęską powstańców, a dodatkowo sam naczelnik został ranny i dostał się do niewoli. Na nowego przywódcę insurekcji powołano jeszcze Tomasza Wawrzeckiego. Musiał on przygotować Warszawę do kolejnego oblężenia, jako że Rosjanie – dostrzegając szansę na szybkie zakończenie działań – ruszyli ponownie na stolicę. Po krótkich walkach **4 listopada** wojska gen. Suworowa zdobyły jej prawobrzeżną dzielnicę – **Pragę**, a następnie wymordowały kilka tysięcy tamtejszych mieszkańców. **Rzeź Pragi** miała zmusić obrońców Warszawy do kapitulacji, co istotnie się stało. Rosyjskie wojska zajęły miasto bez walk 9 listopada, a samo powstanie wkrótce upadło.

KONIEC RZECZYPOSPOLITEJ

W czasie prowadzonych działań militarnych władcy Rosji, Austrii i Prus toczyli negocjacje na temat przyszłego podziału ziem Rzeczypospolitej, spierając się przy tym o przebieg nowych granic. Ostatecznie w styczniu 1795 r. doszło do podpisania układu pomiędzy Rosją a Austrią. Prusy jednak zaakceptowały jego warunki dopiero w październiku. Dokładnie w 31. rocznicę swojej koronacji – 25 listopada 1795 r. w Grodnie – **Stanisław August Poniatowski** złożył na ręce Katarzyny II akt abdykacji.

Straty podczas III rozbioru

zaborca	powierzchnia	ludność	główne miasta
Prusy	55 tys. km ²	1 mln	Ostrołęka, Warszawa
Austria	47 tys. km ²	1,6 mln	Kraków, Lublin
Rosja	120 tys. km ²	1,2 mln	Wilno, Grodno

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT ABDYKACJI STANISŁAWA AUGUSTA

Decyzję o rzeczeniu się polskiej korony przez Stanisława Augusta Poniatowskiego potwierdzał podpisany przez niego akt abdykacji. Dokument był kilkakrotnie przerabiany przez króla zgodnie z sugestiami rosyjskiego ambasadora, tak aby jak najpełniej zgadzał się z oczekiwaniami Katarzyny II.

My Stanisław August z Bożej łaski król Polski, Wielki Książę Litewski etc. etc.

Nie szukając w ciągu królowania naszego innych korzyści lub zamiarów, jak stać się użytecznym Ojczyźnie naszej, byliśmy także tego zdania, iż opuścić należy tron w okolicznościach, w których rozumieliśmy, że oddalenie nasze przyłożyło się do powiększenia szczęścia współziomków [rodaków] naszych, lub też przynajmniej umniejszenia ich nieszczęścia [...] postanowiliśmy przeto, z przywiązania do spokojności publicznej, oświadczyć, tak jako też niniejszym aktem ogłaszamy, że wolnie i z własnej woli wyrzekamy się bez ekscepcji [wyjątków] wszelkich praw naszych do korony polskiej, do Wielkiego Księstwa

Litewskiego i innych należących do nich krajów, jako też znajdujących się w nich posesji [tu: królewskiej] i przynależności; akt ten uroczysty abdykacji korony i rządu Polski w ręce Najjaśniejszej Imperatorowej] Wszech Rosyi składamy dobrowolnie i z tą rzetelnością, która postępowaniem naszym w całym życiu kierowała. Zstępując z tronu, dopełniamy ostatniego obowiązku królewskiej godności, zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy i to wielkości jej duszy działanie, wielkim swym sprzymierzeńcom udzieliła. [...]

Stanisław August Poniatowski

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1997, s. 460–461.

- ?** 1. Podaj, jakimi argumentami posłużył się Stanisław August Poniatowski, tłumacząc decyzję o abdykacji.
2. Oceń postawę króla. Uzasadnij swoją wypowiedź.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw genezę wybuchu insurekcji kościuszkowskiej.
2. Omów przebieg powstania kościuszkowskiego oraz jego skutki.
3. Wyjaśnij, jakie okoliczności zadecydowały o upadku powstania.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Cegielski, Ł. Kądzioła, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1995.
A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 2004.

Podsumowanie rozdziału VI

Kryzys i upadek Rzeczypospolitej

1 Czasy saskie

1. W 1697 r. na elekcji wybrano księcia Conti, ale królem obwołano też saksońskiego elektora Fryderyka Augusta Wettina i to on został koronowany jako August II.
2. Zaangażowanie Saksonii w wielką wojnę północną (1700–1721) spowodowało wkroczenie obcych armii do Rzeczypospolitej. Doszło też do detronizacji Augusta II i elekcji Stanisława Leszczyńskiego. Jednak po klęsce Szwedów w 1709 r. August II powrócił na tron.
3. W 1717 r. odbył się Sejm Niemy, na którym zatwierdzono porozumienie między królem a szlachtą; mediatorem w tym konflikcie był car Piotr I. Oznaczało to osłabienie pozycji państwa polsko-litewskiego. Na kolejnej elekcji państwa sąsiednie, mimo wygranej Leszczyńskiego, doprowadziły do koronacji Augusta III (syna Augusta II).
4. Za panowania Augusta III tylko jeden sejm zakończył się przyjęciem uchwał, a większość obowiązków związanych z prowadzeniem spraw podatkowych spadła na sejmiki. Mimo to w tym czasie kraj odbudowywał się gospodarczo, pojawiły się też plany reform.

2 Początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego

1. Po śmierci Augusta III sejm konwokacyjny z 1764 r. uchwalił reformy usprawniające działanie państwa. Elekcja zaś odbyła się w asyście wojsk rosyjskich – na króla wybrano Stanisława Poniatowskiego.
2. Stanisław August rozpoczął swoje panowanie dalszymi reformami. Zaniepokoiło to sąsiednich władców, którzy wykorzystali sprawę dysydentów (innowierców) do ingerencji w sprawę Rzeczypospolitej. W 1767 r. wkroczyły do niej rosyjskie wojska i tzw. sejm repninowski uchwalił prawa kardynalne (m.in. wolna elekcja, *liberum veto*) oraz przywrócił prawa dysydentom.
3. Niezadowolenie z uchwał sejmu i polityki króla oraz chęć obrony uprzywilejowanej pozycji katolicyzmu doprowadziły do zawiązania przez szlachtę konfederacji barskiej (1768–1772), która zakończyła się klęską.
4. W 1772 r. Prusy, Rosja i Austria dokonały I rozbioru Rzeczypospolitej – państwo polsko-litewskie utraciło ok. 1/3 swojego terytorium.

Szarża konfederatów barskich została ukazana na obrazie Józefa Chelmońskiego. Konfederaci różnili się między sobą uzbrojeniem, nie mieli też jednolitych mundurów. Charakterystycznym elementem ich wyposażenia były jednak ryngrafy, a więc nieduże napierśniki (więcej o nich na s. 265). Zwykle umieszczano na nich wizerunek patronki konfederatów – Matki Boskiej Częstochowskiej, którą widać również na sztandarze oddziału.

• obraz, Polska, XIX w.

WYDARZENIA

KULTURA I GOSPODARKA

1740 – założenie Collegium Nobilium

3 Oświecenie w Rzeczypospolitej

1. Oświeceniowe idee zaczęły rozwijać się w Rzeczypospolitej za panowania Augusta III, który był też mecenasem sztuki. Za symboliczny początek oświecenia uznaje się założenie Collegium Nobilium w 1740 r. przez Stanisława Konarskiego.
2. Kolejny władca, Stanisław August Poniatowski, wspierał rozwój edukacji – w 1765 r. założył Szkołę Rycerską. Z kolei w 1773 r. sejm powołał Komisję Edukacji Narodowej. Dzięki wsparciu króla rozwijała się także nauka.
3. W Rzeczypospolitej upowszechnił się klasycyzm. W tym stylu powstawały liczne budowle świeckie (np. w Łazienkach Królewskich), ale też i sakralne. Zamiłowanie króla do sztuki wpłynęło również na rozwój malarstwa oraz teatru – w 1765 r. założył on Teatr Narodowy.
4. Skupieni wokół monarchy artyści i literaci spotykali się z nim na obiadach czwartkowych. Oświeceniowa twórczość literacka, podobnie jak na Zachodzie, miała wydźwięk moralizatorski. Pojawił się także przejęty stamtąd kierunek skupiający się na emocjonalności człowieka – sentymentalizm.

4 Sejm Wielki

1. Rzeczpospolita po I rozbiorze była w rzeczywistości rosyjskim protektoratem. Mimo to Stanisławowi Augustowi udało się przeprowadzić reformy usprawniające działanie państwa.
2. Pod koniec lat 80. XVIII w. Rosja szykowała się do wojny z Turcją. Starł się to wykorzystać władca Rzeczypospolitej – w zamian za pomoc wojskową chciał uzyskać od Katarzyny II zgodę na reformy ustrojowe, powiększenie armii i obrady sejmu pod wężem konfederacji. Król Prus doprowadził do upadku tych planów, lecz sejm zwołano.
3. Obrady sejmu rozpoczęły się w październiku 1788 r. i skończyły w maju 1792 r. Stało się tak, bo po dwuletniej kadencji do obecnych posłów dołączyli nowo wybrani parlamentarzyści. Podczas Sejmu Czteroletniego ze względu na swoje poglądy posłowie byli skupieni w trzech stronnictwach – hetmańskim, patriotycznym i królewskim.
4. Sejm Czteroletni, zwany też Wielkim, uchwalił wiele reform, np. powiększenie wojska, stały podatek bezpośredni, zmiany w funkcjonowaniu sejmików.

5 Konstytucja 3 maja

1. Prace nad konstytucją Rzeczypospolitej prowadzono w tajemnicy. Ustawę pod głosowanie poddano podczas ferii wielkanocnych, gdy przeciwni reformom posłowie stronnictwa hetmańskiego byli nieobecni. Odkryło się ono 3 maja 1791 r. na Zamku Królewskim w Warszawie.
2. Rzeczpospolita stała się monarchią konstytucyjną z trójpodziałem władzy. Zlikwidowano *liberum veto* i zniesiono wolną elekcję – po Stanisławie Augustie na dziedzicznym już tronie miał zasiąść elektor saski. Władzę wykonawczą sprawował zaś król wraz z rządem (Strażą Praw).
3. Sejmiki szlacheckie z wyjątkiem jednego przyjęły Ustawę rządową. Jednak przywódcy stronnictwa hetmańskiego zawiązali konfederację, zwaną targowicką, i uzyskali pomoc Rosji. Jej wojska w maju 1792 r. wkroczyły do Rzeczypospolitej i pomimo klęsk pod Zieleńcami i Dubienką czyniły znaczące postępy. Do konfederatów przystąpił w lipcu sam król, co zakończyło wojnę.
4. 23 stycznia 1793 r. Rosja i Prusy podpisały traktat rozbiorowy Rzeczypospolitej. Zatwierdził go sejm w Grodnie, który opracował też nowe prawa kardynalne.

6 Upadek Rzeczypospolitej

1. Po II rozbiorze wojska rosyjskie dokonywały grabieży na terenie Rzeczypospolitej, a zmiana granic wywołała problemy gospodarcze. Przywódcy stronnictwa patriotycznego udali się na emigrację, gdzie przygotowali plan powstania, na którego czele stanął Tadeusz Kościuszko.
2. Powstanie wybuchło 24 marca 1794 r. – tego dnia Kościuszko ogłosił na krakowskim rynku akt insurekcji. Pierwszą bitwę stoczono 4 kwietnia pod Racławicami. Aby zachęcić chłopów do udziału w walkach, 7 maja naczelnik powstania ogłosił Uniwersał połaniecki, który gwarantował tej grupie nadanie wolności osobistej, nieusuwalność z uprawianej ziemi i zniesienie pańszczyzny.
3. W tłumieniu insurekcji Rosję wsparły Prusy i Austria. Powstańcy przegrali bitwę pod Szczekocinami i Maciejowicami, w której do niewoli dostał się Kościuszko. Na początku listopada Rosjanie zajęli Warszawę.
4. W 1795 r. Rosja i Austria podpisały układ rozbiorowy Rzeczypospolitej, do którego następnie przystąpiły Prusy. 25 listopada 1795 r. Stanisław August abdykował.

Czy rozbiory Rzeczypospolitej były nieuniknione?

Do trzech rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów doprowadził splot niekorzystnych okoliczności w polityce europejskiej czy też problemy ustrojowe państwa polsko-litewskiego narastające przez wiele dziesięcioleci? Spór o przyczynę upadku Rzeczypospolitej od XIX w. toczą polscy historycy i publicyści.

Kłeski w konfliktach zbrojnych w XVII w. spowodowały kryzys ustrojowy i ekonomiczny Rzeczypospolitej. Z kolei w XVIII w. zwiększało się uzależnienie polityczne państwa polsko-litewskiego od Rosji, która zyskała też znaczącą przewagę militarną. Ponadto szybko rosły w siłę zarówno Prusy, jak i Austria. W obu tych państwach panowała nowa forma rządów, czyli absolutyzm oświecony.

Upadek polskiego parlamentaryzmu osiągnął apogeum w czasach saskich, kiedy nagminnie zrywano sejmy z wykorzystaniem praktyki *liberum veto*. Sejmy i sejmiki zostały podporządkowane prywatnym celom magnaterii, która realizowała swoje interesy, kupując głosy klienteli szlacheckiej. Jednak mimo to część szlachty do końca istnienia Rzeczypospolitej była przekonana o doskonałości jej ustroju. Pokutowały mity o dziejowej roli Rzeczypospolitej jako przedmurza chrześcijaństwa, chociaż w XVIII w. nie miały już żadnego pokrycia w rzeczywistości. Szlachta wierzyła również, że mocarstwa ościenne zachowają integralność państwa polsko-litewskiego, aby nie naruszać równowagi sił między sobą. Ważnym czynnikiem był brak silnej władzy królewskiej, szlachta jednak nadal obawiała się wprowadzenia absolutyzmu w Rzeczypospolitej – niektórzy twierdzili nawet, że woleliby żyć pod jarzmem obcego władcy niż rządami rodzimego tyrana.

Uwidoczniła się dysproporcja potencjału militarnego między Rzeczpospolitą i stale rozbudowywanymi i unowocześnianymi wojskami sąsiadów. Jeszcze w XVII w. nieliczna armia polska odnosiła zwycięstwa dzięki

wyszkoleniu oddziałów oraz talentom i taktyce dowódców. Natomiast już w kolejnym wieku w większości bitew z Rosjanami ujawniała się przewaga liczebna przeciwnika, która uniemożliwiała wygrywanie wojen pomimo zwycięstw w pojedynczych starciach.

Istotne okazało się też postępujące osamotnienie Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej. Po wojnie siedmioletniej doszło do odwrócenia przymierzy – Rosja i Prusy zaczęły ściśle ze sobą współpracować. Te państwa wraz z Austrią celowo destabilizowały sytuację w Rzeczypospolitej, finansując przeciwników reform i utrzymując chaos polityczny. Dlatego modernizacja wprowadzana w państwie polsko-litewskim wywoływała obawy Rosji, Austrii i Prus, a przez to popychając je do dalszych aneksji. Kolejne rozbiory dokonywały się przy obojętnej postawie Europy – mało znaczący sprzeciw wyraziła tylko Turcja.

Większość tych argumentów wykorzystywali XIX-wieczni historycy analizujący upadek państwa polsko-litewskiego. Przedstawiciele krakowskiej szkoły historycznej uważali, że rozbiory były nieuniknione, a winę za nie ponoszą sami Polacy, którzy nie byli w stanie wdrożyć niezbędnych reform ustrojowych.

Zwolennicy szkoły warszawskiej zwracali z kolei uwagę na to, że rozbiory nastąpiły właśnie w momencie, gdy Rzeczpospolita podnosiła się z upadku i zaczęto w niej przeprowadzać reformy. Winę za upadek państwa ponoszą więc zaborcy, których obawa przed odbudową silnej i samodzielnej Rzeczypospolitej skłoniła do rozbiorów.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie czynniki – Twoim zdaniem – wewnętrzne czy zewnętrzne zadecydowały o upadku Rzeczypospolitej?
2. Oceń postawę szlachty wobec kryzysu państwa polsko-litewskiego w XVIII w.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień zmiany wprowadzone przez Sejm Niemy.
2. Wyjaśnij, komu i dlaczego zależało na uchwaleniu tzw. praw kardynalnych.
3. Określ, jakie zadanie postawiono przed Komisją Edukacji Narodowej.
4. Wyjaśnij, dlaczego Sejm Wielki obradował cztery lata.
5. Wymień ziemie, które Rzeczpospolita utraciła w II rozbiore.
6. Oceń szanse na zwycięstwo powstania kościuszkowskiego.
7. Oceń panowanie króla Stanisława Augusta.

▪ Horace Vernet, *Napoleon pod Wagram*, obraz, Francja, 1836 r.

VII

EPOKA NAPOLEOŃSKA

1 Od konsulatu do cesarstwa

2 Cesarstwo francuskie Napoleona

3 Upadek Napoleona

4 Polacy w wojnach napoleońskich

5 Księstwo Warszawskie

W 1794 r. w wyniku przewrotu termidoriańskiego Robespierre został odsunięty od władzy. Nie uspokoiło to jednak sytuacji w rewolucyjnej Francji, toczącej wieloletnie wojny i odczuwającej skutki krwawego terroru. Kraj nadal zmagał się z kryzysem gospodarczym i zagrażały mu siły I koalicji antyfrancuskiej. W jaki sposób poradzono sobie z tymi wyzwaniami? Czy osiągnięcia rewolucji udało się ocalić?

RZĄDY DYREKTORIATU

W 1795 r. francuski parlament przyjął kolejną konstytucję, trzecią już od wybuchu rewolucji. Na tej podstawie władzę wykonawczą we Francji objął **dyktatoriat**. Składał się on z 5 dyktatorów, którzy kierowali pracami administracji, wojska i policji, a także – polityką zagraniczną. Szeroki zakres uprawnień, które im powierzono, wynikał z dramatycznej sytuacji państwa. Przedłużająca się wojna przeciw I koalicji antyfrancuskiej rujnowała jego finanse, co odczuwalnie obniżało poziom życia mieszkańców kraju. Dodatkowo wśród Francuzów żywe pozostały podziały polityczne. W 1795 r. w Paryżu wybuchło powstanie rojalistów, czyli zwolenników przywrócenia monarchii, które zostało krwawo stłumione przez wojska 26-letniego gen. **Napoleona Bonaparte**. Odznaczył się on talentem i umiejętnościami zaledwie dwa lata wcześniej podczas walk z Brytyjczykami na południu Francji nad brzegiem Morza Śródziemnego. Sukces w walkach nie mógł jednak zahamować wzrostu społecznych napięć, do których prowadziły nieudolność władzy, szerząca się korupcja, inflacja oraz wzrost cen.

KONIEC I KOALICJI ANTYFRANCUSKIEJ

Poprawa sytuacji wewnętrznej zależała od wyniku prowadzonej od 1792 r. wojny, której szala powoli przechylała się na korzyść Francji. W 1795 r. z działań wojennych wycofała się potężna pruska armia, na zawarcie pokoju z Francją zdecydował się także król Hiszpanii. Nieustannie trwał jednak konflikt z Wielką Brytanią, a w zachodnich Niemczech i we Włoszech Francuzi

POSTAĆ HISTORYCZNA

NAPOLEON BONAPARTE

1769–1821

Pierwszy konsul republiki francuskiej, cesarz Francuzów i król Włoch, wybitny dowódca i strateg. Był synem korsykańskiego adwokata. We Francji ukończył szkołę kadetów oraz szkołę oficerską artylerii. W 1793 r. wstąpił do francuskiej armii rewolucyjnej. W tym samym roku istotnie przyczynił się do opanowania zajętego przez Brytyjczyków Tuluzy, za co otrzymał stopień generała. W 1795 r. stłumił rojalistyczne powstanie w Paryżu, a rok później objął dowództwo nad armią francuską walczącą we Włoszech. Dzięki odniesionym zwycięstwom zyskał duże uznanie w kraju. Pozwoliło mu – to – mimo nieudanej wyprawy do Egiptu – przeprowadzić zamach stanu i w 1799 r. sięgnąć po władzę, którą sprawował jako I konsul. W 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów. Podjął wówczas agresywną politykę zagraniczną, która – dzięki serii błyskotliwych zwycięstw – dała mu panowanie nad dużą częścią Europy. Ostatecznie jednak nieudana wyprawa na Moskwę i niepowodzenia w walkach z szeroką koalicją przeciwników spowodowały jego abdykację w 1814 r. Po próbie odzyskania władzy i klęsce w bitwie pod Waterloo w 1815 r. został uwięziony na Wyspie św. Heleny, gdzie zmarł.

toczyli walki z siłami austriackimi. W 1796 r. dyktatoriat powierzył dowództwo nad francuskimi wojskami w Italii Napoleonowi Bonapartemu.

Niedługo później Francuzi rozpoczęli równoczesny atak w Niemczech i we Włoszech. Seria błyskotliwych zwycięstw odniesionych na ziemiach włoskich przez oddziały Bonapartego zmusiła Austrię do wystąpienia z prośbą o zawieszenie broni. W październiku **1797 r.** w **Campo Formio** [czyt.: kampo formio] podpisano traktat pokojowy, który zakończył zmagania armii republiki z I koalicją. Zgodnie z jego postanowieniami wpływy Francji objęły znaczną część włoskich ziem, na których zaczęto tworzyć tzw. republiki siostrzane, czyli zależne od niej państwa o ustroju wzorowanym na francuskim. Jednocześnie sukcesy odniesione w Italii znacznie umocniły pozycję samego Napoleona, który zyskał dużą popularność we Francji i oddanie swoich żołnierzy.

■ NAPOLEON W EGIPCIE

Po zawarciu pokoju z Austrią ostatnim przeciwnikiem Francji pozostała Wielka Brytania. Napoleon liczył się z tym, że nie pokona Brytyjczyków na morzu. W zamian przygotował plan opanowania Egiptu, co miało zagrozić wpływom przeciwnika w Indiach. Ten ryzykowny plan zyskał akceptację dyktatoriatu, ponieważ jego członkowie obawiali się wzrostu znaczenia Napoleona i woleli pozbyć się go z Francji. Wiosną 1798 r. 40-tysięczna armia ruszyła zatem na Bliski Wschód.

Po wylądowaniu w Aleksandrii w lipcu 1798 r. Francuzi pokonali armię Egiptu w **bitwie pod piramidami**. Zwycięstwo, które było wynikiem przewagi nowoczesnego wojska Napoleona nad egipskimi konnymi

WARTO WIEDZIEĆ

Naukowcy w Egipcie

W wyprawie do Egiptu oprócz tysięcy żołnierzy udział wzięło także ok. 170 uczonych i artystów, w tym inżynierowie, matematycy, geografowie, architekci, rysownicy, kartografowie, literaci i tłumacze. Naukowcy nie tylko opisywali, szkicowali, badali nowe okazy fauny i flory, ale swoje umiejętności wykorzystywali także na potrzeby armii, kreśląc mapy czy budując mosty. W lipcu 1799 r. podczas prac fortyfikacyjnych w mieście portowym Rosetta odkryto kamienną płytę pokrytą tekstem. Przypadkowe znalezisko okazało się bezcennym materiałem do prac nad odszyfrowaniem starożytnych hieroglifów. Zasady tego pisma objaśnił i opisał w 1822 r. francuski badacz Jean-François Champollion [czyt.: żą frąsła szampolija].

Zabytki Egiptu budziły duże zainteresowanie nie tylko naukowców, lecz także samego Napoleona.

■ rycina, Wielka Brytania, XIX w.

? Jakie korzyści przyniosła wyprawa naukowców do Egiptu?

Bitwa pod piramidami ukazywana jest zwykle jako starcie rozgrywające się dosłownie u stóp grobowców faraonów. W rzeczywistości walki toczyły się w odległości kilkunastu kilometrów od tych monumentalnych budowli [1]. Oddziały konne egipskich mameluków [2] nie były w stanie przeciwstawić się doskonale uzbrojonym i wyszkolonym siłom francuskim [3].

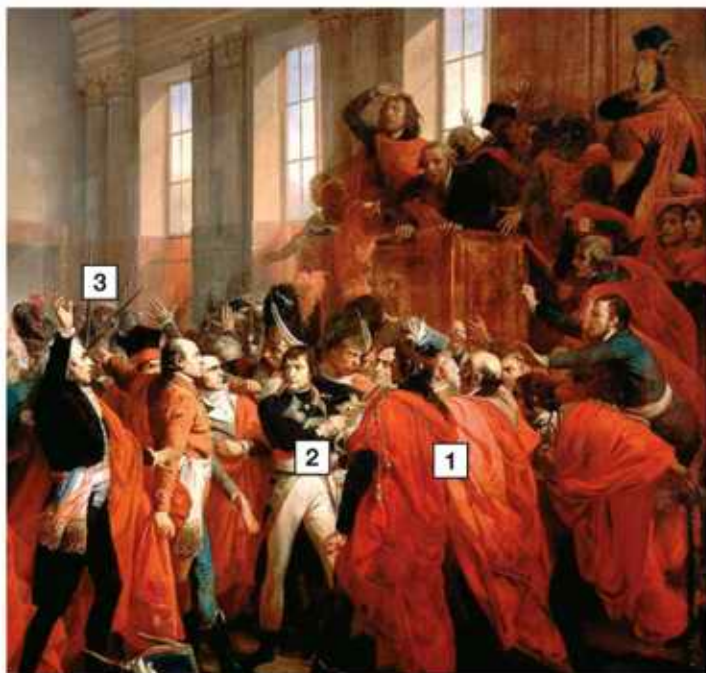
■ obraz, Francja, XVIII w.

wojownikami, otworzyło najeźdźcom drogę do Kairu. Szybko jednak się okazało, że decydujące dla losów wojny będzie panowanie na Morzu Śródziemnym. Już w początkach sierpnia flota Wielkiej Brytanii zniszczyła francuskie okręty w bitwie u ujścia Nilu, co niemal całkowicie pozbawiło armię republiki zaopatrzenia i posiłków. Klęska ta przekreślała szanse na realizację planu Napoleona. Sam dowódca wrócił do Francji już w 1799 r., lecz jego żołnierze walczyli w Egipcie jeszcze dwa lata, zmagając się nie tylko z siłami przeciwnika, ale przede wszystkim z dziesiątkującymi ich chorobami.

■ ZAMACH STANU 18 BRUMEIRE'A

Powrót Napoleona do Francji wiązał się z napływającymi do niego informacjami na temat niepokojącej sytuacji w kraju. Na początku 1799 r. w Europie powstała **II koalicja antyfrancuska**, którą utworzyły Wielka Brytania, Austria, Rosja, Turcja, Neapol i Sardynia. Ich siły odniosły kilka zwycięstw nad Francuzami, odbierając im część zdobyczy w Italii. W efekcie w społeczeństwie wzrosło niezadowolenie z rządów przekupnego, wewnątrznie skłóconego dyktatoratu. Coraz powszechniejsze było przekonanie o konieczności zmian w sposobie zarządzania państwem, z czym zgadzali się nawet niektórzy dyktatorzy, m.in. książę Emmanuel-Joseph Sieyès. Istotne pozostawało jednak, aby nowe władze państwa zachowały zdobycze rewolucji oraz unormowały sytuację wewnętrzną.

Członkowie Rady Pięciuset, widoczni na obrazie w charakterystycznych strojach **[1]**, starali się podczas zamachu stanu uniemożliwić Napoleonowi **[2]** wygłoszenie przemówienia i zaatakowali go. W tej sytuacji Rada Pięciuset została rozpędzona przez podległe Napoleonowi oddziały grenadierów **[3]**.

■ obraz, Francja, XIX w.

Powracający z Egiptu Napoleon cieszył się nadal dużą popularnością w społeczeństwie oraz zaufaniem wśród przedstawicieli dotychczasowych władz. Dzięki temu 9 listopada, czyli według ówczesnego kalendarza **18 brumaire'a** [czyt.: brimera] **1799 r.**, otrzymał dowództwo nad siłami wojskowymi w Paryżu. Skompromitowany dyktatoriat został rozwiązany po rezygnacji trzech jego członków. Następnego dnia obrady niższej izby parlamentu – Rady Pięciuset zostały rozpędzone przez wierne Napoleonowi wojsko. W ten sposób Napoleon niemal bez ofiar przeprowadził zamach stanu, który uznaje się za symboliczny koniec Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Na mocy przyjętej pod koniec

CIEKAWOSTKA

Zamach na życie Napoleona

Choć Napoleon był popularny we Francji, musiał się liczyć z silną niechęcią zarówno domagających się znacznie bardziej radykalnych zmian jakobinów, jak i rojalistów, którzy żądali powrotu rządów sprzed rewolucji. Pod koniec 1800 r. niewielka grupa tych ostatnich podjęła próbę zabicia I konsula. Plan zamachu był stosunkowo prosty i zakładał umieszczenie wypełnionej prochem beczki na trasie przejazdu jego orszaku. Jeden ze spiskowców czekał w jej pobliżu, aby w odpowiednim momencie podpalić lont, a drugi miał mu dać znak, gdy karetą będzie w ustalonej odległości. Ostatecznie sygnał nie został wysłany na czas, lont podpalono zbyt późno, zaś beczka wybuchła, gdy Napoleon już ją minął. W wyniku wybuchu zginęło od 6 do 22 osób, ok. 100 zostało rannych, lecz I konsul nie odniósł żadnych obrażeń. Zamach wykorzystano jako okazję rozpoczęcia represji wobec jakobinów, a nieco później ustalono i ukarano właściwych sprawców.

„Piekielna maszyna”, którą planowali się posłużyć zamachowcy, to w istocie beczka wzmocniona żelaznymi obręczami, wypełniona prochem i kawałkami żelaza.

■ rycina, Francja, XIX w.

roku tzw. **konstytucji roku VIII** rządy we Francji objął trzysobowy **konsulat**. W rzeczywistości jednak władza znalazła się w rękach I konsula, którym został sam Napoleon. Dysponował on pełnią władzy wykonawczej, a dodatkowo posiadał wyłączne prawo inicjatywy ustawodawczej, czyli jako jedyny mógł zgłaszać projekty ustaw. Jako I konsul miał również znaczący wpływ na sądownictwo, ponieważ – oficjalnie niezależni – sędziowie byli mianowani bezpośrednio przez niego. Dwaj pozostali konsulowie dysponowali jedynie głosem doradczym, nie mogli więc w żaden formalny sposób wpływać na decyzje Napoleona. Faktycznie w 1799 r. rozpoczął się zatem okres samodzielnych, a w istocie dyktatorskich rządów Bonapartego. Początkowo ten polityk zachowywał pozory kontynuowania porządku republikańskiego, lecz tak naprawdę nie zamierzał się dzielić władzą z nikim.

REFORMY NAPOLEONA

Napoleon Bonaparte był nie tylko wybitnym dowódcą, lecz także pragmatycznym reformatorem i dobrym organizatorem, potrafiącym zjednać sobie nawet dotychczasowych przeciwników politycznych. Zdawał sobie sprawę z konieczności ustabilizowania sytuacji wewnętrznej w państwie, w którym narastało zmęczenie kolejnymi konfliktami zbrojnymi, zmianami rządów i bratobójczymi walkami. Aby zjednać sobie rojalistów i nakłonić ich do zaakceptowania nowego ustroju, w kraju ogłoszono amnestię. Powracający z emigracji arystokraci nie mogli się ubiegać co prawda o zwrot majątków, ale uzyskali prawo pełnienia funkcji publicznych. Dodatkowo w 1801 r. Bonaparte zawarł **konkordat**, czyli traktat z papieżem, który zakończył okres walki z Kościołem katolickim i porządkował relacje pomiędzy państwem a Kościołem.

PODBOJE FRANCJI W LATACH 1794–1805

Swoboda kultu we Francji została przywrócona, ale katolicyzm nie był już religią państwową. Ustalono, że ziemie zarekwirowane w czasie rewolucji pozostaną w rękach ich nowych posiadaczy, co było zgodne z oczekiwaniami bogatego mieszczaństwa. Zagrożeniu wynikającemu z powrotu do kraju swoich przeciwników politycznych Napoleon zapobiegł, tworząc **państwo policyjne**. Rozbudowany aparat kontroli społeczeństwa opierał się na połączonych działaniach policji, tajnych agentów i cenzury. Tej ostatniej podlegała zarówno prasa codzienna, jak i prywatna korespondencja. Rozbudowa służb policyjnych przyczyniła się również do ograniczenia nadużyć i korupcji, które należały do głównych bolączek Francji w okresie dyktatoratu. Równolegle dbano także o wizerunek samego I konsula, a literatura i sztuka stały się sprawnymi narzędziami **propagandy**.

Napoleon przeprowadził również szereg reform, które miały na celu usprawnienie funkcjonowania państwa i ożywienie jego gospodarki. Wdrożono wówczas nowy **podział administracyjny Francji**, który zasadniczo niezmieniony obowiązuje do dziś.

Urzędnicy stojący na czele poszczególnych departamentów, powiatów i gmin byli mianowani bezpośrednio przez I konsula. Aby ustabilizować sytuację ekonomiczną, Napoleon stworzył **Bank Francji**, który miał prawo emitowania pieniędzy papierowych. Dodatkowo wprowadzono również roboty publiczne, a więc prace wykonywane na rzecz państwa, dzięki którym znacznie ograniczono bezrobocie. Ogromne zamówienia rządowe, które towarzyszyły nieustannie toczonym przez Napoleona wojnom, przekładały się na rozwój fabryk i manufaktur. Wszystkie te działania pozwoliły zahamować inflację i zdecydowanie poprawiły sytuację gospodarczą Francji. Podjęto również szeroko zakrojoną reformę systemu edukacji, tworząc bezpłatne szkoły podstawowe i licea.

■ KODEKS NAPOLEONA

Wśród działań zmierzających do usprawnienia państwa szczególną rolę odegrało ustanowienie we Francji w **1804 r.** kodeksu cywilnego, zwanego powszechnie **Kodeksem Napoleona**. Potwierdzał on fundamen-

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS CYWILNY Z 21 MARCA 1804 ROKU

Kodeks cywilny Napoleona stanowił w XIX w. podstawę systemów prawnych wielu państw europejskich, w tym Włoch, Portugalii czy Hiszpanii. Obowiązywał także w Księstwie Warszawskim, a później w Królestwie Polskim.

Tytuł V. O małżeństwie

Dział I. O przymiotach i warunkach potrzebnych do możliwości zawarcia małżeństwa

Art. 144. Mężczyzna nie skończywszy lat osiemnastu, a kobieta piętnastu, nie mogą małżeństwa zawierać. [...]

Art. 148. Syn przed skończonym dwudziestym piątym rokiem wieku swego, a córka przed skończeniem dwudziestym pierwszym nie mogą zawierać małżeństwa bez zezwolenia ojca swego i matki; w przypadku różności zdań wystarczy zezwolenie ojca. [...]

Dział VI. O wzajemnych prawach i powinnościach małżonków

Art. 212. Małżonkowie winni sobie nawzajem wierność, wsparcie i pomoc.

Art. 213. Mąż winien obronę dla żony, a żona posłuszeństwo dla męża.

Art. 214. Żona powinna z mężem mieszkać i towarzyszyć jemu wszędzie, gdzie mu mieszkanie przenieść wypada; mąż obowiązany przyjąć żonę i dostarczyć wszystkiego,

co do życia potrzebne, podług swojej możności i stanu.

Art. 215. Żona stawać w sądzie nie może bez upoważnienia od męża swego. [...]

Tytuł IX. O władzy ojcowskiej

Art. 371. Dziecię w każdym wieku powinno cześć i uszanowanie ojcu swemu i matce.

Art. 372. Zostaje pod ich władzą aż do pełnoletności albo usamowolnienia.

Art. 373. Sam tylko ojciec taką władzę w czasie małżeństwa sprawuje.

Art. 375. Ojciec, mając ważne powody do nieukontentowania z postępku dziecięcia swojego, mieć będzie następujące środki na jego poprawę.

Art. 376. Jeżeli dziecię szesnastu lat nie zaczęło, może go ojciec trzymać w zamknięciu na czas nie dłuższy nad miesiąc i na ten koniec prezydent trybunału okręgu, na żądanie ojca, powinien wydać rozkaz przytrzymania.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 29–32.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakie ograniczenia w zakresie swobody wyboru małżonka nakładał Kodeks Napoleona.
2. Opisz, jakie powinności Kodeks Napoleona wyznaczał poszczególnym członkom rodziny.

talne, wywalczone przez rewolucję prawa jednostki: wolność osobistą, równość wszystkich wobec prawa oraz nienaruszalność własności prywatnej. Wprowadzał śluby cywilne oraz rozwody i swobodę działalności gospodarczej. Szczegółowo regulował kwestie związane z prawem rodzinnym i małżeńskim. Kodeks Napoleona stał się podstawą i punktem odniesienia dla kolejnych regulacji z zakresu prawa cywilnego, a we Francji – po wielokrotnych nowelizacjach – obowiązuje do dziś.

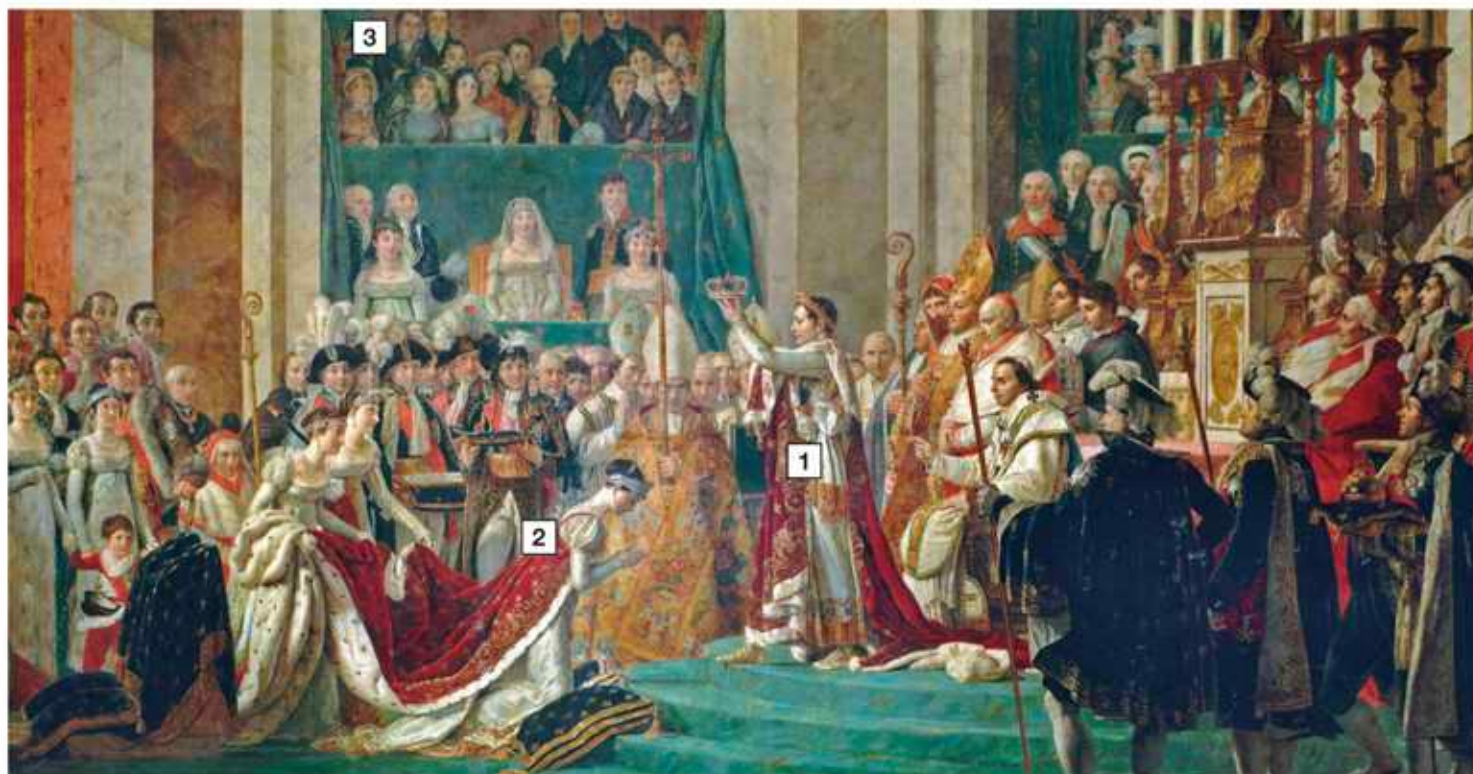
■ NAPOLEON CESARZEM FRANCUZÓW

Skuteczne rządy Napoleona przyniosły mu dalszy wzrost popularności. W celu umocnienia swojej władzy mógł zatem odwołać się bezpośrednio do woli narodu. W 1802 r. zorganizowano powszechne referendum – tzw. **plebiscyt**, w którym ogromna większość głosujących opowiedziała się za uczynieniem Napoleona dożywotnim I konsulem z prawem wyboru następcy. Dwa

lata później w kolejnym plebiscycie obywatele wyrazili zgodę na koronację Napoleona na **cesarza**.

Ceremonia koronacji odbyła się 2 grudnia 1804 r. w paryskiej katedrze Notre Dame [czyt.: *notr dam*] z udziałem papieża Piusa VII. Jednak w kluczowym momencie ceremonii to nie on, ale sam Napoleon włożył sobie koronę na głowę. Następnie ukoronował swoją małżonkę, **Józefinę**.

Istotną zmianę wprowadzono również w tytulaturze nowego monarchy, który stał się **cesarzem Francuzów**, a nie Francji. Miało to podkreślać, że cesarz nie jest właścicielem państwa jak dawni królowie, a tylko panuje nad jego mieszkańcami z ich wyboru. Mimo to jasne było, że Francja stała się ponownie monarchią, zaś cesarz Napoleon I zyskał władzę absolutną. Pod jego kontrolą znalazły się m.in. zależny od państwa Kościół, oceniana prasa, szkolnictwo, a przede wszystkim policja i najpotężniejsza w ówczesnej Europie armia.

Koronacja Napoleona to obraz francuskiego malarza Jacques'a-Louisa Davida zamówiony przez Napoleona. Dzieło przedstawia moment, gdy świeżo koronowany cesarz **1** nakłada koronę na głowę swojej żony Józefiny **2**. Na płótnie widoczny jest również sam autor obrazu, który ukazał tu siebie przy pracy – z ołówkiem i szkicownikiem w dłoniach **3**.

■ obraz, Francja, XIX w.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miała kampania włoska Napoleona i w jakim celu wyprawił się on do Egiptu.
2. Opisz, w jaki sposób Napoleon sięgnął po władzę we Francji i przedstaw ustanowiony przez niego ustrój.
3. Odszukaj podobieństwa i różnice pomiędzy okolicznościami, w których władzę przejęli Juliusz Cezar i Napoleon.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Poznań 2007.

J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, tłum. K. Dunin, Warszawa 2003.

Kodeks Napoleona

Był to jeden z wzorcowych, światowych kodeksów w dziejach prawa, zestawiany z kodeksem Justyniana Wielkiego oraz prawem rzymskim. Zawierał bogactwo treści w niewielkiej liczbie słów.

A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, s. 233.

■ KTO POTRZEBOWAŁ NOWYCH PRAW?

Revolucja francuska przyniosła gwałtowną zmianę podstawowych zasad, na których dotąd opierało się funkcjonowanie państwa. W krótkim czasie zniesiono nie tylko przywileje szlachty i duchowieństwa, lecz także liczne zobowiązania, którymi dotąd obarczano chłopstwo. Za obywateli uznano tylko mężczyzn. Stali się oni jednak równi wobec prawa i uzyskali prawa polityczne. Przemianom tym towarzyszyła świadomość, że konieczna jest także głęboka reforma systemu prawnego. Najlepiej dostrzegali to sami przywódcy rewolucji francuskiej, którzy – jak Danton czy Robespierre – sami byli prawnikami. Czasy były jednak burzliwe, a sytuacja polityczna nieustannie się zmieniała.

Aby opracować i przeprowadzić reformę prawa, niezbędny był spokój. Należało bowiem uporządkować wiedzę prawną i opracować nowe przepisy, które będą jednolite w całym kraju. Tymczasem zasady obowiązujące w poszczególnych regionach i miastach Francji były bardzo różne i wywodziły się z całkiem odmiennych tradycji prawnych. Na południu dominowały wpływy prawodawstwa rzymskiego, na północy silniej zaś pozostałości dawnych germańskich praw zwyczajowych. Na ten ogólny podział nakładały się jeszcze dalsze różnice związane z odrębnością poszczególnych krain, miast i posiadłości kościelnych. Pierwsze próby opracowania jednorodnego systemu prawnego podjęto już w 1790 r., ale w burzliwym okresie rewolucji i wojen nie sposób było doprowadzić ich do końca.

■ JAK OPRACOWANO KODEKS NAPOLEONA

Sytuacja we Francji uspokoiła się dopiero po objęciu rządów przez Napoleona. Pozwoliło to powrócić do prac nad kodyfikacją prawa, zwłaszcza że sam I konsul wierzył, iż wprowadzenie wspólnego systemu prawnego umocni państwo i ściślej powiąże z nim obywateli. Latem 1800 r. Napoleon powołał więc komisję, której zadaniem było opracowanie kodeksu prawa

Wprowadzenie Kodeksu Napoleona w Królestwie Włoch

zostało upamiętnione przez alegoryczny obraz, na którym cesarz wręcza spisane prawo bogini Romie.

■ obraz, Italia, XIX w.

cywilnego. Składała się ona z zaledwie kilku osób, lecz wybrano najwybitniejszych prawników ówczesnej Francji, bo oczekiwania były wysokie. Kodeks miał łączyć najważniejsze zdobycze rewolucji z elementami dawnego prawodawstwa. Oczekiwano ponadto, że będzie logiczny i jasny – tak, aby jego przepisy były zrozumiałe dla obywateli. Prace komisji postępowały szybko, o co zadbał sam Napoleon. Wielokrotnie uczestniczył w spotkaniach komisji i osobiście ucinał nadmiernie przeciągające się dyskusje prawników oraz sam decydował o spornych kwestiach. Gotowy Kodeks cywilny Francuzów ogłoszono 21 marca 1804 r. Trzy lata później, w uznaniu zasług cesarza dla jego opracowania, zmieniono jego tytuł na Kodeks Napoleona.

■ CO ZMIENIAŁ KODEKS NAPOLEONA?

Nowy kodeks składał się z przeszło dwóch tysięcy artykułów, które podzielono na trzy księgi. Pierwsza z nich, zatytułowana *O osobach*, zawierała zapisy dotyczące m.in. zasady zawierania małżeństw i opieki nad dziećmi. Druga księga, *O majątkach i różnych rodzajach własności*, porządkowała kwestie własności i użyt-

kowania. Wreszcie trzecia księga, *O różnych sposobach nabywania własności*, dotyczyła m.in. kwestii spadków i prawa małżeńskiego.

Zgodnie z założeniami kodeks utrwał fundamentalne zdobycze rewolucji francuskiej. Gwarantował wolność osobistą, nienaruszalność własności prywatnej oraz swobodę zawierania umów. Wprowadzał również wolność religijną i istotnie ograniczał rolę Kościoła w państwie m.in. poprzez wprowadzenie świeckich ślubów. W tym wypadku zawarcie małżeństwa przestało być sakramentem, a zyskiwało status umowy cywilnej. Wraz ze świeckimi ślubami pojawiły się rozwody, które choć były znane w starożytności, to po umocnieniu się chrześcijaństwa zostały zabronione. Mimo że poszczególne przepisy wydają się – jak na swoje czasy – niezwykle nowoczesne, nie brakowało w kodeksie również zasad, które zlikwidowały niektóre zdobycze rewolucji. Przykładowo wyraźnemu pogorszeniu uległa pozycja kobiet. Ponownie zaczęły być pod względem prawnym traktowane jak osoby małoletnie pozostające się pod opieką mężczyzn z rodziny. Utraciły prawo do dysponowania swoim majątkiem, a w razie rozwodu nie miały praw opieki nad dziećmi.

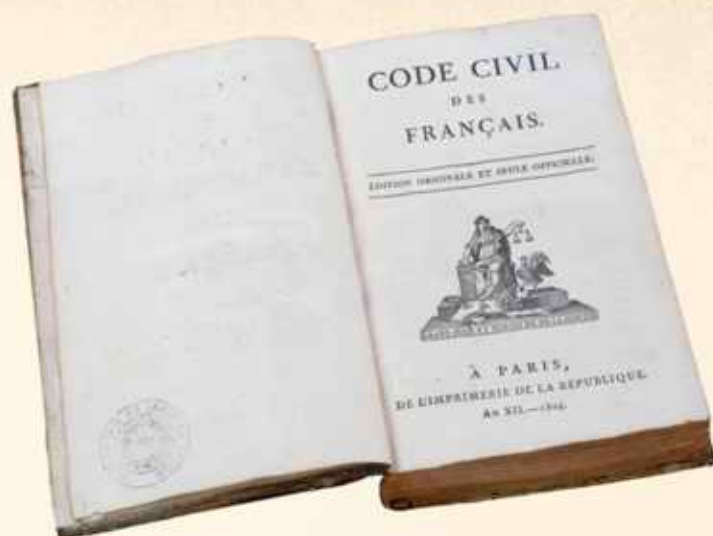
■ DOKĄD DOTARŁ KODEKS NAPOLEONA?

Choć Kodeks Napoleona stanowił wybitne osiągnięcie francuskiego prawodawstwa, jego upowszechnienie w Europie było skutkiem nie tyle podziwu dla jego treści i formy, co militarnych sukcesów cesarza Francuzów. Przekonany o fundamentalnej roli prawa w tworzeniu nowych społeczeństw, Bonaparte konsekwentnie narzucał kodeks zależnym od siebie

Kodeks Napoleona ukazano na rysunku satyrycznym wśród rozmaitych pamiątek obrazujących dokonania cesarza, które miały zostać przez niego zabrane na wygnanie. W rzeczywistości okazał się on jednak jednym z najtrwalszych dzieł Napoleona.

■ rysunek satyryczny, Francja, XIX w.

Kodeks cywilny Francuzów został opublikowany jeszcze przed koronacją cesarską Napoleona i przywróceniem kalendarza gregoriańskiego we Francji. Na karcie tytułowej widoczna jest zatem informacja, że wydano go w Paryżu w drukarni Republiki w roku XII (1804 r.).

■ książka, Francja, XIX w.

państwom. W ten sposób jego zapisy zaczęły obowiązywać m.in. na terenie Włoch i Niemiec (oprócz Prus), w Belgii, Hiszpanii i Niderlandach, a także w Księstwie Warszawskim. Pomimo że nowe zasady niosły istotną poprawę położenia wielu grup społecznych – przede wszystkim mieszczań i chłopów – z tego samego powodu rewolucyjny charakter reformy prawa budził niekiedy również opór. Nawet na ziemiach polskich, gdzie Napoleon cieszył się dużą sympatią, sam kodeks często uznawano za zbyt radykalną zmianę dawnych norm i obyczajów. W rezultacie przykładowo w całym okresie jego obowiązywania w Księstwie Warszawskim doszło jedynie do kilku cywilnych ślubów i rozwodów.

Gdy cesarz Francuzów utracił już swoje wpływy, a epoka wojen napoleońskich dobiegła końca, kodeks okazał się jednym z jego najtrwalszych dokonań. Zapisane w nim zasady i rozwiązania przetrwały bowiem w wielu europejskich systemach prawnych, a z czasem zostały przejęte także przez państwa Ameryki Łacińskiej i przeniesione do francuskich kolonii w Afryce i Azji. Napoleon zatem trafnie doceniał doniosłość swojego dzieła, gdy pod koniec życia na Wyspie św. Heleny stwierdził: *Moja sława nie polega na tym, że wygrałem 40 bitew; Waterloo wymazało wspomnienie tych zwycięstw, ale nie wymaze tego, co żyć wiecznie będzie – mojego kodeksu cywilnego.*

1. Wyjaśnij, dlaczego uważa się, że Kodeks Napoleona dokonał rewolucji porządku prawnego.
2. Przedstaw swoją opinię na temat stwierdzenia, że prawo integruje społeczeństwo.

2 CESARSTWO FRANCUSKIE NAPOLEONA

Sprawne rządy Napoleona jako I konsula przyniosły ożywienie gospodarcze i uspokojenie nastrojów społecznych we Francji. Dzięki ogromnej popularności Bonaparte sięgnął po koronę cesarską. Sąsiednie państwa obawiały się jednak wzrostu potęgi Francji, co nieuchronnie prowadziło do kolejnych wojen. Jaki był przebieg tych konfliktów? Jakie zmiany w Europie zaprowadził Napoleon?

WOJNA Z III KOALICJĄ

W 1803 r. brytyjskie okręty wznowiły działania, aby objąć francuskie porty blokadą handlową. Rywalizacja polityczna i gospodarcza przybrała na sile po koronacji Napoleona. Cesarz rozpoczął przygotowania do inwazji na Wyspy Brytyjskie. Brytyjczycy zaś, licząc się ze słabością własnych sił lądowych, starali się przekonać do wspólnej walki inne mocarstwa europejskie. W rezultacie **9 sierpnia 1805 r.** została zawiązana **III koalicja** antyfrancuska, złożona z Wielkiej Brytanii, Rosji, Austrii, Szwecji oraz Królestwa Neapolu. Francję poparły natomiast Hiszpania oraz część państw niemieckich, których władcy liczyli na uniezależnienie się od cesarza Franciszka II.

Oczywistą przeszkodą w realizacji przygotowanego przez Napoleona planu uderzenia na wybrzeża Anglii pozostawała potężna brytyjska flota, która blokowała francuskie porty. Przewagę Brytyjczyków na morzu miał zmniejszyć sojusz zawarty przez Bonapartego z Hiszpanią. Następnie francuski wódz podjął próbę skoncentrowania dostępnych okrętów, tak by choć na kilka dni uzyskać panowanie nad kanałem La Manche. Działania te zakończyły się jednak zupełnym niepowodzeniem. Zanim mająca znaczną przewagę flota francusko-hiszpańska dotarła do brzegów tego kanału, została całkowicie rozbita w stoczonej 21 października **1805 r.** bitwie **pod Trafalgarem** (u wejścia do Cieśniny Gibraltarskiej).

Bitwa pod Trafalgarem zakończyła się zwycięstwem Brytyjczyków. Sukces ten był efektem zastosowania odważnej taktyki i lepszego wyszkolenia załóg, ale także licznych błędów dowódcy francuskiej floty. Na pierwszym planie ukazano francuski okręt flagowy Bucentaure [czyt.: bisęter] **1**, który pomimo utraty masztów kontynuuje walkę z brytyjskim okrętem Temeraire [czyt.: temere] **2**.

■ obraz, Francja, XIX w.

W rezultacie Napoleon musiał porzucić plan inwazji na Wyspy Brytyjskie, Hiszpanie utracili status morskiego mocarstwa, a Brytyjczycy umocnili swoją dominację na morzach.

Równolegle do działań wojennych flot walki prowadzono także na lądzie. W październiku 1805 r., kilka dni przed bitwą pod Trafalgarem, Napoleon z łatwością pokonał wojska austriackie w bitwie **pod Ulm** i wkrótce zajął Wiedeń. Do decydującego starcia doszło zaś 2 grudnia **1805 r. pod Austerlitz** [czyt.: **austerlic**] (obecnie okolice czeskiego Brna). W „bitwie trzech cesarzy” przeciwko armii Napoleona I stanęły połączone wojska rosyjskie i austriackie cesarzy: Aleksandra I i Franciszka II. Mimo wyraźnej przewagi w liczbie żołnierzy i armat siły koalicji zostały rozbite, co zmusiło władcę Austrii do rozpoczęcia negocjacji pokojowych. Podpisany **26 grudnia 1805 r. w Preszburgu** (obecnie Bratysława) traktat francusko-austriacki istotnie zmienił układ sił w Europie. W wyniku porozumienia:

- ▶ Franciszek II utracił tytuł cesarza rzymskiego, a samo Święte Cesarstwo Rzymskie przestało istnieć;
- ▶ Austria straciła m.in. Wenecję, Istrię i Dalmację na rzecz sprzymierzonego z Francją Królestwa Włoch;
- ▶ drobne straty terytorialne poniosły także Prusy, chociaż były formalnie neutralne;
- ▶ utworzono pod protektorem Napoleona **Związek Reński**, w którego skład wchodziło 16 państw niemieckich. W ten sposób strefa wpływów Franciszka II została przejęta przez cesarza Francuzów;

POSTAĆ HISTORYCZNA

HORATIO NELSON

1758–1805

Admirał brytyjski. Do służby w marynarce zaciągnął się w wieku 12 lat, a już 9 lat później objął samodzielne dowództwo okrętu. Dzięki odważnym decyzjom odniósł szereg błyskotliwych sukcesów. W 1793 r. na skutek rany odniesionej w bitwie przestał widzieć na prawe oko, a cztery lata później stracił prawe ramię. Pod Trafalgarem na czele 27 jednostek bojowych zaatakował 33 okręty francuskie oraz hiszpańskie i odniósł zwycięstwo, nie tracąc żadnego statku. Został jednak postrzelony w kręgosłup i zmarł w końcowej fazie bitwy.

Bitwa pod Austerlitz zakończyła się zwycięstwem Napoleona. Na obrazie ukazano jednak mały sukces wojsk rosyjskich, którym w tym starciu udało się zdobyć sztandar francuskiej armii.

■ obraz, Rosja, XIX w.

- ▶ odebrany dynastii Burbonów tron Królestwa Neapolu otrzymał brat Napoleona – Józef;
- ▶ Napoleon objął tron utworzonego przez siebie Królestwa Włoch.

WOJNA Z IV KOALICJĄ

Efektowne zwycięstwo odniesione przez Napoleona pod Austerlitz i pokój zawarty z Austrią nie rozwiązały wszystkich napięć w Europie. Sojuszników do wojny z Francją poszukiwała nadal Wielka Brytania, a zaniepokojone wzrostem znaczenia Napoleona były Prusy i Rosja. Latem 1806 r. powstała zatem **IV koalicja**, którą utworzyły Wielka Brytania, Prusy, Szwecja i Rosja. 1 października tego roku Prusy wypowiedziały Francji wojnę.

Wojny Francji rewolucyjnej i wojny napoleońskie

Koalicja antyfrancuska	Lata	Państwa uczestniczące w koalicji
I	1792–1797	Austria, Prusy, Wielka Brytania, Rosja, Holandia, Hiszpania, Toskania, Neapol
II	1798–1802	Wielka Brytania, Rosja, Turcja, Austria, Neapol, Sardynia
III	1805	Wielka Brytania, Austria, Rosja, Szwecja, Neapol
IV	1806–1807	Wielka Brytania, Rosja, Prusy, Szwecja
V	1809	Wielka Brytania, Austria
VI	1812–1814	Wielka Brytania, Rosja, Portugalia, Szwecja, Prusy (od 1813 r.), Austria
VII	1815	Wielka Brytania, Rosja, Hiszpania, Portugalia, Szwecja, Prusy, Austria

Kluczową rolę w siłach koalicji odgrywać miała pruska armia, która nadal cieszyła się opinią nowoczesnej i niezwycięzonej. Jednak błyskawiczna kampania Napoleona szybko zweryfikowała te oceny. Już **14 października 1806 r.** w stoczonych równocześnie bitwach **pod Jeną i Auerstedt** [czyt: auersztet] wojska pruskie zostały całkowicie rozbite. Niebawem Napoleon wkroczył do Berlina, gdzie wydał odezwę, w której zapowiedział utworzenie państwa polskiego. W pogoni za resztkami wojsk pruskich Francuzi dotarli aż do Wielkopolski. Polacy, widząc szansę na odzyskanie niepodległości, rozpoczęli powstanie przeciw Prusom (więcej na ten temat na s. 327).

Jesienią 1806 r. Napoleon podjął również kolejną próbę osłabienia Wielkiej Brytanii. Tym razem plan zakładał uderzenie w jej gospodarkę poprzez całkowite zablokowanie handlu pomiędzy Wyspami Brytyjskimi i państwami europejskimi. Do tzw. **blokady kontynentalnej** oprócz samej Francji mieli przystąpić jej wszyscy sojusznicy. W praktyce jednak projekt ten okazał się mało skuteczny. Wprowadzone ograniczenia powodowały straty gospodarcze również w państwach kontynentalnych – w tym w samej Francji, były więc dość powszechnie łamane. Z kolei kupcy brytyjscy, dzięki dominacji Wielkiej Brytanii na morzach, znaleźli dodatkowe źródła dochodów poza Europą.

Rozbicie pruskiej armii i zajęcie przez wojska napoleońskie ziem dawnej Rzeczypospolitej zmusiło do działania cesarza Aleksandra I. Rosyjscy dowódcy zdawali sobie już jednak sprawę z potęgi armii francuskiej, dlatego nie spieszyli się do rozstrzygającego starcia. Do pierwszej znacznej bitwy doszło w lutym 1807 r. **pod Hawą Pruską**. Prowadzone w bardzo

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszy cesarz Austrii

Na wieść o nadaniu Napoleonowi tytułu cesarza Francuzów ówczesny cesarz rzymski Franciszek II Habsburg ogłosił powstanie cesarstwa Austrii. Tytuł austriackiego cesarza przyznał sobie sam. Zabieg ten okazał się niezwykle cenny już w 1806 r., gdy doszło do likwidacji Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Dzięki swojej wcześniejszej decyzji Franciszek zachował prawo do tytułu cesarskiego.

Franciszek II był ostatnim władcą Świętego Cesarstwa Rzymskiego, a zarazem pierwszym cesarzem Austrii jako Franciszek I.

■ obraz, Austria, XIX w.

trudnych warunkach atmosferycznych działania pozostały nierozstrzygnięte. Decydujące dla losów wojny okazało się dopiero zwycięstwo Francuzów w stoczonej w czerwcu 1807 r. bitwie **pod Frydlandem**. Ogromne straty poniesione przez Rosjan zmusiły cesarza Aleksandra I do podjęcia rozmów, które zakończyły się zawarciem **pokoju w Tylży**. Warunki podyktowane

Bitwa pod Frydlandem zakończyła walki z IV koalicją. Na obrazie ukazano oddział kirasjerów przejeżdżających w pełnym galopie przed Napoleonem. W rzeczywistości o losach bitwy zadecydowały przede wszystkim oddziały piechoty.

■ obraz, Francja, XIX w.

Rosji były bardzo łagodne – musiała ona jedynie przystąpić do blokady kontynentalnej Wielkiej Brytanii. Natomiast Prusy miały zredukować armię do 42 tys. żołnierzy i oddać ponad połowę swojego terytorium. Dodatkowo musiały się pogodzić z utworzeniem **Księstwa Warszawskiego**, które powstało z ziem wcielonych do Prus w trakcie II i III zaboru.

■ SZCZYT POTĘGI NAPOLEOŃSKIEJ

Po zwycięstwie nad siłami IV koalicji Napoleon wyruszył na Półwysep Iberyjski (więcej na ten temat w ramce na s. 315), aby zmusić Portugalie do udziału w blokadzie kontynentalnej. Wkrótce jednak walki przeniosły się do Hiszpanii, a francuska armia po raz pierwszy od lat zaczęła ponosić porażki. W tych okolicznościach szansę na rewanż za wcześniejsze klęski dostrzegła Austria, która zaskoczyła Napoleona, atakując jednocześnie Włochy, kraje Związku Reńskiego i Księstwo Warszawskie. Ostatecznie jednak już w lipcu 1809 r. w **bitwie pod Wagram**, w której łącznie walczyło 300 tys. żołnierzy, cesarz Francuzów ponownie rozbił austriacką armię. Podpisany w tym samym roku pokój przewidywał:

- ▶ nieznaczne straty terytorialne Austrii,
- ▶ wysoką kontrybucję,
- ▶ ograniczenie liczebności austriackiej armii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WPROWADZENIE BLOKADY KONTYNENTALNEJ

Przyczyny wprowadzenie blokady kontynentalnej i jej kluczowe zasady zostały przedstawione przez cesarza w dekrecie wydanym w Berlinie 21 listopada 1806 r.

W naszym obozie cesarskim w Berlinie, 21 listopada 1806 Napoleon, cesarz Francuzów i król Włoch, uważając: 1, że Anglia nie uznaje prawa narodów [...] 2, że uważa za nieprzyjaciela każdą osobę należącą do państwa nieprzyjacielskiego [...] oraz załogi okrętów handlowych [...] 4, że rozciąga na miasta i porty nie ufortyfikowane i ujścia rzek prawo blokady, które zgodnie z rozsądkiem i zwyczajem wszystkich narodów cywilizowanych stosuje się tylko do twierdz [...], że ogłasza za objęte blokadą miejsca, których swymi wszystkimi siłami nie mogłaby osaczyć [...], postanowiliśmy zastosować do Anglii zwyczaje, które uświęciła w prawodawstwie morskim. [...] Dlatego rozporządziliśmy [...] co następuje:

Art. I. Wyspy Brytyjskie ogłasza się za będące w stanie blokady.

CIEKAWOSTKA

Traktat, który zawarto na tratwie

Negocjacje pokojowe pomiędzy Napoleonem i Aleksandrem I prowadzono na tratwie zacumowanej na Niemnie w pobliżu Tylży. Napoleon liczył, że osobiste spotkanie z cesarzem Rosji i łagodne warunki pokoju staną się fundamentem trwałego przymierza. Nadzieje te okazały się jednak płonne.

Spotkanie cesarzy miało dość serdeczny przebieg, władcy wymienili uściski i podarunki, a następnie rozmawiali ze sobą po francusku.

■ grafika, Niemcy, XIX w.

Art. II. Wszelki handel i wszelka korespondencja z Wyspami Brytyjskimi są wzbronione [...]

Art. III. Każdy poddany angielski wszelkiego stanu i zawodu, którego w krajach opanowanych zastaną nasze wojska albo naszych sojuszników, stanie się jeńcem wojennym.

Art. IV. Każdy skład, każdy towar, każda własność [...] należąca do poddanego angielskiego będzie uznana za podlegającą zajęciu.

Art. V. Handel towarami angielskimi jest zakazany i wszelki towar należący do Anglii albo pochodzący z jej fabryk i jej kolonii uznaje się za podlegający zajęciu. [...]

Art. VII. Żaden okręt przybywający wprost z Anglii lub z kolonii angielskich [...] nie będzie przyjęty w żadnym porcie.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 29–32.

- ?** 1. Przedstaw, w jaki sposób Napoleon uzasadniał wprowadzenie blokady kontynentalnej.
2. Oceń, czy wprowadzone przepisy były łatwe do wcielenia w życie.

ARMIA NAPOLEONA

Sukcesy Napoleona nie byłyby możliwe bez sprawnej armii, gdyż wojna była jego głównym narzędziem prowadzenia polityki. Napoleon określił na nowo cel kampanii wojennych. Inaczej niż wcześniejsi dowódcy nie dążył on do opanowania najważniejszych obszarów czy twierdz, lecz chciał po prostu zadać przeciwnikowi jak największe straty w ludziach. Dlatego w swoich kampaniach starał się doprowadzić do decydującej bitwy, w której bezwzględnie niszczył armię wroga.

W trakcie ataku piechoty pierwszy oddział formował tyralierę, czyli luźny, nieregularny szyk. Kolejne formacje postępowały za nim w rozwiniętej linii **A**, tak aby zwiększyć możliwość prowadzenia ostrzału. W przypadku zagrożenia atakiem jazdy piechota formowała czworobok. W toczonych przez Napoleona bitwach istotną rolę odgrywały szarże ciężkiej kawalerii **B**, które często decydowały o rozbiciu sił wroga.

Artyleria odgrywała w armii Napoleona ogromną rolę. Obsługa jednego działu wymagała od 8 do 15 osób, co pozwalało oddawać do 3 strzałów na minutę. Zasięg armat nie był duży i wynosił 700–1200 m, jednak wystrzelone kule odbijały się później od ziemi i zagrażały także żołnierzom, którzy nie brali udziału w walce.

1 Fizylierzy byli podstawową formacją piechoty w armii napoleońskiej. Ich uzbrojenie stanowiły karabiny skałkowe. Zasięg karabinów sięgał 400 m, jednak najczęściej strzelano, dopiero gdy przeciwnik znalazł się kilkadziesiąt metrów od oddziału.

2 Dowodzenie ogromnymi bitwami wymagało nie tylko doświadczenia i talentu, ale także natychmiastowej reakcji i dobrej orientacji w aktualnej sytuacji na polu bitwy. Z tego powodu oficerowie często korzystali z lunet.

3 Kirasjerzy tworzyli oddziały ciężkiej kawalerii, której rolą było przełamywanie linii wroga szarżą, czyli uderzeniem prowadzonym w pełnym galopie. Ich głównym uzbrojeniem był pałasz o długości ponad 1 m. Pewną osłonę kirasjerów stanowiły hełm i pancerz, które jednak nie mogły ich ochronić przed pociskami karabinowymi.

Hełmy kirasjerów były bogato zdobione, a swoim kształtem nawiązywały do hełmów starożytnych Rzymian.

- ?** 1. Wskaż wady i zalety idei, którą kierował się Napoleon w czasie prowadzenia kampanii.
2. Oceń, w jakich formacjach żołnierze mieli największe szanse na przeżycie bitwy.

Sam Napoleon, szukając trwalszego sposobu na uniknięcie dalszych wojen z cesarzem Franciszkiem I, rozwiódł się ze swoją żoną i w 1810 r. poślubił jego córkę – **Marie Ludwikę**. Małżeństwo dynastyczne dało mu wreszcie z legalnego związku upragnionego syna, który urodził się już w kolejnym roku.

Odniesione w 1809 r. zwycięstwo wyznacza szczyt potęgi Napoleona. W uzależnionych od siebie państwach wprowadzał on francuskie rozwiązania ustrojowe i społeczne. Znoszono tu zatem ograniczenia stanowe, ustanawiano nowe prawa i formy rządów. Jednakże wieloletnie wojny i narzucane przez Napoleona rozwiązania doprowadziły także do ożywienia uczuć narodowych i sprawiły, że w Europie coraz mniej przychylnie patrzono na cesarza Francuzów.

Sytuacja w Europie w 1810 r. została ukazana na brytyjskim rysunku satyrycznym. Obok spętanych kajdanami Prus [2] widoczna jest tu m.in. śpiąca Rosja [3] (niedźwiedź w kołysce) i Dania [4] udająca, że jej nie ma. Zza horyzontu wschodzi jednak słońce Hiszpanii i Portugalii [6], które stanęły do walki z Napoleonem [1], a na ścianie pojawia się cień Polski [5].

rycina, Wielka Brytania, XIX w.

EKSPANSJA NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

LEGENDA

- obszar Francji w 1801 r.
- terytoria przyłączone do Francji do 1812 r.
- państwa uzależnione od Napoleona
- Księstwo Warszawskie 1809 r.
- obszary działania partyzantki antyfrancuskiej (guerilla) w Hiszpanii
- blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii
- granice cesarstwa rzymskiego do 1806 r.
- granice Związku Reńskiego w 1810 r.

Działania wojsk francuskich podczas:

- walk z III koalicją w 1805 r.
- walk z IV koalicją w latach 1806–1807
- walk z V koalicją w 1809 r.
- wojny w Hiszpanii w latach 1808–1811
- działania wojsk brytyjskich
- ważniejsze bitwy
- bitwy morskie
- ważniejsze traktaty

1. Wyjaśnij, jakie zmiany zaszły na ziemiach niemieckich w okresie wojen napoleońskich.
2. Porównaj działania prowadzone przez wojska Napoleona podczas walk z III, IV i V koalicją oraz wojny w Hiszpanii. Wskaż najważniejsze różnice.

WARTO WIEDZIEĆ

Wyprawa hiszpańska Napoleona

Jesienią 1807 r. wojska Napoleona wkroczyły do Portugalii, która odmawiała udziału w blokadzie kontynentalnej. Zajęcia Portugalii dokonano za zgodą Hiszpanii, jednak już rok później Napoleon postanowił przejąć władzę i w tym królestwie. Do opuszczenia tronu zmuszono Karola IV Burbona i jego syna, po czym królem Hiszpanii został brat Napoleona – Józef Bonaparte. Ani Hiszpanie, ani Portugalczycy nie pogodzili się z uzależnieniem swoich państw od Napoleona. Rozpoczęły się powstania, które wspierała Wielka Brytania, służąc pomocą finansową i wojskową. Pomimo zaangażowania znacznych sił francuskie wojska nie były w stanie przełamać oporu powstańców. Wkrótce Napoleon musiał powrócić do Francji, a walki z hiszpańską partyzantką (hiszp. *guerrilla*, czyt.: gerilja) ciągnęły się do 1814 r.

Rozstrzelanie powstańców madryckich to jeden z najstojniejszych obrazów Francisca [czyt.: fransiska] Goi. Odwołuje się on do rzeczywistych wydarzeń, których artysta mógł być świadkiem, ale jednocześnie ma wymowę uniwersalną i ukazuje okrucieństwo wojny, która niesie cierpienie cywilom, a żołnierzy pozbawia człowieczeństwa.

■ obraz, Hiszpania, XIX w.

Oblężenie Saragossy podejmowano dwukrotnie. Pierwsza próba zakończyła się niepowodzeniem, za drugim razem Francuzi zdobyli miasto. W walkach, w których uczestniczyli widoczni na obrazie Polacy z Legii Nadwiślańskiej, poległo kilkadziesiąt tysięcy osób.

■ obraz, Polska, XIX w.

? Porównaj wymowę obu powyższych obrazów i oceń, który z nich lepiej oddaje istotę walk prowadzonych w Hiszpanii.

ĆWICZENIA

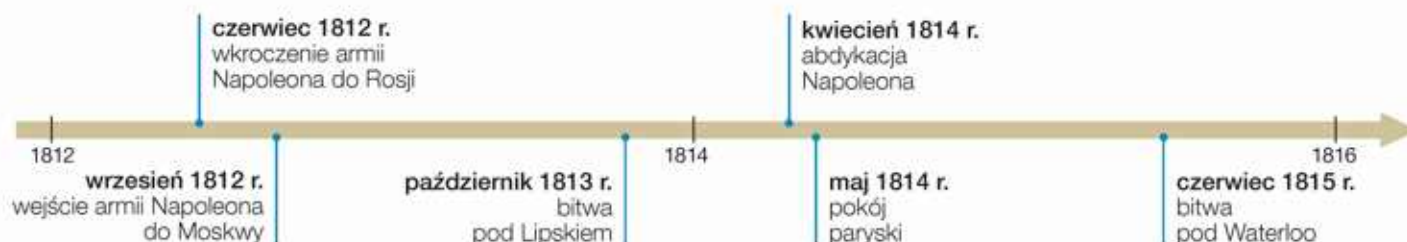
1. Oceń, jaką rolę w koalicjach antynapoleońskich odegrała Wielka Brytania.
2. Wyjaśnij, czym była blokada kontynentalna i w jakim celu została ustanowiona.
3. Wyjaśnij, dlaczego Napoleon uchodzi za jednego z najwybitniejszych dowódców w historii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1955.

G. Ellis, *Cesarstwo Napoleona*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2011.

Wojna z Austrią z 1809 r. zakończyła się co prawda kolejnym zwycięstwem Napoleona, ale sukces ten nie przyniósł trwałego pokoju w Europie. Coraz wyraźniejsze stawały się bowiem napięcia pomiędzy Francją i Rosją. W efekcie już wkrótce cesarz ponownie ruszył na wschód. Jak przebiegała i zakończyła się ta wyprawa? Jakie były dalsze losy Napoleona i jego cesarstwa?

■ PRZYCZYNY WOJNY Z ROSJĄ

Zgodnie z zawartym w 1807 r. traktatem pokojowym Rosja miała przystąpić do ustanowionej przez Francję blokady kontynentalnej i wspierać ją w prowadzonych wojnach. Jednak całkowite zerwanie kontaktów handlowych z Wielką Brytanią przyniosłoby duże straty rosyjskiej gospodarce, zaś przesadne wzmocnienie Francji byłoby niezgodne z ideą utrzymywania w Europie równowagi sił. Rosjanie uczestniczyli zatem w blokadzie jedynie formalnie, a w rzeczywistości łamali jej zasady. Dodatkowo, gdy w 1809 r. Austria wypowiedziała Francji wojnę, Aleksander I nie wywiązał się z zobowiązań sojuszniczych i w ten sposób wspomagał Austriaków. Klęska austriackich wojsk doprowadziła do umocnienia Księstwa Warszawskiego (więcej o tym na s. 332–333), co jeszcze wzmogło niepokój w Petersburgu, gdzie obawiano się utraty ziem dawnej Rzeczypospolitej. Z kolei Napoleon doszedł do wniosku, że tylko wyraźne zwycięstwo nad Rosją zagwarantuje trwałość ładu ustanowionego przez niego w Europie. W tej sytuacji oba mocarstwa rozpoczęły przygotowania do wojny.

Szykując się do uderzenia na Rosję, Napoleon przygotowywał kolejną **Wielką Armię**, jak zwyczajowo określano główne siły wykorzystywane w jego kampaniach. Tym razem składała się ona z 600 tys. żołnierzy, była zatem liczniejsza od wszystkich wcześniejszych. Jej słabością był jednak stosunkowo nieznaczny – sięgający zaledwie połowy zebranych sił – udział oddziałów złożonych z Francuzów. Ilościowo istotny był natomiast wkład formacji niemieckich, włoskich i holenderskich, których lojalności cesarz nie mógł być do końca pewny. Wątpliwości te

nie dotyczyły jednostek polskich, liczących łącznie ok. 100 tys. żołnierzy. Bezpośrednio zainteresowani powodzeniem wyprawy Polacy zakładali, że prowadzona wojna umocni ich państwo. Sam Napoleon określił swoją kampanię jako „**drugą wojnę polską**”, a wśród jej celów wskazywał powiększenie terytorium Księstwa Warszawskiego, a nawet odbudowę Rzeczypospolitej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MICHAŁ KUTUZOW

1745–1813

Oficer i dyplomata rosyjski, główny dowódca wojsk podczas kampanii 1812 r. Pochodził ze szlacheckiej rodziny, do wojska wstąpił w wieku 14 lat. Po klęsce armii rosyjskiej w bitwie pod Austerlitz popadł jednak w niełaskę Aleksandra I i został skierowany do prowadzenia walk z Turcją. Tu znowu odniósł serię błyskotliwych zwycięstw, które przyniosły mu tytuły hrabiego i księcia. W 1812 r. został wyznaczony na głównego dowódcę wojsk rosyjskich i z powodzeniem kontynuował działania zmierzające do wciągnięcia armii Napoleona w głąb Rosji. Dowodził w bitwie pod Borodino, którą przegrał, lecz następnie umiejętnymi manewrami nękał Wielką Armię, zadając jej ciężkie straty w czasie odwrotu z Moskwy. Zmarł na Śląsku.

WYPRAWA NA MOSKWĘ

Napoleon wkroczył do Rosji pod koniec czerwca 1812 r. Jego celem było możliwie szybkie doprowadzenie do walnej bitwy, która pozwoliłaby zniszczyć główne siły przeciwnika. Zmusiłoby to Aleksandra I do kapitulacji i podpisania traktatu pokojowego. Rosyjscy dowódcy byli jednak świadomi, że podjęcie bezpośredniej konfrontacji z Wielką Armią może zakończyć się druzgocącą klęską, dlatego starali się takiego starcia unikać. Stojący na czele carskich wojsk marszałek **Michaił Kutuzow** stopniowo wycofywał się w głąb kraju przy zastosowaniu **taktyki spalonej ziemi**, a więc wywożąc zapasy i niszcząc uprawy oraz zabudowania. Uależniało to postępy armii Napoleona od dostaw zaopatrzenia, a te utrudniał z kolei fatalny stan rosyjskich szlaków komunikacyjnych.

Przyjęta przez Rosjan taktyka sprawiła, że do pierwszego wielkiego starcia doszło dopiero w początkach września. W stoczonej wówczas **bitwie pod Borodino** zwycięstwo odnieśli Francuzi, ale poniesione przez nich straty nie pozwoliły im na całkowite rozbięcie

Bitwa pod Borodino zakończyła się zwycięstwem Napoleona ¹, któremu jednak nie udało się całkowicie rozbić rosyjskiej armii. Walki toczyły się w miejscu dobrze wybranym przez Kutuzowa i odpowiednio ufortyfikowanym przez jego żołnierzy, dlatego o zwycięstwie nie zdecydowała wyrafinowana taktyka, ale siła ponawianych frontalnie uderzeń.

■ obraz, Francja, XIX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWY NAPOLEONA I I ALEKSANDRA I Z 1812 ROKU

Przed wybuchem wojny obaj cesarze wystosowali do swoich armii odezwy, które miały przekonać żołnierzy i ich dowódców o słuszności prowadzonej walki.

Odezwa Aleksandra I

Od dłuższego już czasu zaczęliśmy ze strony cesarza Francuzów doznawać postępowania, które dowodziło nieprzyjaznych jego względem Rosji zamiarów; atoli spodziewaliśmy się, że zmienimy je, posługując się łagodnymi i pokojowymi środkami. Skorośmy w końcu spostrzegli, że powtarzają się bezustannie najbardziej jawne obelgi, zostaliśmy mimo Naszych pokojowych chęci zmuszeni do uzupełnienia i skupienia Naszych armii. Jednakowoż nie straciliśmy jeszcze nadziei dojścia do pojednania i, zatrzymując się u granic Naszego Cesarstwa i nie łamiąc pokoju, byliśmy gotowi do obrony. Wszystkie jednak użyte przez Nas łagodne środki nie zdołały zapewnić Nam owego upragnionego pokoju. Cesarz Francuzów wypowiedział Nam pierwszy wojnę, atakując nagle Nasze wojsko pod Kownem; widząc więc, że nic nie zdoła go skłonić do poparcia Naszych pokojowych pragnień, nie mamy przeto innej rady, jak wezwać pomocy Wszechmocnego, świadka i mściciela prawdy, i przedstawić Nasze siły siłom nieprzyjaciela. [...] Wojownicy! Brońcie religii, ojczyzny i niepodległości!

Odezwa Napoleona I

Żołnierze! Druga wojna polska zaczęta. Pierwsza skończyła się pod Frydlandem i Tylżą; w Tylży Rosja poprzysięgała wieczne z Francją przymierze i wojnę z Anglią. Dziś łamie swe przysięgi. [...] Rosja idzie tam, gdzie ją ciągnie fatalność, jej przeznaczenie musi się wypełnić. Czyż sądzi, że ulegliśmy zwyrodnieniu? Czyż przestaliśmy być żołnierzami spod Austerlitz? Stawia nas między hańbą a wojną. Wybór nie może dla nas ulegać wątpliwości; marsz więc naprzód! Przejdźmy Niemen! Przenieśmy na jej obszary wojnę! Druga polska wojna przyniesie taką dla oręża francuskiego sławę, jak pierwsza, lecz pokój, który zawrzemy, będzie na silnych podstawach oparty i położy kres owemu butnemu wpływowi, jaki Rosja od 50 lat zaczęła wywierać na sprawy europejskie.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 29–32.

- ?** 1. Wyjaśnij, w jaki sposób obaj władcy uzasadniali konieczność rozpoczęcia wojny.
2. Oceń, która z przytoczonych odezw jest bardziej przekonująca, i wyjaśnij, co o tym decyduje.

sił wroga. Tydzień później Wielka Armia bez walki **zajęła Moskwę**. Opanowanie ćwierćmilionowego miasta miało zapewnić żołnierzom schronienie i wyżywienie, a przede wszystkim przekonać Aleksandra I do podjęcia negocjacji pokojowych. Jednak Rosjanie zawczasu ewakuowali swoją dawną stolicę, a następnie podpalili jej zabudowania. Napoleon czekał tu przez miesiąc na reakcję swojego przeciwnika i dopiero w połowie października zarządził odwrót.

Wczesne nadejście zimy zamieniło powrotny marsz na zachód w całkowitą katastrofę. Mróz i choroby dziesiątkowały głodujących żołnierzy, a na przemieszczające się bezładnie siły napadały oddziały Kozaków i chłopów. W listopadzie doszło jeszcze do dramatycznej **bitwy nad Berezyną**, gdy Rosjanie podjęli próbę rozbicia resztek francuskich wojsk podczas przeprawy przez rzekę. Ostatecznie niedobitki Wielkiej Armii wyrwały się z tej pułapki, lecz wyprawa na Moskwę kosztowała życie 400 tys. żołnierzy (w tym kilkudziesięciu

tysięcy Polaków), a spośród 200 tys. ocalałych większość zdezerterowała. Napoleon zdawał sobie sprawę, że jego klęska nieuchronnie wywoła kolejną wojnę w Europie, ruszył zatem do Paryża, aby przygotować Francję do tego konfliktu.

■ UPADEK NAPOLEONA

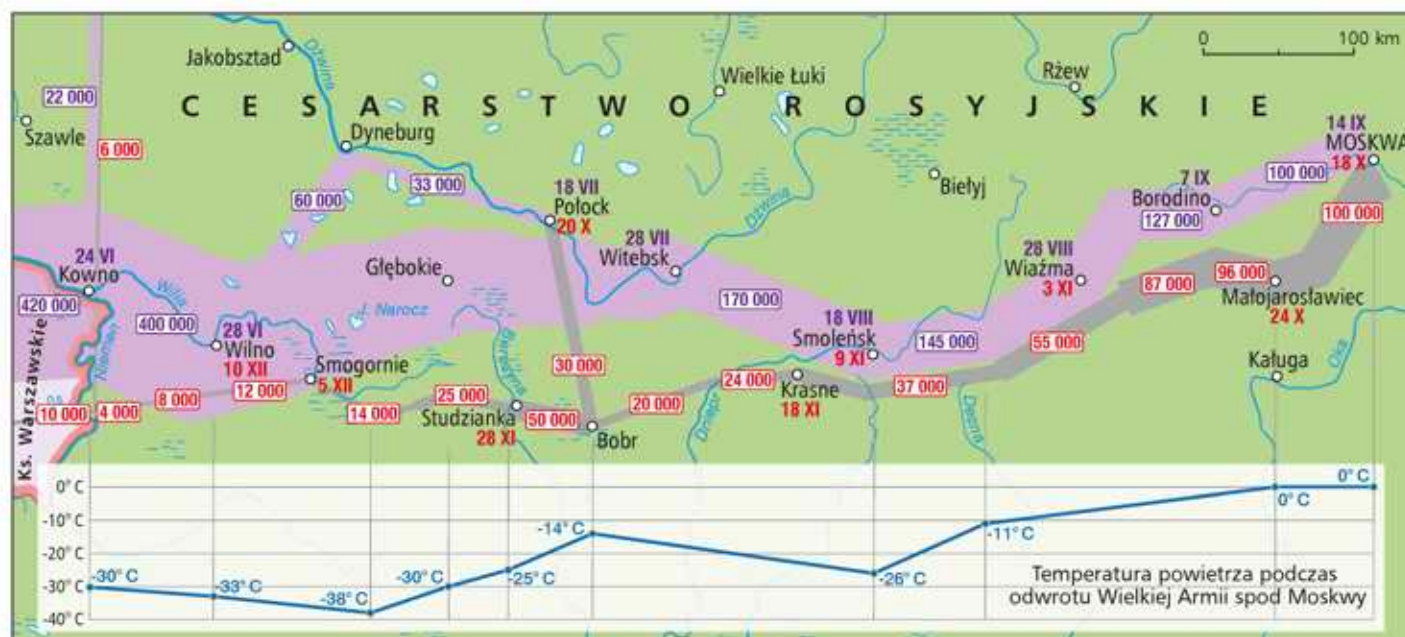
Całkowite niepowodzenie wyprawy Napoleona zachęciło jego przeciwników do sformowania kolejnej koalicji. W jej skład, oprócz prowadzącej nieustannie walkę z Francją Wielkiej Brytanii, weszły również Rosja, Prusy, Austria i Szwecja. Opuszczony przez większość dawnych sojuszników Bonaparte zdołał jeszcze błyskawicznie przygotować armię złożoną z 300 tys. żołnierzy. Choć siły te pozwoliły mu odnieść kilka zwycięstw, były zbyt wątłe, aby walczyć z całą Europą. Połączone wojska koalicji rozgromiły zatem Francuzów w stocznej w październiku 1813 r. **bitwie pod Lipskiem**, którą – ze względu na udział armii aż 7 państw – określa

CIEKAWOSTKA

Jak topniała Wielka Armia?

Klęska poniesiona w czasie kampanii 1812 r. zainspirowała francuskiego inżyniera Charles'a [czyt.: szarla] J. Minarda do opracowania mapy obrazującej relacje pomiędzy liczbą żołnierzy Napoleona, pokonaną przez nich trasą i panującą wówczas temperaturą. Zmiany w wielkości armii oddano za pomocą grubości linii ukazujących pokonaną przez nią drogę, a wahania temperatury w trakcie odwrotu z Moskwy przedstawiono na diagramie pod mapą. Według tych danych odwrót rozpoczął się w październiku, gdy temperatura nie przekraczała 0°C, a już na początku grudnia niedobitki armii musiały się mierzyć z mrozami sięgającymi -38°C.

	ofensywa Napoleona na Moskwę
	100 000 liczebność armii w czasie ofensywy
	18 VII data wkroczenia do miejscowości w czasie ofensywy
	odwrót Napoleona spod Moskwy
	24 000 liczebność armii w czasie odwrotu
	18 XI data opuszczenia miejscowości w czasie odwrotu

się „**bitwą narodów**”. Przegrana Napoleona wynikała zasadniczo z ogromnej przewagi liczebnej wroga i niskiej wartości bojowej żołnierzy, których nie było czasu wyszkolić. Istotne znaczenie miało także znużenie społeczeństwa francuskiego ciągłymi się nieustannie wojnami, a po klęsce z 1812 r. także brak nadziei i wiary w zwycięstwo.

W kolejnych miesiącach Napoleon podejmował jeszcze walki z siłami koalicji, ale te nieuchronnie zbliżały się do Paryża. Wiosną 1814 r. stolicę Francji zajęto, a Napoleona zmuszono do bezwarunkowej abdykacji. Zdetronizowany cesarz Francuzów został osadzony na położonej na Morzu Śródziemnym wyspie Elbie. Królem Francji został **Ludwik XVIII** – brat straconego w 1793 r. monarchy. Na mocy pokoju paryskiego z 30 maja 1814 r. jego państwo powróciło do granic z 1792 r.

Car Aleksander I [1], cesarz Austrii Franciszek I [2] i król Prus Fryderyk Wilhelm III [3] otrzymują od swoich dowódców meldunek o zwycięstwie w bitwie pod Lipskiem.

• obraz, Niemcy, XIX w.

KLĘSKA NAPOLEONA

Powrót Napoleona z Elby dowiódł niezwyklej popularności cesarza wśród Francuzów. Napoleon 1 marca 1815 r. wylądował we Francji. Początkowo towarzyszyło mu jedynie ośmiuset gwardzistów, jednak cesarskie siły szybko rosły, gdyż pod jego komendę przechodziły całe wysyłane przeciwko niemu oddziały.

▪ obraz, Francja, XIX w.

■ „STO DNI” NAPOLEONA

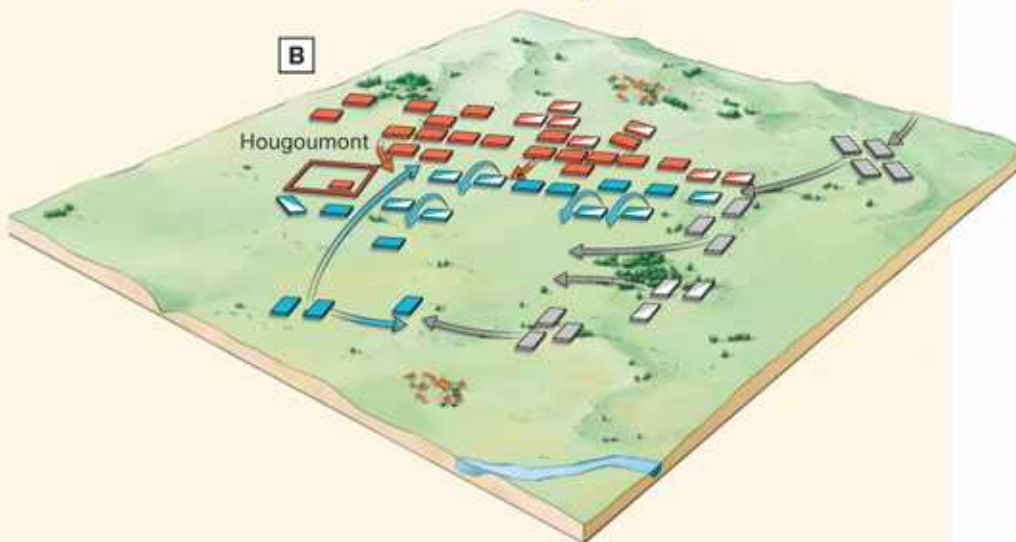
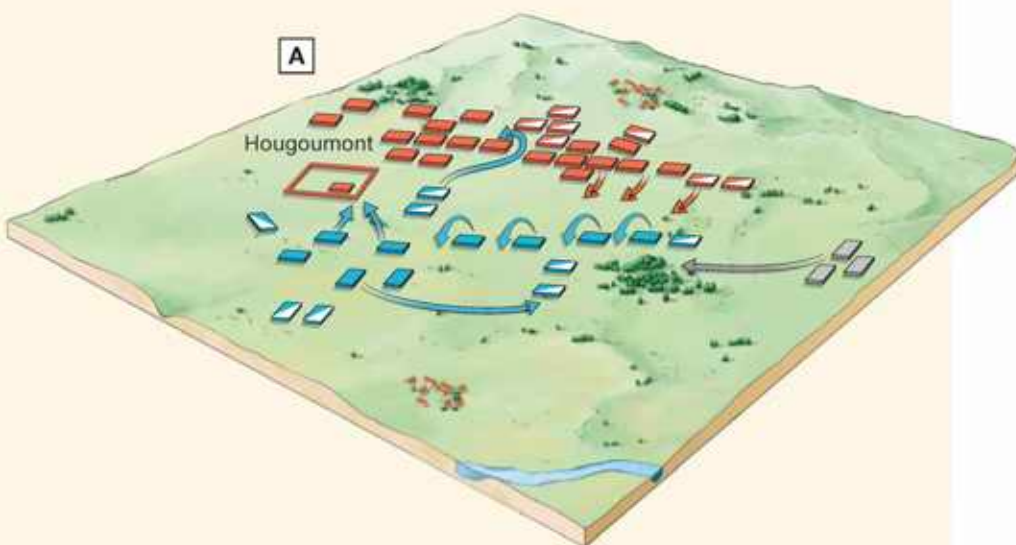
Detronizacja i zesłanie Napoleona na Elbę dawały nadzieję na zakończenie wieloletnich wojen. Panujący od kwietnia 1814 r. Ludwik XVIII zdawał sobie sprawę, że przywrócenie we Francji ustroju sprzed rewolucji jest niemożliwe, dążył jednak do odbudowy starego porządku i umocnienia władzy królewskiej. Działania nowych władz budziły niechęć społeczeństwa:

- ▶ chłopi obawiali się utraty ziemi na rzecz powracających do kraju arystokratów,
- ▶ mieszczaństwo odnotowywało straty po przywróceniu handlu z Wielką Brytanią,
- ▶ usuwanie z wojska oficerów napoleońskich i głodowe pensje dla inwalidów wojennych pozbawiały króla oparcia w armii.

Wieści o panujących w kraju nastrojach dotarły do Napoleona, który opuścił Elbę i przybył do Francji. Bez jednego strzału opanował Paryż i ponownie ogłosił się cesarzem. Powrót Napoleona nastąpił w czasie, gdy

■ BITWA POD WATERLOO

Ostatnia bitwa stoczona przez Napoleona 18 czerwca 1815 r. miała dramatyczny przebieg. W pierwszej fazie starcia **A** wojska Napoleona osiągnęły przewagę nad siłami brytyjsko-holenderskimi, które jednak broniły się zawzięcie. Sytuacja uległa zmianie po południu **B**, gdy na pole bitwy ściągnęły siły pruskie i wzmocniły Brytyjczyków. Ich atak na prawe skrzydło sił francuskich przesądził o wyniku bitwy, a zarazem o ostatecznej klęsce Napoleona.

- piechota brytyjska
- jazda brytyjska
- piechota francuska
- jazda francuska
- piechota pruska
- jazda pruska
- ➔ kierunek ataku Brytyjczyków
- ➔ kierunek ataku Francuzów
- ➔ kierunek odwrotu Francuzów
- ➔ kierunek ataku Prusaków

? Jakie znaczenie dla Napoleona miała klęska pod Waterloo?

jego niedawni przeciwnicy jeszcze prowadzili w Wiedniu rozmowy, które miały przywrócić na kontynencie równowagę sił, a ich wielotysięczne armie ciągle nie zostały rozwiązane. Błyskawicznie zatem utworzono **VII koalicję**, w której skład weszły niemal wszystkie państwa europejskie. Do decydującego starcia doszło już **18 czerwca 1815 r. pod Waterloo** w Belgii. Napoleon, mimo bohaterstwa i poświęcenia swoich żołnierzy, poniósł klęskę. Cztery dni później ponownie abdykował, cesarstwo przestało istnieć, a na tron powrócił Ludwik XVIII. Napoleon został tym razem osadzony na Wyspie św. Heleny, położonej na Oceanie Atlantyckim. Otoczony liczną strażą przebywał tu aż do śmierci w 1821 r. Pokonana Francja musiała pogodzić się z utratą kolejnych obszarów, wysoką kontrybucją i koniecznością utrzymywania obcych wojsk na własnym terytorium. Surowe warunki postawione przez zwycięzców miały zrekompensować Francuzom upragniony koniec towarzyszących im od przeszło 20 lat wojen.

Książę Wellington [czyt.: ʤɛlɪŋɡtɔn] **1**, dowódca wojsk koalicji antynapoleońskiej, otrzymuje wiadomość, że wojska pruskie przybywają na ratunek. Połączenie sił brytyjsko-holenderskich z pruskimi zapewniło zwycięstwo przeciwników Napoleona w decydującej bitwie pod Waterloo.

▪ obraz, Holandia, XIX w.

WARTO WIEDZIEĆ

Śmierć Napoleona

Napoleon zmarł na Wyspie św. Heleny w wieku 51 lat. Zgodnie z aktem zgonu przyczyną śmierci Bonapartego miał być rak żołądka, jednak te wyjaśnienia zaczęły z czasem budzić wątpliwości. Od połowy XX w. popularna stała się teoria, zgodnie z którą cesarz Francuzów miał być stopniowo podtruwany przez swoich brytyjskich strażników za pomocą arszeniku. Teoria ta opierała się z jednej strony na opisach choroby i śmierci Napoleona, a z drugiej strony także na analizach laboratoryjnych jego włosów. Ostatecznie jednak została ona obalona i dziś przyjmuje się raczej, że – tak jak to stwierdzono tuż po śmierci – Napoleon zmarł na skutek nowotworu żołądka. Po śmierci pochowano go w bezimiennym grobie na Wyspie św. Heleny. Po niespełna 20 latach, gdy stało się to możliwe, jego zwłoki zostały przewiezione do Paryża i uroczystie złożone w paryskim Kościele Inwalidów.

Grób Napoleona w paryskim Kościele Inwalidów został odsłonięty dopiero 40 lat po śmierci cesarza.

▪ fotografia współczesna, Paryż

? Wyjaśnij, jakie czynniki sprawiły, że teoria o otruciu cesarza zyskała dużą popularność.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego doszło do wojny francusko-rosyjskiej w 1812 r.
2. Przedstaw czynniki, które zadecydowały o klęsce wyprawy Napoleona na Moskwę.
3. Oceń, która z bitew stoczonych przez Napoleona w latach 1812–1815 najsilniej wpłynęła na losy Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kowalczyk, *Odwrót Wielkiej Armii Napoleona z Rosji w 1812 r.*, Łódź 2016.

A. Uffindell, *Wielcy generałowie wojen napoleońskich oraz ich bitwy 1805–1815*, tłum. N. Radomski, Poznań 2007.

4 POLACY W WOJNACH NAPOLEOŃSKICH

Po III rozbiórze Rzeczypospolitej w obawie przed represjami zaborców najaktywniejsi patrioci udali się na emigrację. Ich celem stała się – skonfliktowana z Austrią i Prusami – Francja. U jej boku planowali sformować polskie wojska, które miały przywrócić wolność ojczyźnie. Na ile powiodły się te starania? Jakie były losy polskich żołnierzy w służbie Napoleona?

■ UTWORZENIE LEGIONÓW POLSKICH

Klęska insurekcji kościuszkowskiej i III rozbiór Rzeczypospolitej wywołały kolejną falę emigracji. Z kraju wyjeżdżali zarówno dawni działacze polityczni, jak i oficerowie, którzy nie chcieli zostać wcieleni do armii zaborczych. Emigrantów łączyło przekonanie o konieczności odbudowania utraconego państwa, lecz formułowane przez nich plany działania były bardzo różne. Niektórzy liczyli na odtworzenie Rzeczypospolitej dzięki przychylności jednego z zaborców, inni patrzyli z nadzieją na Turcję lub wierzyli w sukces kolejnego narodowego powstania. Najpopularniejsza była jednak koncepcja skorzystania z pomocy rewolucyjnej Francji – jedynego mocarstwa europejskiego, które pozostawało w stanie wojny z zaborcami. W rezultacie to właśnie Paryż stał się głównym ośrodkiem polskiej emigracji, a jej działacze już w 1795 r. za swój cel uznali utworzenie polskich formacji zbrojnych u boku francuskiej armii. Miały one tymczasem zapewnić źródło utrzymania dla pozbawionych zajęcia polskich oficerów i żołnierzy, a docelowo wziąć udział w walkach o niepodległość kraju.

W październiku 1796 r. gen. **Jan Henryk Dąbrowski** przedstawił rządzącemu Francją dyktatoratowi projekt zorganizowania polskich jednostek. Władze republiki odmówiły, powołując się na konstytucję, która zabraniała cudzoziemcom służby we francuskiej armii. Zasugerowały jednak, że formacje takie mogłyby powstać w jednej z niedawno utworzonych włoskich „republik siostrzanych”. Dąbrowski udał się zatem do Italii, gdzie rozpoczął rozmowy z dowodzącym siłami Francji i jej sojuszników gen. **Napoleonem Bonapartem**, który ostatecznie odniósł się do jego prośby przychylnie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN HENRYK DĄBROWSKI

1755–1818

Generał, uczestnik wojny w obronie Konstytucji 3 maja oraz powstania kościuszkowskiego, twórca Legionów Polskich we Włoszech. Pochodził z rodziny o tradycjach wojskowych. W wieku 16 lat rozpoczął służbę w armii saskiej, do wojska polskiego przeszedł po przeszło 20 latach –

latem 1792 r., a więc już w trakcie wojny w obronie Konstytucji 3 maja. Po zakończeniu walk pod wpływem Stanisława Augusta Poniatowskiego przystąpił do targowiczán, co okryło go niesławą. Podczas powstania kościuszkowskiego uczestniczył w obronie Warszawy i z dużymi sukcesami prowadził działania w Wielkopolsce. Po klęsce insurekcji dostał się do niewoli rosyjskiej, a następnie wyemigrował do Paryża, gdzie podjął starania o utworzenie jednostek ochotniczych u boku armii francuskiej. Po uformowaniu Legionów Polskich w 1797 r. został ich dowódcą. W okresie wojen napoleońskich m.in. organizował powstanie w Wielkopolsce przeciw Prusom, uczestniczył w bitwie pod Frydlandem oraz w kampaniach 1809, 1812 i 1813 r. Po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego został naczelnym wodzem wojsk polskich, a wkrótce po utworzeniu Królestwa Polskiego ostatecznie wycofał się z życia publicznego i osiadł w podlegającym Prusom Wielkim Księstwie Poznańskim.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE LEGIONÓW POLSKICH

Umowa zawarta w styczniu 1797 r. przez gen. Jana Henryka Dąbrowskiego i władze Lombardii określała nie tylko techniczne szczegóły dotyczące umundurowania i żołdu, lecz także idee i wartości, za które mieli walczyć polscy żołnierze.

1. Korpusy polskie, które się sformują [sformują] w Lombardii, zatrzymają tytuł: Legionów Polskich posiłkujących Lombardię.

2. Ubiór, znaki wojskowe i organizacja tego korpusu zbliżyć się będą jak można najwięcej do zwyczajów polskich.

3. Lud lombardzki widziałby z przyjemnością przy uniformie noszących szlify kolorów narodowych lombardzkich z napisem: „Gli uomini liberi sono fratelli” [Ludzie wolni są braćmi]. Prócz tego wszyscy oficerowie i żołnierze nosić będą kokardę francuską, jako narodu protegującego [chroniącego, wspierającego] ludzi wolnych.

4. Żołd, utrzymanie i to wszystko, co jest przyznawane wojskom narodowym, będzie wspólnym korpusowi polskiemu [...] według regulaminu wojsk francuskich [...].

6. Lud lombardzki deklaruje niniejszym, iż uważać będzie zawsze Polaków, uzbrojonych na obronę wolności, jako prawdziwych braci swoich, nie zaś jako wojsko cudzoziemskie; i wskutek tego Administracja Generalna przyznaje im najformalniej prawa obywatelstwa lombardzkiego, które nie będzie im wcale przeszkadzało udać się do ognisk własnych w przypadku potrzeby [...]. To zobowią-

zanie ma być ogłoszone w odezwie wystosować się mającej do Polaków przez Administrację lombardzką [...]. Działo się w Mediolanie [9 stycznia 1797 r.].

Sztandary Legionów łączyły symbolikę i barwy Francji, Polski i Lombardii. Na sztandarze batalionu artylerii 1 Legii Polskiej na skrzyżowanych armatach został zatem ukazany kogut – symbol Francuzów.

■ sztandar, Włochy, 1800 r.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 22.

- ? 1. Przedstaw, w jaki sposób starano się zmanifestować polskość powstających oddziałów.
2. Oceń, czy warunki opisane w umowie były atrakcyjne dla polskich żołnierzy.

Na mocy umowy podpisanej w styczniu 1797 r. **Legiony Polskie** miały formalnie pozostawać częścią armii Republiki Lombardzkiej, a więc państwa utworzonego zaledwie pół roku wcześniej i całkowicie zależnego od Francji.

Nie wszystkie środowiska emigracyjne z entuzjazmem przyjęły podpisaną umowę. Wielu działaczy obawiało się, że polscy żołnierze staną się najemnikami, inni nie wierzyli, że sojusz z Francją przysłuży się sprawie polskiej. Mimo to oddziały formowały się szybko: w kwietniu pod broń było już 3 tys. żołnierzy, a w maju – 7 tys. Dużą część z nich stanowili jeńcy i dezercerzy z armii austriackiej, do której przymusowo wcielano mieszkańców Małopolski i Galicji. Trzon kadry oficerskiej stanowili jednak uczestnicy insurekcji kościuszkowskiej o wyraźnie republikańskich poglądach. W powstających jednostkach zrezygnowano zatem z hańbiących kar cielesnych, zaś awans uzależniono od zasług na polu walki, a nie od pochodzenia stanowego. Zwalczano naganne zachowania,

Mundury Legionów Polskich miały nawiązywać do tych noszonych w dawnych wojskach Rzeczypospolitej, lecz w rzeczywistości żołnierze często byli odziani i uzbrojeni w to, co akurat było dostępne. Zasadniczymi kolorami mundurów miały być jednak barwy Francji: granat (błękit), biel i karmazyn (czerwień).

■ rysunek współczesny

w tym pijaństwo i hazard, oraz popularne wśród oficerów pojedynki. Generał Dąbrowski dbał nie tylko o szkolenie wojskowe swoich żołnierzy, lecz także o ich edukację i wychowanie patriotyczne. Dla legionistów organizowano naukę pisania i czytania oraz wykłady dotyczące historii kraju i bieżących wydarzeń politycznych. W duchu koleżeństwa i równości starano się uformować żołnierzy-obywateli, dla których najważniejsze będą patriotyzm i honor. Zabiegi te przynosiły korzyści – poczucie walki o wspólną sprawę sprawiało, że w Legionach rzadkością były dezercje oraz nieposłuszeństwo.

■ WALKI WE WŁOSZECH

Entuzjazm, z jakim tworzone Legiony, wiązał się z trwającą wówczas wojną Francji z Austrią. Zarówno oficerowie, jak i żołnierze liczyli na to, że wkrótce staną do walki z zaborcą, a zwycięstwo pozwoli im wrócić do odrodzonej ojczyzny. Tymczasem jednak o losie Legionów Polskich decydował gen. Bonaparte, który wiosną 1797 r. skierował je do tłumienia antyfrancuskich wystąpień w północnej Italii. Jesienią Francja zawarła pokój z Austrią w Campo Formio, co zawiodło nadzieje Polaków na szybkie powodzenie ich sprawy. Mimo to Legionów nie rozwiązano, stały się zaś częścią armii nowo utworzonej Republiki Cisalpińskiej.

Zawarty w 1797 r. pokój okazał się nietrwały. Już w kolejnym roku wznowiono walki na Półwyspie Apenińskim, a po utworzeniu II koalicji antyfrancuskiej rozgorzały one z nową siłą. Legiony wzięły więc udział w walkach z wojskami Królestwa Neapolu, przyczyniając się do zwycięstwa pod Civita Castellana [czyt.: cziwita kastellana], później jednak poniosły dotkliwe straty w walkach z Austriakami. Zdziętkowane oddziały skierowano do obrony twierdzy w Mantui, której również nie udało się utrzymać. Podjęta przez francuskiego generała decyzja o kapitulacji była szczególnie dotkliwa dla tych polskich żołnierzy, którzy wcześniej

zdezercerowali z austriackiej armii. Austriacy poddali ich karze chłosty, a następnie wcielili z powrotem do swoich jednostek.

Walki stoczone w latach 1797–1799 doprowadziły do niemal całkowitego zniszczenia polskich wojsk. Wojna jednak trwała nadal, dlatego Napoleon zlecił Dąbrowskiemu odbudowę Legionów. Dodatkowo we wrześniu 1799 r. w Alzacji i Lotaryngii utworzono **Legię Naddunajską** pod dowództwem gen. Karola Kniaziewicza. Formacja ta odegrała istotną rolę w stoczonej

WARTO WIEDZIEĆ

Pieśń Legionów Polskich **Józefa Wybickiego**

Pieśń Legionów Polskich, znana dziś pod nazwą *Mazurka Dąbrowskiego*, została napisana przez Józefa Wybickiego w lipcu 1797 r. we włoskiej miejscowości Reggio nell'Emilia [czyt.: redździó nelemilia]. Stworzony na potrzeby chwili emocjonalny utwór odpowiadał uczuciom

i przekonaniom legionistów, dzięki czemu szybko zyskał dużą popularność. Później miało się jednak okazać, że wyrażona w pieśni wiara w siłę narodu i zdolność do jego samostanowienia dodawała ducha nie tylko żołnierzom Legionów Polskich, ale także kolejnym pokoleniom Polaków walczących o odzyskanie niepodległości. Świadome oddziaływania utworu były władze carskie, które w okresie represji po powstaniu listopadowym wprowadziły karę zesłania na Sybir za jego publiczne wykonywanie. Status hymnu państwowego *Mazurek Dąbrowskiego* uzyskał w 1927 r.

? Które wersy *Mazurka Dąbrowskiego* dotyczą czasów powstania tej pieśni?

Mantua w krótkim czasie była oblegana dwukrotnie. W 1797 r. schroniły się tu siły austriackie, które ostatecznie skapitulowały przed Francuzami (scena widoczna na obrazie). Dwa lata później role się odwróciły: twierdza i tym razem padła, a Polacy pochodzący z zaboru austriackiego ponownie trafili do armii zaborcy.

■ obraz, Francja, XIX w.

z wojskami austriacko-bawarskimi zwycięskiej bitwie pod Hohenlinden. Ten sukces miał dla Polaków niekorzystne konsekwencje, doprowadził bowiem do zawarcia w 1801 r. pokoju w Lunéville [czyt.: lunewij] między Francją i Austrią. Zgodnie z jego postanowieniami Napoleon, sprawujący władzę jako I konsul, oficjalnie miał zrezygnować z popierania działań narodowowzwoleńczych na terenie państwa austriackiego. Dodatkowo sprawa polska w ogóle nie została poruszona w trakcie obrad, co istotnie podważyło zaufanie Polaków do Bonapartego.

KRYZYS IDEI LEGIONOWEJ

Zawarcie pokoju z Austrią sprawiło, że liczące ok. 10 tys. żołnierzy Legiony Polskie stały się dla Napoleona politycznym obciążeniem. Z tego względu podjęto decyzję o ich reorganizacji na wzór francuski i podzielono je na trzy półbrygady. Dwie z nich w 1802 r. wysłano na **Santo Domingo** (obecnie Haiti), gdzie polscy żołnierze mieli tłumić powstanie, które wybuchło na skutek decyzji Napoleona o przywróceniu na wyspie niewolnictwa (zob. [Warto wiedzieć](#) na s. 326). Zacięty opór powstańców, choroby i bardzo trudny klimat przesądziły o klęsce francusko-polskiego korpusu ekspedycyjnego, który w 1803 r. został ostatecznie wycofany. Spośród niespełna 6 tys.

polskich żołnierzy do Europy wróciło zaledwie 700, a ok. 400 miało porzucić służbę i osiedlić się na wyspie. Ich decyzja wynikała częściowo z rozczarowania powierzonym im zadaniem, które było sprzeczne z wolnościowymi hasłami i ideami, towarzyszącymi tworzeniu Legionów.

Nieco szczęśliwsze były losy trzeciej spośród półbrygad utworzonych w 1801 r. Wchodzący w jej skład żołnierze walczyli głównie w Italii, gdzie zmagali się z wojskami brytyjskimi. Ostatecznie część z nich doczekała wybuchu kolejnej wojny w Europie i w 1807 r. dotarła z Napoleonem na ziemie polskie.

Smutny los uczestników wyprawy na Santo Domingo i wieloletnia włoska tułaczka ich dawnych towarzyszy broni przyniosły kryzys idei legionowej. Wśród Polaków narastało rozczarowanie postawą Napoleona i przekonanie, że zamiast liczyć na obcą pomoc walkę o niepodległość należy oprzeć na siłach własnego narodu. Zarówno w kraju, jak i na emigracji zwolenników zyskiwała wizja wywołania powszechnego zrywu, w którym istotną rolę mieli odegrać chłopci.

Mimo tych dylematów służba w armii francuskiej, a szczególnie w jej polskich formacjach, pozostawała nadal jedyną ścieżką kariery dla polskich oficerów i żołnierzy, którzy nie chcieli założyć mundurów pruskich, austriackich lub rosyjskich.

WALKI LEGIONÓW WE WŁOSZACH

LEGENDA

kraje we władaniu Habsburgów i obszary do nich włączone w 1797 r.	granice cesarstwa rzymskiego do 1806 r.
Republika Lombardzka (1796–1797)	miejsca formowania Legionów Polskich we Włoszech
obszary włączone do Francji przed 1797 r.	miejsca koncentracji Legionów Polskich we Włoszech
granice obszarów włączonych do Francji po 1797 r.	ważniejsze bitwy
granice Republiki Cisałpińskiej (1797–1802)	ważniejsze traktaty

1. Wskaż państwa włoskie, w których walczyły Legiony Polskie.
2. Wymień miasta, w których rekrutowano żołnierzy do Legionów Polskich.

■ ZNACZENIE LEGIONÓW POLSKICH

Utworzone przez Jana Henryka Dąbrowskiego Legiony nie odegrały decydującej roli w wojnach, w których wzięły udział, nie udało im się także ani przywrócić niepodległej Rzeczypospolitej, ani choćby podjąć bezpośredniej walki o ten cel. Spośród ok. 35 tys. żołnierzy, którzy służyli w tych formacjach, aż 20 tys. poległo

w walce. Mimo to przebyty przez nich szlak bojowy okazał się cennym doświadczeniem. Sami żołnierze i oficerowie zdobyli praktyczne umiejętności, które okazały się cenne w trakcie kolejnych wojen napoleońskich i późniejszych zrywów niepodległościowych. Ich patriotyczna postawa stała się przykładem i wzorem dla Polaków żyjących pod zaborami i na emigracji.

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy na Santo Domingo

Polacy stanowili ważny element sił francuskich tłumiących powstanie na Haiti. Ponieśli w walkach duże straty, choć jeszcze groźniejsze okazały się epidemie dziesiątkujące oddziały. Po trwających 2 lata krwawych walkach Francuzi musieli wycofać się z wyspy. Losy polskich żołnierzy, którzy przeżyli, były zróżnicowane. Ci, którzy postanowili tam pozostać, otrzymali obywatelstwo nowo powstałego państwa. Potomkowie legionistów zachowali świadomość swojej odrębności do dziś. Losy polskich legionistów wysłanych na Haiti przedstawił na swoich obrazach jeden z najważniejszych polskich malarzy batalistycznych – Januariusz Suchodolski.

Bitwa na Santo Domingo toczyła się w zupełnie innych warunkach i w inny sposób niż w Europie. Polscy żołnierze – przyzwyczajeni do wielkich bitew toczonych ówczesznie w Europie – regularnie ponosili porażki w starciach z partyzantami z Haiti. Z czasem przywódcy powstania zaczęli dostrzegać podobieństwo losu Polaków i mieszkańców wyspy.

■ obraz, Polska, XIX w.

Lato na Santo Domingo to obraz o zupełnie innej wymowie. Żołnierze polscy w słomkowych kapeluszach nie walczą już z czarnoskórymi powstańcami, lecz zmagają się z trudnymi warunkami klimatycznymi na wyspie. Zdawali sobie sprawę, że konflikt, w którym biorą udział, w żaden sposób nie wiąże się z odbudową niepodległej ojczyzny. Z tego powodu część z nich przeszła na stronę zbuntowanych Haitańczyków.

■ obraz, Polska, XIX w.

? Na czym polegało podobieństwo losu Polaków i uczestników powstania na Santo Domingo?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie okoliczności doprowadziły do powstania Legionów Polskich.
2. Przedstaw historię walk Legionów i oceń, na ile szlak bojowy tych oddziałów odpowiadał planom ich twórcy.
3. Wyjaśnij, czym Legiony różniły się od innych polskich formacji tworzonych przed rozbiorami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Gen. Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818: w 200 rocznicę śmierci, red. W. Molik, Poznań 2018.
Z epoki Legionów i Mazurka Dąbrowskiego, red. W. Śladkowski, Lublin 2000.

Marzenia twórców Legionów ziściły się dopiero w 1807 r. Napoleon – po serii szybkich zwycięstw nad armiami Austrii, Rosji i Prus – dotarł wówczas ze swoimi wojskami do granic dawnej Rzeczypospolitej i postanowił odtworzyć polskie państwo. Jak do tego doszło? Na jakich zasadach miało się ono opierać? Jakie były jego dalsze losy?

■ POWSTANIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Nadzieje na wskrzeszenie niepodległej Polski odżyły w 1805 r., gdy do wojny z Francją przystąpiły Austria i Rosja. Po zaledwie kilku miesiącach konflikt zakończył się zwycięstwem Napoleona w bitwie pod Austerlitz, w której zostały rozbite armie obu zaborców. Podpisany pod koniec roku traktat pokojowy nie zmienił sytuacji na terytorium dawnej Rzeczypospolitej, jednak istotnie zachwiał europejską równowagę sił (więcej na s. 309). W rezultacie niespełna rok później wojnę Francji wypowiedziały z kolei Prusy. Tym razem wydarzenia rozegrały się wreszcie zgodnie z oczekiwaniami Polaków. Przygotowana zawczasu błyskawiczna kampania Napoleona pozwoliła mu – po zadaniu drugoczących klęsk armii pruskiej pod Jeną i Auerstedt – wkroczyć do Berlina (więcej na s. 310). Dodatkowo do wojny po stronie Prus przystąpiła także Rosja, co zapowiadało, że dalsze działania zbrojne będą się prawdopodobnie toczyć na ziemiach polskich.

W tych okolicznościach Napoleon wezwał do siebie **gen. Jana Henryka Dąbrowskiego**. Podczas spotkania, do którego doszło 3 listopada 1806 r. w Berlinie, cesarz złożył generałowi i towarzyszącemu mu Józefowi Wybickiemu dość mglistą obietnicę przywrócenia Polsce bytu politycznego. Zgodnie z wypowiedzianą wówczas przez Napoleona myślą: *Zobaczę, czy Polacy godni są być narodem*, warunkiem utworzenia państwa miało być jednak zaangażowanie Polaków w prowadzoną wojnę. Rozumiejąc, że dalsze losy kraju zależą od ich posunięć, obaj dowódcy wezwali Wielkopolan do powstania przeciwko władzom pruskim, a sami już trzy dni później wkroczyli do Poznania.

Niemal całkowity rozkład armii pruskiej pozwolił Francuzom z łatwością zająć także Warszawę. Ich siły znalazły się w dawnej stolicy pod koniec listopada, a w początkach grudnia przybyli tam Dąbrowski i Wybicki. Wkrótce utworzono tu pierwsze organy władzy, których rolą było przede wszystkim uformowanie polskich wojsk i zapewnienie odpowiednich dostaw zaopatrzenia dla żołnierzy Napoleona. Już w styczniu 1807 r. na mocy dekretu cesarza powołano **Komisję**

Wjazd gen. Dąbrowskiego do Poznania w 1806 r. namalował Jan Gładysz. Malarz pokazał entuzjastyczne przyjęcie twórcy Legionów Polskich w stolicy Wielkopolski.

• obraz, Polska, XIX w.

Rządząca. Na jej czele stanął marszałek Sejmu Wielkiego – **Stanisław Małachowski**, a sprawami wojska kierował odtąd **książe Józef Poniatowski**.

W okresie, gdy formowano te organy władzy, na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej wojna jeszcze trwała, a jej wynik był niepewny. Pospieszenie utworzone, liczące ponad 30 tys. żołnierzy wojsko polskie brało udział w walkach o Pomorze i Gdańsk. Jednak decydujące znaczenie miały odegrać dwie wielkie bitwy stoczone w Prusach Wschodnich przez armię z siłami Aleksandra I. Zimowe starcie pod Iławą Pruską – mimo ogromnych strat obu stron – pozostało nierozstrzygnięte. Dopiero całkowite zwycięstwo cesarza Francuzów odniesione 17 czerwca 1807 r. w **bitwie pod Frydlandem** zmusiło cara do podjęcia rozmów pokojowych.

W trakcie negocjacji głównymi celami Napoleona były: rozerwanie sojuszu prusko-rosyjskiego i nakłonienie Rosji do udziału w blokadzie kontynentalnej Wielkiej Brytanii. Ponadto cesarz dążył do zakończenia

wojny, która okazała się bardziej kosztowna niż planował. Kwestia warunków, na jakich miało zostać utworzone państwo polskie, w tej sytuacji pozostawała sprawą drugorzędną. Ostatecznie zawarty 7 lipca 1807 r. **pokój w Tylży** przewidywał utworzenie **Księstwa Warszawskiego**, które miało obejmować ziemie II i III zaboru pruskiego. Przy Prusach pozostało Pomorze Gdańskie, z wykluczeniem samego Gdańska, który uzyskał status wolnego miasta. Okręg białostocki, dawna część trzeciego zaboru pruskiego, przypadł zaś Rosji. Ustalenia te wzbudziły w Polakach mieszane uczucia. Nowe państwo było – w skali dawnej Rzeczypospolitej – małe, dodatkowo razil nadany mu status „księstwa” i brak jednoznacznego wskazania, że jest to państwo polskie.

■ USTRÓJ KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Ustrój nowo powstałego państwa został określony w konstytucji nadanej mu przez Napoleona w lipcu **1807 r.** Na podstawie ustawy zasadniczej wprowadzono w Księstwie Warszawskim szereg zdobyczy rewolucji francuskiej, takich jak: wolność osobista i religijna oraz równość wszystkich obywateli wobec prawa. Władzę wykonawczą miał sprawować – zgodnie z ustaleniami obu cesarzy podjętymi w Tylży – król

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF PONIATOWSKI

1763–1813

General, minister wojny i naczelny dowódca armii Księstwa Warszawskiego, marszałek Francji. Był bratankiem króla Stanisława Augusta. Dzieciństwo spędził w Wiedniu, a służbę wojskową rozpoczął w armii austriackiej. Do polskiego wojska przeszedł w 1789 r. Był zwolennikiem Konstytucji 3 maja. W 1792 r. wziął udział w wojnie z Rosją, a w jej trakcie dowodził m.in. w zwycięskiej bitwie pod Zielenicami. Walczył również w powstaniu kościuszkowskim. Po wkroczeniu wojsk Napoleona na ziemie polskie w 1806 r. stanął na czele formującej się polskiej armii, a po utworzeniu Księstwa Warszawskiego został ministrem wojny. W 1812 r. uczestniczył w wyprawie na Moskwę, a po jej klęsce pozostał wierny Napoleonowi do końca. Zginął w końcowej fazie bitwy pod Lipskiem, podczas osłaniania odwrotu francuskiej armii. Jako zdolny dowódca, który nie bał się sam dowodzić szarżami kawaleryjskimi, ale troszczył się także o los szeregowych piechurów, był uwielbiany przez żołnierzy. Po śmierci otoczony kultem stał się wzorem dla kolejnych pokoleń patriotów i bojowników o niepodległość.

Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona w 1807 r. to obraz Marcella Bacciarellego, nadwornego malarza Stanisława Augusta, wykonany ok. 1811 r. W rzeczywistości ceremonia przekazania konstytucji się nie odbyła. Polska delegacja nie spotkała się z cesarzem, a jedynie odebrała podpisany przez niego dokument.

■ obraz, Polska, ok. 1811 r.

Saksonii **Fryderyk August I** wraz z mianowaną przez siebie **Radą Ministrów**. Władzę ustawodawczą piastował zaś **dwuizbowy sejm**, złożony z izby poselskiej, liczącej początkowo 60 posłów i 40 deputowanych, oraz **senat**, w którym zasiadało 18 senatorów. Wchodzących w skład izby poselskiej posłów wybierała szlachta, zaś deputowani byli przedstawicielami gmin, a więc ich wyboru dokonywali mieszczenie i najzamożniejsi chłopci. Dopuszczenie do obrad parlamentu nowych grup społecznych było teoretycznie ogromną zmianą. W praktyce jednak sejm Księstwa miał bardzo niewielki wpływ na sytuację w kraju. Obie izby miały się zbierać jedynie co dwa lata na dwa tygodnie i zajmować głównie uchwalaniem podatków, natomiast rzeczywistą kontrolę nad ustawodawstwem sprawowali król i jego ministrowie.

Nadanie wszystkim obywatelom wolności osobistej oznaczało **zniesienie poddaństwa chłopów**. Dalsze regulacje związane z tą grupą społeczną przyniósł wydany pod koniec roku tzw. **dekret grudniowy**. Na jego mocy zachowano pańszczyznę, a własność ziemi użytkowanej przez chłopów pozostawiono w rękach dziedzica. Rozstrzygnięcia te były zasadniczo niekorzystne dla chłopów, gdyż sprawiały, że ceną opuszczenia wsi i dawnego pana stawała się utrata całego posiadanego majątku. Wobec kryzysu panującego wówczas w przemyśle, handlu i transporcie decyzja o opuszczeniu zamieszkiwanej wsi oznaczała w praktyce stoczenie się w nędzę. Z tego

powodu mawiano, że dekret *zdział chłopom kajdany wraz z butami*. Bardziej odczuwalną zmianę w ich położeniu przyniosło wprowadzenie w Księstwie Warszawskim przepisów **kodeksu cywilnego** Napoleona. Dzięki temu zlikwidował dawne sądownictwo patrymonialne, którym dotąd podlegali chłopci.

Narzucona przez Napoleona konstytucja wymuszała modernizację kraju w dziedzinie administracji i stosunków społecznych, przy czym zmiany te niekiedy wdrażano wbrew społeczeństwu. Opinia Polaków nie miała jednak decydującego znaczenia – Księstwo Warszawskie było państwem niesuwerennym, które miało przede wszystkim realizować zadania przydzielone mu przez cesarza. Szczególną rolę odgrywał zatem w Warszawie francuski **rezydent**, który troszczył się o to, aby szybko wcielano w życie polecenia płynące z Paryża. Urząd ten nie występował w konstytucji, został jednak powołany na mocy odrębnego układu francusko-saskiego. Z kolei konstytucyjny książę warszawski Fryderyk August I odwiedził swoje nowe państwo zaledwie kilka razy.

■ TRUDNOŚCI I SUKCESY

Od powstania Księstwo Warszawskie borykało się z trudnościami gospodarczymi. To małe państwo było zniszczone przez przemarsze obcych armii i znacznie zadłużone, a dodatkowo zdecydowaną większość jego budżetu pochłaniały wydatki na wojsko. Zgodnie

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBWIESZCZENIE O USTROJU KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Podstawowe zasady funkcjonowania wskrzeszonego państwa polskiego przedstawiono jego mieszkańcom w uroczystym obwieszczeniu Komisji Rządzącej z 28 lipca 1807 r.

Rodacy! Lubo w ścieśnionych zostajemy granicach, Rządca jednak wielkiej części świata, zajęty jedynie szczęściem Ludu, który przez moc oręża swego oswobodził, nadając nam Konstytucję miał na względzie to wszystko, co najmilszym być mogło Przodkom naszym, za co z ochotą wystawiali się na największe niebezpieczeństwa. Wolność i Niepodległość to było zawsze hasłem naszym, to nam najuroczyściej zapewnił. Naród nasz widzi zwróconą na Tron tę Krew, do której zawsze tak był przychylny i przywiązany. Język Ojców naszych, któryśmy z taką starannością, jak ostatnią narodowego życia isierkę zachowywali, jest nam na zawsze przywrócony.

Rodacy jedynie urzędy obsiadą. Zapewniona Opieka dla Ludu przypomina nam ulubionych Królów Aleksandra i Kazimierza. Wszystkie klasy mieszkańców równych praw, równych swobód używać będą. [...] Wojsko, którego waleczne usiłowania tyle zaszczytu Narodowi przyniosły [...] w całkowitym swym składzie utrzymane zostanie. [...] Zapewniony Rząd wolny, Krew od nas ulubiona na tronie, Język Naddziadów [pradziadków, przodków] naszych zachowany, opieka równo do wszystkich klas ludu rozciągnięta, utrzymana Sława Wojska naszego; oto są nagrody ofiar i cierpień waszych.

Źródło: „Gazeta Warszawska”, nr 61, 1 VIII 1807, s. 1–2.

- ?** 1. Podaj, na jakie aspekty funkcjonowania państwa zwrócono uwagę w obwieszczeniu, i oceń, dlaczego skupiono się na nich.
2. Wskaż, do jakich wydarzeń z przeszłości odwołano się w tekście, i wyjaśnij, czemu służyły te nawiązania.

z zapisami konstytucji miało ono liczyć 30 tys. żołnierzy, jednak od 1809 r. jego wielkość systematycznie rosła, by po trzech latach sięgnąć 120 tys. żołnierzy. Rozbudowa armii wpływała pozytywnie na gospodarkę, gdyż wymagała uruchomienia szeregu warsztatów, które zapewniłyby odpowiednią ilość broni i mundurów. Stopniowo rozwijały się także produkcja rolna, browarnictwo i gorzelnictwo.

WARTO WIEDZIEĆ

Sumy bajorńskie

Prowadzenie przez Napoleona polityki podbojów wymagało zdobycia znacznych środków pieniężnych na zorganizowanie i zaopatrywanie licznych armii. Z tego powodu zarówno państwa pokonane, jak i pozostające w przyjaznych stosunkach z Francją, były obciążone ogromnymi zobowiązaniami finansowymi wobec Francuzów. Księstwo Warszawskie miało do wypłacenia napoleońskiej Francji zawrotną kwotę 20 mln franków – tzw. sumy bajorńskie. Napoleon, jako zwycięzca, miał przejąć to zobowiązanie od pokonanego króla Prus. To u tego ostatniego władcy mieszkańcy ziem zaboru, z których utworzone zostało Księstwo Warszawskie, mieli być zadłużeni. Napoleonowi nie udało się wyegzekwować tej całej kwoty od Polaków, jednak samo pojęcie „sumy bajorńskie” weszło do języka polskiego. Mianem tym określa się ogromne i nie do końca uzasadnione roszczenia.

Odszukaj informację, dlaczego zobowiązania wobec Napoleona nazwano bajorńskimi.

Mimo niesprzyjającej koniunktury finansowej czasy Księstwa to okres, w którym doszło do odrodzenia polskiego szkolnictwa. Już w początkach 1807 r. do istnienia powołano Izbę Edukacyjną, nawiązującą do dorobku Komisji Edukacji Narodowej. Dzięki niej znacznie zwiększyła się liczba szkół średnich i elementarnych, założono również uczelnie zawodowe – Szkołę Prawa oraz Szkołę Lekarską. Ożywieniu uległa też działalność naukowa. W Warszawie funkcjonowanie wznowiło **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, prowadzono prace nad słownikiem języka polskiego, wydano pierwszy podręcznik do nauki historii. Odrodzenie przeżywał także teatr warszawski, na którego rozwój istotny wpływ wywierał nadal – podobnie jak za czasów Stanisława Augusta – Wojciech Bogusławski, propagujący idee oświeceniowe i patriotyzm.

WOJNA Z AUSTRIĄ

Tworzone naprędce wojsko przeszło pierwszą próbę bojową w 1809 r., gdy niepowodzenia armii Napoleona w Hiszpanii (więcej na ten temat na s. 311) skłoniły Austrię do wypowiedzenia cesarzowi wojny. Jej plan zakładał przeprowadzenie szybkiego uderzenia na trzech frontach: niemieckim, włoskim i polskim. W efekcie w kwietniu 1809 r. w granice Księstwa Warszawskiego wkroczył 30-tysięczny korpus wojsk austriackich, który stanął naprzeciw dwukrotnie słabszej armii dowodzonej przez księcia Poniatowskiego. Polacy co prawda odnieśli zwycięstwo w **bitwie pod Raszynem**, jednak – licząc się z przewagą wroga – zdecydowali się oddać Austriakom Warszawę.

Śmierć Cypriana Godebskiego pod Raszynem to obraz Januarego Suchodolskiego. Przedstawił na nim umierającego poetę ¹, który dowodził w bitwie pułkiem piechoty. Najważniejszą postacią na płótnie jest jednak książę Józef Poniatowski ².

• obraz, Polska, XIX w.

KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

LEGENDA

- Księstwo Warszawskie w 1807 r.
- ziemie przyłączone do Księstwa Warszawskiego w 1809 r.
- granice Królestwa Pruskiego do 1807 r.
- granice cesarstwa austriackiego do 1809 r.
- działania wojsk napoleońskich przeciwko IV koalicji
- bitwy stoczone przez wojska francuskie w latach 1806–1807
- Wojna polsko-austriacka w 1809 r.:
- działania wojsk Księstwa Warszawskiego
- działania wojsk austriackich
- miasta i twierdze zdobyte przez wojska Księstwa Warszawskiego
- ważniejsze bitwy stoczone podczas wojny polsko-austriackiej w 1809 r.
- ważniejsze traktaty

1. Oceń, jakie znaczenie dla Prus mogła mieć utrata części ziem polskich w 1807 r.
2. Podaj, o jakie ziemie powiększyło się Księstwo Warszawskie w 1809 r.

ARMIA KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Stan liczebny armii Księstwa Warszawskiego od 1806 r. stale się powiększał, a największy osiągnął w 1812 r., przed wyprawą na Rosję. Wojsko było też poddawane reformom – wiele z nich wprowadził książę Józef Poniąkowski, po tym jak w 1809 r. objął główne dowództwo. Kadra oficerska w większości wywodziła się ze szlachty i mieszczaństwa, ale na awans mogli liczyć też żołnierze pochodzenia chłopskiego.

Fizylier piechoty Księstwa Warszawskiego posługiwał się karabinem z bagnetem [1]. Na głowie nosił czapkę rogatywkę [2]. Jego mundur zimowy składał się z granatowych spodni i kurtki w tym samym kolorze.

? Odszukaj w innych źródłach, jakie były losy armii Księstwa Warszawskiego po klęsce Napoleona w 1813 r.

Woltyżer piechoty Księstwa Warszawskiego był uzbrojony w karabin [3] oraz tasak piechoty [4] o długości ok. 60 cm. Nosił lećnie spodnie koloru białego i granatową kurtkę z żółtym kołnierzem. Na głowie miał rogatą czapkę [5] z kolorową kitą [6].

■ BITWA POD SOMOSIERRĄ

W 1809 r., gdy wojska austriackie uderzyły na Księstwo Warszawskie, znaczna część jego armii znajdowała się poza granicami kraju. Przy boku Napoleona pozostawał m.in. elitarny 1 Pułk Szwoleżerów Gwardii Cesarskiej, który wslawił się podczas walk w Hiszpanii. Na swojej drodze do Madrytu wojska cesarza musiały pokonać wąski i stromy wąwóz, którego broniło kilka tysięcy powstańców oraz cztery umiejętnie rozstawione baterie artylerii. Dopiero szarża polskich oddziałów umożliwiła zdobycie przełęczy Somosierra i dalszy marsz na stolicę Hiszpanii.

Jan Leon Kozieltulski w 1809 r. poprowadził szarżę szwoleżerów w bitwie pod Somosierrą.

■ obraz, Polska, XIX w.

Atak polskich szwoleżerów przedstawił January Suchodolski. Według przekazów świadków po wstępnym rozpoznaniu umocnień pod Somosierrą Napoleon zlecił atak Polakom. Złożony z zaledwie 125 kawalerzystów oddział w ok. 10 minut dotarł na szczyt przełęczy, rozbijając po drodze załogi wszystkich czterech baterii dział. Błyskotliwa szarża kosztowała życie niemal połowy jej uczestników.

■ obraz, Polska, XIX w.

? Jakie znaczenie miała szarża Polaków pod Somosierrą?

Zamiast bronić stolicy Poniatowski postanowił przenieść działania wojenne do Galicji, co pozwoliło mu zająć m.in. Lublin, Zamość i Kraków. Zaskoczeni odważnym manewrem strategicznym Austriacy podjęli decyzję o opuszczeniu Warszawy. Niedługo później Napoleon odniósł decydujące zwycięstwo **pod Wagran**, co zakończyło wojnę.

Śmiały plan Poniatowskiego nie tylko uchronił Księstwo Warszawskie przed zniszczeniem, lecz także przyniósł mu znaczne nabytki terytorialne. Na mocy **pokoju z Schönbrunn** do państwa przyłączono 4 nowe departamenty: krakowski, lubelski, radomski

Powierzchnia, ludność i liczba wojska Księstwa Warszawskiego

rok	powierzchnia	liczba ludności	liczba wojska
1807 r.	104 tys. km ²	2,5 mln	30 tys.
1809 r.	157 tys. km ²	4,3 mln	60 tys.
1812 r.	157 tys. km ²	4,3 mln	120 tys.

WARTO WIEDZIEĆ

Sierżant Joanna Żubr

W kampanii galicyjskiej przeciw Austrii udział brała Joanna Żubr, która wstąpiła do armii Księstwa Warszawskiego wraz ze swoim mężem, udając jego brata. Choć podstęp szybko wyszedł na jaw, Joanna pozostała w wojsku. W 1809 r. odegrała istotną rolę w zdobyciu Zamościa, gdy w trakcie szturmowania jako pierwsza stanęła na wałach twierdzy. W nagrodę za ten czyn miała otrzymać Order Virtuti Militari. Jednak sprzeciwili się temu oficerowie, którzy nie chcieli, aby trafił on do kobiety. Z tego powodu zaproponowano jej jedynie nagrodę pieniężną. Joanna odmówiła jej przyjęcia, a po zmianie oddziału i awansie na stopień sierżanta kontynuowała swoją karierę wojskową. Order Virtuti Militari otrzymała ostatecznie dopiero 3 lata później, w trakcie wyprawy na Moskwę, gdy po raz kolejny wyróżniła się odwagą w walce. W sumie wzięła udział w 17 bitwach i oblężeniach. Po upadku Księstwa Warszawskiego wraz z mężem osiadła w Królestwie Polskim.

Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego w nurcie Elstery podczas bitwy pod Lipskiem była symbolem ostatecznego końca nadziei na odbudowę Polski w sojuszu z napoleońską Francją. Według romantycznych relacji ranny Poniatowski, tonąc, miał wyrzec słowa: *Bóg mi powierzył honor Polaków, Bogu go tylko oddam*. Według niedawnych ustaleń Poniatowski mógł zginąć w wyniku omyłkowego ostrzału prowadzonego przez oddziały walczące po stronie Napoleona.

■ obraz, Polska, XIX w.

i siedlecki, w wyniku czego jego obszar powiększył się o połowę, a liczba ludności wzrosła o ponad 70%. Zmiany te pozwoliły dwukrotnie zwiększyć liczebność armii – do 60 tys. żołnierzy, budziły także nadzieje na odzyskanie kolejnych ziem dawnej Rzeczypospolitej.

■ UPADEK KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Rozbudowa armii przyspieszyła, gdy jasne stało się już, że wojna pomiędzy Francją i Rosją jest nieuchronna. Podczas przygotowań do wyprawy na Moskwę Napoleon zgromadził w Księstwie i Prusach Wschodnich ok. 600 tys. żołnierzy. U schyłku czerwca 1812 r. cesarz ogłosił rozpoczęcie drugiej wojny polskiej (zob. [tekst źródłowy](#) na s. 317), a w Warszawie zawiązano Konfederację Generalną, która proklamowała przywrócenie Królestwa Polskiego. Równocześnie w Wilnie powstała niezależna od Warszawy Komisja Rządu Tymczasowego, której zadaniami były organizacja administracji i pobór rekruta na terenach przejmowanych od Rosji.

W marszu Napoleona na Moskwę uczestniczyło prawie 100 tys. żołnierzy z Księstwa Warszawskiego, którzy odznaczyli się zarówno w trakcie marszu do dawnej stolicy Rosji, jak i podczas tragicznego odwrotu. Pomimo znacznych strat polskie oddziały powróciły z tej kampanii ze sztandarami i działami, zachowując

zdolność bojową. Były to jednak siły zbyt skromne, aby obronić Księstwo Warszawskie, którego los po klęsce Napoleona stał się już przesądzony. Dowodzona przez Poniatowskiego armia wycofała się do Saksonii, a następnie wzięła jeszcze udział w **bitwie pod Lipskiem**, w której poległ także sam książę Józef Poniatowski. Z kolei terytorium Księstwa już wiosną **1813 r.** zostało zajęte przez wojska rosyjskie. Władzę przejęła wówczas powołana przez Aleksandra I rada, której głównym zadaniem stało się zebranie wysokiej kontrybucji na potrzeby armii okupacyjnej.

Upadek Napoleona był równoznaczny z końcem zaprowadzonego przez niego ładu w Europie. Nowy porządek miał zostać wypracowany przez jego przeciwników, wśród których istotną pozycję zajmowali władcy trzech państw zaborczych. Mieszkańcy Księstwa Warszawskiego musieli się zatem liczyć z całkowitą utratą niedawno odbudowanej na krótko własnej państwowości. Okazało się jednak, że zaledwie kilkuletnie funkcjonowanie tego nie całkiem samodzielnego państwa wystarczyło, aby uniknąć powtórki z 1795 r., czyli całkowitego wymazania Polski z mapy Europy. Zgodnie z ustaleniami kongresu wiedeńskiego z **1815 r.** miejsce Księstwa Warszawskiego zająć miało – zależne od Rosji, ale w dużym stopniu autonomiczne – **Królestwo Polskie**.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie okoliczności doprowadziły do powstania Księstwa Warszawskiego.
2. Scharakteryzuj ustrój Księstwa Warszawskiego i oceń, na ile było ono suwerenne.
3. Oceń politykę Napoleona wobec Polaków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Czuby, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011.
Książę Józef Poniatowski, oprac. zbior., Warszawa 2013.

Podsumowanie rozdziału VII

Epoka napoleońska

1 Od konsulat do cesarstwa

1. W latach 1795–1799 rządy we Francji sprawował dyktatoriat, który tworzyło pięciu dyrektorów. W tym okresie doszło do zakończenia wojny z I koalicją antyfrancuską i podpisania w 1797 r. pokoju w Campo Formio. Rok później Francuzi pod dowództwem Napoleona Bonaparte podjęli próbę zajęcia Egiptu.
2. W 1799 r. powstała II koalicja antyfrancuska, a jej sukcesy doprowadziły 18 brumaire'a (9 listopada) do zamachu stanu. W jego wyniku rządy objął trzyosobowy konsulat – największą władzą dysponował Napoleon, który został I konsulem.
3. Bonaparte wdrożył reformy, które uspokoiły sytuację wewnętrzną w kraju i polepszyły sytuację gospodarczą. Jednocześnie stworzył państwo policyjne, a propaganda dbała o jego wizerunek. W 1804 r. wprowadził nowy kodeks cywilny, zwany Kodeksem Napoleona.
4. W 1804 r. obywatele Francji zgodzili się w plebiscycie, aby Napoleon został cesarzem. Jego koronacja odbyła się w grudniu tego roku.

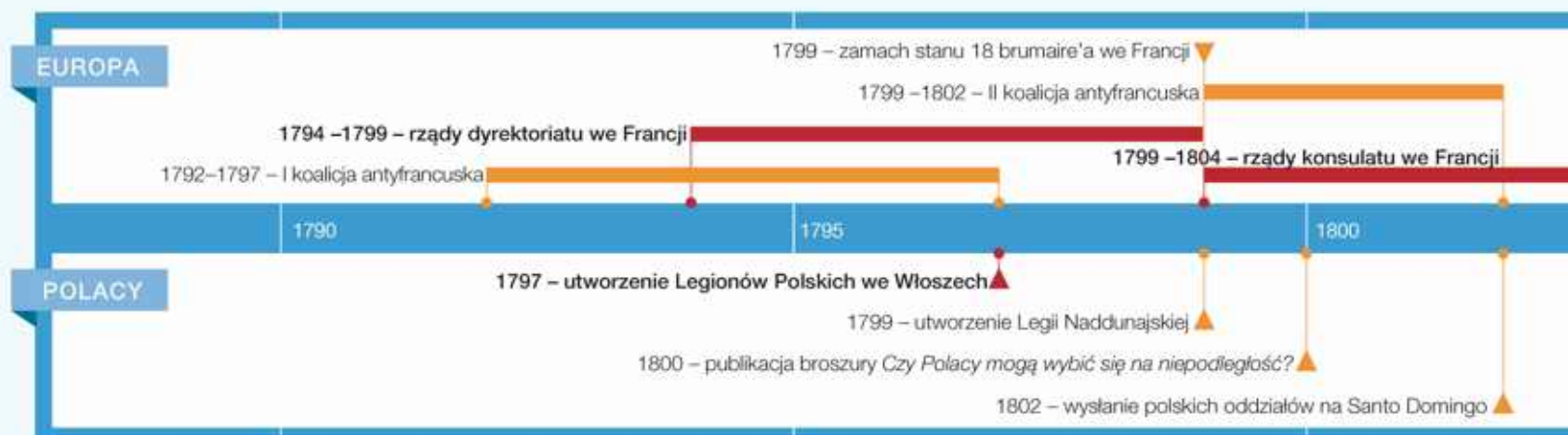
2 Cesarstwo francuskie Napoleona

1. W 1805 r. Napoleon walczył z III koalicją antyfrancuską. Niepowodzeniem zakończyły się jego plany inwazji na Wielką Brytanię, gdy przegrał bitwę morską pod Trafalgar. Zwyciężył zaś na lądzie armie austriacką i rosyjską w bitwie pod Austerlitz. Z władcą Austrii – Franciszkiem II podpisał pokój w Preszburgu, na mocy którego przestało istnieć Święte Cesarstwo Rzymskie. Z części państw niemieckich powstał zależny od Francji Związek Reński. Wzmocnieniu uległy też wpływy francuskie na Półwyspie Apenińskim.
2. W 1806 r. powstała IV koalicja antyfrancuska. W październiku wojska Napoleona rozgromiły siły pruskie pod Jeną i Auerstaedt. Cesarz ogłosił też blokadę kontynentalną Wielkiej Brytanii. W 1807 r. pokonał Rosjan pod Iławą Pruską i Frydlandem, a następnie zawarł pokój w Tylży z Rosją i Prusami. Następnie jego wojska zaczęły zajmować Hiszpanię, lecz ponosiły tam klęski. W 1809 r. w bitwie pod Wagram Napoleon ponownie pokonał Austrię.

Bitwa pod Austerlitz zakończyła się rozbiciem wojsk rosyjskich i austriackich. Na obrazie ukazano moment, gdy jeden z francuskich generałów prezentuje Napoleonowi sztandary zdobyte w walce.

■ obraz, Francja, XIX w.

3 Upadek Napoleona

1. Przyczynami wybuchu w 1812 r. wojny Francji z Rosją były m.in. łamanie przez nią blokady kontynentalnej i niewywiązywanie się z postanowień sojuszniczych. Napoleon określił kampanię jako „drugą wojnę polską”, co przysporzyło mu poparcia Polaków.
2. Bonaparte wkroczył na obszar kontrolowany przez Rosjan w czerwcu 1812 r. Wycofująca się armia carska stosowała taktykę spalonej ziemi i unikała wielkich bitew. We wrześniu Napoleon pokonał Rosjan w bitwie pod Borodino i wkroczył do opuszczonej Moskwy, a po ponad miesiącu zarządził odwrót. Silny mróz, głód i choroby zdzięsiatkowały jego armię.
3. Napoleon przegrał w 1813 r. decydującą bitwę pod Lipskiem. Sukcesy wojsk koalicji antynapoleońskiej doprowadziły do abdykacji cesarza wiosną 1814 r. i jego zesłania na Elbę. Na tronie francuskim zasiadł zaś Ludwik XVIII.
4. Rządy nowego króla nie spotkały się z entuzjazmem społecznym, co umożliwiło Napoleonowi powrót i ogłoszenie się cesarzem wiosną 1815 r. Jednak poniósł on klęskę pod Waterloo, co zakończyło jego studniowe rządy.

Bitwa pod Iławą Pruską była bardzo krwawa – łącznie straty sięgnęły 50 tys. zabitych i rannych. Tak duża liczba ofiar wynikała z warunków pogodowych, które utrudniały wykonywanie rozkazów i prowadziły do kosztownych błędów. Zagubione oddziały piechoty potrafiły np. wynurzyć się z zamieci śnieżnej na wprost silnych baterii artylerii wroga, co skutkowało rzezią całych formacji.

■ obraz, Francja, XIX w.

4 Polacy w wojnach napoleońskich

1. Po III rozbiorze Rzeczypospolitej na emigrację udali się działacze polityczni i uczestnicy powstania kościuszkowskiego. Ich głównym celem była Francja, z którą wiązano nadzieje na odbudowę państwa polskiego. Z inicjatywy gen. Jan Henryka Dąbrowskiego w 1797 r. w Republice Lombardzkiej, zależnej właśnie od Francji, powstały Legiony Polskie.
2. W polskich oddziałach dbano nie tylko o sprawność bojową żołnierzy, ale kształcono ich patriotycznie. Awans był zależny od zasług, a nie pochodzenia stanowego.
3. Legiony początkowo walczyły we Włoszech. Jednak zawarcie pokoju z Austrią spowodowało, że część z nich została wysłana do tłumienia antyfrancuskiego powstania na Santo Domingo. Z wyprawy na tę wyspę do Europy powróciła nieliczna grupa polskich żołnierzy. Większość z nich umarła w wyniku tropikalnych chorób, zginęła w walce z czarnoskórymi powstańcami lub osiadła na wyspie, wtapiając się w tamtejszą ludność.
4. W 1799 r. w Alzacji i Lotaryngii powstała Legia Naddunajska – polskie oddziały, które też walczyły po stronie Francji.

5 Księstwo Warszawskie

1. Pod koniec 1806 r. Napoleon przedstawił Józefowi Wybickiemu i gen. Dąbrowskiemu obietnicę wolnej Polski pod warunkiem zaangażowania się Polaków w wojnę przeciw Prusom. Po tym spotkaniu wybuchło antypruskie powstanie.
2. Księstwo Warszawskie utworzono na mocy pokoju w Tyłży. Obejmowało ziemie II i III zaboru pruskiego, bez Gdańska. Władcą Księstwa został Fryderyk August I (król Saksonii), który wraz z Radą Ministrów sprawował władzę wykonawczą. Z kolei władzę ustawodawczą pełnił dwuizbowy sejm.
3. Księstwo Warszawskie miało wiele problemów gospodarczych, związanych m.in. z kosztami nieustannego powiększania armii.
4. W 1809 r., po przegranej przez Austrię wojnie, obszar Księstwa Warszawskiego został powiększony. Jednak już w 1813 r. na jego teren wkroczyły wojska rosyjskie – było to konsekwencją klęski wyprawy Napoleona pod Moskwą. Decyzją kongresu wiedeńskiego miejsce Księstwa zajęło Królestwo Polskie, zależne od Rosji.

Ocena Napoleona we Francji i w Europie

Napoleon już za życia budził skrajne emocje. Był uwielbiany przez swoich żołnierzy, dużą część Francuzów i mieszkańców tych państw, którym dał nadzieję na niepodległość. Jednocześnie propaganda jego przeciwników bezlitośnie go krytykowała jako „korsykańskiego potwora” – krwawego dyktatora i uzurpatora bezprawnie zasiadającego na tronie przynależnym dynastii Burbonów. Spory o ocenę dokonań Bonapartego trwają do dziś i nic nie wskazuje, aby miały się kiedyś zakończyć.

We Francji Napoleon zdobył ogromną popularność dzięki błyskotliwym zwycięstwom w Italii. Z tego powodu z łatwością sięgnął po władzę nad krajem, odsuwając skompromitowany i nieudolny dyktatoriat. Zaprowadził spokój i ład w państwie, który był ciągle rozrywany przez rewolucyjne spory. Z zadania tego wywiązał się na tyle dobrze, że Francuzi zgodzili się nadać mu tytuł cesarza. Nie wszyscy jednak ulegli urokowi charyzmatycznego wodza.

Kolejne lata panowania cesarza Francuzów wypełniły przede wszystkim kampanie wojskowe. Odnoszone wówczas zwycięstwa sprawiły, że Napoleona do dziś określa się jako „boga wojny” i uznaje za być może najwybitniejszego dowódcę w dziejach. Jednak sukcesy te miały swoją cenę. Podczas największych bitew, w których triumfował Napoleon, ginęły dziesiątki, a nawet setki tysięcy żołnierzy, w tym również żołnierzy francuskich. Po klęsce wyprawy na Moskwę także w samej Francji widoczne stało się znużenie nieustannymi wojnami. Ogromna liczba ich ofiar prowadzi do oceny – popularnej zwłaszcza w krajach, z którymi Napoleon walczył – że był on przede wszystkim zbrodniarzem, dążącym do realizacji swoich politycznych celów po trupach własnych poddanych. Historycy formułujący takie opinie zwykle jednak zapominają, że duża część spośród wojen toczonych przez Napoleona została wypowiedziana przez jego przeciwników. Warto też pamiętać, że napoleońskie wojska niosły ze sobą nie tylko śmierć i zniszczenie, ale też hasła rewolucji,

a wraz z nimi przełomowe zmiany społeczne i nowe prawodawstwo. Przyniosły one istotną poprawę położenia milionów Europejczyków.

Choć późniejsze opinie na temat cesarza Francuzów są bardzo różne, to sam Napoleon pozostaje jedną z najbardziej fascynujących postaci w historii. Prawdopodobnie zawsze budziła emocje i spory opowieść o niezwykle utalentowanym oficerze z Korsyki, który dzięki determinacji, szczęśliwym zbiegom okoliczności i niewątpliwym talentom sięgał po kolejne stopnie wojskowe, objął władzę nad potężnym państwem i dużą częścią Europy, lecz ostatecznie został więźniem na niemal bezludnej wyspie.

Dzieciątko diabła

to karykatura, na której Napoleon został przedstawiony jako niemowlę w objęciach demona. Wielka Brytania, skąd pochodzi rysunek, wchodziła w skład wszystkich koalicji antyfrancuskich. Nie należy się więc dziwić ogromnej niechęci autora ilustracji do cesarza Francuzów.

■ karykatura, Wielka Brytania, 1810 r.

PODYSKUTUJMY

1. Czy współcześnie funkcjonuje w Polsce mit napoleoński?
2. Dlaczego Napoleon wzbudza tak wiele kontrowersji aż do dziś?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw, w jaki sposób Napoleon Bonaparte został cesarzem.
2. Opisz, jak przebiegała koronacja Napoleona na cesarza Francuzów.
3. Określ, na który rok przypadł szczyt potęgi Napoleona.
4. Wyjaśnij, dlaczego Bonaparte powrócił z zesłania na Elbie.
5. Podaj przyczyny wysłania Legionów Polskich na Santo Domingo.
6. Przedstaw, jak zmieniał się terytorium Księstwa Warszawskiego.
7. Wymień pozytywne i negatywne skutki ścisłego współdziałania władz Księstwa Warszawskiego z Napoleonem.

Data	Świat	Polska
1415 r.	pierwsza posiadłość Portugalczyków w Afryce	
1453 r.	zdobycie Konstantynopola przez Turków	
ok. 1455 r.	wynalezienie druku przez Jana Gutenberga	
1488 r.	opłynięcie południowego krańca Afryki przez Portugalczyków	
1492 r.	pierwsza podróż Krzysztofa Kolumba i dotarcie do archipelagu Bahamów	objęcie tronu przez Jana Olbrachta
1493 r.		pierwszy sejm walny składający się z dwóch izb
1494 r.	traktat w Tordesillas pomiędzy Hiszpanią i Portugalią	
1497 r.		nieudana wyprawa na Mołdawię
1498 r.	dotarcie Vasco da Gamy drogą morską do Indii	
1500 r.	odkrycie Brazylii przez Portugalczyków	
1501 r.		śmierć Jana Olbrachta i objęcie tronu przez Aleksandra Jagiellończyka
1505 r.		konstytucja <i>Nihil novi</i>
1506 r.		objęcie tronu przez Zygmunta I Starego
1515 r.		zjazd wiedeński
1517 r.	ogłoszenie 95 tez przez Marcina Lutra	
1519–1521	podbój Meksyku przez Hernana Corteza	
1519–1522	pierwsza podróż dookoła świata	
1524–1526	wojna chłopska w Niemczech	
1525 r.	sekularyzacja państwa krzyżackiego, bitwa pod Pawią	hold pruski Albrechta Hohenzollerna
1526 r.	bitwa pod Mohaczem	
1530–1533	podbój państwa Inków przez Francisca Pizarra	
1533 r.		pokój wieczysty z Turcją
1534 r.	Akt supremacji Henryka VIII w Anglii, założenie zakonu jezuitów przez Ignacego Loyolę	
1537 r.		tzw. wojna kokosza
1543 r.	wydanie <i>O obrotach sfer niebieskich</i> Mikołaja Kopernika, zakaz czynienia niewolników z Indian	
1545–1563	obrad y soboru trydenckiego	
1547 r.	przyjęcie tytułu cara Wszechrusi przez Iwana IV Groźnego	
1548 r.		śmierć Zygmunta I Starego i objęcie tronu przez Zygmunta Augusta
1555 r.	pokój augsburski	
1559 r.	stworzenie indeksu ksiąg zakazanych	
1564 r.		sprowadzenie jezuitów
1569 r.		unia lubelska
1570 r.		tzw. ugoda sandomierska
1571 r.	bitwa pod Lepanto	

Data	Świat	Polska
1572 r.	tzw. noc św. Bartłomieja we Francji	śmierć Zygmunta Augusta
1573 r.		konfederacja warszawska, pierwsza wolna elekcja
1576 r.		koronacja Anny Jagiellonki i Stefana Batorego
1577 r.		wojna z Gdańskiem
1579–1581		wojna z Moskwą
1586 r.		śmierć Stefana Batorego
1587 r.		elekcja Zygmunta III Wazy
1588 r.	klęska tzw. Wielkiej Armady, powstanie Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów	
1596 r.		unia brzeska – powstanie Kościoła greckokatolickiego
1598 r.	Edykt nantejski we Francji	układ w Stambule
1598–1613	Wielka Smuta w państwie moskiewskim	
1604 r.		początek dymitriad
1605 r.		bitwa pod Kircholmem
1606–1607		rokosz Zebrzydowskiego
1607 r.	pierwsza stała osada angielska w Ameryce	bitwa pod Guzowem
1610 r.		bitwa pod Kluszyńem
1612 r.		kapitulacja polskiej załogi na Kremlu
1618–1648	wojna trzydziestoletnia	
1618 r.	defenestracja praska	
1619 r.		rozejm w Dywlinie
1620 r.	bitwa pod Białą Górą	bitwa pod Cecorą
1621 r.		bitwa pod Chocimiem, pokój hetmański
1624 r.		pokój wieczysty z Turcją
1624–1642	kardynał Armand Richelieu pierwszym ministrem Ludwika XIII we Francji	
1626 r.		wybuch wojny ze Szwecją o ujście Wisły
1627 r.		bitwa pod Oliwą
1629 r.	pokój w Lubece	rozejm w Starym Targu
1632 r.	bitwa pod Lützen	śmierć Zygmunta III Wazy, elekcja Władysława IV
1634 r.		pokój w Polanowie
1635 r.	pokój w Pradze	rozejm w Sztumskiej Wsi
1642–1648	wojna domowa w Anglii	
1648 r.	pokój westfalski	wybuch powstania Chmielnickiego, śmierć Władysława IV Wazy i elekcja Jana Kazimierza
1649 r.	ścięcie Karola I w Anglii	oblężenie Zbaraża, ugoda zborowska
1651 r.	Akt nawigacyjny w Anglii	bitwa pod Beresteczkiem
1652 r.		bitwa pod Batochem, pierwsze zerwanie sejmu przez <i>liberum veto</i>
1653–1658	Cromwell lordem protektorem w Anglii	
1654 r.		ugoda w Perejasławiu, wybuch wojny z Moskwą
1655–1660		potop szwedzki
1657 r.		traktaty welawsko-bydgoskie

Data	Świat	Polska
1658 r.		unia w Hadziaczu, decyzja sejmu o wygnaniu arian
1660 r.		pokój w Oliwie, bitwy pod Cudnowem i Połonką
1661 r.	początek samodzielnych rządów Ludwika XIV we Francji	
1665–1666		rokosz Lubomirskiego
1667 r.		rozejm w Andruszowie
1668 r.		abdykacja Jana Kazimierza
1669–1673		panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego
1672 r.		traktat w Buczaczu
1674 r.		elekcja Jana Sobieskiego
1683 r.	klęska Turków pod Wiedniem	wyprawa wiedeńska
1684 r.	powstanie Ligi Świętej	
1685 r.	zniesienie Edyktu nantejskiego we Francji	
1686 r.		pokój Grzymułtowskiego
1689 r.	objęcie tronu w Anglii przez Wilhelma III Orańskiego	
1696 r.		śmierć Jana III Sobieskiego
1697 r.		elekcja Augusta II
1699 r.	pokój w Karłowicach	
1701 r.	tytuł królewski dla władcy Brandenburgii i Prus	
1704 r.		konfederacja warszawska, detronizacja Augusta II i elekcja Stanisława Leszczyńskiego
1709 r.	bitwa pod Połtawą	powrót Augusta II na tron
1713 r.	sankcja pragmatyczna w Austrii	
1717 r.		Sejm Niemy
1721 r.	traktat w Nystad kończący wielką wojnę północną	
1733 r.	opatentowanie tzw. latającego czółenka przez Johna Kaya	śmierć Augusta II, podwójna elekcja – Leszczyńskiego i Augusta III
1736 r.		uznanie przez sejm Augusta III za prawowitego władcę
1740 r.		założenie Collegium Nobilium
1747 r.		otwarcie Biblioteki Załuskich
1751–1780	okres wydawania <i>Wielkiej encyklopedii francuskiej</i>	
1756–1763	wojna siedmioletnia	
1763 r.		śmierć Augusta III
1764 r.	skonstruowanie mechanicznej przędzarki przez Jamesa Hargreavesa	elekcja Stanisława Poniatowskiego
1765 r.		otwarcie Szkoły Rycerskiej, utworzenie pisma „Monitor”, założenie Teatru Narodowego
1767–1768		tzw. sejm repninowski i uchwalenie praw kardynalnych
1768–1772		konfederacja barska
1769 r.	opatentowanie maszyny parowej przez Jamesa Watta	
1772 r.		I rozbiór Rzeczypospolitej

Data	Świat	Polska
1773–1775		sejm rozbiorowy
1773 r.	„bostońskie picie herbaty”	utworzenie Komisji Edukacji Narodowej
1775–1783	wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych	
1777 r.	bitwa pod Saratogą	
1781 r.	bitwa pod Yorktown	
1783 r.	pokój w Wersalu, wcielenie chanatu krymskiego do Rosji	
1787 r.	konstytucja Stanów Zjednoczonych	
1788–1792		obrazy Sejmu Wielkiego
1789 r.	wybuch rewolucji francuskiej, wprowadzenie we Francji monarchii konstytucyjnej	likwidacja Rady Nieustającej, wprowadzenie stałego podatku bezpośredniego na szlachtę i duchowieństwo, czarna procesja
1790 r.		podpisanie przymierza z Prusami
1791 r.		Konstytucja 3 maja, Ustawa o sejmikach, Prawo o miastach królewskich
1792 r.	proklamowanie republiki we Francji i wybuch wojny z Austrią	zawązanie konfederacji targowickiej, wojna w obronie konstytucji
1793 r.	ścięcie Ludwika XVI, utworzenie Komitetu Ocalenia Publicznego we Francji	II rozbiór Rzeczypospolitej
1794 r.	przewrót termidoriański we Francji	powstanie kościuszkowskie, Uniwersał połaniecki
1795 r.	wprowadzenie rządów dyktatoratu we Francji	III rozbiór Rzeczypospolitej, abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego
1797 r.	pokój w Campo Formio	utworzenie Legionów Polskich
1798 r.	walki Napoleona w Egipcie	
1799 r.	zamach 18 brumaire’a i początek rządu konsulatu we Francji	utworzenie Legii Naddunajskiej
1802 r.		wysłanie polskich oddziałów na Santo Domingo
1804 r.	Napoleon cesarzem Francuzów	
1805 r.	bitwy pod Trafalgarem i Austerlitz, pokój w Preszburgu	
1806 r.	bitwy pod Jeną i Auerstaedt, ogłoszenie blokady kontynentalnej Wielkiej Brytanii	
1807 r.	bitwa pod Frydlandem, pokój w Tylży	utworzenie Księstwa Warszawskiego
1809 r.	bitwa pod Wagram	wojna z Austrią i powiększenie obszaru Księstwa Warszawskiego
1812 r.	wyprawa Napoleona na Rosję, bitwy pod Borodino i Berezyną	
1813 r.	bitwa pod Lipskiem	zajęcie Księstwa Warszawskiego przez wojska rosyjskie
1814 r.	abdykacja Napoleona	
1815 r.	„sto dni” Napoleona, bitwa pod Waterloo	utworzenie Królestwa Polskiego

A

Alberti Leone (1404–1472) 34
 Albrecht Hohenzollern (1490–1568) 44, 65, 66, 67
 Albrecht II Hohenzollern (1553–1618) 99
 Aleksander Jagiellończyk (1461–1506) 62, 63, 64, 65, 69, 71, 92, 118
 Aleksander I Romanow (1777–1825) 309, 316
 Aleksander VI (1431–1503) 13
 Aleksy I (1629–1676) 192
 Alighieri Dante (1265–1321) 29
 Anna Jagiellonka (1523–1596) 95, 100, 102, 103, 104, 111, 161
 Arciszewski Krzysztof (1592–1656) 143
 Arystarch z Samos (ok. 310–230 p.n.e.) 38
 Arystoteles (384–322 p.n.e.) 30, 38
 Atahualpa (1497–1533) 18
 August II Mocny (1670–1733) 197, 256–259, 260–262
 August III (1696–1763) 262, 269

B

Bacciarelli Marcello (1731–1818) 199, 263, 273
 Bach Jan Sebastian (1685–1750) 154
 Bacon Francis (1561–1626) 155
 Balboa Vasco Núñez da (1475–1519) 12
 Barca Calderon de la (1600–1681) 154
 Behem Baltazar (ok. 1450–1508) 85, 89
 Berecci Bartolomeo (1480–1537) 111
 Bernini Giovanni Lorenzo (1598–1680) 149
 Bielski Marcin (1495–1575) 114
 Biernat z Lublina (1465–1529) 116
 Bobola Andrzej (1591–1657) 52
 Boccaccio Giovanni (1313–1375) 29
 Bogusławski Wojciech (1757–1829) 274, 329, 330
 Bohomolec Franciszek (1720–1784) 275
 Bona Sforza (1494–1557) 63, 65, 74, 109
 Bonaparte Józef (1768–1844) 309
 Bonaparte Napoleon (1769–1821) 300–303, 306–325, 327–329, 332, 333, 336
 Bosch Hieronim (ok. 1450–1516) 35
 Botticelli Sandro (1445–1510) 35, 36
 Brahe Tycho (1546–1601) 39
 Bramante Donato (1444–1514) 34
 Brandt Józef (1841–1915) 199
 Branicki Franciszek Ksawery (1731–1819) 280, 286
 Breton André le (1708–1779) 224
 Bruno Giordano (1548–1600) 49
 Budny Szymon (1530–1593) 117
 Buonarroti Michał Anioł (1475–1564) 34, 36

C

Cabral Pedro (1467–1520) 10, 12, 18, 19
 Callot Jacques (1592–1635) 133
 Canaletto (Bellotto Bernardo) (1721–1780) 273, 275
 Canova Antonio (1757–1822) 223
 Caravaggio (1571–1610) 152
 Casas Bartolomé de Las (1474–1566) 60

Celsjusz Anders (1701–1744) 220
 Cervantes Miguel de (1547–1616) 31
 Champollion Jean-François (1790–1832) 301
 Chelmoński Józef (1849–1914) 292
 Chmielnicki Bohdan (1595–1657) 180–184
 Chodkiewicz Jan Karol (1560–1621) 162, 163, 172, 178, 208
 Chrystian IV (1577–1648) 129
 Colbert Jean-Baptiste (1619–1683) 137, 138
 Cook James (1728–1779) 218, 219
 Cortez Hernan (1485–1547) 16, 17
 Cranach Lucas Starszy (1472–1553) 37
 Cromwell Oliver (1599–1658) 122–127, 158
 Czarniecki Stefan (1599–1665) 184, 187, 188
 Czartoryska Izabela (1746–1835) 275
 Czartoryski Adam Kazimierz (1734–1823) 280

D

d'Alembert Jean (1717–1783) 224
 Dąbrowski Jan Henryk (1755–1818) 322, 324, 326, 327
 Danton Georges (1759–1794) 244, 248, 251, 306
 David Jacques-Louis (1748–1825) 222, 223, 241, 305
 Defoe Daniel (1660–1731) 217, 220
 Dekert Jan (1738–1790) 282
 Dias Bartolomeu (1450–1500) 8
 Diderot Denis (1713–1784) 221, 224, 225
 Donatello (1386–1466) 34
 Doroszenko Piotr (1627–1698) 192
 Drake Francis (ok. 1540–1598) 20
 Dupont Filip (ok. 1650–po 1726) 199
 Dürer Albrecht (1471–1528) 35
 Dyakowski Mikołaj (zm. po 1722) 199
 Dymitr I Samozwaniec (1582–1606) 170, 208
 Dymitr II Samozwaniec (zm. 1610) 170, 171, 208
 Dymitr Rurykowiec (1582–1591) 169
 Działyński Ignacy (1754–1797) 289
 Dzierżgowski Mikołaj (1490–1559) 115

E

Elcaño Juan Sebastián (1476–1526) 13
 El Greco (1541–1614) 37
 Elżbieta I Wielka (1533–1603) 55
 Erazm z Rotterdamu (1466–1536) 30, 77
 Ernest Habsburg (1553–1595) 99
 Eyck Jan van (ok. 1390–1441) 35

F

Fayette Marie Joseph de La (1757–1834) 242
 Ferdynand Aragoński (1452–1516) 9
 Ferdynand Magellan (1480–1521) 12, 13
 Filip II (1527–1598) 50, 53, 55, 57
 Fiodor I (1557–1598) 160, 169
 Fontaine Jean de la (1621–1695) 154
 Fontana Jakub (1710–1773) 272
 Franciszek Florentczyk (1439–1516) 109, 110
 Franciszek I (1494–1547) 53, 230, 310, 319
 Franciszek II Habsburg (1768–1835) 310

Franciszek Ludwik Conti (1664–1709) 256
 Franklin Benjamin (1706–1790) 218, 234
 Fryderyk August I (1750–1827) 329
 Fryderyk I Hohenzollern (1657–1713) 229
 Fryderyk II Wielki Hohenzollern (1712–1786) 228–231, 252, 266, 294
 Fryderyk IV Oldenburg (1671–1730) 257
 Fryderyk V Wittelsbach (1596–1632) 129
 Fryderyk Mądry (1463–1525) 41
 Fryderyk Wilhelm I Hohenzollern (1688–1740) 229
 Fryderyk Wilhelm Hohenzollern (1620–1688) 146, 188, 192, 195

G

Galileusz (1564–1642) 39, 155
 Godunow Borys (1552–1605) 169
 Gouges Olympe de (1748–1793) 243, 254
 Goya Francisco (1746–1828) 315
 Grotter Artur (1837–1867) 102
 Grzegorz XIII (1502–1585) 51
 Gucci Santi (1530–1600) 112
 Gustaw II Adolf (1594–1632) 131, 133, 145, 165, 168
 Gutenberg Jan (ok. 1400–1468) 30

H

Haendel Jerzy Fryderyk (1685–1759) 154
 Hals Frans (1582–1666) 154
 Hargreaves James (1720–1778) 211
 Haydn Joseph (1732–1809) 222
 Henryk II Walezjusz (1519–1559) 100
 Henryk VIII (1491–1547) 46
 Henryk Burbon (1553–1610) 50
 Henryk Walezy (Walezjusz) (1551–1589) 100–103
 Heweliusz Elżbieta Koopman (1647–1693) 204
 Heweliusz Jan (1611–1687) 204
 Holbein Hans Młodszy (1497–1543) 37
 Horacy (65–8 p.n.e.) 30
 Hozjusz Stanisław (1504–1579) 81, 95
 Hus Jan (ok. 1370–1415) 6, 40, 41

I

Iwan III Srogi (1440–1505) 62
 Iwan IV Groźny (1530–1584) 53, 56, 57, 99, 169, 208
 Izabela Kastylijska (1451–1504) 9, 11

J

Jadwiga Andegaweńska (1374–1399) 6
 Jakub I Stuart (1566–1625) 123, 143
 Jakub II Stuart (1633–1701) 126
 Jan Dantyszek (1485–1548) 116
 Jan I Olbracht (1459–1501) 62, 63, 65, 69, 92
 Jan II Kazimierz Waza (1609–1672) 182–191
 Jan III Sobieski (1629–1696) 146, 192–199, 201–204, 256
 Jan III Waza (1537–1592) 99, 160
 Jan Michałowicz z Urzędowa (1525–1583) 112
 Janicki Klemens (1516–1543) 116
 Jasiński Jakub (1761–1794) 291
 Jefferson Thomas (1743–1826) 234, 236
 Jermak Timofiejewicz (1532–1585) 57
 Jerzy II Rakoczy (1621–1660) 188
 Jerzy III (1738–1820) 234

Joanna d'Arc (1412–1431) 6
 Józef II Habsburg (1741–1790) 231

K

Kallimach Filip (1437–1496) 109
 Kalwin Jan (1509–1564) 41, 44, 45, 77
 Kara Mustafa (1634–1683) 196, 207
 Karol I Stuart (1600–1649) 158
 Karol II Stuart (1630–1685) 126
 Karol IX Sudermański (1550–1611) 161
 Karol IX Walezjusz (1550–1574) 100
 Karol V (1500–1558) 43, 53, 68
 Karol VI Habsburg (1685–1740) 230
 Karol X Gustaw (1622–1660) 185–187, 188
 Karol XII Wittelsbach (1682–1718) 257, 258
 Karpiński Franciszek (1741–1825) 275
 Kartezjusz (1596–1650) 155
 Katarzyna II (1729–1796) 217, 227, 228, 262–264, 268, 278, 279, 286, 287, 294
 Katarzyna Jagiellonka (1526–1583) 161
 Katarzyna Medycejska (1519–1589) 50, 100
 Kątski Marcin (1636–1710) 199
 Kay John (1704–1780) 211
 Kazimierz III Wielki (1310–1370) 6
 Kazimierz IV Jagiellończyk (1427–1492) 6, 62, 63, 69, 109
 Kepler Johannes (1571–1630) 39, 155
 Kettler Gotthard (ok. 1517–1587) 68
 Klaudiusz Ptolemeusz (ok. 100–ok. 168 n.e.) 38
 Klemens XIII (1693–1769) 225
 Kłos Tomasz (XVI w.) 113
 Kniaziewicz Karol (1762–1842) 324
 Kochanowski Jan (1530–1585) 115, 116
 Kollataj Hugo (1750–1812) 279–283, 289, 294
 Kolumb Krzysztof (1451–1506) 9–13, 15, 62
 Konarski Stanisław (1700–1773) 261, 269
 Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr (1575–1622) 174
 Koniecpolski Stanisław (1591–1646) 175
 Kopernik Mikołaj (1473–1543) 26, 38, 39, 113
 Kościuszko Tadeusz (1746–1817) 238, 280, 286, 289–295
 Kossak Wojciech (1856–1942) 163, 292
 Kossakowski Józef (1738–1794) 294
 Kossakowski Szymon (1741–1794) 285
 Krasicki Ignacy (1735–1801) 274
 Krasieński Michał (1712–1784) 264
 Kromer Marcin (1512–1589) 114
 Kutuzow Michaił (1745–1813) 316, 317

L

Lavoisier Antoine-Laurent de (1743–1794) 218
 Leopold I Habsburg (1640–1705) 196, 198
 Leszczyński Stanisław (1677–1766) 257–258, 260–261
 Linneusz Karol (1707–1778) 219
 Lisle Claude Joseph Rouget de (1760–1836) 246
 Lisowski Aleksander (ok. 1580–1616) 170
 Lock John (1632–1704) 221
 Loyola Ignacy (1491–1556) 51
 Lubomirski Jerzy Sebastian (1616–1667) 191
 Ludwik II Jagiellończyk (1506–1526) 54
 Ludwik XIII Burbon (1601–1643) 134, 135, 140
 Ludwik XIV Burbon (1638–1715) 135–137, 139–141, 149
 Ludwik XV Burbon (1710–1774) 140, 224, 258

Ludwik XVI Burbon (1754–1793) 239, 240, 241, 243, 244, 246–249
 Ludwik XVIII Burbon (1755–1824) 319–321
 Ludwik Węgierski (Andegawerski) (1326–1382) 6, 69
 Luter Marcin (1483–1546) 40, 41, 43, 44, 76, 77

Ł

Łaski Jan Młodszy (1499–1560) 77, 95, 115, 120
 Łaski Jan Starszy (1456–1531) 77

M

Machiavelli Niccoló (1469–1527) 31
 Maciej z Miechowa (1457–1523) 114
 Madaliński Antoni (1739–1805) 290
 Maksymilian I (1459–1519) 63
 Maksymilian II (1527–1576) 103, 104
 Maksymilian III Habsburg (1558–1618) 160, 161
 Małachowski Stanisław (1736–1809) 279, 280, 328
 Małgorzata Walezjuszka (1553–1615) 50
 Marat Jean-Paul (1743–1793) 244
 Maria I Stuart (1542–1587) 55
 Maria I Tudor (1516–1558) 55
 Maria Antonina (1755–1793) 240, 243, 246, 247
 Maria Kazimiera d'Arquien (1641–1716) 194, 195, 199
 Maria Ludwika Gonzaga (1611–1667) 190
 Maria Teresa Habsburg (1717–1780) 230, 231
 Matejko Jan (1838–1893) 66, 67, 82, 94, 95, 99, 107, 115, 159, 182, 199, 267, 285, 293
 Melanchton Filip (1497–1560) 41, 43
 Memling Hans (1430–1494) 35
 Merlini Dominik (1730–1797) 272
 Michał Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) 192, 194
 Michał Romanow (1596–1645) 172, 173, 208
 Mikołaj I Romanow (1796–1855) 287
 Mniszchówna Maryna (ok. 1588–1614) 170
 Mniszech Jerzy (1548–1613) 170
 Modrzewski Andrzej Frycz (1503–1572) 95, 115, 116
 Molière (1622–1673) 154
 Monteskiusz Karol (1689–1755) 221
 Monteverdi Claudio (1567–1643) 154
 Montezuma II (1466–1520) 17
 Montgolfier Jacques (1745–1799) 220
 Montgolfier Joseph (1740–1810) 220
 Morando Bernardo (1540–1600) 113
 More Thomas (1478–1535) 31
 Morsztyn Jan Andrzej (1621–1693) 203
 Morsztyn Zbigniew (1628–1689) 203
 Mozart Wolfgang Amadeusz (1756–1791) 222
 Müntzer Thomas (1489–1525) 41, 43
 Murzynowski Stanisław (1528–1553) 76, 117

N

Naruszewicz Adam (1733–1796) 271
 Nelson Horatio (1758–1805) 309
 Newton Izaak (1643–1727) 155
 Niemcewicz Julian Ursyn (1758–1841) 274
 Niesiecki Kasper (1682–1744) 204
 Norblin Jan Piotr (1745–1830) 183, 273

O

Oczko Wojciech (XVI w.) 113
 Orzechowski Stanisław (1513–1566) 116

Ostrogski Konstanty (ok. 1460–1530) 64
 Ożarowski Piotr (1725–1794) 294

P

Padniewski Filip (1510–1572) 94
 Paolo Giovanni di (1403–1483) 29
 Paprocki Bartosz (1543–1614) 114, 115
 Pasek Jan Chryzostom (1636–1701) 203
 Paulze Marie-Anne Pirette (1758–1836) 218
 Petrarca Francesco (1304–1374) 29
 Piattoli Scipione (1749–1809) 283
 Piotr I Romanow (1672–1725) 226–228, 258, 259
 Piotr III Romanow (1728–1762) 227
 Piotr z Goniądza (1525–1573) 78
 Pizarro Francisco (1478–1541) 17, 18
 Platon (ok. 427–347 p.n.e.) 30
 Poniatowski Józef (1763–1813) 286–288, 328, 330, 331
 Poniatowski Michał (1736–1794) 294
 Poniatowski Stanisław (1676–1762) 294
 Poniński Adam (1732–1798) 267
 Potocki Ignacy (1750–1809) 280, 283, 289
 Potocki Stanisław Szczęsny (1751–1805) 280, 285
 Potocki Wacław (1625–1696) 203
 Protasewicz Szuszkowski Walerian (1505–1579) 94
 Pugaczow Jemielian (1742–1775) 227
 Pułaski Józef (1704–1769) 264
 Pułaski Kazimierz (1745–1779) 238, 264

Q

Quesnay François (1694–1774) 216

R

Rabelais François (ok. 1494–1553) 31
 Radziejowski Hieronim (1612–1667) 185, 186
 Radziwiłł Bogusław (1620–1669) 188
 Radziwiłł Janusz (1612–1655) 185, 186
 Radziwiłł Mikołaj „Czarny” (1515–1565) 92, 93
 Radziwiłł Mikołaj „Rudy” (1512–1584) 94
 Radziwiłłówna Barbara (1520–1551) 92
 Rej Mikołaj (1505–1569) 115, 116
 Rejtan Tadeusz (1742–1780) 267
 Repnin Mikołaj (1734–1801) 264, 267
 Richelieu Armand (1585–1642) 134, 135, 154
 Rijn Rembrandt van (1606–1669) 153
 Robespierre Maximilien (1758–1794) 244, 248–251
 Rochambeau Jean-Baptiste (1725–1807) 236
 Rodakowski Henryk (1823–1894) 73
 Rousseau Jean-Jacques (1712–1778) 219, 221, 224
 Rubens Peter Paul (1577–1640) 152
 Rudolf II Habsburg (1552–1612) 129
 Rzewuski Seweryn (1743–1811) 280, 285, 286

S

Samostrzelnik Stanisław (ok. 1480–1541) 112
 Santi Rafael (1483–1520) 35, 36
 Sapieha Kazimierz Nestor (1757–1798) 279, 280
 Sarbiewski Maciej Kazimierz (1595–1640) 203
 Servet Miguel (1511–1553) 34, 41, 46
 Siciński Władysław (1615–1672) 190
 Sienicki Mikołaj (ok. 1520–1581) 75
 Sienkiewicz Henryk (1846–1916) 199

Sieyès Emmanuel-Joseph (1748–1836) 241, 302
 Skarga Piotr (1536–1612) 82
 Smith Adam (1723–1790) 216
 Sobieski Jakub (1591–1646) 178, 194
 Socyn Faust (1539–1604) 78, 79
 Stanisław August Poniatowski (1732–1798) 262–265, 267, 268, 270–272, 276–285, 287, 295, 298
 Staszic Stanisław (1755–1826) 270, 280
 Stefan Batory (1533–1586) 57, 103, 108, 113, 160
 Stefan III Wielki (1433–1504) 62
 Struś Józef (1510–1568) 113
 Styka Jan (1858–1925) 292
 Sulejman Wspaniały (1494–1566) 54
 Suworow Aleksander (1730–1800) 294, 295
 Swift Jonathan (1667–1745) 220
 Szekspir William (1564–1616) 31
 Szujski Wasyl (1552–1612) 170, 171

T

Tarnowski Jan Amor (1488–1561) 65, 66
 Torquemada Tomas de (1420–1498) 50
 Toscanelli Pietro (1397–1482) 9
 Trembecki Stanisław (1739–1812) 274, 275
 Trumbull John (1756–1843) 234
 Tuhaj-bej (1601–1651) 175, 181, 182
 Tupac Amaru (1545–1572) 18
 Tycjan (1490–1576) 35, 271
 Tylman z Gameren (1632–1706) 201

U

Uchański Jakub (1502–1581) 94, 98, 103

V

Vaenne Adriaen van den (1589–1662) 47
 Vallain Nanine (1767–1815) 245
 Vasco da Gama (ok. 1469–1524) 9
 Velázquez Diego (1599–1660) 152, 156
 Vermeer Jan van Delft (1632–1675) 153, 154
 Vesalius (Wesaliusz) Andreas (1514–1564) 34
 Vinci Leonardo da (1452–1519) 31, 35, 37, 271
 Vivaldi Antonio (1678–1741) 154
 Volta Alessandro (1745–1827) 218

W

Wallenstein Albrecht von (1583–1634) 129
 Wapowski Bernard (1450–1535) 114
 Wasyl III (1479–1533) 57
 Waszyngton Jerzy (1732–1799) 235–237
 Watt James (1736–1819) 212, 214
 Wawrzecki Tomasz (1759–1816) 295
 Weyden Roger van der (1400–1464) 37
 Wklef Jan (1330–1384) 40, 41
 Wilhelm III Orański (1650–1702) 126, 127
 Wilhelm Orański (1533–1584) 51
 Wilkinson John (1728–1808) 214
 Wiśniowiecki Jeremi (1612–1651) 175, 182, 192
 Władysław II Jagiełło (ok. 1361–1434) 6, 69, 271
 Władysław II Jagiellończyk (1456–1516) 62
 Władysław III Warneńczyk (1424–1444) 6, 69
 Władysław IV Waza (1595–1648) 171–173, 178, 181, 182, 189, 201, 208, 256
 Wolter (1694–1778) 217, 224

Wujek Jakub (1541–1597) 82, 117
 Wybicki Józef (1747–1822) 277, 324, 327
 Wyhowski Iwan (1608–1664) 183, 184

Z

Załuski Andrzej (1695–1758) 269
 Załuski Józef (1702–1774) 269
 Zamojski Andrzej (1716–1792) 277, 278
 Zamojski Jan (1542–1605) 80, 104, 107, 108, 113, 161, 164
 Zápolya Barbara (1495–1515) 63
 Zborowski Marcin (1492–1565) 94
 Zborowski Samuel (1520–1584) 108, 160
 Zebrzydowski Mikołaj (1553–1620) 162, 164, 202, 208
 Zwingli Ulrich (1484–1531) 41, 45
 Zygmunt I Stary (1467–1548) 62–70, 73, 74, 77, 92, 104, 109, 111, 113
 Zygmunt II August (1520–1572) 62, 66–68, 74, 77, 79, 92–96, 98–100, 103, 104, 109–113, 179
 Zygmunt III Waza (1566–1632) 82, 160, 161, 164, 165, 168, 170–173, 177, 190, 201, 208
 Zygmunt Luksemburski (1368–1437) 6

Ż

Żółkiewski Stanisław (1547–1620) 106, 162, 171–173, 177, 178, 194
 Żubr Joanna (1782–1852) 332

Zdjęcia pochodzą ze zbiorów:

Archiwum Główne Akt Dawnych s. 81 (dokument); **Archiwum Nowej Ery** s. 39 (Matejko), 61, 71, 85, 89, 91, 103 (Stefan Batory), 159, 162, 171, 174, 178, 238 (Śmierć Pułaskiego), 258, 270, 279 (Kolltjag), 289, 292 (Kossak), 326 (Bitwa na Santo Domingo), 330; **BE&W**: s. 10 (odkrycia), 126, 170 (Rembrandt), 194 (Jan II Sobieski), 219 (rośliny), 222 (głównienie), 223 (David), 251 (głotyra), 260, 274 (Krasicki), 315 (Oblężenie Saragossy), 327, AKG Images s. 37 (Holbein), 228, 257 (August II Mocny), 307 (Kodeks cywilny), 317, 320, Art Media s. 222 (Mozart), 302 (Piskielina maszyna), Bildarchiv BPK s. 223 (Stare Muzeum), bpk/Staatliche Kunstsammlungen Dresden s. 42 (Adriaensz), Caro/Bastian s. 293 (emeryte z panorami), Dreamstime – okładka, Erich Lessing s. 240, Fine Art Images s. 177 (Żółkiewski), 182, 188, 236, 257 (August II), 301 (Bitwa pod piramidami), 309, 310 (Franciszek II), 335, Index Fototeca s. 315 (Rozstrzelanie powstańców), Jan Wodarczyk s. 86 (Neptun), 116 (dwór), 203 (Kryżówka), Jerzy Malinowski s. 105 (batorówka), 279 (Małachowski), Łukasz Zandacki s. 275 (Świątynia Sybilli), Martin Siepmann s. 6, Michael Weber s. 321 (grób Napoleona), Nypł s. 204, RMN s. 35 (Mona Lisa), 140, Stanisław Fitak s. 322, 323, The Granger Collection s. 17 (obłężenie), 18, 20 (czarna ospa), 26 (mincerze), 52 (mroźniarze), 213 (maszyna parowa), 216, 232, 242, The Print Collector s. 301 (zabytki Egiptu), Universal History Archive s. 225, World History Archive s. 198, 220 (balon), 231, 305, 308; **BE&W/Alamy**: s. 38, 44 (karykatura protestancka), 217, 219 (Cook), 249, 278, AB Foris News Collection s. 251 (Parada), Active Museum s. 306, anDagnal Computing s. 9, Angelo Hornak s. 34 (budowa ciała), Archiart s. 51 (Loyola), Archive Collection s. 57 (Iwan II Groźny), Archive PL s. 227 (Egzekucja Pugaczowa), Art Collection s. (Rzewuski), 220 (Ciesłusz), 250 (Rokoszenie), 286, 328 (nadanie konstytucji), Art Heritage s. 57 (Jermak), Artipics s. 300, Antokoloro Quint Lux Limited s. 127 (turyści i wigowie), Christie Webb s. 32 (ornamenty), Classic Image s. 34 (Sennet), 49, classicpaintings s. 35 (Ostatnia wieczerza), Olive Barry s. 112 (sala), Cultura Creative s. 33 (wieża), david pearson s. 34 (Boschi), De Luan s. 227 (Piotr Wiski), Doco s. 16 (plaskorzeźba), Diego Grandi s. 15 (Tikal), Dmytrii Minishev s. 272 (pałac Na wodzie), Dunrobin Studios s. 214 (most żelazny), Enigma s. 237 (preambule), eye35 stock s. 151 (Bruksela), Finnbar Webster s. 293 (muzeum), France Chateau s. 141 (ogrody), Gella s. 110 (zaczty i ciar), geophotos s. 233 (Paine), george robertson s. 28, GL Archive s. 7, 55 (Wielka Armada), 131 (Gustaw II Adolf), 155 (Galliusz), 179, Hercules Miles s. 149 (Ekstaza św. Teresy), Heritage Image Partnership Ltd s. 17 (Cortéz), 21, 48, 68, 131 (Śmierć Gustawa), 139 (kostium baletowy), 194 (Trembowła), 311, 312, 324 (Mantua), Historic Collection s. 256, History and Art Collection s. 332 (Kozłowski), Ian Dagnal s. 233 (bostoriańskie pieczę herbaty), IanDagnal Computing s. 17 (Pizamo), 214 (Watt), JALBERT French Collection s. 33 (zamek), 35 (Chambord), John Kellerman s. 33 (elewacja), Jozef Sedmak s. 148, Keith Corigan s. 46 (Henryk VIII), Lifestyle pictures s. 334, Marcin Chodorowski s. 273 (Stara Oranżeria), Marek Ligka-Kadaj s. 273 (amfiteatr), Masterpics s. 135, mocoof s. 313, Niday Picture Library s. 11, 53, 55 (Lepanto), 143 (Święto Dziękczynienia), 245 (Bolly), 250 (Czarna), 253, 302 (Rada Pieczęci), Nigel Reid GEDImages s. 299, North Wind Picture Archives s. 127 (Wilhelm II Orski), 156, Panther Media GmbH s. 201 (Kaplica Królewska), Peter Barritt s. 309, Peter Horree s. 134, 223 (Canova), 252, 319, Pictures Now s. 13, Prisma Archiv s. 241, 246, 316, Robert Wyatt s. 110 (złocieniec zamkowy), Roman Diachkin s. 177 (Chocim), 193 (Kamieniec Podolski), Science History Images s. 10 (kwadrant, łaska), 16 (zdobywanie świętyń), 44 (Jan Kalwin), 51 (dyskusja), Scott Wilson s. 151 (Schönbrunn), Stefano Valeri s. 32 (kopuła), The History Collection s. 101, The Picture Art Collection s. 20 (Kadyks), 36 (Zaskubiny Marii), 139 (Ludwik XIV), 164, 195, 243, 269, UtCon Collection s. 326 (Lato na Santo Domingo), Walker Art Library s. 215, William Perry s. 238 (pomiary), Witold Skrypczak s. 272 (biały domek), Wojciech Stróżyk s. 76 (Skarszewy); **A.M. Cieszewscy** s. 80 (Kruszyński); **Depositphotos/Leonid Andronov** s. 105 (Psków); **East News: Album/Prisma** s. 52 (procesja), Archiwum Karliki s. 161 (Zygmunt II Wasił), Krzysztof Chojnacki s. 80 (Zukowy), Leemage s. 180, Marek Bazak s. 189 (Ludwik Maria Gonzaga), 273 (Stara Kordegarda), Muzeum Wojska Polskiego s. 163, 333, Polska Press/Michał Gaciarz s. 110 (nagrodek), **Forum**: Andrzej Sidor s. 291, Dawid Lasocinski s. 265 (ryngat), Grażyna Myślińska s. 193 (bitwa pod Chocimiem), Grzegorz Kuzakiewicz s. 261, Jan Morek s. 271 (Gabinet Portretowy), Jan Morek, Wojciech Kryński s. 277, Kamil Kajko s. 202 (portret mężczyzny), Krzysztof Wojciechowski s. 201 (Człowiek Wielki), Łukasz Głowska s. 90, Marek Skonupski s. 76 (Kiejstany), 117 (Biblia nieświejska), 262, 271 (Naruszewicz), Wojciech Kryński s. 94, 112 (nagrodek, anas); **Gallo Images Poland/Getty Images**: Corbis/Leemage s. 146 (bitwa pod Wiedniem), Corbis/Stefano Bianchetti s. 213 (Kopalnia), De Agostini s. 245 (Valain), Franco Origlia s. 36 (David), GraphicaArtis s. 234, Heritage Images s. 8, Rick Meiman s. 30 (Biblia), ulstein bild s. 293 (jeńcy rosyjscy, polscy), Universal Images Group s. 36 (Sąd ostateczny); **Getty Images**: iStockphoto/Anatoli Babě s. 10 (Jusola), Photos.com s. 113 (Kopernik); **Indigo**: agefotostock/Christian Guopi s. 110 (kolumny wawelskie, rzeźbione głowy), agefotostock/Jordi Cami s. 15 (kamienne głowy), agefotostock/Tolo Balaguer s. 14, Alamy/chrapictures s. 80 (Kraków), Alamy/Endless Travel s. 96, Alamy/Ger Bosma s. 33 (natuz), Alamy/History and Art Collection s. 98, Alamy/Jozef Sedmak s. 150 (imbona), Alamy/Pegaz s. 80 (Zamość), Alamy/Prisma Archiv s. 183 (Bitwa pod Zborowem), Alamy/The Picture Art Collection s. 183 (Bitwa pod Beresteczkim), 184, 196, Fine Art Images s. 50, 170 (Mniszchówna), 172, Hema/Bertrand Gardel s. 150 (Kościsków), Mikokaj s. 151 (Murcja), Heritage Image Partnership Ltd s. 169, Image Asset Management s. 185 (Karol X Gustaw), imageBROKER Michael Nitzschke s. 111, imageBROKER/Wigbert Röth s. 15 (wiszący most); **Library of Congress** s. 113 (plan); **Muzeum Narodowe w Krakowie** s. 63 (Zygmunt I Stary), 74 (Zygmunt II August), 107, 293 (Kościsko pod Rakawicami), 328 (Poniatowski); **Muzeum Narodowe w Warszawie** s. 63 (Orsza), Krzysztof Wilczyński s. 73, 74 (Barbara Radziwiłłówna), 182, 264, 280, 286 (Piotcki, Branicki), 290, 294, 296, Piotr Ligier s. 99, 102, 115, 202 (portret kobiety), 276, 283, 332 (Bitwa pod Somosierrą), Piotr Maciek s. 187, Teresa Zółtowska-Huszcza s. 94, 116 (Modrzewski); **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 190, 292 (Chelmoński); **Muzeum Pałac w Wilanowie** s. 106, 191; **Muzeum Wojska Polskiego** s. 287 (order); **Panthermedia**: Ingram Vpanthermedia Vitoriano Cicorella s. 200, Mariusz Niezwiedziński s. 86 (katedra, nightman1965 s. 113 (natuz); **PhotoPower/The Bridgeman Art Library** s. 22, 36 (Narodiny Wenes), 37 (Anguissola), 128, 152, 209; **Polona** s. 72, 76 (Nowy Testament), 88, 92, 103 (dokument), 114, 116 (Rej), 117 (Biblia Leopolit), 143 (Arciszewski), 185 (Hieronim Radziejowski), 189 (Zawichost), 192, 255, 268, 275 (stona tytułowa), 282, 324 (Wybicki); **Reporter/Eastway** s. 287 (krzyż); **Rijksmuseum** s. 26 (jickda), 39 (mapa nieba), 42 (Janisz, van Delen), 43, 44 (karykatura katolicka), 46 (van den Vaele), 54, 55 (Elzbieta II), 77, 79, 81 (Hożusz), 83, 87, 100, 104 (Anna Jagiellońska), 121, 123, 124, 125, 129 (Albrecht von Wallenstein, egzekucja), 132, 133 (egzekucja, tortury), 136, 142, 143, 144 (Amsterdam, Batawia, kupiec), 146 (Fryderyk Wilhelm), 147, 149 (Bemini), 153, 155 (Newton), 157, 168, 173 (Śmieleski), 175 (lary niewolników), 176, 185 (Janusz Radziwiłł), 197, 198, 207, 210, 211, 218 (symbole masonerie), 226, 230, 259, 265 (próba powrocie), 268, 307 (Kodeks Napoleona), 321 (Książę Wellington); **Riksarkivet** s. 86 (plan); **SAMPER/Marek Ostrowski** s. 272 (lotnicze); **Shutterstock** s. 151 (Lecce), 203 (Wilanów); **The Metropolitan Museum of Art** s. 10 (jastrolubum), 19, 29, 30 (Erazm z Rotterdamu), 40, 58, 137, 139 (rzeźba), 141 (biuro), 154, 175 (handel niewolnicami), 218 (de Lavosier), 221, 224, 233 (maska bostoriańska), 235, 237 (Wolność: zachęcająca do emancypacji), 239, 244, 310 (Bitwa pod Frydlandem), 314, 336; **Thinkstock/Getty Images**: iStockphoto/aryavanova s. 110 (Kaplica Zygmuntowska), iStockphoto/Artur Bogacki s. 86 (żuraw); **Universal History Archive** s. 122; **WCN** s. 104 (biłary); **Zamek Królewski na Wawelu** s. 66, 67, 173 (Władysław II Waza); **Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum** s. 82, 105 (Bitwa pod Pskowem), 201 (Kościsków-Sakramentki), 263, 267, 274 (Canaletto), 285, A. Ring, L. Sandzinski s. 161 (Róża sztokholmska).

Podręcznik do historii dla zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 2* zawiera treści z epoki nowożytnej. Chronologiczny układ treści, przystępny język oraz czytelna i atrakcyjna szata graficzna pomagają w nauce przedmiotu. W podręczniku umieszczono przyciągające uwagę infografiki oraz ciekawe teksty w elementach *Symbole epoki* i *To budzi kontrowersje*, które ułatwiają zainteresowanie przedmiotem.

Atrakcyjne infografiki

Wyjątkowe fotografie obudowane intrygującymi opisami nie tylko przekazują wiedzę, ale też rozbudzają pasję poznawania przeszłości.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności czytania ze zrozumieniem.

Symbole epoki

Teksty, które w ciekawy sposób prezentują wydarzenia, dzieła sztuki lub hasła charakterystyczne dla danej epoki, dzięki czemu uczeń ma możliwość lepszego poznania ich tła historycznego.

